

С. Д. ГУСАРЕВ
О. Д. ТИХОМИРОВ

ЮРИДИЧНА ДЕОНТОЛОГІЯ

Основи юридичної діяльності

*Навчальний
посібник*

Серія "ВИЩА ОСВІТА XXI СТОЛІТТЯ"

С. Д. ГУСАРЕВ, О. Д. ТИХОМИРОВ

ЮРИДИЧНА ДЕОНТОЛОГІЯ

Основи юридичної діяльності

Навчальний посібник

НБ ПНУС

673275

Київ

"Знання"

2005

УДК 340(075.8)
ББК 67я73
Г96

Рекомендовано вченою радою Національної академії внутрішніх справ
України (протокол № 9 від 26 жовтня 2004 р.)

Рецензенти:

А.О. Лігоцький — доктор педагогічних наук, професор;
Р.А. Калужний — доктор юридичних наук, професор;
О.О. Шевченко — доктор юридичних наук, професор

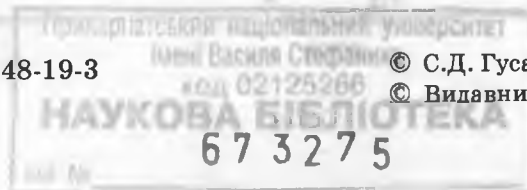
Гусарєв С.Д., Тихомиров О.Д.
Г96 Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): Навч.
посіб. — К.: Знання, 2005. — 655 с. — (Вища освіта XXI століття).
ISBN 966-8148-19-3

У навчальному посібнику висвітлюються найважливіші аспекти юридичної діяльності: її властивості, зміст, форми та сфери здійснення. Розглядаються проблеми нормативно-правового та морального регулювання професійної юридичної діяльності, міжнародні стандарти цієї діяльності, особливості юридичних наукових досліджень, організації навчального процесу на юридичних факультетах. За змістом посібник відповідає програмі навчальної дисципліни "Юридична деонтологія (Вступ до юридичної діяльності: теоретичні, практичні та деонтологічні аспекти)".

Розраховано насамперед на студентів юридичних факультетів. Посібник буде корисним також науковцям, юристам-практикам, усім, кого цікавлять питання професійної діяльності юристів.

УДК 340(075.8)
ББК 67я73

ISBN 966-8148-19-3

© С.Д. Гусарєв, О.Д. Тихомиров, 2005
© Видавництво "Знання", 2005

ЗМІСТ

Вступ	15
Розділ 1. Юридична деонтологія: історія і сучасність	18
1.1. Історичний аспект становлення системи деонтологічних знань	18
1.1.1. Виникнення деонтології як науки	18
1.1.2. Становлення та розвиток юридичної деонтології	20
1.2. Поняття та загальна характеристика науки "юридична деонтологія"	23
1.3. Предмет наукового дослідження	25
1.4. Роль юридичної деонтології в системі гуманітарних наук ...	27
1.5. Соціальне значення юридичних деонтологічних знань	27
1.6. Завдання науки "юридична деонтологія"	28
1.7. Юридична деонтологія як навчальна дисципліна	29
1.8. Предмет та структура курсу "Юридична деонтологія"	30
1.9. Завдання, що вирішуються навчальною дисципліною	30
1.10. Сучасні підходи до викладання курсу	31
Розділ 2. Загальна характеристика юридичної діяльності	34
2.1. Методологічні підходи до розуміння (вивчення) юри- дичної діяльності	34
2.2. Юридична діяльність як різновид соціальної діяльності	35
2.3. Основні риси, що характеризують юридичну діяльність	37

2.4.	Зміст юридичної діяльності	41
2.5.	Види юридичної діяльності	43
2.6.	Правові дії та юридична діяльність	43
2.7.	Юридична діяльність та професійна діяльність юристів. Професія юриста	45
2.8.	Система юридичної діяльності	48
2.9.	Внесок римських юристів у світову юридичну теорію та юридичну практику	50
2.10.	Тенденції розвитку юридичної діяльності	52
Розділ 3.	Загальна характеристика юридичної наукової діяльності	56
3.1.	Поняття юридичної науки та її структура	56
3.2.	Функції юридичної науки	58
3.3.	Зміст і структура юридичної науки	60
3.4.	Рівні розвиненості систем юридичних наукових знань	63
3.5.	Об'єкт та предмет юриспруденції	65
3.6.	Методологія юриспруденції	68
3.6.1.	Зміст методології юриспруденції	68
3.6.2.	Структура методології юриспруденції	69
3.6.3.	Процедура конкретного наукового правового дослідження	72
3.7.	Поняття та зміст світогляду, типу юридичного наукового мислення, юридичної наукової парадигми	74
3.7.1.	Світогляд	74
3.7.2.	Тип (стиль) домінуючого наукового мислення	75
3.7.3.	Парадигми	76
3.8.	Методологічні підходи юриспруденції	78
3.9.	Методи юриспруденції: види та зміст	80
3.9.1.	Загальні методи мислення	81
3.9.2.	Філософські методи	82
3.9.3.	Загальнонаукові методи	85
3.9.4.	Конкретно-наукові методи юриспруденції	93
3.9.5.	Спеціально-наукові методи юридичних наукових дисциплін	95
3.10.	Юриспруденція як система юридичних наук	96
3.11.	Загальна характеристика видів юридичних наукових дисциплін	99
3.11.1.	Юридичні науки теоретичного й історичного профілю	99
3.11.2.	Галузеві або нормативні юридичні наукові дисципліни	102
3.11.3.	Спеціальні або прикладні юридичні наукові дисципліни	106
3.11.4.	Перспективи розвитку юриспруденції	108
Розділ 4.	Юридична навчальна діяльність	112
4.1.	Система вищої юридичної освіти в Україні	112
4.1.1.	Основні засади освіти в Україні	112

4.1.2.	Основні характеристики системи і структури юридичної освіти	114
4.2.	Основні шляхи удосконалення вищої юридичної освіти в Україні	121
4.3.	Особливості правової освіти в Україні	123
4.4.	Система стандартів вищої освіти	125
4.5.	Освітньо-кваліфікаційні характеристики фахівця з вищою освітою за спеціальністю "Правознавство"	130
4.6.	Освітньо-професійні програми підготовки фахівця	133
4.7.	Суб'єкти освітньої діяльності	134
4.7.1.	Загальна характеристика закладу вищої юридичної освіти	134
4.7.2.	Рівні акредитації вищих закладів юридичної освіти	139
4.7.3.	Порядок створення, реорганізації, ліквідації, ліцензування, атестації та акредитації вищого закладу юридичної освіти	140
4.7.4.	Завдання, права та обов'язки вищого закладу юридичної освіти	145
4.7.5.	Структура вищого закладу юридичної освіти	147
4.7.6.	Управління вищим закладом юридичної освіти	149
4.7.7.	Студентське самоврядування	153
4.7.8.	Наукова діяльність	154
4.7.9.	Міжнародні зв'язки і зовнішньоекономічна діяльність	154
4.7.10.	Фінансування діяльності вищих закладів юридичної освіти	154
4.8.	Учасники навчально-виховного процесу вищих закладів юридичної освіти	155
4.8.1.	Права студентів, курсантів, слухачів, стажистів, магістрів, аспірантів, докторантів	156
4.8.2.	Обов'язки студентів, курсантів, слухачів, стажистів, магіс- трів, аспірантів, докторантів	157
4.8.3.	Права та обов'язки педагогічних та науково-педагогічних працівників	158
Розділ 5.	Навчальний процес у вищих закладах юридичної освіти	162
5.1.	Навчальний процес: поняття та основні елементи	162
5.2.	Форми навчання	164
5.2.1.	Основні види навчальних занять з теоретичної підготовки та їх характеристика	164
5.2.2.	Види самостійної роботи студента	167
5.2.3.	Практична підготовка студентів	168
5.2.4.	Контрольні заходи	171
5.2.5.	Навчальний час студента	175
5.2.6.	Форми навчання	176
5.2.7.	Науково-методичне забезпечення навчального процесу	178
5.3.	Переведення, відрахування, поновлення та працевлашту- вання студентів	179

5.3.1. Загальні положення	179
5.3.2. Переведення студентів	180
5.3.3. Відрахування студентів	181
5.3.4. Поновлення у складі студентів	182
5.3.5. Працевлаштування випускників	182
5.4. Курсові, кваліфікаційні, дипломні та магістерські роботи	185
5.4.1. Загальні положення	185
5.4.2. Організація і контроль процесу підготовки та захисту письмових робіт	186
5.4.3. Вибір проблеми дослідження, наукового керівника, теми, затвердження їх та конкретизація завдання на прове- дення дослідження	187
5.4.4. Обґрунтування теми, вибір об'єкта, предмета та визначення мети дослідження	188
5.4.5. Висунення гіпотез та відпрацювання теоретичних засад дослідження	191
5.4.6. Розробка програми і методики дослідження, його прове- дення	192
5.4.7. Опрацювання нормативних, наукових, навчально-методич- них та інших літературних джерел	193
5.4.8. Підготовка до написання та написання роботи	195
5.4.9. Основні вимоги до структури та тексту письмової роботи	196
5.4.10. Правила оформлення письмової роботи та вимоги до неї	200
5.4.11. Рецензування, підготовка та проведення захисту письмо- вої роботи	205
Розділ 6. Юридична практична діяльність	210
6.1. Поняття та загальна характеристика юридичної прак- тичної діяльності	210
6.2. Основні ознаки юридичної практичної діяльності	215
6.2.1. Професіоналізм юридичної практичної діяльності	215
6.2.2. Незалежність юридичної практичної діяльності	216
6.2.3. Компетентність юридичної практичної діяльності	219
6.2.4. Повага та непорушення прав, свобод та законних інтересів інших суб'єктів	221
6.2.5. Конфліктність юридичної практичної діяльності	222
6.2.6. Інформативність юридичної практичної діяльності	224
6.2.7. Гласність юридичної практичної діяльності	229
6.2.8. Конфіденційність юридичної практичної діяльності (або професійна таємниця)	230
6.2.9. Чесність, порядність та щирість у веденні юридичної справи	236
6.3. Принципи, завдання та функції юридичної практичної діяльності	238

6.3.1. Принципи юридичної практичної діяльності	238
6.3.2. Завдання та функції юридичної практичної діяльності	242
6.4. Юридична практична діяльність і право	244
6.4.1. Основні підходи до праворозуміння	245
6.4.2. Позитивістський (нормативний) підхід	246
6.4.3. Соціологічне праворозуміння	247
6.4.4. Право і суспільство	250
6.4.5. Право й економічні та інші матеріальні суспільні відносини	250
6.4.6. Право і демократія	251
6.4.7. Висновки	252
6.5. Юридична практична діяльність і правова практика	254
6.6. Основні дії юридичної практичної діяльності	255
6.6.1. Ведення юридичної справи	255
6.6.2. Тлумачення правових текстів	259
6.6.3. Консультування з правових питань	261
6.6.4. Представництво юристом інтересів суб'єкта права	262
6.7. Процедури, умови, прийоми та засоби здійснення юридич- ної практичної діяльності	264
6.7.1. Процедури юридичної практичної діяльності	265
6.7.2. Умови здійснення юридичної практичної діяльності	266
6.7.3. Прийоми та засоби юридичної практичної діяльності	267
6.8. Координація і взаємодія у ході здійснення юридичної практичної діяльності	271
Розділ 7. Суб'єкти здійснення юридичної практичної діяльності	276
7.1. Основні вимоги та умови набуття права на здійснення юридичної практичної діяльності	276
7.1.1. Набуття якостей, необхідних для самостійного здійснення професійних юридичних функцій	277
7.1.2. Набуття права на самостійне здійснення юридичної практичної діяльності	277
7.1.3. Набуття професійних повноважень	278
7.1.4. Припинення здійснення професійних повноважень	279
7.2. Права та обов'язки суб'єктів юридичної практичної діяльності	282
7.3. Професійна (дисциплінарна) відповідальність юристів	287
7.4. Оплата праці юристів, їх правовий та соціальний захист	290
7.5. Гарантії забезпечення статусу суб'єктів юридичної прак- тичної діяльності	293
Розділ 8. Соціальні конфлікти та їх вияв у сфері юридичної діяльності	303
8.1. Поняття конфлікту та його види	303
8.2. Характеристика основних параметрів конфлікту	306

8.3. Суб'єкти соціального конфлікту	307
8.4. Стадії розвитку конфлікту та причини його виникнення	309
8.5. Особливості вияву соціальних конфліктів у правовій сфері	312
8.6. Вирішення та попередження юридичних конфліктів	316
Розділ 9. Професійна культура юриста	323
9.1. Поняття професійної та правової культури	323
9.2. Поняття та структурна характеристика моралі	326
9.3. Моральна культура юриста	332
9.4. Моральні принципи та їх відображення в юридичній діяльності	336
9.5. Етична культура	338
9.6. Причини професійної деформації працівників юридичної сфери	342
9.7. Фактори формування професійної свідомості та культури юристів	345
Розділ 10. Характеристика окремих видів юридичної практичної діяльності	349
10.1. Суддівська діяльність	349
10.2. Прокурорська діяльність	356
10.3. Слідча діяльність	360
10.4. Адвокатська діяльність	367
10.5. Нотаріальна діяльність	378
10.6. Юридична консультативна діяльність	385
10.7. Юридична виконавча діяльність	391
Додатки	401
Додаток 1. Програма навчальної дисципліни “Юридична деонтологія (Вступ до юридичної діяльності: теоретичні, практичні та деонтологічні аспекти)”	401
Додаток 2. Нормативно-правові акти законодавства України, що регламентують сферу юридичної діяльності	407
Додаток 2.1. Конституція України від 28 червня 1996 року (Витяг)	407
Додаток 2.2. Закон України “Про державну службу” від 16 грудня 1993 року (Витяг)	412
Додаток 2.3. Закон України “Про Конституційний Суд України” від 3 червня 1992 року (Витяг)	417
Додаток 2.4. Закон України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” від 23 грудня 1997 року (Витяг)	420

Додаток 2.5. Закон України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 року (Витяг)	426
Додаток 2.6. Закон України “Про державну податкову службу в Україні” від 4 грудня 1990 року (Витяг)	430
Додаток 2.7. Закон України “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві” від 23 грудня 1993 року (Витяг)	440
Додаток 2.8. Закон України “Про Службу безпеки України” від 25 березня 1992 року (Витяг)	442
Додаток 2.9. Закон України “Про попереднє ув'язнення” від 30 червня 1993 року (Витяг)	445
Додаток 2.10. Закон України “Про міліцію” від 20 грудня 1990 року (Витяг)	449
Додаток 2.11. Закон України “Про прокуратуру” від 5 листопада 1991 року (Витяг)	455
Додаток 2.12. Закон України “Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 року (Витяг)	459
Додаток 2.13. Закон України “Про нотаріат” від 2 вересня 1993 року (Витяг)	462
Додаток 2.14. Закон України “Про державну виконавчу службу” від 24 березня 1998 року (Витяг)	466
Додаток 2.15. Закон України “Про ратифікацію конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні” від 3 грудня 1999 року (Витяг)	470
Додаток 2.16. Закон України “Про ратифікацію угоди між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво” від 25 грудня 2002 року (Витяг)	471
Додаток 2.17. Закон України “Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки” від 11 грудня 2001 року (Витяг)	474
Додаток 2.18. Закон України “Про наукову і науково-технічну діяльність” від 13 грудня 1991 року (Витяг)	476
Додаток 2.19. Закон України “Про наукову і науково-технічну експертизу” від 10 лютого 1995 року (Витяг)	479
Додаток 2.20. Закон України “Про науково-технічну інформацію” від 25 червня 1993 року (Витяг)	482
Додаток 2.21. Закон України “Про вищу освіту” від 17 січня 2002 року (Витяг)	485
Додаток 2.22. Перелік посад педагогічних та науково-педагогічних працівників	488
Додаток 2.23. Кримінально-процесуальний кодекс України, затверджений Законом Української РСР від 28 грудня 1960 року (Витяг)	489

Додаток 2.24. Цивільний процесуальний кодекс України, затверджений Законом Української РСР від 18 липня 1963 року (Витяг)	495
Додаток 2.25. Господарський процесуальний кодекс України у редакції Закону України від 21 червня 2001 року (Витяг)	499
Додаток 2.26. Указ Президента України “Про Національне бюро розслідувань України” від 24 квітня 1997 року (Витяг)	502
Додаток 2.27. Наказ Державного митного комітету України “Про затвердження Положення про провадження в справах про порушення митних правил” від 4 листопада 1992 року № 205 (Витяг)	504
Додаток 2.28. Інструкція Міністерства юстиції України “Про порядок реєстрації актів громадянського стану в Україні”	507
Додаток 2.29. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку оплати праці адвокатів з надання громадянам правової допомоги в кримінальних справах за рахунок держави” від 14 травня 1999 року № 821	511
Додаток 2.30. Інструкція “Про порядок виконання європейських конвенцій з питань кримінального судочинства” (Витяг)	514
Додаток 2.31. Наказ Міністерства юстиції України “Про затвердження Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України” від 18 червня 1994 року № 18/5 (Витяг)	519
Додаток 2.32. Положення про порядок оплати праці адвокатів з надання юридичної допомоги громадянам у кримінальних справах (Витяг)	525
Додаток 2.33. Постанова пленуму Верховного Суду України “Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров’я, гідність та власність працівників правоохоронних органів” від 26 червня 1992 року № 8 (Витяг)	527
Додаток 2.34. Указ Президента України “Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України” від 30 грудня 1997 року (Витяг)	530
Додаток 2.35. Правила адвокатської етики (Витяг)	535
Додаток 2.36. Наказ Головного управління державної служби України “Про затвердження Загальних правил поведінки державного службовця” від 23 жовтня 2000 року № 58 (Витяг)	539
Додаток 3. Професійні стандарти для юристів у документах міжнародних організацій	542
Додаток 3.1. Загальна декларація прав людини (Витяг)	542
Додаток 3.2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (Витяг)	545

Додаток 3.3. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання (Витяг)	548
Додаток 3.4. Основные принципы, касающиеся роли юристов (Извлечение)	550
Додаток 3.5. Основні принципи незалежності судових органів (Витяг)	553
Додаток 3.6. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступления и злоупотребления властью (Извлечение)	556
Додаток 3.7. Декларация и программа воспитания граждан в духе демократии, основанного на осознании ими своих прав и обязанностей (Извлечение)	558
Додаток 3.8. Совместная декларация о гармонизации архитектуры европейской системы высшего образования (Извлечение)	562
Додаток 3.9. Совместное заявление европейских министров образования “К зоне европейского высшего образования” (Извлечение)	565
Додаток 3.10. Формирование будущего (Извлечение)	568
Додаток 3.11. Коммюнике встречи европейских министров, отвечающих за высшее образование “К зоне европейского высшего образования” (Извлечение)	571
Додаток 3.12. Международный договор “Резолюция о Комиссаре Совета Европы по правам человека” от 7 мая 1999 года	574
Додаток 3.13. Стандарты независимости юридической профессии Международной ассоциации юристов (Извлечение)	578
Додаток 3.14. Деонтологічний кодекс (Витяг)	584
Додаток 3.15. Кодекс поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку (Витяг)	587
Додаток 3.16. Основные принципы применения силы и огнестрельного оружия должностными лицами по поддержанию правопорядка (Извлечение)	589
Додаток 3.17. Резолюція 45/111 Генеральної Асамблеї ООН “Основні принципи поводження з в’язнями” від 14 грудня 1990 року (Витяг)	592
Додаток 3.18. Основные принципы этики полицейской службы	594
Додаток 3.19. Кодекс чести рядового и начальствующего состава органов внутренних дел Российской Федерации	599
Додаток 3.20. Морально-этический кодекс полицейского США	603
Додаток 3.21. Этика полицейского ФРГ	604
Додаток 3.22. Декрет № 86592 “Кодекс деонтологии национальной полиции Франции”	606
Додаток 3.23. Положение об этических принципах полицейской службы Великобритании	611
Додаток 3.24. Кодекс профессиональной этики адвоката (Извлечение)	612
Додаток 3.25. Кодекс чести адвоката (Извлечение)	616

Додаток 3.26. Резолюции, принятые на Первом Всероссийском конгрессе адвокатов 13 октября 1999 года (Извлечение).....	619
Додаток 3.27. Общий кодекс правил для адвокатов стран Европейского Сообщества	623
Додаток 3.28. Стандарты независимости юридической профессии Международной ассоциации юристов (Извлечение).....	627
Додаток 3.29. Стандарты корректности в профессиональном поведении Ассоциации адвокатов округа Колумбия (Извлечение).....	631
Додаток 3.30. Основные принципы роли юристов	634
Додаток 3.31. Правила профессиональной этики Коллегии адвокатов штата Вирджиния (Извлечение)	638
Додаток 3.32. Кодекс поведения адвоката (Извлечение).....	641
Додаток 3.33. Кодекс судейской этики	645
Додаток 4. Интернет-ресурси для юристів	648

*Нашому науковому керівнику
В.В. Копейчикову присвячується*

ВСТУП

Формування в Україні правової держави і громадянського суспільства, які за своєю сутністю мають правовий характер, ґрунтуються на праві, зумовило підвищення ролі та значення у соціальних перетвореннях як права, так і юристів — особливого професійного прошарку в суспільстві, виявило їх недостатню чисельність, недоліки в професійній підготовці.

Розширення самостійності суб'єктів підприємницької та інших видів діяльності — членів громадянського суспільства, збільшення їх кількості, поява недержавних нотаріальних та правоохоронних об'єднань, здійснення правової взаємодії громадян за принципом “дозволено все, що прямо не заборонено законом”, зростання злочинності та інші фактори зумовили зміни суспільних потреб в юристах, причому це стосується і державних, і недержавних організацій.

Ці зміни зумовили необхідність перегляду ставлення до формування корпусу юристів в усіх країнах СНД, змусивши їх прийняти нові програми розвитку юридичної науки, удосконалення юридичної освіти. Але це виявило й той факт, що юридична діяльність, професійні якості юриста, особливості їх професійної підготовки юридичною наукою комплексно не досліджувалися. Вивчення окремих видів юридичної діяльності, зокрема суддівської, прокурорської, слідчої та деяких інших не може замінити загальнотеоретичної моделі юридичної діяльності.

Багато проблем у цьому плані є і в науковому осмисленні особливостей професійної діяльності працівників правоохоронних органів, зокрема не розроблено моделей їх професійних якостей, професіограми, немає систематизованого викладення вимог до заміщення посад юристів тощо.

Юрист повинен знати не тільки законодавство та акти правозастосування, його роз'яснення та тлумачення, йому також необхідно знати норми моралі, релігійні, корпоративні норми, звичаї, традиції, тощо, тобто зміст усіх регуляторів, які є в суспільстві. Тому важливими є життєвий шлях та досвід, вік юриста або кандидата на зайняття посади юриста.

На сьогодні в Україні серед навчальних дисциплін, передбачених освітньо-професійними програмами підготовки бакалаврів та спеціалістів за напрямом підготовки "Право", "Юридична деонтологія" є єдиною навчальною дисципліною, яка розкриває загальну "картину" (схему, каркас) юридичної діяльності, як практичної, так наукової і навчальної, а також систему юридичної освіти, права і обов'язки студентів та деякі інші питання. "Юридична деонтологія" як навчальна дисципліна відносно нова, запроваджена згідно з програмою бакалаврату в 1996 р., а тому потребує додаткового наукового осмислення і належного навчально-методичного забезпечення.

Відомі сучасні навчальні програми, запроваджені у вищих навчальних закладах юридичного профілю, в основному розраховані на підготовку юристів для державних правоохоронних органів і не враховують особливості юридичної діяльності в недержавних сферах суспільного життя, зокрема підприємницькій, громадських об'єднань, міжнародно-приватній тощо.

У межах встановленого навчальним планом підготовки студентів обсягу годин курс "Юридичної деонтології" не може охопити всі питання, які мають значення для набуття ними початкових професійних знань та вмінь, навичок самостійної роботи, вивчення нормативних та літературних джерел, конспектування, підготовки письмових робіт тощо.

Цей посібник призначений певною мірою компенсувати зазначені вище недоліки у науково-методичному забезпеченні підготовки фахівців-юристів.

Необхідно наголосити, що викладення матеріалу має досить формалізований та систематизований характер, причому стиль та викладення певних розділів посібника різний, що пов'язано з використанням відповідної термінології та аргументації. Наприклад, розділ "Юридична наукова діяльність" викладено з використанням наукових термінів та конструкцій, а "Юридична практична діяльність" мовою та у стилі, що притаманні нормативно-правовим актам, договорам та іншим правовим документам, спрямований на початкове оволодіння студентом "юридичною мовою", що, крім того, зумовило широке використання положень, конструкцій, формулювань, які використовуються в нормативному матеріалі. Це дещо відрізняє

стиль даного посібника від подібних навчально-методичних джерел неюридичного характеру.

У додатках посібника містяться:

- Витяги з нормативних актів за видами юридичної діяльності — адвокатської, нотаріальної, юридичного консультування, суддівської (загальні суди, арбітражні, конституційний, третейські, військові), прокурорської, слідчої, експертної, аудиторської, органів внутрішніх справ, СБУ, податкової, митної, зокрема оперативно-розшукової та з охорони громадського порядку, недержавної охоронної.
- Зразки нормативних і правозастосовних документів, які готуються і видаються за участю юристів (Закони, Укази, Постанови, Статути, інструкції, накази, рішення судів, постанови прокурорів та слідчих, роз'яснення тощо).
- Офіційно схвалені концепції, програми, плани заходів щодо вдосконалення юридичної діяльності, правоохоронних державних органів, боротьби зі злочинністю, захисту прав громадян тощо.
- Міжнародні документи, які відображають досвід регулювання діяльності юристів, юридичної освіти, захисту прав людини, матеріали їх порівняльного аналізу.
- Стислі довідки щодо інформаційних юридичних систем ("Право", "Рада", на компакт-дисках, в Інтернеті тощо).

Один несправедливий вирок приносить більше горе, ніж численні злочини, вчинені приватними особами: останні псують лише струмки, тоді як несправедливий суддя псує все джерело.

Френсіс Бекон

Розділ 1

ЮРИДИЧНА ДЕОНТОЛОГІЯ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

1.1. Історичний аспект становлення системи деонтологічних знань

Для того щоб розібратися, що являє собою ця специфічна галузь наукових знань та яке відношення вона має до правознавства, необхідно визначитися зі значенням основного терміна, яким нам доведеться користуватися та який становить головний зміст першого розділу навчального посібника та цієї навчальної дисципліни в цілому.

1.1.1. Виникнення деонтології як науки

Термін “деонтологія” грецького походження, в перекладі означає науку про належне. Цим терміном інколи позначають розділ етики, в якому вивчають проблеми обов’язку людини, сферу належного (того, що повинно бути), усі форми моральних вимог до життєдіяльності людини та відношення між ними¹. “Деонтологія” як науковий термін у системі етичних знань вжито англійським філософом і правознавцем Ієремією Бентамом (1748—1832), пра-

¹ Філософський словник. — К., 1973. — С. 96.

цю якого “Деонтологія, або Наука про мораль” опубліковано в 1834 р. Автор обстоював своє бачення моралі та обов’язку. Мораль, на думку І. Бентама, можна математично обрахувати (“моральна арифметика”), а задоволення індивідуального інтересу слід розглядати як засіб забезпечення “найбільшого щастя для найбільшої кількості людей”¹. Це положення має певну актуальність і сьогодні у розумінні питань законності, правопорядку. Тільки шляхом забезпечення суб’єктивних прав кожного громадянина можна втілити загальну ідею справедливості у функціонування громадянського суспільства та правової держави.

Якщо І. Бентам застосував термін “деонтологія” для позначення вчення про мораль у цілому, то надалі деонтологію почали відрізняти від моральних цінностей взагалі. Деонтологія формувалась як специфічна система знань про належне, виходячи з вимог суспільної моралі. Проблематика належного, повинного (того, що має бути здійснено або зроблено) набуває різних форм прояву, формує основу предмета цієї науки та вивчається відповідно до окремої особи, групи осіб, суспільства в цілому на рівні конкретних норм, принципів поведінки, моральних або суспільних ідеалів. До останнього у вузькому розумінні деонтологією називали *професійну етику* медиків — як систему етичних норм виконання медичними працівниками своїх службових обов’язків. У складі медицини було сформовано особливе вчення — медичну деонтологію. Більш детальне знайомство з цим аспектом розгалуження деонтологічних знань заслуговує на увагу, оскільки в ході порівняльного аналізу надається можливість повнішого розуміння юридизації деонтології.

Формування системи деонтологічних знань у межах медицини відбулося не випадково, а тому що медицина є найгуманнішою галуззю людської діяльності. Процес лікування людини, збереження її як соціальної цінності, як частини живої природи є проявом високої моралі, доброти, гуманізму. Тому система *моральних вимог* до професійної діяльності медика формувалася постійно, скільки існував цей вид соціальної діяльності. Протягом тривалого часу свого існування медична деонтологія зазнавала впливу з боку релігії, політики тощо. Зважаючи на формалізацію, офіційне закріплення цих вимог, слід зазначити, що на сьогодні збереглася велика кількість історичних пам’яток, які свідчать про розвинутість медичної деонтології. Так, в античний період Гіппократ сформулював цілу низку деонтологічних норм, за допомогою яких народжувався ідеал лікаря-мудреця: “...Все, що шукається в мудрості, все це є й у медицині, а саме: зневага до грошей, сумління, скромність, простота в одязі, повага, судження, рішучість...”².

¹ Філософський словник. — К., 1973. — С. 96.

² Большая медицинская энциклопедия: В 30 т. / Глав. ред. Б.В. Петровский. — 3-е. изд. — М.: Сов. энциклопедия, 1977. — Т. 7. — С. 110.

У середні віки норми медичної етики зазнали негативного впливу релігійно-церковної філософії, але збереглися такі відомі пам'ятки деонтологічного характеру, як "Салернський кодекс здоров'я", "Етика", "Канон лікарської науки" Ібн-Сіні та ін. В епоху Відродження відомий лікар та хімік Т. Парацельс писав, що сила лікаря в його серці, що найважливіша основа ліків — любов. Є й інші приклади. Інтенсивного розвитку медична деонтологія набула завдяки внеску радянських учених. З проблеми медичної деонтології є значна кількість літератури, проводяться науково-практичні конференції, семінари.

З початку 60-х років у медичних навчальних закладах викладають спеціальний курс. Значною подією стало прийняття у 1949 р. на Міжнародному конгресі Лікарської спілки в Женеві Міжнародного кодексу медичної деонтології.

1.1.2. Становлення та розвиток юридичної деонтології

Система юридичних знань склалася значно пізніше, ніж у медицині, а наука "Юридична деонтологія" виникла зовсім недавно.

У 70-ті роки в юридичних навчальних закладах викладався спеціальний курс "Вступ в юридичну спеціальність", мета якого полягала у підготовці студентів до включення їх у процес навчання та інформуванні про майбутню професійну діяльність. Пізніше було видано відомий широкому колу спеціалістів підручник С.С. Алексєєва (1976 р.). Це був перший крок на шляху до створення нової юридичної науки, хоч у той час термін "юридична деонтологія" ще не вживали. Автор підручника дослідив та виклав важливі аспекти проблеми, які допомагають осмислити юридичну науку та юридичну практику, наблизитися до розуміння професійної юридичної діяльності. С.С. Алексєєв довів необхідність етики юриста¹:

- Право, законність — це інститути соціального життя, тісно пов'язані з суспільною мораллю, вони втілюють її ідеали та принципи. Здійснення правових норм багато в чому залежить від моральної озброєності суддів, прокурорів, працівників міліції, від дотримання ними вимог професійної етики.

- Специфіка юридичної роботи містить потенційну небезпеку професійної деградації особи, що виявляється в актах бюрократизму, формалізму, втрати самоконтролю, відповідального ставлення до справи, у прояві грубості, нелюдності тощо.

- Робота юриста безпосередньо впливає на долі людей, їх взаємовідносини, що споріднює професію юриста з професією лікаря. Тому питання про

¹ Алексєєв С.С. Введение в юридическую специальность. — М.: Юрид. лит., 1976. — С. 161.

етику цих професій виникає з об'єктивною закономірністю. Таким чином, діяльність юриста за своєю специфікою глибоко вторгається у сферу моралі, і тому, як підкреслює С.С. Алексєєв, повинна співвідноситися з моральними вимогами, враховувати особливості юридичної діяльності. *Етика юриста*, на думку вченого, охоплює одночасно загальні моральні принципи, особливі вимоги, виходячи з окремих видів юридичної роботи, та включає своєрідний етикет — правила ввічливості, такту, культуру поведінки.

Слід згадати також ім'я професора В.М. Горшенєва, якого справедливо вважають засновником науки юридична деонтологія. У 1988 р. авторським колективом за його участю було опубліковано навчальний посібник, де послідовно викладено предмет, функції нової науки, принципи та її роль у системі юридичних знань. В.М. Горшенєв зробив спробу узагальнити всю інформацію про кваліфікаційну характеристику юриста, розглянути професію юриста в кількох аспектах: а) юрист як особа; б) юрист як політичний діяч; в) юрист як спеціаліст; г) юрист як носій високих моральних якостей; д) естетична культура юриста. Теоретичні положення та висновки В.М. Горшенєва заклали підвалини подальшого розвитку системи філософсько-етичних знань у професійній діяльності юристів. Деякі з них буде викладено окремо¹.

Питання *співвідношення права і моралі*, етики юристів за останні десятиліття так чи інакше перебувало в полі зору багатьох учених (Ю.О. Агешин, С.С. Сливка, Л.К. Суворов, В.В. Бородін, О.О. Лукашова, В.С. Нерсєсянц та ін.). Правовій свідомості та правовій культурі служителів Феміди було присвячено значну кількість наукових досліджень, що становить міцну базу для поширення наукових деонтологічних знань. Виходячи з викладеного вище, можна зробити висновок, що юридична деонтологія виникла не на пустому місці й розвивається цілком природно та закономірно. У галузі правових знань також робилися спроби формулювання на офіційному рівні моральних якостей працівників юридичної сфери. У 20-х роках Народний комісаріат юстиції УСРР затвердив певний порядок атестування працівників суду, згідно з яким передбачалося здійснювати професійний добір кадрів на посаду судді лише з урахуванням визначеного переліку їхніх якостей². У 1982 р. Міністерством вищої освіти СРСР було затверджено новий документ — Кваліфікаційну характеристику юриста, де визначалася система вимог до знань та вмінь юриста³. Деонтологічні питання не залишалися поза увагою й міжнародного співтовариства. Так, у 1979 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла

¹ Горшенєв В.М., Бенедик І.В. Юридическая деонтология: Учеб. пособие. — К., 1988.

² Бюлетень НКЮ УСРР. — 1923. — № 6. — С. 328—329.

³ Горшенєв В.М., Бенедик І.В. Указ. соч. — С. 17.

Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (резолюція № 34/169)¹. Є також інші міжнародні документи, які відображають окремі сторони професійної етики юристів.

Юридична діяльність значною мірою пов'язана з політикою і політичною діяльністю. Цим можна пояснити той інтерес, який періодично виявляло до юриспруденції політичне керівництво країни. Особливо це було помітно за часів керівної ролі КПРС — у період зрощення апаратів партії та держави. У партійних документах, які використовувались на рівні законів, йшлося про відданість комуністичній ідеї, про знання основ марксизму, радянського ладу та партійної програми, що становило основу моральних та професійних якостей юриста. Така політизація суспільних відносин, політизація юридичної науки негативно впливала на її стан, на хід наукових досліджень, на суспільство в цілому. Зараз ситуація дещо змінилася, але в системі деонтологічних знань ще є недоліки, які в основному мають науково-методологічний характер. Наприклад, досі нечітко визначено межі предмета цієї науки, недосконалою залишається її структурна композиція навчальних програм з юридичної деонтології, не вистачає комплексних наукових досліджень. Слід згадати про проблеми кадрового, методичного забезпечення, які є в системі юридичної освіти. Порівняно з медичною деонтологією простежується відставання у формуванні чіткої, узгодженої системи знань.

Позитивним моментом останнього етапу розвитку правової доктрини в Україні після розпаду СРСР стали департизація правоохоронних органів та деідеологізація сфери наукових досліджень. Зняття ідеологічного контролю значно вплинуло не лише на деонтологічні уявлення щодо *особистих та професійних якостей юристів*, але й на саму правову практику, яку здійснюють не тільки юристи-професіонали.

На перший план у системі професійних вимог ставлять не ідейно-політичні, а морально-ділові якості. Головним призначенням юристів тепер можна назвати не служіння ідеям партії або державним інтересам, а служіння закону, праву, ідеалам суспільної моралі. Це не означає повної безідейності та безпринциповості, а йдеться лише про те, що в умовах багатопартійної системи захисники свободи та справедливості не можуть бути підконтрольні тій чи іншій партії або відчувати ідеологічний тиск. Їх головний контроль — закон та совість. При цьому можна вірити, ідейно підтримувати певні програмні положення, співчувати політичним домаганням окремих лідерів.

¹ СССР и международное сотрудничество в области прав человека. Документы и материалы. — М.: Междунар. отношения, 1989. — С. 499—504.

Така ідейно-політична переорієнтація суспільства висвітлила низку недоліків у системі деонтологічних знань щодо особи працівника правової сфери. Це можна пояснити так. Деонтологічний аспект професіограми юриста — це в основному моральний аспект, хоча професійність також має велике значення для характеристики особи. Та, на жаль, мораль — це нормативний регулятор, який не змінюється швидко зі зміною політичних та економічних відносин. І ті глобальні перебудови, що відбулися в нашому суспільстві за короткий час, не потягнули за собою формування нових моральних норм та вимог, у тому числі до професії юриста. Не відбулося належного переосмислення суспільством цінності права, правової роботи, ролі юридичної професії в системі соціальних зв'язків. І це ставить проблему переосмислення особи юриста з погляду його внутрішнього світу, зовнішніх зв'язків та ефективності функціонування у різних сферах суспільного життя з урахуванням ускладненої структури соціального середовища.

Розшарування суспільства вимагає урахування специфічних особливостей спілкування з його представниками. Крім того, до середовища юридичної еліти також входять представники різних соціальних станів. Однак їхній інтерес, рівень забезпеченості, звички, традиції не повинні впливати на розуміння права, правової роботи, суспільної моралі, справедливості. Перед приписами права у формальному розумінні рівні всі, навіть ті, хто його застосовує. З цього приводу можна назвати ще одну причину, що розкриває роль юридичних деонтологічних знань у формуванні юриста-професіонала та вказує на досить широку перспективу їх подальшого розвитку.

1.2. Поняття та загальна характеристика науки “юридична деонтологія”

Серед усіх підходів, що склалися до визначення цієї науки, привертають увагу три основних, які, з одного боку, доповнюють один одного, а з іншого — вказують на відмінності у розумінні авторами меж та структури предмета цієї науки.

Справа в тому, що досить поширена думка про те, ніби юридична деонтологія є не самостійною наукою, а лише комплексною навчальною дисципліною. Крім того, сама назва цієї науки також не відображає повною мірою структури та змісту її предмета, який, безумовно, специфічний. Деякі автори намагаються розкрити поняття цієї науки, виходячи з однієї назви. Можна зазначити, що термін “деонтологія” в такому разі ми продовжуємо використовувати лише традиційно, хоча вкладаємо набагато більший зміст, ніж

той, який можна отримати шляхом філологічного дослідження. При цьому, мабуть, буде досить важко знайти такі приклади, щоб назва галузі наукових знань відображала системність, структуру або зміст їх.

Тому, формулюючи поняття цієї науки, ми перш за все в загальному вигляді формулюємо її предмет, а потім, вже на цій підставі, визначаємо особливості методології, стан сучасних досліджень та перспективи розвитку. І навпаки, аналіз того чи іншого визначення науки дає змогу охарактеризувати предмет дослідження.

Розглянемо основні визначення науки юридична деонтологія.

- С.С. Сливка визначає юридичну деонтологію як науку про внутрішній імператив службового обов'язку, який створює передумови та мотиви вибору юристом норм поведінки у практичній діяльності, про формування власних норм для кожної ситуації зокрема¹.

- В.М. Горшенев стверджує, що юридична деонтологія — це галузь юридичної науки, яка узагальнює систему знань про мудрість спілкування та мистецтво прийняття правильного рішення в юридичній практиці, тобто наука про пошук атмосфери досягнення необхідного, істинного результату у спілкуванні юриста як з колегами, так і з тими, кому він надає свої професійні послуги та кого повинен обслуговувати правовими засобами в процесі реалізації ними свого правового статусу².

- О.В. Шмоткін під юридичною деонтологією розуміє систему загальних знань про юридичну науку та юридичну практику, вимоги до професійних та особистих якостей юриста, про систему формування цих якостей³.

Візьмемо за основу думку О.В. Шмоткіна і спробуємо її аргументувати. Деонтологічна галузь наукових юридичних знань ще не завершила своєї структуризації та не сформувала традицій, стереотипів наукового мислення. Все більше дослідників приділяють увагу особливостям та соціальному значенню правової діяльності юристів-професіоналів, привносять елементи новизни. І якщо на перших етапах розвитку деонтологічних знань головним чинником вважався культурологічний, моральний фактор, то на сучасному етапі в результаті додаткових колективних досліджень акцент робиться на факторі діяльності, використовується *функціонально-діяльний підхід*. Це

¹ Сливка С.С. Юридична деонтологія. — Л., 1996. — С. 6.

² Горшенев В.М., Венедик І.В. Юридическая деонтология: Учеб. пособие. — К., 1988. — С. 8.

³ Шмоткін О.В. Юридична деонтологія. — К.: МНТУ, 1995. — С. 4.

значною мірою вплинуло на розширення предмета. Звідси до кола питань, що досліджуються, входять питання не тільки особисто-суб'єктивного та психологічного порядку, а й пов'язані з об'єктивною дійсністю. Так, крім структури моральної та правової культури юриста (суб'єктивний фактор) необхідно вивчати шляхи їх формування (юридична освіта як зовнішній фактор) та особливості використання залежно від сфери *юридичної діяльності* (виробництво, правоохоронна, підприємницька, політика тощо) та професійної належності (суддя, прокурор, слідчий, адвокат та ін.). Цікавими вважають проблеми здійснення юридичної діяльності в інших країнах, а також шляхом створення *міжнародних юридичних співтовариств*.

Такий широкий підхід до проблем юридичної діяльності в різних аспектах її розуміння передбачає, відповідно, широке визначення поняття цієї юридичної науки.

До характерних ознак науки юридична деонтологія слід віднести такі:

- це одна з юридичних наук, яка разом з іншими входить до системи гуманітарних знань;
- юридична деонтологія розкриває зміст та взаємозв'язок таких соціальних явищ, як юридична наука та юридична практика, визначає їх функції;
- наука юридична деонтологія, виходячи з норм та принципів суспільної моралі, формує систему вимог професійного та особистого характеру, висвітлює етичний бік діяльності юриста з урахуванням спеціалізації юридичної професії;
- юридична деонтологія вивчає систему, форми, методи та засоби підготовки висококваліфікованих юристів-професіоналів;
- характерною ознакою можна назвати також те, що це молода за віком юридична наука, яка перебуває на стадії становлення та поступово набуває заслуженого авторитету в системі юридичних знань.

1.3. Предмет наукового дослідження

Визначення предмета цієї юридичної науки є дуже важливим та принциповим питанням, вирішення якого допоможе більш глибоко ознайомитися із самою наукою та одночасно окреслити сферу наукового дослідження, визначити більш-менш закінчений перелік соціальних явищ, які підлягають вивченню. Зазначимо, що в центрі деонтологічного дослідження стоїть людина зі своєю особистою системою знань, навичок, умінь, а також діяльність люди-

ни, що здійснюється у правовій сфері життя суспільства. Людину, її якості та її існування вивчають також інші науки, але в межах юридичної деонтології здійснюється спеціалізація об'єкта дослідження. Ця наука вивчає існуючу систему юридичних знань, завдання та функції правознавства, роль юридичних знань у вирішенні питань суспільного буття. До предмета юридичної деонтології включають також питання юридичної практики: формулюють поняття та зміст юридичної діяльності, види та форми її здійснення, вивчають окремі юридичні спеціальності та, відповідно, професійні якості працівників юридичної сфери. При цьому особливу увагу приділяють особистим людським якостям, етикету юриста, який передбачає цілу систему правил: як треба поводитися зі співробітниками та різними учасниками юридичного процесу, якими нормами керуватися при здійсненні професійного обов'язку, на яких моральних принципах та правових ідеалах будувати свою роботу тощо.

Окремим блоком питань до предмета юридичної деонтології входять питання *юридичної освіти* — підготовки та перепідготовки кадрів, підвищення кваліфікації, поширення позитивного досвіду. Головна тут проблема підготовки не просто спеціаліста-юриста, а працівника високого рівня кваліфікації, тобто професіонала своєї справи. Зрозуміло, професіоналом не можна бути взагалі. *Професіонал* — це добре підготовлений спеціаліст конкретної справи, тому система підготовки таких спеціалістів має відбивати специфіку практичних завдань, які треба вирішувати працівнику в повсякденній роботі. Юридична деонтологія має вивчати не просто систему виховання юриста взагалі, суспільству потрібні професіонали конкретної справи — прокурори, законодавці, слідчі та ін. Таким чином, у загальному вигляді предметом юридичної деонтології можна визначити юридичну теорію, юридичну практику та систему моральних вимог, що становлять етикет професійної діяльності юристів. Слід додати, що юридична деонтологія як наука перебуває у тісному контакті та взаємодії з іншими юридичними науками, використовує їх досягнення для дослідження власного предмета. Використовують також знання неюридичних наук — педагогіки, психології, соціології, без чого не уявляється можливим отримати й узагальнити об'єктивні результати дослідження. Наприклад, розробляючи практичні рекомендації для системи кадрової підготовки спеціалістів, реорганізації юридичної освіти або системи правового виховання, слід користуватися положеннями не тільки педагогіки та психології, а й досягненнями конституційного права, філософії права, теорії права тощо.

1.4. Роль юридичної деонтології в системі гуманітарних наук

Юридична і медична деонтології націлені на забезпечення високоякісного, високогуманного ставлення до такої соціальної цінності, як особа. Медик, юрист повинні захищати інтереси особи — життя, честь, гідність, тобто всі ті природні якості, без яких особа стає просто індивідуумом, частиною живої природи. З цього випливає, яке значення для суспільства в цілому або для окремо взятої людини має якісне виконання професійного обов'язку медиками або юристами. Кожна помилка, якої вони припустились, чи недбале ставлення до людини можуть призвести до трагічних наслідків. Саме працівникам цих професій ми багато в чому довіряємо свою долю, своє майбутнє. Кожен із нас хоче бути впевненим у їх добропорядності, гуманному ставленні. Інакше не може бути, оскільки і медик, і юрист є представниками найбільш гуманних професій, що ще раз підтверджує висновок про особливе значення проблем професійного етикету, їх головне місце у системі знань науки юридична деонтологія.

1.5. Соціальне значення юридичних деонтологічних знань

Юридична діяльність має специфіку, що зумовлено її організаційним, управлінсько-розпорядчим та владним характером. Роботу юристів можна спостерігати в різних сферах суспільного життя, на різних рівнях організації соціального організму. Це прийняття законів, організація їх виконання, здійснення правосуддя, захист інтересів громадян, а також участь у вирішенні інших важливих питань. Поступово сфера використання юридичних знань поширюється, що надає відповідного авторитету професії юриста. Це об'єктивний процес, який не треба пов'язувати зі штучною тенденцією юридизації знань (юридична логіка, юридична соціологія, юридична етика). Авторитет юриста зростає одночасно з підвищенням авторитету права. Слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства цей процес саме так і відбувається. Право все більше проникає в систему соціальних зв'язків, втягуючи дедалі значнішу кількість людей у багатогранні правові відносини, завдяки чому підвищується роль захисників права.

У зв'язку з цим на порядку денному стоять та очікують на юридичне вирішення проблеми морального порядку, яких раніше не було. Саме юристам

насамперед доведеться проектувати правовий шлях вирішення цих проблем, як це має бути у правовій державі (за умов, що ці проблеми перебувають у сфері правового регулювання). Наприклад, це проблема офіційного визнання, легалізації сексуальних меншин, проблема визнання особистого права на смерть, проблема застосування смертної кари, питання участі у військових місіях на території іноземних держав тощо. Перш за все — це моральні питання, а вже потім правові. Тому їх вирішення значною мірою залежить від суспільної моралі, від морального обличчя тих, кому доведеться встановлювати відповідні правові заборони, надавати права, наділяти обов'язками.

Багато з перелічених питань необхідно попередньо вирішувати теоретично у межах юридичної деонтології, а точніше — знаходити їм попереднє моральне обґрунтування. Це свідчить про необхідність та важливість деонтологічних знань, їх вирішальне значення у діяльності юристів, а також у діяльності тих, хто має відношення до вирішення юридичних справ. І справді, останнім часом майже в усіх навчальних закладах правознавчого профілю викладається навчальна дисципліна юридична деонтологія, яка готує майбутніх юристів до сприйняття спеціальних юридичних знань, належного виконання професійних обов'язків, виховує їх у дусі шанобливого ставлення до права, до особи.

1.6. Завдання науки “юридична деонтологія”

Як і будь-яка інша наука, юридична деонтологія має виконувати цілу низку завдань, що формулюються безпосередньо у сфері практичної діяльності, вирішення яких сприятиме розв'язанню значної кількості проблем, у тому числі й тих, що перебувають поза межами юридичної практики. До основних завдань науки відносимо такі:

- Виходячи з вимог соціального прогресу, особливостей та умов функціонування українського суспільства, треба визначити роль та призначення юридичної діяльності у структурі соціальної діяльності.
- Висвітлити соціальне призначення юристів як особливої професійної групи, підкреслюючи їх роль для сучасного етапу державного будівництва, стабілізації політичного життя, запобігання соціальним катаклізмам тощо.
- Разом із підвищенням ролі правників та юридичної професії підвищити авторитет права, виховуючи шанобливе ставлення всіх членів суспільства до права, що є необхідною умовою ефективного здійснення правової роботи.
- На підставі наявних результатів наукових досліджень прогнозувати тенденції розвитку юридичної науки, визначати необхідні зміни щодо системи кваліфікаційних вимог у межах конкретних юридичних спеціальностей.

- Виробляти практичні рекомендації для вирішення проблем правової діяльності, що безпосередньо залежать від рівня професійної підготовки, правової культури працівника, його морального обличчя в цілому.

1.7. Юридична деонтологія як навчальна дисципліна

Від юридичної деонтології як системи наукових знань слід відрізнити одноїменну навчальну дисципліну, що виконує дещо інші функції та вирішує спеціальні завдання.

Якщо у сфері деонтологічного наукового дослідження виробляються нові знання, то у сфері навчання, а конкретно — у системі юридичної освіти, відбуваються поширення наукових досягнень та опанування знаннями з метою подальшого використання на практиці.

Виходячи зі специфіки завдань, вирішуваних юридичною деонтологією як *навчальною дисципліною*, в окремих навчальних закладах викладають курс, що має назву “Вступ у юридичну спеціальність”. По суті, ця назва чітко відбиває основні функції та призначення цієї дисципліни. Початкуючих студентів-юристів вводять у коло завдань, що визначатимуть умови та порядок їхньої життєдіяльності на найближчі 4—5 років та на майбутню перспективу, коли вони вже отримають диплом фахівця і стануть до самостійної роботи.

Слід зазначити, що здійснення такого виду інтелектуальної діяльності, як навчання, має найбільшу ефективність, якщо суб'єкти цього процесу однаково добре підготовлені до цієї роботи. Система вищої освіти передбачає особливо ретельну підготовку до процесу засвоєння знань, починаючи від ознайомлення з правилами внутрішнього розпорядку, режимом, формами роботи й закінчуючи професійною орієнтацією студентів на далеку перспективу, формуванням загального уявлення про можливу сферу їх професійної діяльності.

Зі *вступом до навчального закладу* практичними стають питання — що і як треба вчити, де отримувати навчальну інформацію, як її обробляти, які якості виховувати в собі відповідно до майбутньої професії, в яких сферах можна використовувати набуті знання, які перспективи просування по службі або зміни свого соціального статусу тощо.

Відповіді на ці питання має давати вступна навчальна дисципліна, яка базується на дослідженнях науки юридична деонтологія. Таке співвідношення науки і освіти є необхідним і обов'язковим у підготовці майбутніх фахівців.

1.8. Предмет та структура курсу “Юридична деонтологія”

Характеризуючи предмет навчальної дисципліни, слід звернутися до визначення науки юридична деонтологія, в якому йдеться, що це система загальних наукових знань про юридичну науку та юридичну практику, про вимоги до працівників юридичної сфери та систему формування професійних і особистих якостей працівників. Перелічені вище компоненти і є основними складовими предмета навчальної дисципліни. У визначенні структури предмета є певна логіка, яка передбачає таке:

- Вступ до курсу характеризує навчальну дисципліну в цілому в співвідношенні до відповідної юридичної науки, визначаються обсяги необхідних знань, їх практична значущість.
- У наступному розділі ознайомлюють з юридичною діяльністю та її основними формами прояву.
- Окремим блоком розглядається особа юриста, його особисті якості крізь призму певних напрямів професійної діяльності та особливостей юридичної професії взагалі.
- До структури курсу входять питання змісту та об’єктів впливу юридичної діяльності, що також характеризує її в різних аспектах.
- Необхідним моментом є також висвітлення нормативної основи здійснення професійної діяльності юристів, що в правовому аспекті має особливе значення.
- На завершальному етапі вивчення курсу ознайомлюють із особливостями роботи за окремими спеціальностями в межах юридичної професії.

1.9. Завдання, що вирішуються навчальною дисципліною

Поряд з іншими навчальними дисциплінами в єдиній системі підготовки фахівців юридична деонтологія виконує як загальні освітні завдання, так і специфічні, зумовлені особливостями структури та змісту навчального предмета. Серед них слід назвати такі:

- Організаційно підготувати студентів до участі в навчальному процесі, поставити основні навчальні завдання, цілі та засоби їх досягнення.

- Ознайомити з особливостями сфери здійснення юридичної діяльності як одного з видів соціальної діяльності, що здійснюється у сфері права.
- Висвітлити характерні риси практичної діяльності юристів за окремими напрямами спеціалізації юридичної роботи.
- Розкрити роль юридичної науки у здійсненні практичної діяльності, охарактеризувати систему наукових юридичних знань, їх сучасний стан, перспективи розвитку, а також систему наукових юридичних установ.
- Ознайомити студентів з організацією та функціонуванням системи юридичної освіти в Україні, особливостями процесу навчання та правового виховання.
- Всебічно охарактеризувати особу юриста як теоретичну модель професіонала шляхом визначення системи професійних та особистих якостей, сформульованих у приписах нормативно-правового та морального походження.
- Зміцнити світоглядну та громадянську позицію майбутніх правознавців, підготувати їх психологічно до самостійної напруженої та відповідальної роботи на користь суспільства та держави.

1.10. Сучасні підходи до викладання курсу

Особливості методології викладання курсу юридичної деонтології багато в чому залежать від низки факторів, серед яких такі: кількість годин, виділених на вивчення дисципліни, особливості авторського бачення окремих проблем деонтологічного походження, співвідношення кількості лекційних та семінарських занять, а головне — визначення меж та структури предмета курсу, логіка подання матеріалу, використання певних аспектів висвітлення проблеми.

Один із найбільш поширених підходів до бачення методики викладання курсу — це висвітлення питань моралі, моральної культури юристів у співвідношенні до інших можливих компонентів загальної культури, а також характеристика окремих видів юридичних спеціальностей. Такий підхід вважається відносно спрощеним, оскільки на досить загальному рівні дає студентам можливість ознайомитися з колом питань щодо майбутньої професії та навчальної діяльності.

Більш ґрунтовним підходом до формування навчального курсу слід назвати підхід, в якому професія юриста розглядається крізь призму її ролі та соціального призначення на сучасному етапі, юридичні спеціальності висвітлюються не тільки в аспекті основних завдань та функцій, а з урахуванням якостей особистого та професійного порядку. Цей підхід також передбачає введення студентської аудиторії не тільки в майбутню професійну, а й у на-

вчальну діяльність, що має для них першорядне значення на початковому етапі опанування правом.

Автори пропонованого посібника взяли за основу широкий підхід у викладенні предмета навчальної дисципліни, що набуло відображення у структурі курсу. Методика викладення матеріалу ґрунтується на діяльному підході до розуміння основних складових предмета. Головним вважається практична націленість матеріалу в тому розумінні, що основою всіх теоретичних міркувань залишається практична юридична діяльність юристів-професіоналів.

Однак її висвітлення було б неповним, якщо не вдатися до осмислення інших сфер юридичної діяльності — наукового дослідження та юридичної освіти.

Таким чином, складаються три основні сфери здійснення юридичної діяльності — наука, освіта, практика, що і було взято за основу у формуванні програми курсу.

Діяльний підхід дає змогу розкрити звичні для нас явища не тільки в статичній, а й у динамічній, що передбачає вивчення особливостей юридичної процедури, поетапності процесу, визначення гарантій, принципів, зовнішніх та внутрішніх факторів впливу тощо. Цей підхід дає можливість побачити юриста, юридичну установу в дії, уявити себе як учасника тих чи інших відносин з приводу здійснення права.

Методологічно виправданим є звернення до практичного досвіду юристів зарубіжних країн, що також було використано в цьому посібнику. Шляхом порівняльного аналізу можна оцінити якість правової роботи в нашій країні та за її межами, побачити наявні недоліки, можливості вдосконалення, пристосування до умов життя в Україні та націлити себе на відповідну роботу.

Питання для самоконтролю

1. Що зумовлює багатоаспектність у методології дослідження такого соціального явища, як юридична діяльність?
2. На підставі чого юридичну діяльність можна визначити як різновид соціальної діяльності?
3. Які риси притаманні юридичній діяльності? Розкрийте кожну з них.
4. У чому сутність системного підходу у вивченні юридичної діяльності?
5. Чому юридична діяльність здійснюється на професійній основі?
6. Назвіть можливі тенденції розвитку юридичної діяльності на сучасному етапі.

Література

1. Алексеев С.С. Введение в юридическую специальность. — М.: Юрид. лит., 1976.
2. Антонов И.А. Нравственно-правовые критерии уголовно-процессуальной деятельности следователей. — М., 2003.
3. Бандурка О.М. Юридична деонтологія: Підручник / О.М. Бандурка, О.Ф. Скакун. — Х., 2002.
4. Воскобитова Л.А. Профессиональные навыки юриста: Опыт практического обучения. — М., 2001.
5. Глухарева Л.И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). — М., 2003.
6. Горшенев В.М., Бенедик И.В. Юридическая деонтология: Учеб. пособие. — К., 1988.
7. Григорович Л.А., Марцинковская Т.Д. Педагогика и психология. — М., 2003.
8. Дубов Г.В. (ред.). Этика сотрудников правоохранительных органов. — М., 2002.
9. Еникеев М.И. Юридическая психология. — М., 2003.
10. Закомлистов А.Ф. Судебная этика. — М., 2003.
11. Кармин А.С. Культурология. — М., 2003.
12. Маленкова Л.И. Теория и методика воспитания. — М., 2002.
13. Матузов Н.И., Малько А.В. (ред.). Российская правовая политика: Курс лекций. — М., 2003.
14. Нерсесянц В.С., Муромцев Г.И., Мальцев Г. Право и культура: Монография. — М., 2002.
15. Романов В.В. Юридическая психология. — М., 2003.
16. Сергеев В.И. Адвокат и адвокатура. — М., 2003.
17. Скакун О.Ф. Юридическая деонтология: Учебник. — Х., 2002.
18. Сластенин В.А., Чижикова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. — М., 2003.
19. Сливка С.С. Юридична деонтологія. — Л., 1996.
20. Филимонов В.Д. Охранительная функция уголовного права. — М., 2003.
21. Філософський словник. — К., 1973. — С. 96.
22. Хохель С. Ступени сознания: Учеб. по становлению человека через развитие его качеств от психологии успеха до духовного развития. — К., 2002.
23. Шмоткін О.В. Юридична деонтологія. — К., 1995.

Я бачу загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під чиеюсь владою. А там, де закон — володар над правителями, а вони його раби, я бачу врятування держави і всі блага, які тільки можуть дарувати державам боги.

Платон

Розділ 2

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Методологічні підходи до розуміння (вивчення) юридичної діяльності

Будь-яка діяльність, що здійснюється в соціальному середовищі та має певну спрямованість, повинна розглядатися не тільки з погляду її змістовності або середовища, в якому здійснюється, а й з інших боків — наскільки це може її охарактеризувати як соціальне явище та визначити практичну цінність для певної групи суб'єктів (суспільства в цілому). Тому, характеризуючи діяльність юридичну, необхідно мати на увазі, що вона здійснюється в досить специфічному соціальному середовищі, спрямована лише на ті об'єкти, що перебувають під захистом права як певна система соціальних цінностей.

У ході вивчення юридичної діяльності слід приділити увагу й тому, що серед усіх інших форм соціальної діяльності юридична форма набула цілої низки ознак, які дають змогу виділити її в окремий напрям або вид соціальної діяльності. При цьому необхідно встановити взаємодію та причинні зв'язки між окремими видами соціальної діяльності, де юридична форма має особливості прояву. Юридична діяльність, крім того, є явищем, що має правову природу. Тому поряд із визначенням її взаємозв'язків з іншими соціальними

явищами необхідно особливу увагу приділити зв'язкам зі складовими правової системи (правові відносини, законність, система законодавства тощо).

Не менш важливим у цьому аспекті залишається питання про напрям впливу юридичної діяльності на окремі сфери соціального середовища, в яких виявляються сутність, практична цінність та спрямованість юридичної роботи. Такі напрями впливу прийнято називати функціями. Справді, якщо вивчається соціальне явище динамічного походження, то одним із важливих аспектів його вивчення буде аспект функціонування, тобто функції.

Визначення різноманітних компонентів, що значною мірою зумовлюють порядок здійснення, ефективність, спрямованість та причинність юридичної діяльності, дає змогу говорити про існування певної системи юридичної діяльності, яка нагадує цілий комплекс найрізноманітніших теоретичних напрямів осмислення явища, складає комплексне уявлення про предмет вивчення. Це, наприклад, визначення форм, методів, об'єктів, елементів змісту юридичної діяльності та деяких інших компонентів системного підходу.

З погляду соціальної ролі або способу прояву в науковій літературі юридичну діяльність розглядають у різних аспектах, що підкреслює її багатоплановість та складний характер. Так, юридичну діяльність можна розглядати як правову форму соціальної діяльності, як інструмент соціального управління, як зміст правових відносин або правопорядку, як системоутворюючий фактор правової системи, як спосіб втілення правових приписів у реальну площину життя.

Однак для поглибленого ознайомлення, навіть у межах навчального курсу, достатньо висвітлити лише основні аспекти, які матимуть не тільки теоретичне, а й практико-прикладне значення. Майбутній працівник правової сфери повинен мати загальнотеоретичні знання про поняття юридичної діяльності, її основні ознаки, види, функціональне значення. Слід також відрізняти юридичну професію від усіх інших, що дає можливість визначити професійну орієнтацію, схарактеризувати окремі юридичні спеціальності та передбачити тенденції розвитку професії юриста. Саме ці методологічні підходи і визначили структуру та зміст цього розділу.

2.2. Юридична діяльність як різновид соціальної діяльності

Вже було визначено, що юридична діяльність здійснюється в особливому середовищі — суспільстві, яке характеризується неоднорідністю, що дає підстави здійснювати надалі видову класифікацію юридичної діяльності.

Соціальне походження та соціальна зумовленість юридичної роботи дають можливість говорити про її об'єктивну необхідність та практичне значення, завдяки чому суспільство задовольняє цілу низку специфічних потреб та інтересів, які безпосередньо ґрунтуються на праві. Цікаво, що саме право за ознаками походження, розвитку, існування та реалізації також має об'єктивний характер і з такою самою об'єктивністю, з якою існує в системі соціальних зв'язків, передбачає існування цілої армії фахівців права, які стоять на захисті його нормативів і створюють всі можливі умови для їх ефективною реалізації. Таким чином, складається відокремлена сфера діяльності суспільства, зумовлена фактором об'єктивного існування засобів регламентації суспільного життя, в тому числі правових. Цю ситуацію слід розглядати як потребу суспільства, життєво важливий інтерес, на реалізацію якого воно спрямовує свій юридичний потенціал.

Виходячи із зазначеного вище і використовуючи рівень філософського осмислення проблеми, юридичну діяльність слід розглянути як різновид соціальної діяльності, яка є більш узагальнюючим поняттям щодо юридичної.

Соціальна діяльність визначається як спосіб організації та існування соціального організму, в процесі чого шляхом перетворення та осягнення навколишнього світу задовольняються життєві потреби та інтереси соціальних суб'єктів.

Слід урахувати, що життєві потреби та інтереси суспільства досить різноманітні, виходячи з його багаторівневої структурної організації та неоднорідності складу, а це, у свою чергу, передбачає відповідну кількість різноманітних засобів та дій, які б задовольняли соціальний інтерес.

Тому поряд з юридичною діяльністю є виробнича, духовна, культурно-виховна, політична, організаційно-управлінська, дослідницька та інші види соціальної діяльності. Спробуємо пояснити деякі з названих видів. Соціальний організм — дуже складна система, яка не може функціонувати без наявності системоутворюючого фактора, тому організаційно-управлінська робота як вид соціальної діяльності набуває в цій потребі своє обґрунтування. Не може обійтись суспільство і без фактора матеріального забезпечення, що є життєво важливою потребою, для задоволення якої здійснюється виробнича діяльність. Так, у процесі матеріального виробництва створюють предмети одягу, продукти харчування, технічні прилади, знаряддя праці, які задовольняють відповідну категорію потреб.

Інтерес суспільства в організації і забезпеченні більш високого рівня життя вимагає від його членів поглибленого вивчення факторів, що допомагають досягти поставленої мети, визначення тенденцій та закономірностей розвитку суспільства, прогнозування шляхів його розвитку на майбутнє. Такі соціальні потреби зумовили наявність дослідницького виду соціальної діяль-

ності, а разом із нею і відповідну категорію людей — вчених, які здійснюють науково-дослідницьку роботу.

Але є ще одна важлива потреба суспільного існування, яка передбачає наявність фактора регламентації діяльності всіх учасників суспільних відносин виходячи з їх соціального стану, можливостей забезпечення інтересу тощо. Така потреба соціального життя об'єктивно зумовлює необхідність існування права, а разом із ним і всієї системи супутніх механізмів засобів та явищ, які забезпечують функціонування та розвиток права. Це означає, що без діяльності юридичних установ, юристів, без запровадження правових інститутів та процедур право в умовах суспільства функціонувати не може. Юридична діяльність, таким чином, націлюється на об'єкт права, чим і забезпечує його функціонування, регулятивний вплив на суспільні відносини, задовольняє соціальну потребу регламентації (нормування, узгодження, впорядкування).

Отже, не вдаючись до глибокого аналізу наявних думок, у межах яких юридичну діяльність порівнюють із правовою діяльністю, правовою активністю, правовою поведінкою тощо, видається можливим на підставі викладеного вище визначити юридичну діяльність як різновид соціальної діяльності, що здійснюється юристами-фахівцями з метою отримання правового результату, задоволення законних потреб та інтересів соціальних суб'єктів відповідно до вимог права.

2.3. Основні риси, що характеризують юридичну діяльність

У попередньому матеріалі юридичну діяльність було розглянуто як окремий вид соціальної діяльності, завдяки чому слід визначити низку особливих ознак, які дають змогу здійснити таке відокремлення. Однак, вище вже було зазначено, що побутують інші думки та наукові підходи до юридичної діяльності, згідно з якими можна виділити додаткові ознаки, які є результатом мислення в іншому аспекті. Такий багатоаспектний підхід до предмета вивчення дає можливість пізнати його з різних боків, урахувати багатофункціональний характер. Зупинимось на запропонованому визначенні юридичної діяльності та охарактеризуємо її найбільш важливі риси.

- *Юридична діяльність здійснюється у сфері права.* Нами вже було зазначено той факт, що наявність права передбачає наявність юридичної діяльності, яка й забезпечує функціонування права, тобто його дію. У разі відсутності пра-

вових норм, права в цілому, юридична робота перестає бути такою, оскільки втрачає свої об'єкт впливу та основний інструментарій. Сфера права — це всі структурні рівні та види суспільних відносин, де право реально здійснює свій вплив. Це різноманітні сфери соціального життя, найрізноманітніші життєві ситуації, в яких люди для отримання позитивного результату керуються приписами правових актів. Навіть у таких специфічних сферах соціального життя, як сфера релігійної діяльності, сфера діяльності громадських об'єднань право має певний вплив, хоча й у дещо опосередкованій формі.

- *Юридичну діяльність здійснюють юристи-фахівці на професійній основі.* Це означає, що у сфері юридичної діяльності працюють спеціалісти-професіонали, які володіють спеціалізованими правовими знаннями, відповідними навичками роботи, виконують кваліфіковано юридично значущі дії, що визначають зміст їхньої роботи. Складність життєвих ситуацій, вирішуваних юристами, висока вимогливість правової процедури, особливість формально-абстрактного мислення та термінології юридичного спілкування передбачають, що юридичну роботу повинні здійснювати лише спеціально підготовлені фахівці. Якщо проаналізувати законодавство України, що регулює діяльність органів прокуратури, суду, адвокатури та деяких інших органів та установ, які здійснюють юридичну діяльність, то однією із вимог до кандидатів на посаду є наявність вищої юридичної освіти. Щодо діяльності адвоката, наприклад, висувається вимога скласти кваліфікаційний іспит, який приймає висококомпетентна комісія. В органах суду також є відповідні кваліфікаційні комісії, які перевіряють періодично рівень професіоналізму своїх співробітників. Для зайняття особливо відповідальних посад в юридичних установах висувають додаткові вимоги до претендентів, які передбачають наявність особливого рівня професіоналізму та значного досвіду юридичної практики.

- *Юридична діяльність спрямована на організацію діяльності інших суб'єктів права.* Відомо, що право щодо всіх його суб'єктів справляє формально однаковий вплив, зумовлений формальною рівністю суб'єктів права перед силою правових приписів. Однак, незважаючи на це, виділяють спеціальну групу суб'єктів, які крім виконання своїх статусних обов'язків повинні визначати правове становище інших осіб, стежити за якістю здійснення ними правових норм, допомагати їм у реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, створювати належні умови для забезпечення високого рівня ефективності реалізації правових норм. Юристи створюють закони і підзаконні акти, які регламентують життєдіяльність значної частини населення. Крім того, на підставі цих актів фізичні та юридичні особи звертаються до юристів за допомогою у вирішенні конкретних життєвих ситуацій. Розподіл майна, отримання спадщини, реєстрація шлюбу, складання позову

до суду — все це нескінченний перелік життєво важливих ситуацій, які потребують вирішення за участю іншої сторони, роль якої виконують юридичні установи та окремо взяті фахівці права, спрямовуючи свою роботу у зовнішнє середовище.

- *Мета юридичної діяльності — впорядкування та узгодження суспільних відносин.* Право, як відомо, встановлює певні межі можливостей людини, за які не можна виходити, оскільки порушується межа іншої особи, відбувається втручання у сферу прав іншого суб'єкта. Завдання, що вирішуються в ході юридичної діяльності, в основному полягають у встановленні межі можливої поведінки суб'єкта, наповненні його можливості змістом, захисті сфери можливого від протиправного втручання інших суб'єктів та зобов'язанні винних до відновлення порушеної межі. Якщо за певних умов цей механізм не спрацьовує, то між учасниками правових відносин виникають певні неузгодженості, суперечності, що не дають можливості задовольнити життєві інтереси, використовувати соціальні блага. Це призводить до суперечності відносин, конфліктності ситуацій, що зовсім не на користь окремим особам та суспільству в цілому. Історія нашого суспільства знає досить прикладів, коли невизначеність, неврегульованість ситуацій потрясли суспільство катаклізмами, приводячи до трагічних наслідків, що свідчить про істотну роль регулятивної функції юридичної роботи в суспільному житті.

- *У ході здійснення юридичної діяльності використовують як правові, так і неправові засоби.* Зрозуміло, що у сфері права неможливо обійтися без засобів, які пов'язані так чи інакше з правом і відіграють роль основного інструментарію у реалізації повноважень юристів-фахівців. Такими засобами вважають норми права, правові відносини, права та обов'язки, юридично значущі документи та вчинки, індивідуально-правові вказівки, розпорядження, правову свідомість, акти реалізації права тощо. Всі засоби походять від права, є явищами права. Однак функціонують вони у різних сферах життя суспільства та у взаємодії з неправовими явищами. Останні виконують функцію супутніх, або допоміжних, засобів, що використовуються у практичній діяльності юристів та сприяють підвищенню ефективності їх роботи. Тому, характеризуючи юридичну діяльність, слід говорити про поєднання правових і неправових засобів здійснення повноважень. Наприклад, поряд зі складанням протоколу про адміністративне правопорушення або винесенням постанови про визнання підозрюваним особою, що є учасником цього процесу, роз'яснюють права та обов'язки, сутність вини, протиправних дій та можливі негативні наслідки. Таким чином, одночасно з фіксацією юридично значущих дій або рішень використовують інформування суб'єкта, що є засобом неправовим і не тягне для суб'єкта правових наслідків. Також можуть бути використані організаційні або виховні засоби, які у поєднанні з правовими

дають змогу досягти певної мети. Наприклад, поряд із посиленням роботи патрульно-постової служби міліції використовують такі засоби, як інформування населення про стан правопорядку в районі та надання рекомендацій на випадок протиправних посягань на майно громадян. З метою попередження правопорушень в умовах виробництва можуть вживатися не тільки заходи посилення контролю за трудовою дисципліною, а й роз'яснення необхідності збереження майна, можливості негативних наслідків, що є елементом виховної роботи.

- *Правова регламентація юридичної діяльності.* Право як таке — дуже впливовий засіб, що пояснюється державно-владним походженням права. Тому його застосування щодо інших осіб є однією із форм прояву влади. Правові дії юристів тягнуть за собою певні наслідки для інших суб'єктів, іноді дуже серйозні. Тому діяльність юристів досить чітко регламентується нормами права, хоча можна говорити й про регулятивну роль інших соціальних норм (моралі, корпоративних). Існування цілісної системи органічних законів, що регламентують діяльність суду, прокуратури, адвокатури, міліції, нотаріату, а також наявність системи процесуальних законів і норм свідчать про відповідну регламентованість здійснення правової процедури. Кожна компетенція посадової особи, юридичної установи державного або недержавного походження здійснюється у певній формі, за певною процедурою та у визначений строк. Норми процесуального права вказують на те, як звернутися до установи, які відомості про особу або подію фіксуються та в якій формі, який орган здійснює попереднє вирішення справи, у який термін можна оскаржити рішення тощо. Але така чітка регламентація юридичної процедури вимагає знання та дотримання її не тільки юристами-фахівцями, а й усіма іншими особами, чиї справи є предметом правового вирішення.

- *Юридична діяльність здійснюється у формі практичної, наукової та освітньої діяльності.* З іншого боку — це три окремі сфери правової роботи, які існують та розвиваються за специфічними закономірностями, виконують свою соціальну роль. Між ними спостерігається тісна взаємодія, що пояснюється єдиним походженням цих форм діяльності. Їх існування на цій підставі слід розглядати комплексно, виходячи зі специфіки функціонального призначення кожної окремо взятої форми. Так, якщо конкретні життєві ситуації вирішують шляхом здійснення практичної роботи (форма практичної діяльності), в ході якої реалізуються права та обов'язки інших суб'єктів, вирішуються спірні ситуації, втілюється справедливість у реальне життя тощо, то підготовка фахівців-практиків для юридичної роботи можлива лише за умов здійснення освітньої форми юридичної діяльності. У системі освіти майбутні фахівці набувають спеціалізованих знань, умінь, навичок правової роботи, формують свою правову свідомість, формально-ло-

гічне мислення. У свою чергу, функціонування системи юридичної освіти неможливе без узагальнення юридичної практики, виявлення закономірностей, методів та форм її здійснення, без вироблення правових концепцій соціального розвитку, без формулювання окремих юридичних термінів — тобто без наукового дослідження правової дійсності, яке разом зі всією системою засобів та умов вироблення нових знань становить окремі форми та напрям юридичної діяльності.

2.4. Зміст юридичної діяльності

Зміст юридичної діяльності у кожному конкретному випадку становлять конкретні дії, перелік яких суттєво впливає на визначення обсягу, сфери та форм юридичної діяльності. В умовах соціального прогресу, ускладнення соціальних зв'язків відповідно змінюються зміст та форми соціальної, а отже і юридичної практики. На підставі аналізу спробуємо обґрунтувати зазначену вище закономірність. Професійна діяльність (*prudentes*) знавців римського права поділялася на три основні види: *cavere* (складати нові позови та угоди), *agere* (вести справу в суді), *respondente* (давати відповіді). Найтиповішою функцією юрисконсультів було *respondente* — висловлювання думок щодо запитів приватних осіб або їх представників. Авторитет римських юристів, набутий у судових засіданнях, був настільки значним, що їхні думки впливали на волю суддів навіть без особистої участі цих юристів у судовому розгляді справи. У зв'язку з тим, що за консультаціями в основному зверталися оратори-адвокати, Цицерон порівнював роль юрисконсульта в суді з роллю латинського флейтиста, який супроводжував виступ актора на сцені.

З часом, відповідно до нових вимог соціального прогресу, юридична практика зазнавала змін у бік розширення змісту, ускладнення структури, появи нових форм та засобів здійснення. Тому на сучасному етапі до змісту юридичної практики (діяльності) відносять не тільки складання документів, консультування та участь у судовому засіданні, а й багато інших юридично значущих дій. До цього переліку слід додати: попередження, припинення та розслідування правопорушень, притягнення до юридичної відповідальності, виконання покарань, підготовка та прийняття нормативно-правових актів, здійснення правових та науково-дослідницької діяльності, реєстрація та статистичний облік правових явищ, результатів юридичної діяльності тощо. На цій підставі можна визначити перелік найбільш важливих дій, які становлять основу юридичної діяльності, потребують наявності спеціальних знань, навичок та професіоналізму:

- *ведення юридичної справи* як здійснення певного комплексу процесуальних юридично значущих дій, пов'язаних із вирішенням конкретної життєвої ситуації, — винесення рішення про прийняття до свого провадження, обшук приміщення, допит підозрюваного, проведення експертного дослідження та дача щодо нього висновку, перевірка доказової інформації, побудова версії щодо справи тощо;

- *складання юридичних документів*, в яких відображається або посвідчується інформація, що має правове значення (позов до суду, протест прокурора, протокол про адміністративне правопорушення, нотаріально завірений договір дарування або купівлі-продажу);

- *юридичне консультування*, що передбачає надання порад, рекомендацій, визначення обсягу повноважень, роз'яснення правового статусу, перспектив судового вирішення справи тощо. Таким чином, здійснюється передача необхідної інформації зацікавленій особі, виходячи з наявності спеціальних правових знань юриста-фахівця та практичного досвіду правової роботи в нього;

- *виступи в юридичних установах*, у яких в офіційній формі оголошують заяви, клопотання, вимоги, висновки аналітичної та експертної роботи, які мають безпосереднє значення для вирішення юридичної справи;

- *тлумачення текстів нормативно-правових актів* та інших юридичних документів, за текстуальною формою яких криється істинний зміст норми або воля законодавця. Шляхом роз'яснення окремих теоретичних конструкцій, термінів їх словосполучень конкретизують вимоги правової норми або рішення уповноваженого органу, визначають коло суб'єктів певного правовідношення, що стало предметом розгляду у справі тощо;

- *правове виховання, правова агітація та пропаганда правових знань*. За допомогою цих дій справляють бажаний вплив на свідомість суб'єктів права, а отже і на поведінку їх, яка націлюється у русло правомірних дій;

- *правове навчання в юридичних навчальних закладах*. Це окремий вид дій, пов'язаних із процесом набуття спеціальних правових знань, навичок практичної діяльності, формування юридичного світогляду та з іншими процесами, передбаченими навчальними програмами, кваліфікаційними характеристиками, які дають змогу готувати на професійному рівні юриста — фахівця своєї справи.

2.5. Види юридичної діяльності

Визначення видів юридичної діяльності залежить повною мірою від того, який критерій взяти за основу класифікації. Вище вже було визначено три види юридичної діяльності за основними формами її здійснення — практична, наукова, освітня, що дуже важливо для її загальної характеристики. Однак є й інші критерії, використання яких надає змогу охарактеризувати юридичну діяльність в іншій площині або іншому аспекті крізь призму науково-дослідницького інтересу. Так, виділяють¹:

- *за змістом*: консультування, тлумачення, виступи в юридичних установах, ведення юридичної справи тощо;

- *за професійною спеціалізацією* або *за суб'єктами здійснення*: адвокатська, слідча, прокурорська, судова, консультативна, виконавча, нотаріальна;

- *за соціальними сферами*: юридична діяльність у сфері економіки, політики, в духовній сфері;

- *за кількістю уповноважених осіб, що здійснюють розгляд юридичної справи*: індивідуальна (одноособова), колегіальна (колективна);

- *за змістом інтелектуальної роботи*: пізнавально-пошукова, організаційна, реконструктивна, реєстраційна, комунікативна.

Найбільше практичне значення має класифікація видів юридичної діяльності за спеціальностями, які історично склалися в межах юридичної професії та істотною мірою відображають зміст окремих професійних напрямів юридичної роботи. Їх характеристичі присвячено окремий розділ посібника, в якому буде визначено особливості кожної юридичної спеціальності, її роль у процедурі розгляду та вирішення юридичної справи, риси схожості та відмінностей щодо інших спеціальностей.

2.6. Правові дії та юридична діяльність

Нами вже було зазначено, що у сфері юридичної, а також і неюридичної, діяльності використовують одночасно правові та неправові засоби, що є природною потребою здійснення будь-якої діяльності. На цій підставі окремі

¹ Шмоткін О.В. Юридична деонтологія. — К.: МНТУ, 1995. — С. 27.

операції з правовими засобами називають правовими діями або правовою діяльністю, що ставить деякі проблеми термінологічного характеру. Використовують дуже схожі за змістом юридичні терміни. Отже, і юристи, і неюристи можуть вчиняти правові дії, використовуючи правові засоби, викликати правові наслідки. Наприклад, право посвідчувати документи, факти, копії документів надається нотаріусу¹, але відповідні дії в обмеженому обсязі здійснюють і відділи кадрів, адміністрація підприємств. Це випадки, коли необхідно офіційно підтвердити оригінал підпису, посвідчити дійсність факту перебування особи в певному місці у певний час згідно з планом відрядження, підтвердити дійсність правових відносин, що виходять з трудового договору або договору купівлі-продажу. Інший приклад — у системі МВС є спеціальні органи, які здійснюють досудову підготовку матеріалів у формі дізнання та слідства. Однак право на дізнання мають й інші органи, які не є юридичними установами².

У чому ж полягає відмінність, якщо правовими засобами користується таке широке коло суб'єктів, і в чому тоді полягає юридизм правових форм діяльності?

У результаті аналізу використання правових форм в юридичній та неюридичній сферах можна зробити певні висновки.

1. У неюридичній сфері діяльності правові засоби та процедури використовують як допоміжні для забезпечення інших завдань і функцій (виховної, виробничої, культурно-освітньої, організаційної, політичної тощо). У межах юридичної діяльності здійснення правових дій — є основне завдання і функція органу або установи, які повинні здійснюватись особливо професійно на високому якісному рівні. При цьому інформаційні, виховні та інші засоби є допоміжними щодо правових дій.

2. У неюридичній сфері головною метою здійснення правових дій є вплив на поведінку або свідомість людей, створення належних умов для забезпечення інтересів індивіда, колективу або організації. У більшості випадків це виявляється в актах фіксації владних розпоряджень або формальному закріпленні стану учасників правовідносин (створення нормативних актів, видання актів індивідуально-владного характеру, винесення рішення контрольно-ревізійної комісії, підписання договору, видача свідоцтва про шлюб або диплома

¹ Закон України "Про нотаріат" від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 34.

² КПК України: Закон УРСР від 28 грудня 1960 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1961. — № 2. — Ст. 15.

про освіту тощо). У сфері юридичної діяльності головна мета здійснення правових дій — забезпечення відповідності стану суспільних відносин вимогам права, охорона відносин від протиправних посягань і їх відновлення в разі порушення. Так, індивідуально-владні приписи рішень суду забезпечують відновлення порушеного права, відшкодування збитків, притягнення до відповідальності винних осіб, подолання перепон на шляху реалізації права або законного інтересу. В іншому разі, наприклад, якщо у ході підписання трудового договору адміністрація або власник підприємства мають на меті забезпечення робочою силою процесу виробництва, то головне завдання юрисконсульта — це забезпечення законності цієї процедури та взаємних прав і обов'язків сторін.

3. Юридизм правових форм виявляється також у тому, що у сфері юридичної діяльності вони здійснюються на кваліфікованому рівні, набагато ефективніше, з використанням спеціальних знань та вмінь, зі знанням усіх тонкощів юридичної процедури та правових механізмів. Таким чином, передбачається, що в юридичній діяльності правові засоби використовують на професійній основі. У межах неюридичної діяльності правові дії вчиняються або взагалі далекими від цієї справи людьми, або тими, хто має первинну правову підготовку як необхідний кваліфікаційний мінімум відповідно до посадових обов'язків.

4. Якщо порівняти юридичну та неюридичну діяльність за кількістю правових форм, які використовують у ході їх здійснення, то виявиться, що у сфері юридичної діяльності таких форм набагато більше як офіційно визнаних форм здійснення юристами своїх повноважень. Наприклад, давати роз'яснення окремих положень закону може й робітник підприємства, але лише для юридичної діяльності консультування з правових питань є офіційною формою виконання професійного обов'язку. Те саме стосується правової допомоги у захисті законного інтересу громадян, складанні документів, виступів у суді, розслідування в суді, розслідування правопорушень, а також виконанні значного переліку юридично значущих дій суддями, прокурорами, нотаріусами та іншими юристами-фахівцями.

2.7. Юридична діяльність та професійна діяльність юристів. Професія юриста

Отже, юридичну діяльність можна охарактеризувати не тільки як особливий вид соціальної діяльності, а й як певну професію. Вже зазначалося, що виходячи з особливої відповідальності, складності юридичної процедури, значущості правових наслідків, юридична робота повинна здійснюватись

кваліфіковано і на професійній основі. Це, у свою чергу, потребує спеціальної підготовки фахівців різного профілю правової роботи, формування цілісної системи професійних знань, а отже і установ, які б виробляли та поширювали ці знання, готували висококласних спеціалістів певного профілю — юристів-професіоналів.

До речі, про професіоналізм юридичної діяльності свідчить і той факт, що поряд із практичною діяльністю юристів виділяють наукову (де виробляють нові знання про юридичні практики) та освітню (завдяки якій готують спеціалістів юридичного профілю — юристів-професіоналів). Наявність професії завжди передбачає наявність системи професійної освіти та відповідної системи наукових знань.

Професійність вказує і на те, що здобувши спеціальну освіту, працівник може працювати лише за визначеним колом посад, які передбачають ще й спеціалізацію знань у певній галузі права.

Іншими словами, неможливість виконувати функції юриста без відповідних навичок, знань та умінь, а іноді й без певного досвіду юридичної роботи, вимагає створення спеціалізованої системи професійної підготовки для забезпечення сфери юридичної діяльності кадровим потенціалом.

Виокремлення юристів в окрему професійну групу має також об'єктивний характер, що пояснюється об'єктивністю соціального розвитку та об'єктивністю процесу історичного поділу праці. Історія свідчить, що юристів як відокремлену соціальну групу за професійною ознакою визнавали давно, коли вже склалася початкова потреба керувати відповідно до права діями учасників процесу, складати юридичні документи та давати консультації щодо вирішення спорів та інших життєвих ситуацій.

Але протягом періоду існування професії юриста відбулися певні зміни з погляду змісту та соціального призначення цієї професії. Виходячи із зазначеного вище, видається можливим охарактеризувати основні риси юридичної професії.

(Юрист — це професіонал, який має фундаментальні та спеціальні правові знання, глибоко переконаний у винятковому призначенні права і законності для суспільства, кваліфіковано користується юридичним інструментарієм при розв'язанні юридичних проблем в ім'я захисту прав і законних інтересів громадян.

Для загальної характеристики професії юриста необхідно визначити низку ознак, які дадуть можливість висвітлити те особливе, що відрізняє її від інших професій. Вище вже йшлося, що юридична діяльність багато в чому за своїми ознаками відповідає вимогам організаційно-управлінської, творчої роботи.

Юридичну професію можна охарактеризувати такими рисами.

- *Масовість юридичної професії.* Юридичну роботу здійснюють на сьогодні тисячі уповноважених на те спеціалістів (прокурори, адвокати, судді, слідчі та ін.), які виконують велику кількість юридично значущих дій, вирішують щодня десятки та сотні тисяч юридичних справ. Це не просто величезна армія спеціалістів, це — окрема сфера соціальної діяльності, в якій вирішуються життєво важливі проблеми, задовольняються потреби. Всеосяжний характер та значущість цієї сфери для суспільства передбачають наявність великої кількості спеціальностей у межах юридичної професії. Це, відповідно, створює широкі можливості для реалізації здібностей та творчого потенціалу багатьох суб'єктів.

- *Елітність.* З іншого боку, юридичну роботу виконують не всі, хто бажає, а лише уповноважені особи, які володіють відповідними знаннями та навичками. Враховуючи недостатню кількість у нашій країні кваліфікованих спеціалістів-юристів, постійно зростаючу роль права та юридичної процедури, престиж юридичної роботи та юридичного навчання, можна стверджувати про елітний характер юридичної професії.

- *Особлива відповідальність.* Від поради або рішення юриста багато в чому залежать доля людини, благополуччя сім'ї, її майновий стан, економічний розвиток суспільства. Помилки в роботі юриста — це пряма загроза суспільним інтересам, що охороняються правом. За свої помилки кожний юрист несе особисту відповідальність. Однак слід зробити акцент на відповідальності позитивній, яка полягає у відповідальному, свідомому ставленні до своєї роботи, що забезпечує її високу якість.

- *Конфліктність.* Юридична діяльність дуже часто здійснюється на стиці протилежних інтересів в умовах протидії або відкритої боротьби: позивач — відповідач, обвинувачений — потерпілий, правопорушник — співробітник правоохоронного органу тощо. Наявність подібних суперечностей у професійній діяльності юристів зумовлено протилежністю індивідуальних потреб та інтересів. Тому в більшості випадків юридична діяльність здійснюється на основі компромісу із суспільством та його представниками.

- *Інтелектуальна привабливість.* Будь-яка кваліфікована робота потребує від виконавця певного рівня інтелекту (професійних знань, оцінних критеріїв, почуттів, професійного етикету). Однак щодо роботи юриста слід зазначити, що це в більшості випадків інтелектуальна робота. В ході вирішення юридичної справи юристу доводиться застосовувати загальні вимоги правової норми до конкретної життєвої ситуації шляхом прийняття відповідного рішення. Це передбачає необхідність прогнозування подальшого розвитку подій, моделювання можливих ситуацій, визначення засобів для їх по-

передження, що свідчить про інтелектуальне напруження юридичної роботи. Водночас слід підкреслити, що окремі юридично значущі дії в професійній діяльності юриста вимагають від нього не лише інтелекту, а й доброї фізичної підготовки.

- *Колективність праці.* Поряд із принципами самостійності, індивідуальної відповідальності, процесуальної незалежності робота юристів багато в чому має колективний характер. Значна кількість рішень приймається не від імені конкретного виконавця, а від імені органу держави або всієї держави, що свідчить про колективність вироблення, прийняття та забезпечення реалізації рішення. Наприклад, рішення суду базується на результатах колективної праці багатьох учасників процесу (слідство, адвокати, прокуратура, оперативні служби, свідки, експерти). Слід сказати і про системну єдність у цілому юридичних установ, які можуть виконувати свої функції лише в тісному контакті та взаємодії.

2.8. Система юридичної діяльності

Згідно з існуючими науково-теоретичними надбаннями юридичну діяльність як різновид соціальної діяльності уявляється можливим розкрити крізь призму цілісної сукупності компонентів, які висвітлюють порядок та умови здійснення юридичної діяльності, способи зовнішнього прояву та фіксації її результатів тощо. Таким чином, це системний аналіз певного правового явища, що проводиться з метою визначення різноманітних факторів здійснення юридичної діяльності, без наявності яких втрачається цілісність сприйняття явища як певної системи. Крім того, такий підхід дає змогу розглянути юридичну діяльність не тільки як процес, а й як сукупність елементів статичного походження в єдності з динамічними.

З питань системи юридичної діяльності вже склалася певна методика дослідження, яка дає змогу виділити такі елементи: суб'єкти, об'єкти, засоби, форми, методи, функції.

- *Суб'єкти юридичної діяльності* — це професійні юристи, їх об'єднання та установи державного й недержавного походження. У реальному житті — це спеціалісти певного профілю, які володіють відповідними знаннями, досвідом, наділені компетенцією приймати рішення або давати поради, мають певні навички та вміння юридичної роботи.

- *Об'єкти юридичної діяльності* — це явища, процеси та предмети навколишнього світу, щодо яких здійснюється правовий вплив. Серед об'єктів слід виділити загальний та безпосередній. До загального відносять відповідність норм права наявним суспільним відносинам, а до безпосереднього — дії суб'єктів права, їх правовий статус, правові свідомість та культуру, правові документи, процеси, стани тощо.

- *Засобами юридичної діяльності* є перш за все норми права, правові категорії, юридична техніка та різноманітні предмети матеріального світу, які допомагають у досягненні мети юридичної діяльності, забезпеченні високого рівня її ефективності. Ці предмети є засобами збирання та обробки інформації, засобами захисту, охорони та нападу (ПЕОМ, зброя, аудіо- та відео-техніка, речові докази).

- *Форми здійснення юридичної діяльності* — освітня, наукова, практична; усна (вербальна), письмова, конклюдентна; виділяють також установчу, правотворчу, правоохоронну, правозастосовну, профілактичну¹. Слід водночас зазначити, що юридична діяльність може відображатись як у правових, так і в неправових формах — інформування, виховання, фінансування, організація співробітництва та взаємодії тощо.

- *Методи здійснення* — це способи та прийоми, що використовуються для досягнення наміченого результату. Розрізняють два основних методи впливу на суспільні відносини — примус та заохочення. Проте зрозуміло, що в кожному конкретному випадку у зв'язку з тими чи іншими обставинами можна говорити про метод попередження, індивідуального впливу, фотографування, проведення допиту або обшуку, перевірки інформації, попереднього обговорення. Використання та поєднання їх залежать навіть від того, в якій сфері юридичної діяльності ми працюємо, — науці, освіті, займаємось практичною діяльністю. Все залежить від реальної ситуації та складності поставлених завдань.

- *Функції юридичної діяльності.* Традиційним є підхід поділу функцій на загальносоціальні та спеціально-юридичні з метою виявлення більш значущих, цілеспрямованих та відносно значущих, побічних напрямів впливу. Вже зазначалось, що юридична діяльність має багатоаспектний характер, оскільки здійснюється у різноманітних сферах людської діяльності, щодо регулятивних можливостей права, а у зв'язку з цим залишає певні "сліди свого

¹ Коваль А.В. Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект): Курс лекций. — Донецк, 1988. — С. 11—12.

перебування". Це і буде загальний вплив на економічні, політичні, культурні, ідеологічні, організаційно-управлінські відносини, на підставі чого ми виокремлюємо відповідні функції. Але є такі напрями впливу на суспільні відносини, в яких розкривається основний зміст юридичної діяльності та досягається намічений правовий результат. Тому такі напрями впливу називають спеціально-юридичними функціями, серед яких відповідно до аналогічних функцій права виділяють регулятивну та охоронну. На більш конкретному рівні, виходячи із завдань, що вирішуються у процесі юридичної практики, спеціально-юридичні функції можна поділити на підфункції або функціональні компоненти, які тісно пов'язані з регулятивною та охоронною функціями, співвідносяться з ними як частка і ціле. Серед таких підфункцій можна виокремити уповноважуючу, превентивну, виховну, дослідницьку, розслідувальну, судову, захисну, правовідновну, пошукову, індивідуально-організаційну, реєстраційно-засвідчувальну. Кожна з них є лише напрямом функціонування та наповнюється змістовно практичними діями у межах конкретної юридичної спеціальності.

2.9. Внесок римських юристів у світову юридичну теорію та юридичну практику

Особливу роль римські юристи стали відігравати після того, як Рим почав втягуватися в систему міжнародних відносин, у міжнародний торговий обмін, що ще задовго до Риму було характерно для держав, розташованих на узбережжі Середземного моря (Єгипет, Фінікія, Греція, Карфаген).

Поширення ділових зв'язків з іншими країнами передбачало створення таких умов, в яких би могли однаково перебувати торговці різних національностей. На цій підставі перед римськими магістрами постала нова проблема — вирішувати спори, що випливають з нових відносин, та створювати норми, які б регулювали порядок вирішення спорів.

Давнє римське національне право не відповідало новому стану розвитку суспільства, оскільки базувалося лише на місцевих звичаях та національних особливостях. Виняткова роль римських юристів на цьому етапі розвитку юриспруденції виявляється у створенні універсального, світового права, яке увібрало звичаї міжнародного походження, що склалися століттями та були перевірені практикою життя. Таким чином, римські юристи створили право, яке стало загальним правом для всього античного світу. Хоча визнається, що творцем цього права був увесь світ, однак саме в цьому і полягає роль римських знавців права, які зуміли переробити звичаї, злили їх у єдину чітку систему, яка стала

зразком юриспруденції класичного періоду, основою для свого подальшого розвитку у видатному Зводі *Corpus Juris Civilis* імператора Юстиніана.

Говорячи про розвиток юридичної теорії взагалі, ми не випадково звертаємося до історії саме римського права. Воно здійснювало вплив на юридичну практику і теорію багатьох країн Європи та Азії, що простежується у ході вивчення правової спадщини (правових пам'яток, джерел) Англії, Франції, Німеччини, слов'янських держав, країн Далекого Сходу.

Завдяки постійному вивченню римського права в цих країнах склалися єдине юридичне мислення та типова юридична практика, що також стало об'єднавчим фактором для багатьох народів, фактором спільності їх матеріального та духовного життя.

Першоосновою формування римського права було право загальнолатинське. На початковому етапі розвитку його єдиним джерелом був звичай. Однак, як зазначає І.А. Покровський, римляни досить рано почали відрізняти світське право — *jus* — від правил релігії — *fas*.

Це був початок творчості знавців права, визнання результатів свідомої, вольової діяльності поряд з існуванням божественного закону.

Це не тільки викликало до життя власне римське право, яке мало світський характер, а й дало можливість сформувати у майбутньому світську юриспруденцію. Відхід від божественних начал у праві знизив роль понтифіків як єдиних знавців права та підвищив значення світських юристів, які намагалися на відміну від понтифіків давати поради всім бажаючим, робити юридичні знання надбанням широкого кола осіб. Після цього юридична діяльність починає швидко розвиватись.

У другій половині республіканського періоду з'являється досить значний клас юристів, чия діяльність здійснювалася, за словами Цицерона, у трьох формах:

а) *cavere* — вироблення найкращих формул для різних юридичних актів (договори, заповіти тощо), тобто допомога приватним особам у здійсненні договорів;

б) *respondere* — відповіді на запитання приватних осіб з приводу різних юридичних сумнівів;

в) *agere* — надання порад щодо подання позовів та процесуального ведення справи.

Але не тільки практична діяльність римських юристів склалася як форма юридичної діяльності. Одночасно з розвитком практики починає розвиватися римська юридична освіта, основним методом якої стало практичне навчання

шляхом участі в юридичних процесах. Учням необхідно було давати роз'яснення того, що відбувалося в судовому засіданні. З ускладненням законодавств виділяється окремий напрям юридичної роботи — консультування (200 р. до н. е.)

Наприклад, збереглися відомості про книгу під назвою *Tripertita*, що складалася з трьох частин: а) Закони XII таблиць; б) коментар до них; в) позовні формули — *legis actiones*. Це свідчить про те, що римські юристи починають на теоретичному рівні осмислювати питання юридичної практики, розвивати юридичну освіту, закладати основи науково-теоретичного мислення.

Слід зазначити, що юриспруденція наприкінці доби республіки не обмежувалася суто практичною діяльністю й створила досить значну юридичну літературу. Юридична освіта розвивалася настільки активно, що з'являлися навіть спеціальні заклади юридичної освіти, для яких навіть відводилися окремі приміщення за рахунок держави. Склалися навіть юридичні школи, що набували великого поширення, відомості, розповсюджувалась юридична література у формі підручників, коментарів, творів, збірників рішень в окремих справах, аналітичних роз'яснень певних юридичних питань.

Таким чином, розвиток римської юриспруденції вже в період II—I ст. до н. е. свідчить про об'єктивне розмежування трьох основних форм юридичної діяльності — наукової, навчальної та практичної.

Завершальним етапом формування класичного римського права були кодифікації Юстиніана. Рівень розвинутості цього права був дуже високим і, здавалося, що воно в такому стані переживе державу, яка створила його. Це стало підставою набуття римським правом та професіоналізмом римських юристів величезного авторитету, а також причиною використання готових юридичних конструкцій в інших правових системах, тобто безпосереднього впливу на юридичну практику багатьох країн світу.

Вплив римського права та його подальший розвиток відбувалися у двох напрямках — східному та західному. Східний напрям на перших етапах сприяє активізації правового життя країн, однак потім поступово завмирає аж до зникнення. Розвиток у західному напрямі виявив протилежні тенденції та результати.

2.10. Тенденції розвитку юридичної діяльності

Ускладнення та динамізм сучасних соціальних процесів зумовлюють і відповідні зміни у правовій сфері та юридичній практиці. До основних тенденцій розвитку юридичної діяльності належать:

- Переорієнтація форм та методів здійснення юридичної діяльності.
- У зв'язку з інтенсивним розвитком системи освіти значне поповнення системи юридичної діяльності величезною армією фахівців права.
- Подальше поширення суб'єктів юридичної діяльності недержавного походження, які певною мірою становитимуть конкуренцію, особливо в системі освіти й у сфері практичної діяльності.
- База нормативного регулювання буде збільшуватися за обсягом, що може створити певні труднощі регламентації юридичної діяльності, але не тільки за рахунок розвитку національного законодавства, а ще й завдяки нормам міжнародного права.
- У співвідношенні з іншими видами соціальної діяльності спостерігатимуться взаємодія та взаємне проникнення, що зумовлено посиленням регулятивного впливу права на різні сфери соціального життя та підвищенням на цій основі його соціальної цінності.
- Можна передбачити також реконструкцію окремих правових установ, зміну їхнього статусу в сфері здійснення юридичної діяльності, зниження або підвищення престижності, а отже, можливі проблеми кадрового забезпечення. Особливо це стосується державних органів і установ, від якісного забезпечення яких кадрами залежать ефективність роботи, а відповідно і правовий порядок в суспільстві, стабільність та злагода.
- Особливого розвитку набуває юридична діяльність із розвитком комп'ютерної техніки, яка значною мірою полегшує працю юристів, дедалі більше спрощує доступ до правової інформації як у власній країні, так і за її межами. Такий інформаційний обмін відкриє шлях до інтеграції різних національних правових систем, до об'єднання зусиль у боротьбі з антисоціальними та протиправними явищами.

Питання для самоконтролю

1. Що означає термін юридична деонтологія?
2. В чому об'єктивність процесу формування в суспільстві деонтологічних знань?
3. Які причини зумовили виникнення медичної та юридичної деонтології?
4. Яких ви знаєте фахівців у галузі права, що працювали над проблемами деонтологічного походження?
5. Охарактеризуйте юридичну деонтологію як навчальну дисципліну та як юридичну науку?
6. Чому оволодіння деонтологічними знаннями є умовою якісного виконання службового обов'язку?
7. Визначте основні завдання, які стоять перед навчальним курсом юридична деонтологія.
8. Охарактеризуйте структуру навчального курсу.

Література

1. *Аверьянова Т.В., Статкус В.Ф.* Эксперт: Руководство для экспертов органов внутренних дел. — М., 2002.
2. *Алексеев С.С.* Введение в юридическую специальность. — М.: Юрид. лит., 1976.
3. *Бандурка А.М.* Юридическая психология: Учебник / А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянская. — Х., 2002.
4. *Бандурка О.М.* Юридична деонтологія: Підручник / О.М. Бандурка, О.Ф. Скакун. — Х., 2002.
5. *Баскаков А.Я., Туленков Н.В.* Методология научного исследования. — К., 2002.
6. *Бачинин В.А.* Философия права: Конспект лекций. — Х., 2002.
7. *Бедь В.В.* Юридична психологія: Навч. посіб. — К., 2002.
8. *Бризгалов І.В.* Юридична деонтологія (стислий курс лекцій). — К.: МАУП, 1998. — 41 с.
9. *Власов Ю.Н., Калинин В.А.* Судебные приставы. Исполнительное производство. — М., 2000.
10. *Воскобитова Л.А.* Профессиональные навыки юриста: Опыт практического обучения. — М., 2001.
11. *Гишинский Я.И.* Криминология: Теория, история, эмпирическая база, социальный контроль: Курс лекций. — М., 2002.
12. *Голубовский В.Ю.* Оперативно-розыскная деятельность: Слов.-справ. — М., 2001.
13. *Горшенев В.М., Бенедик И.В.* Юридическая деонтология: Учеб. пособие. — К., 1988.
14. *Губаева Т.В.* Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности. — М., 2003.
15. *Закомлистов А.Ф.* Судебная этика. — М., 2003.
16. *Кикоть В.Я.* (ред). Административная деятельность органов внутренних дел: Общая и особенная части. — М., 2003.
17. *Коваль Н.В.* Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект): Курс лекций. — Донецк: Центр подготовки абитуриентов, 1998. — 192 с.
18. *Корнев А.П.* Введение в юридическую специальность: Учеб. пособие. — М., 1999.
19. *Лукьянова Е.Г.* Теория процессуального права. — М., 2003.
20. *Попова Е.П., Фадеева Ю.С., Цыплакова Т.Н.* Язык и стиль судебных документов: практические рекомендации по оформлению судебных актов. — М., 2002.

21. *Пухан И., Поленак Акимовская М.* Римское право (базовый учебник): Пер. с макед. — М., 2003.
22. *Роботова А.С.* Введение в педагогическую деятельность. — М., 2000.
23. *Сергеев В.И.* Адвокат и адвокатура. — М., 2003.
24. *Скакун О.Ф.* Юридическая деонтология: Учебник. — Х., 2002.
25. *Смирнов М.П.* Комментарий оперативно-розыскного законодательства РФ и зарубежных стран. — М., 2003.
26. *Смирнова С.А.* Эксперт в правоприменительном процессе. — СПб., 2001.
27. *Судебная власть / Ред. И.Л. Петрухин.* — М., 2003.
28. *Судебные системы европейских стран: Справочник.* — М., 2002.
29. *Шмоткин О.В.* Юридична деонтологія. — К.: МНТУ, 1995.

Наука не творить свого предмета, а усвідомлює те, що дійсно є, і в тому саме вигляді, як воно є. Тому сутність її відносно змісту розкривається із сутності самого її предмета. Таким чином, сутність законодавства відкривається безпосередньо із сутності законів. Всі сторони, з яких може розглядатися закон, всі частини, які в ньому подаються для дослідження, становлять безпосередній зміст законодавства і повинні бути охоплені наукою.

К.О. Неволін

Розділ 3

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИЧНОЇ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Поняття юридичної науки та її структура

Поняття “наука” включає суму наукових знань про дійсність, що утворюють у сукупності наукову картину світу, а також діяльність з набуття цих знань, метою якої є опис, пояснення і прогнозування процесів і явищ дійсності, тобто в широкому змісті — її теоретичний відбиток. Термін “наука” вживають для позначення однієї з форм суспільної свідомості, системи знань про дійсність, сфери людської діяльності, метою, призначенням і функцією якої є напрацювання і систематизація знань про дійсність, окремих галузей науки. Коли науку розглядають як сукупність знань про дійсність, її склад містить: гіпотези та теорії, закони та тенденції, принципи та постулати, методи, категорії та поняття, наукові факти, наукові проблеми та завдання тощо. Якщо науку розглядають як специфічну людську діяльність, то до її складу включають:

Загальна характеристика юридичної наукової діяльності

- *суб'єктів діяльності* — дослідники, вчені, наукові установи, творчі колективи та ін.;
- *цілі діяльності* — пізнання світу, його відображення, створення наукової картини світу;
- *функції діяльності* — описання, пояснення, прогнозування;
- *засоби діяльності* — експериментальне й лабораторне устаткування, системи інформації;
- *методи діяльності* — методи, прийоми, операції науково-дослідної діяльності, понятійний апарат, теорії, концепції, теоретичні конструкції, а також інші форми використовуваних наукових знань;
- *форми діяльності* — теоретизування, експериментування, дослідження, конструювання тощо;
- *об'єкти діяльності* — дійсність, або навколишній світ, його окремі фрагменти, сфери, області;
- *результати діяльності* — сукупність наукових знань.

Різноманітність сторін науки вивчається наукознавством, а також низкою її спеціалізованих галузей, зокрема історією науки, логікою науки, соціологією науки, психологією наукової творчості і т. ін.

Юридична наука (правознавство, юриспруденція) — це спеціалізована галузь наукових знань у сфері гуманітарних наук; наукова діяльність, спрямована на вивчення права в теоретичному і прикладному аспектах, правових форм організації і функціонування держави, суспільства, їх окремих інститутів.

Структуру чи систему юриспруденції утворюють різноманітні юридичні науки:

- *історико-теоретичні науки* (теорія права і держави, історія держави і права, історія вчення про державу і право, філософія права і соціологія права та ін.);
- *науки управлінського циклу* (конституційне право, теорія управління, адміністративне право та ін.);
- *цивільні науки* (цивільне право, цивільний процес, арбітражний процес, сімейне право та ін.);
- *криміналістичні науки* (кримінальне право, кримінальний процес, виправно-трудове право та ін.);
- *прикладні науки* (судова медицина, судова психологія, судова бухгалтерія та ін.).

Особливістю юридичної науки порівняно з іншими гуманітарними науками є те, що вона має прикладний характер, покликана обслуговувати практичні потреби правового регулювання суспільних відносин, сприяти удосконалюванню законодавства і правової практики. Тому юридичні наукові знання вирізняються конкретністю, точністю, виражаються в логічно пов'язаних, формалізованих поняттях, категоріях, наукових конструкціях.

3.2. Функції юридичної науки

Соціальне призначення, місце та роль юридичної науки в суспільстві, гуманітарних науках та правовій системі найбільш повно і конкретизовано розкриваються через поняття та види функцій науки. Завдяки функціям можна простежити шляхи розвитку систем науково-юридичних знань, їх вплив на систему соціальних зв'язків, наукове і практичне значення результатів наукових досліджень, завдання, що стоять перед юридичною наукою. Таким чином, у результаті вивчення функцій юридичної науки стають більш зрозумілими її соціальне призначення та практична цінність, окреслюються основні напрямки впливу на державно-правову дійсність та на процес її перетворення в ході соціальної практики. Юридична наука здійснює як загальнонаукові функції, притаманні будь-якій науці, так і спеціально-юридичні функції, які є прерогативою лише юриспруденції.

До загальнонаукових функцій юриспруденції належать:

- пізнавальна — теоретичне відображення держави та права на рівні їх загальних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування; формування загальних уявлень про окремі державні та правові інститути; констатація сучасного стану розвитку та функціонування державності, правової дійсності;
- інтерпретаційна — пояснення сутності державно-правових явищ, висвітлення їх причинного зв'язку, структурної організації, соціального призначення тощо;
- прогностична — визначення перспектив подальшого розвитку державної та правової систем шляхом висунення гіпотез та прогнозів, аналізу їх різних варіантів та альтернатив;
- евристична — близька до пізнавальної функції, але на відміну від неї означає не теоретичне опанування дійсності та поширення, систематизацію наявних юридичних знань, а виявлення нових, раніше невідомих, властивостей держави та права;

- комунікативна — забезпечує взаємозв'язок та взаємодію юридичних наук, дотримання оптимальних темпів приросту та вдосконалення юридичних знань, використання юридичними науками наукових досягнень неюридичної сфери, запобігання дублюванню наукових досліджень та утворенню прогалин в юридичних знаннях;
- прикладна — сприяє вирішенню практичних завдань соціально-правових перетворень; реалізується через розробку проектів нормативно-правових актів, концепцій реформування державних та правових інститутів, аналіз та узагальнення юридичної практики;
- ідеологічна — відображає роль юридичних наук у формуванні суспільної ідеології, зокрема через розробку правових ідей, принципів, теорій;
- виховна — здійснення правової освіти, правового виховання різних верств населення, формування у членів суспільства певних правових орієнтацій, установок правомірної поведінки, навичок правового спілкування на засадах гуманізму, взаємної поваги тощо.

Спеціально-юридичні функції відбивають особливості призначення юридичних наук, зумовлені їх спрямованістю на дослідження держави та права як особливих соціальних явищ, що мають власну природу та тенденції розвитку, зокрема:

- *правоорієнтуюча функція* відображає роль юриспруденції у визначенні правових орієнтирів, правових цінностей, правових ідей та принципів, шляхів удосконалення законодавства, правового регулювання, у створенні надійних правозахисних механізмів тощо;
- *інструментальна (практикозабезпечуюча) функція* визначає значення юридичної науки як інструмента суспільства та держави щодо наукового забезпечення державно-правової практики; наприклад, за державними замовленнями вченими досліджуються певні проблеми практичного характеру, опрацьовуються відповідні рекомендації, створюються нові технології здійснення державно-правової практики, розробляються нові методи та засоби її здійснення тощо;
- *критично-експертна функція* означає, що юриспруденцією не тільки пізнаються загальні закономірності та тенденції державно-правового розвитку чи визначаються правові орієнтири, прогнози, а й критично осмислюється стан законодавства, організації та діяльності органів держави, їх відповідність загальноприйнятим правовим та демократичним принципам, проводиться наукова експертиза проектів нормативно-правових актів та державної і правової практики.

3.3. Зміст і структура юридичної науки

Юриспруденція є розгалуженою і диференційованою системою наукових знань, видів і форм наукової діяльності.

Кожна її структурна частина зумовлена потребами пізнавальної і практичної правової діяльності та відображає багатоаспектне і багатоцільове призначення юриспруденції як науки.

Зміст юриспруденції утворюють такі основні блоки систем наукових юридичних знань:

1. *Фундаментальні теоретичні й історичні основи юриспруденції.*
2. *Методологія юриспруденції* (парадигми, методологічні підходи, методи побудови наукових знань і емпіричних досліджень).
3. *Системи наукових юридичних знань “середнього рівня” галузевого і проблемного характеру (теорія правопорушень, теорія правоохоронної діяльності, науки цивільного, адміністративного, кримінального права та ін.).*
4. *Системи наукових знань прикладного характеру, що відбивають порядок, форми, методи, прийоми, засоби різноманітних видів правової, зокрема юридичної, діяльності.*

Зміст систем наукових юридичних знань становлять теорії, наукові закони, постулати та аксіоми, проблеми, гіпотези, методи, поняття та категорії, наукові факти. Галузеві та прикладні (спеціальні) системи правових наукових знань, які допускають емпіричну перевірку за допомогою фактів, як правило, мають містити такі елементи: вихідні принципи або аксіоми, на підставі яких будуються висновки для прояснення або передбачення специфічних явищ; сукупність логічних правил, які вводять для оперування поняттями, термінами, знаками в межах цих систем знань; спосіб побудови логічних висновків, які дають змогу передбачати специфічні факти в предметній галузі єдиним чином; твердження або правила, за допомогою яких уведено поняття, терміни та знаки, що пов'язуються з тими або іншими конкретними характеристиками предметної галузі — властивостями, зв'язками, залежностями та іншими характеристиками; твердження про факти як суттєву складову системи знань.

1. *Теорії (доктрини, концепції, вчення)* — комплекси поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення та прояснення будь-якого явища, форма

організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення щодо закономірностей та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності.

Власне теорії як найбільш розвинуті сукупності наукових знань є внутрішньо диференційовані, але цілісні системи знань, що характеризуються логічною залежністю одних елементів від інших, можливістю виведення змісту теорій з певної сукупності тверджень (вихідного базису теорій) за певними логіко-методологічними принципами та правилами.

2. *Наукові закони* — це істотні зв'язки або істотні відношення, що є загальними, необхідними, повторюються за певних умов. Наукові закони виражають істотні й необхідні зв'язки (відношення) правових явищ і процеси в їх соціальній зумовленості, насамперед зв'язки правових форм соціальної діяльності суб'єктів або, іншими словами, стали взаємодію суб'єктів права і їх рівнодіючу, що розкриває сутність явищ і процесів.

Правові діяння, як і інші соціальні дії, характеризуються випадковими величинами, що в сукупності утворюють певну середню рівнодіючу величину. Саме ця величина виступає як форма прояву суспільного (соціального) закону. Для її виявлення необхідно дослідити за допомогою спостереження дії множини суб'єктів, зокрема: спрямованість дій тотожних груп суб'єктів в однакових умовах; систему зв'язків, якими ця діяльність обумовлюється; ступінь повторюваності й сталості дій і взаємодій груп суб'єктів в умовах певної системи функціонування.

3. *Постулати та аксіоми* — вихідні, незалежні, несуперечні й повні твердження або положення наукових теорій, що при аксіоматичній або дедуктивній побудові теорій приймаються за істинні і з яких виводяться за прийнятими у них правилами висновку всі інші положення (основні абстракції). Істинність аксіом і постулатів доводять не в межах цих теорій, а в інших теоріях.

4. *Проблеми* виникають тільки перед дослідником, і тільки він у змозі їх формулювати, шукати шляхи для вирішення та вирішувати їх. Тільки вчений, усвідомлюючи дійсність, осмислюючи її певним чином на тому або іншому рівні, формулює проблеми, специфічні для наукового пізнання. Він здійснює цей процес, діючи в цілком визначеній конкретно-історичній ситуації. Таким чином, наукова проблема зумовлена реальністю. Реальна проблема в науці виникає тоді, коли визрівають необхідні для цього умови. Наукова проблема як суб'єктивне уявлення об'єктивної дійсності є *видом знання, яке виявляє і межі незнання*. У цьому сенсі наукова проблема є “знанням про незнання”.

Оскільки постановка наукової проблеми припускає окреслення не тільки відносних меж досягнутого знання, а й меж незнання, тих невідомих і нез'ясованих сторін досліджуваного об'єкта, у результаті з'ясування яких буде отримано нове знання, тому в самій проблемі, якщо вона правильно поставлена і сформульована, міститься й окреслена сфера можливих наукових відповідей, варіанти її потенційного вирішення.

5. *Гіпотеза* — це наукове припущення, істинне значення якого не визначено і яке є найважливішою формою розвитку наукового знання.

6. *Метод* — це спосіб відображення і відтворення в мисленні досліджуваного предмета. Застосування науково обґрунтованих методів є важливою умовою здобуття нових істинних наукових знань. Головними елементами методу є принципи, правила, прийоми, способи і засоби.

Наукові методи поділяються:

- на загальні методи вищого (філософського) рівня, до якого належать діалектична і формальна логіка, що використовуються не тільки в науковому пізнанні, а й у практичній діяльності (практичному пізнанні);
- загальнонаукові методи — наукові методи, використовувані всіма науками (у свою чергу діляться на теоретичні й емпіричні);
- приватнонаукові методи, використовувані окремими групами наук;
- спеціальні методи, використовувані окремою наукою.

7. *Поняття та категорії*, якими оперує правознавство, є логічним вираженням знань про предмет. Правові наукові поняття — це змістовні, предметні уявлення, що відтворюють у мисленні (ідеально) об'єктивну сутність реальних процесів правової дійсності та відношень, які існують у ній, і виражають специфічну правову якісну визначеність таких процесів і явищ. Правові категорії — граничні за рівнем узагальнення, фундаментальні абстрактні поняття теорії правознавства.

Понятійний апарат правознавства є засобом організації наявних знань. Він виконує не тільки логічну, пізнавальну, але й світоглядну функції, тому що дає можливість мислити правильно при вирішенні правових проблем. Проте ці поняття і категорії, взяті окремо, не утворюють ні теорії, ні науки, оскільки в цьому разі вони не володіють достатньою доказовою силою і не можуть відбивати конкретної істини. Об'єктивної конкретної істини досягають тоді, коли поняття і категорії правознавства представлені у системі, тобто є взаємозалежними і становлять наукову систему знань (теорію, концепцію).

8. *Наукові факти*. У науці об'єкт дослідження представлений як сукупність наукових фактів, тобто наукових описів його фрагментів, складових. Під науковим фактом розуміють певну форму знання, більш-менш логічно оброблений факт, тобто ту сторону або частину дійсності, що перетворилася в об'єкт дослідження й уточнена суб'єктом пізнання за допомогою засобів вимірювання, опису та ін. Науковий факт — це відображена у висловлюванні реальність. Взагалі будь-що стає науковим фактом лише тоді, коли його зафіксовано в той або інший прийнятий у певній науці спосіб (протокольний запис у вигляді висловлювань або формул, фотографія, магнітофонний запис тощо).

3.4. Рівні розвиненості систем юридичних наукових знань

Системи наукових юридичних знань проходять певні стадії розвитку, тобто виникнення, удосконалення, систематизації та становлення цілісності, інтеграції з іншими системами знань тощо. Кожна з цих стадій характеризується певним станом розвиненості системи наукових юридичних знань, особливостями наукових процесів їх створення, взаємодії з іншими системами знань та практикою, тому їх можна вивчати:

- за функціями в науці (описання, прояснення, передбачення);
- методами організації наукового знання;
- методами обґрунтування та узгодження з іншими системами знань;
- можливостями практичного використання тощо.

Безпосередньо за рівнем розвиненості, тобто внутрішньою логічністю зв'язків елементів наукових знань та повнотою відображення предмета дослідження, будь-які системи юридичних наукових знань можна класифікувати на уявлення, ідеї, принципи, ідеології, концепції, доктрини, вчення, теорії.

1. *Уявлення* — це форма почуттєвого відображення у вигляді наочно-образного знання (суспільно-правова думка, оцінка населенням стану законності та правопорядку, ефективності державного управління тощо).

2. *Ідея* — форма досягнення (розуміння) у думці явищ державно-правової реальності, яка включає усвідомлення мети і перспектив подальшого її

пізнання і практичного перетворення. Ідея — це перспективне, конкретне й усебічне правове знання, придатне для практичного втілення (наприклад, до сучасних правових ідей належать ідеї непорушності природних прав людини, визнання людини та її прав найбільшою соціальною цінністю, розбудови правової державності тощо). У науці ідеї виконують такі функції:

- підсумовують досвід попереднього розвитку знання в певній галузі;
- слугують основою, яка синтезує знання в цілісну систему;
- відіграють роль евристичних принципів пояснення явищ, пошуків нових шляхів вирішення проблем.

3. *Принцип* — вихідне положення будь-якого вчення, теорії, науки або внутрішнє переконання і погляд людини на ті або інші питання (правовими є принципи рівності суб'єктів права перед законом, пріоритету загальнолюдських цінностей, верховенства громадянського суспільства над державою, взаємної відповідальності держави і громадянина).

4. *Ідеологія* — система правових поглядів та ідей, у яких усвідомлюються та оцінюються питання правового регулювання суспільних відносин, правового вирішення соціальних проблеми та конфліктів, а також містяться цілі (програми) розвитку правових форм соціальної діяльності (соціально-демократична, національно-демократична, християнсько-демократична ідеології державності або ідеології позитивізму, цивілізму чи соціологічної юриспруденції).

5. *Концепція* — певний спосіб розуміння, тлумачення, інтерпретації будь-якого явища, процесу, головна думка щодо них, сукупність ідей їх системного висвітлення (наприклад, прагматично орієнтовані концепції державно-правової, судово-правової, адміністративної реформ в Україні, концепція розвитку законодавства або наукові концепції правової державності, соціальної держави).

6. *Доктрина* — систематизоване вчення, цілісна концепція, сукупність принципів. На відміну від майже тотожних понять вчення, концепції, теорії частіше використовується для позначення поглядів з відтінком схоластичності та догматизму (доктрини фашизму, елітаризму, етатизму).

7. *Вчення* — персоніфікована сукупність правових наукових знань щодо державно-правової дійсності, система поглядів (вчення Г.В.Ф. Гегеля про державу та право чи політико-правові вчення Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, Ш.Л. Монтеск'є та ін.).

8. *Теорія* — комплекс поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення та пояснення будь-якого явища; вища, найбільш розвинута форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення щодо закономірностей та суттєвих зв'язків певної сфери дійсності. За побудовою теорія є внутрішньо диференційованою, але цілісною системою знань, яку характеризують логічна залежність одних елементів від інших, можливість виведення змісту теорії з певною сукупністю тверджень та понять — вихідного базису теорії — за певними логіко-методологічними принципами та правилами (теорії держави та права, теорії кримінального чи цивільного права, теорія праввідносин чи правопорушень).

Для повного та адекватного опанування, вивчення, порівняння їх, тобто з'ясування загальних та особливих властивостей тих або інших теорій, концепцій, доктрин тощо, необхідно оволодіти певними навичками їх аналізу. Зокрема, при вивченні цих теорій, концепцій, доктрин доцільно визначати:

- предмет дослідження (позитивне право, право в соціальному контексті, право і політика, право і мораль, право й історія, право і психологія — тобто право позитивне в його зв'язках з іншими сферами або рівнями суспільства та соціальної структури, правова система в цілому тощо);
- методологію дослідження (методологічні підходи, методи, основні поняття та категорії тощо);
- стан розвинутості дослідження (ідея, принцип, теорія, концепція, доктрина тощо);
- філософське, соціологічне вчення, яке взято за основу або становить основу світогляду вченого — автора дослідження;
- генезис виникнення дослідження за подій, що зумовили проведення цього дослідження;
- стан утілення положень, висновків, рекомендацій дослідження в юридичну практику;
- визнання результатів дослідження іншими вченими, їх критичний аналіз, поширеність серед учених та зв'язок з іншими дослідженнями;
- перспективність та можливість подальшого розвитку головних висновків дослідження.

3.5. Об'єкт та предмет юриспруденції

Об'єктом юридичної науки, як й інших гуманітарних наук, є суспільство, тому для обґрунтування наукового статусу юриспруденції необхідно розрізняти об'єкт і предмет науки.

Об'єкт пізнання — все те, на що спрямована діяльність дослідника, яка протистоїть йому як об'єктивна реальність. Будь-яке явище, процес або відношення об'єктивної реальності можуть бути об'єктом дослідження різноманітних наук (фізики, хімії, біології, соціології і т. ін.). Визначаючи предмет конкретної науки, в об'єкті пізнання виділяють ту або іншу його частину (економіка, політика, країна, держава, пізнання, культура і т. ін.), причому вона входить до предмета конкретної науки не цілком, а лише тією її стороною, що визначається особливостями цієї науки, тоді як усі інші сторони розглядаються як другорядні. Так, підприємництво досліджують економічна, соціологічна, психологічна, юридична й інші науки. Кожна з них досліджує в підприємстві як соціальному явищі тільки ті його властивості, що входять до предмета цієї науки, наприклад, економічна наука — мікроекономічні питання підприємства, психологічна — психологію підприємця, юридична — правове регулювання підприємства.

Науки розрізняють насамперед за предметом дослідження. Кожна з них вивчає:

- свою особливу сторону або частину об'єктивної реальності;
- специфічні тільки для цієї науки закони і закономірності цієї реальності;
- особливі форми прояву і механізми дії цих законів і закономірностей.

Предмет будь-якої науки — це не просто яєсь явище або процес об'єктивного світу, а результат теоретичного абстрагування, що дає можливість виявити закономірності виникнення, розвитку і функціонування досліджуваного об'єкта, специфічні для цієї науки і ніякої іншої.

Специфіка юриспруденції як науки полягає в тому, що предметом її вивчення є правові форми державної організації суспільства і взаємодій соціальних суб'єктів, причому правові форми розглядають у соціальному контексті, тобто у взаємозв'язку із суспільством у цілому.

Кожна наука має один або єдиний предмет досліджень, проте складається враження, що юриспруденція має два предмети — право і державу, тобто два соціальних явища, різних за властивостями. Така неоднозначність предмета юриспруденції знімається, якщо уточнити, що держава входить до предмета юридичної науки не як цілісне явище, а тільки тими частинами, які пов'язані з правом і є по суті правовими формами організації і функціонування держави. Крім того, держава — одна з організацій суспільства, соціальне явище, компонент суспільства, й у цьому плані може розглядатись

як особлива форма організації суспільством самого себе, тобто як особлива форма самоорганізації суспільства.

Виходячи з цього, предмет юриспруденції утворюють правові форми самоорганізації суспільства або правової системи суспільства, або, якщо вийти за межі окремого суспільства, — світовий правопорядок, правові форми самоорганізації людства (цивілізації) або право (правова система) як особлива форма їх самоорганізації.

Предмет юридичної науки утворюють:

- закономірності виникнення і розвитку правових форм самоорганізації суспільства, цивілізації, людства — об'єктивні, необхідні, стійкі, істотні та загальні зв'язки (співвідношення, залежності), що виникають як між основними правовими явищами й інститутами, так і в їх взаємодії з іншими соціальними явищами і процесами;
- зміст правових форм або права (правової системи) як особливої форми самоорганізації — правові норми, правові акти, правовідносини, правопорядок, правова свідомість, юридична наука, правові процеси, правова практика тощо;
- юридична техніка — правила, засоби і прийоми, що використовуються для розробки та систематизації законів, інших нормативних актів, ведення юридичних справ, упорядкування юридичних документів;
- юридична практика — специфічна сфера практичної діяльності юристів: судова, слідча, прокурорська, арбітражна, нотаріальна, оперативно-розшукова та ін.

Кожна юридична наукова дисципліна вивчає предмет юриспруденції не взагалі, а лише його окремі сторони або сфери, зокрема певні види суспільних відносин та правові форми їх регуляції. Наприклад, суспільні відносини у сфері здійснення державного управління, адміністративне право та адміністративне законодавство, адміністративно-правову практику досліджує наука адміністративного права; суспільні відносини у сфері праці, трудове право та законодавство, практику їх реалізації — наука трудового права і т. ін. Предметом окремих юридичних наукових дисциплін, наприклад, є тенденції, закономірності виникнення та функціонування правових форм самоорганізації суспільства (теорія права та держави), а також власне історія розвитку теоретичних знань про державу та право (історія вчень про державу та право).

3.6. Методологія юриспруденції

Методологія — це система методів пізнання і практики, тобто система принципів, правил, прийомів, способів і засобів організації й побудови теоретичної і практичної діяльності, а також учення про цю систему. Виходячи з цього визначення:

- методологія наукової діяльності — це система методів (принципи, правила, прийоми, способи і засоби), зокрема пізнання (відбиття) об'єктів зовнішнього світу та організації (формування) систем наукових знань;
- методологія практичної діяльності — це система методів (принципи, правила, прийоми, способи і засоби) впливу на об'єкти, організації практичної діяльності як одного з об'єктів;
- вчення про систему методів наукової і практичної діяльності — це сукупність наукових знань щодо змісту, структури наукових і практичних методів, умов та правил застосування їх.

3.6.1. Зміст методології юриспруденції

Методологію юридичної науки можна визначити як систему принципів і способів організації, побудови і здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності в області дослідження державно-правової дійсності, а також вчення про цю систему. Методологія сучасної юридичної науки становить складне і багатопланове утворення, яке охоплює:

- проблеми структури наукового знання взагалі й наукових правових теорій зокрема;
- закони виникнення, функціонування і зміни наукових правових теорій;
- понятійний каркас юридичної науки та її окремих дисциплін;
- структуру методів юридичної науки;
- аналіз її наукової мови, формальних і формалізованих методів дослідження (методики і процедури дослідницької діяльності), типології систем наукового правового знання тощо.

Змістовні характеристики методології правознавства виявляються в таких аспектах.

- Методологія правознавства поки що не є самостійною юридичною наукою. Вона виникла і розвивалася в усьому комплексі наукового юридичного знання, а її функціональне призначення полягає в обслуговуванні будь-якого наукового юридичного дослідження, тобто це загальнонауковий юридичний феномен, внутрішньо властивий правознавству в цілому і кожній його окремій науковій дисципліні зокрема. Причому такий загальний характер методології правознавства припускає її пристосування, адаптацію до специфіки кожного досліджуваного юриспруденцією об'єкта.

- Методологія правознавства має як свої складові низку компонентів: світоглядну позицію (тип наукового мислення), загальні теоретичні принципи (парадигми), систему методів, загальнонаукові й конкретно-наукові засоби пізнання, вчення про методологію. Ці компоненти органічно пов'язані, взаємопроникають й збагачують один одного.

- Ядром методології правознавства є єдність і взаємоперетворення онтології, гносеології та аксіології, діалектики і логіки, кожна з яких несе цілком визначене методологічне навантаження.

- Структурно методологія правознавства має кілька рівнів: світоглядний, що має головні напрями і загальні принципи пізнання в цілому; загальнонауковий (міждисциплінарний), що використовується при пізнанні особливої групи однотипних об'єктів; конкретно-науковий, що застосовується у процесі пізнання специфіки окремого об'єкта групою наук; спеціально-науковий — притаманний вивченню окремих властивостей об'єкта в межах конкретної науки; рівень процедур і методик — притаманний конкретному науковому дослідженню тієї або іншої властивості об'єкта.

Між названими рівнями методології правознавства існують органічний зв'язок, залежність, підпорядкованість і взаємопроникнення.

3.6.2. Структура методології юриспруденції

Важливе місце в структурі методології юридичної науки займають її теорії і понятійно-категоріальний апарат. **Правова теорія**, якщо її використовують для дослідження державно-правових явищ, перетворюється в науковий метод, особливості застосування якого визначаються особливостями теорії, її призначенням, функціями понятійного апарату тощо. Теорія, виступаючи в ролі методу наукового пізнання, дає змогу пояснювати державно-правові явища, виявляти і досліджувати їхні нові властивості, прогнозувати розвиток явищ, є доказом і критерієм істинності їх. Подібно й поняття та категорії юриспруденції, зафіксовані у відповідних термінах і визначеннях, є одним

із головних “інструментів” наукового правового дослідження, оскільки становлять узагальнені результати пізнання суттєвих властивостей, зв’язків і відношень державно-правових явищ.

Необхідність розвитку методології сучасної юриспруденції зумовлена як ускладненням і динамізмом об’єкта пізнання — державно-правової дійсності, так і самого процесу пізнання і його засобів. Поява нових і удосконалення наявних наукових правових методів зумовлено необхідністю точного й адекватного відображення всього різноманіття правової реальності. Вимога різнобічності й точності результатів конкретного юридичного дослідження зумовлює необхідність комплексного використання низки методів у їх єдності та взаємодоповненні, методологічній зумовленості, визначення правильного співвідношення між методами, “традиційними” для юриспруденції, і новими, якісними і кількісними, соціологічними, філософськими, політологічними і психологічними підходами до права і держави, емпіричними і теоретичними прийомами їх пізнання.

Серед арсеналу методів, використовуваних юридичною наукою, практично немає жодного, який би не застосовувався в інших галузях знання (навіть формально-логічний метод дослідження права, який багато вчених вважають “суто” юридичним, ґрунтується на законах і методах формальної логіки). Водночас проникнення в юридичну науку способів, прийомів і процедур дослідження, притаманних іншим наукам, не є суто формальним, механічним процесом, а супроводжується відповідною перебудовою, трансформацією їх, пристосуванням до специфіки об’єктів державно-правової дійсності.

У пізнавальній і практичній діяльності використовують різноманітні *методи*, які можна класифікувати за формами діяльності на пізнавальні (повсякденні й наукові) та практичні, а за формами мислення — на раціональні й ірраціональні (інтуїтивні). Проте можливі й інші класифікації складової методології юриспруденції, коли за різними критеріями та підставами виділяють:

- вертикальну (ієрархічну) і горизонтальну (однорівневу) структуру;
- методи організації (формування) наукового знання і здійснення наукових досліджень дійсності;
- загальні, загальнонаукові, приватнонаукові, спеціальні методи;
- теоретичні й емпіричні частини методології, причому й в одному, і в другому випадках можна виділити методи відображення та перетворення.

Всі ці класифікації методології правознавства не є ізольованими, а взаємопроникають і взаємодіють, збагачують одна одну. Тому побудова різноманітних класифікацій або виділення різноманітних структур методології пра-

вознавства — не самоціль, а зумовлені необхідністю встановлення взаємозв’язків між компонентами методології, установами їх підпорядкованості (ієрархічна структура) або зв’язків координації (горизонтальна структура) для правильного вибору, упорядкування “арсеналу”, “інструментарію” методологічних принципів, прийомів, правил, засобів юридичних досліджень відповідно до природи об’єкта й особливостей певної системи наукового правового знання. Первинними і основними в цьому плані є вертикальна і горизонтальна структури методології юриспруденції.

Горизонтальну структуру утворюють види методів певного рівня, наприклад, до загальнонаукових методів належать структурний, функціональний, системний, історичний, логічний і т. ін., а до конкретно-наукових — соціологічні, психологічні, математичні та інші методи цього рівня.

Вертикальну (ієрархічну) структуру методології становлять її рівні, утворені в напрямку від вищого до нижчого шляхом виділення компонентів за ступенем їх ієрархічної залежності (підпорядкованості). У цьому разі виділяють:

- домінуючий світогляд — цілісна сукупність домінуючих уявлень про світ, роль у ньому людини, а також похідних від них переконань, установлень, ідеалів, принципів, ціннісних орієнтацій пізнавальної і практичної діяльності людей, їхньої життєдіяльності в цілому;
- тип правового мислення — “ансамбль”, сукупність взаємозалежних і взаємозумовлених наукових ідей, принципів, форм відображення і пізнання дійсності, її істотних зв’язків і відношень, напрямів розвитку;
- парадигми — сукупності загальноновизнаних на певному етапі розвитку науки взаємозалежних наукових досягнень, наукових теорій і відповідних їм правил, стандартів, методів наукових досліджень;
- методологічні підходи — об’єднані загальними принципами взаємозалежні методи досліджень;
- методи — у найзагальнішому значенні — це способи досягнення мети, певним чином упорядкована наукова діяльність або сукупність принципів, правил, прийомів, способів і засобів наукових досліджень;
- процедури — системи конкретизованих, формалізованих принципів наукового дослідження, сукупність дослідницьких методик, техніки і методів збирання й опрацювання даних.

Методи структурують за ієрархією не тільки на рівні загальної методології, а й на рівні окремої науки або окремої наукової дисципліни, тобто виділяють систему і структуру методів юриспруденції і структуру методів пев-

ної юридичної наукової дисципліни. Так, система методів криміналістики складається з чотирьох рівнів:

- **загально-пізнавальні методи**, теорію яких розробляють філософські науки (діалектична та формальна логіка, наукознавство), частково психологія і математичні науки;
- **галузеві методи**, теорію яких розробляють галузеві науки (фізика, хімія, соціологія, психологія тощо), що поділяються на природничо-наукові методи і методи гуманітарних наук;
- **регіональні методи**, тобто конкретизовані галузеві методи, у назві яких відбито окремі явища, процеси (наприклад, спектральний аналіз, анкетування, кореляційний аналіз тощо), теорії яких розробляються відповідними науками;
- **конкретний метод** — галузевий або регіональний метод, конкретизований завданнями й об'єктом дослідження (наприклад, люмінесцентний аналіз витравлених штрихів з метою їх виявлення).

Загальнопізнавальні методи поділяють на методи емпіричного рівня (спостереження, експеримент і методи фіксації даних спостереження та експерименту — опис і вимірювання) і теоретичного рівня (формалізація та ідеалізація, аксіоматизація, моделювання, математичні методи та ін.). Регіональні методи становлять нижчий щабель у класифікації галузевих методів, а конкретний метод може входити до будь-якої ланки системи¹.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що в ході наукових досліджень того чи іншого предмета комплексно використовують різні методи, що передбачає визначення послідовності та суміщення їх. Іноді один метод є передумовою для використання іншого методу, таким чином, складається ціла система послідовних цілеспрямованих дій, які об'єднуються поняттям “дослідницька діяльність”.

3.6.3. Процедура конкретного наукового правового дослідження

Окреме наукове юридичне дослідження є основною формою набуття знань про державно-правові явища, що вивчає за допомогою дослідницьких наукових процедур конкретні властивості, зв'язки, взаємодії явищ.

¹ Див.: Криміналістика. — М., 1973. — С. 13—14.

Наукове дослідження охоплює приблизно такі етапи і дії¹:

- постановку й уточнення завдання;
- висунення гіпотез або вихідних положень;
- теоретичну розробку гіпотез, перевірку, критику й оцінювання їх, створення програм та інструкцій для емпіричного дослідження;
- проведення емпіричних досліджень і спостережень, збирання й опрацювання емпіричних даних;
- порівняння запропонованих гіпотез із даними експерименту й спостережень, остаточну оцінку (у рамках цього дослідження), прийняття або відкидання запропонованих гіпотез;
- формулювання невирішених питань і виявлення труднощів, що ведуть до постановки нових завдань.

Оскільки для пізнання правового процесу, явища необхідні одержання первинної детальної інформації про нього, її суворий відбір і аналіз, то очевидно, що одним із основних інструментів у процесі такого пізнання є емпірична частина наукового дослідження.

На відміну від методів процедура дослідження — це найбільш загальна система дій і способів організації наукового дослідження державно-правових явищ. До головних елементів процедури проведення конкретного юридичного дослідження належать:

- спосіб — сукупність операцій збирання, опрацювання та аналізу даних, властивих певному методу;
- техніка — сукупність спеціальних правил використання того або іншого способу;
- методика — сукупність технічних прийомів, пов'язаних із певним способом, включаючи конкретні дії, їх послідовність і взаємозв'язок;
- засоби — матеріальні й нематеріальні “інструменти” збирання, опрацювання, аналізу й узагальнення інформації.

На вибір конкретних елементів і правил процедури впливають компоненти методології більш високих рівнів, зокрема парадигма, методологічні підходи, методи.

¹ Див.: Ракитов А.И. Философские проблемы науки. — М., 1977. — С. 167.

3.7. Поняття та зміст світогляду, типу юридичного наукового мислення, юридичної наукової парадигми

Як зазначалося, вищий рівень методології юриспруденції утворюють світогляд, тип домінуючого юридичного мислення та юридичні наукові парадигми, які багато в чому визначають вибір методологічних підходів та методів при проведенні юридичних наукових досліджень.

3.7.1. Світогляд

Кожній епосі розвитку людства притаманний свій домінуючий світогляд як цілісна сукупність домінуючих уявлень про світ, роль у ньому людини, а також похідних від них переконань, установлень, ідеалів, принципів, ціннісних орієнтацій пізнавальної і практичної діяльності людей, їхньої життєдіяльності в цілому:

- світогляду середньовіччя було притаманне домінування теології, тобто сукупності релігійних доктрин та відповідних теологічних теорій походження, існування держави і права;
- епоха Відродження, навпаки, характеризується критичним ставленням до теології та домінуванням гуманізму — сукупності поглядів, за якими найвищою цінністю є людина, її життя, свобода, щастя, розвиток здібностей, а благо людини є критерієм оцінки всіх соціальних інститутів;
- у добу Просвітництва основою світогляду стають вчення, які відбивають домінуюче значення розуму людини, її знань у пізнанні природного порядку суспільного життя, що відповідає закономірностям навколишнього середовища та дійсної природи людини;
- XIX століттю властиве домінування у світогляді ідей юридизації, лібералізації та демократизації суспільств, у яких концентровано відбивається необхідність безпосереднього втілення принципів гуманізму, раціональності, рівності та свободи людей у соціальне життя;
- світогляд XX та початку XXI століть характеризується плюралізмом ідей та принципів, інтеграцією країн та забезпеченням світового порядку, глобалізацією та інформатизацією суспільного життя.

3.7.2. Тип (стиль) домінуючого наукового мислення

Наукове мислення функціонує і розвивається в понятійній формі. Невипадково між знаряддями праці в процесі виробництва і поняттями в процесі мислення проводять функціональну аналогію. Наукове поняття характеризується як уявне (ідеальне) відтворення у мисленні об'єкта, як концентрація знань про нього. Оцінка наукових понять як атрибутів пізнавального мислення не може бути іншою для юриспруденції, у якій поняття виступають як логічна форма розуміння правових явищ, як відбиток закономірного й особливого в правовій дійсності.

Світоглядні ідеї відповідно визначають і складові типу (стилю) домінуючого наукового мислення, під яким розуміють “ансамбль”, сукупність взаємозалежних і взаємозумовлених наукових ідей, принципів, форм відображення і пізнання дійсності, її істотних зв'язків і відношень, напрямів розвитку. Зокрема, сучасний тип науково-правового мислення передбачає:

- рішучий поворот юридичних досліджень до правди життя, до істини, тобто до повної адекватності їх об'єктивним процесам;
- очищення правознавства від нашарувань догматичного й апологетичного характеру, від абсолютизації сформованих на практиці політичних і правових форм організації суспільства;
- радикальне підвищення критично-аналітичної спрямованості юридичної науки;
- забезпечення наукового передбачення розвитку державно-правових явищ (систем), що є важливим показником ефективності, науковості того методологічного інструментарію, який воно використовує;
- розширення діапазону юридичних досліджень, тобто розгляд правових явищ із філософських, соціологічних і психологічних, а не тільки спеціально-юридичних позицій;
- глибоке з'ясування процесів, що відбуваються у правовому розвитку світу (як у міжнародному праві, так і у внутрішньому праві інших країн), визначення шляхів розвитку внутрішнього права у взаємозв'язку з економічними, соціальними, соціально-психологічними, політичними аспектами світового політико-правового розвитку;
- зміну соціальної позиції вчених, підвищення їхньої соціальної відповідальності тощо.

3.7.3. Парадигми

Від типу наукового юридичного мислення залежить “арсенал” парадигм, які є в юриспруденції. Парадигму розглядають як комплексну й суттєву характеристику тієї чи іншої наукової дисципліни в певну історичну епоху. Така характеристика, як правило, пов’язана з існуванням певних домінуючих теорій, наукових шкіл, напрямів досліджень, у межах і за допомогою яких успішно вирішують практичні й теоретичні проблеми. У понятті парадигми виділяють такі основні аспекти¹:

- наукова картина світу — це модельні уявлення, узагальнені образи вихідних об’єктів науки;
- загальноприйняті в певному співтоваристві вчених методологічні вимоги і ціннісні орієнтації, які забезпечують простоту та несуперечливість теоретичних концепцій, можливості їх перевірки та кількісного відображення, точність наукових передбачень;
- традиційні для вчених зразки, за якими здійснюють наукові описування і пояснення, а також основні приклади вирішення конкретних наукових проблем.

Сучасній юриспруденції притаманне домінування двох головних парадигм — позитивізму та соціологізму.

Парадигма *позитивізму* базується на філософському позитивізмі та відповідній формально-догматичній правовій теорії, яка виникла в другій половині XIX ст. у Західній Європі й була в подальшому прийнята вітчизняною юриспруденцією. Головні постулати цієї парадигми такі:

- заперечення ідей історичної школи права, поділу права на природне та позитивне, відмова від досліджень аксіологічних аспектів права, історії розвитку права та держави, соціальних умов їх існування;
- визнання права тільки як права, залежного від волі держави і виражене зовні у вигляді нормативно-правових актів та правозастосовних рішень;
- вивчення тільки чинного або позитивного права, обмеження юридичної науки дослідженням догми права: описанням, узагальненням, систематизацією і класифікацією нормативних розпоряджень законодавця і розробкою на основі цього відповідних юридичних визначень і конструкцій;

¹Філософія: Підручник / Г.А. Заїченко, В.М. Сагатівський, І.І. Кальний та ін.; За ред. Г.А. Заїченко та ін. — К., 1995. — С. 327.

- обґрунтування формально-догматичного методу як головного і єдиного загального методу теоретичної юриспруденції, розгляд суспільства і держави переважно крізь призму юридичних категорій.

Протилежною позитивізму є парадигма *соціологізму*, що орієнтує на з’ясування залежності державно-правових явищ і процесів від розвитку суспільства в цілому, від його соціальної структури, системи суспільних відносин, ідеології та культури.

Парадигма соціологізму об’єднує різноманітні школи і концепції соціологічного напрямку в юриспруденції, до яких належать інструменталізм, функціоналізм, інституціоналізм, реалізм та ін. На противагу позитивістській юриспруденції соціологічна звертається до дослідження умов функціонування, дії права, процесу його реалізації. Вона виходить з того, що право існує не тільки у вигляді норм, а й є інструментом досягнення соціальних цілей, функціонує в суспільстві, реалізується в діях соціальних суб’єктів і т. ін. Ця парадигма остаточно оформилася наприкінці XIX — на початку XX ст. і включає в узагальненому вигляді такі положення:

- праворозуміння ґрунтується на ідеях прагматизму, праксеології, реалізму, функціоналізму, аксіології і низки інших;
- право створюється не державою, а громадським суспільством, соціальними спільнотами в процесі безпосередньої їх життєдіяльності як система конкретних взаємодій (правовідносин);
 - лише тією мірою, якою народ делегує державі повноваження управління суспільством, держава вправі встановлювати нові норми права або санкціонувати через нормативно-правові акти правові взаємодії між рівними і вільними соціальними суб’єктами;
 - суспільство за допомогою права, демократичних процедур встановлює порядок утворення, компетенцію, завдання держави, її органів і посадових осіб за принципом “заборонене усе, що прямо не дозволено правовим законом”;
 - право — це інструмент, форма, спосіб самоорганізації суспільства;
 - втручання держави в приватне життя громадян та інших соціальних суб’єктів можливе тільки у формі юрисдикції у випадках учинення правопорушень або виникнення спорів між державою і такими суб’єктами.

3.8. Методологічні підходи юриспруденції

Методологічний підхід є одним із основних компонентів парадигми і розглядається як сукупність взаємозалежних наукових методів. Він об'єднує різноманітні методи, певним чином пов'язані між собою, серед яких одні або кілька є основними, а всі інші підпорядковані їм, залежні, мають допоміжний характер.

1. Історичний підхід ґрунтується на вивченні державно-правових явищ у виникненні й розвитку їх. Домінуючим, але не єдиним, є історичний метод, в основі якого лежить вивчення реальної історії держави і права як елементів суспільства, у їх конкретному різноманітті, виявлення історичних фактів і на цій основі розумове відтворення історичного процесу, що розкриває логіку, закономірності розвитку держави і права (історична школа права, історичні юридичні науки).

2. Логічний підхід. За логічного підходу об'єктивні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права розкривають шляхом вивчення їх на вищих стадіях існування, у яких концентровано виражаються, відновлюються у структурі та функціонуванні держави і права головні риси їх історичної еволюції, а це не потребує безпосереднього розгляду їх реальної історії.

3. Герменевтичний підхід ґрунтується на сукупності принципів і способів тлумачення, інтерпретації юридичних текстів, а останні можуть мати форму як нормативно-правових, так й інших правових документів, а також наукових монографій та інших письмових праць вчених. Цей підхід як домінуючий властивий аналітичній юриспруденції.

4. Ціннісний (аксіологічний) підхід ґрунтується на низці філософсько-соціологічних концепцій. Згідно з ним людські діяння можна осмислити лише у співвіднесенні з цінностями (благами), якими визначаються норми і цілі поведінки людей. У правознавстві цей підхід використовують при дослідженнях цінності права, правової культури, суспільної значущості (суспільної корисності й суспільної безпеки) діянь у сфері дії права.

5. Гуманістичний підхід передбачає дослідження державно-правових явищ на основі визнання людини найвищою соціальною цінністю, вільний

розвиток якої є метою, а не засобом соціального розвитку. Використовують теорії і поняття природних прав людини, суб'єктивних прав, свобод і законних інтересів громадян.

6. Кібернетичний підхід. Розгляд правової реальності з позицій соціального управління забезпечується в межах кібернетичного підходу з використанням відповідних методів кібернетики, у яких важливу роль відіграють закони необхідної різноманітності, співвідношення стимулів і антистимулів, поєднання зовнішнього регулювання і саморегулювання. Предмет досліджень у межах кібернетичного підходу окреслюється проблемами механізму дії права, поняттями правового регулювання, ефективності дії права, дії правової норми, механізму правотворчості і правозастосування.

7. Комплексний підхід. Методологічні підходи не ізольовані один від одного і можуть мати взаємозумовлений (інтегративний) характер, що викликає появу похідних (повторних, синтезованих) підходів. До таких належать комплексний, а також структурно-функціональний, системно-структурний, системно-функціональний підходи тощо. При вивченні правової реальності принципове методологічне значення має комплексний підхід. Це пояснюється тим, що будь-яке соціальне явище багатогранне, тому важливо дослідити його властивості як цілого і його різноманітні конкретні складові, а також умови, що визначають це явище, зокрема:

- відповідність і узгодженість динаміки (зміни) державно-правового явища із загальною перспективою розвитку суспільства;
- роль і місце цього явища в існуючій системі;
- зв'язок цього явища з конкретною сферою громадського життя, видом соціальної діяльності, а також регіоном, визначеними територіально-економічними умовами, їх взаємозалежність і взаємозумовленість;
- соціальна характеристика державно-правового явища, вплив на нього етнічного і національного чинників;
- політичний характер і політична форма цього явища;
- особливості конкретно-історичних умов існування явища (сформовані норми, ціннісні орієнтації, думки, традиції тощо);
- структура, рівень організації, ступінь усталеності, розвиненості суб'єктів, пов'язаних із цим явищем.

Комплексний підхід у юриспруденції забезпечує дослідження всіх умов і взаємодій державного або правового явища, взаємна (інтегрована) дія яких зумовлює конкретний стан цього явища.

8. **Системно-функціональний підхід** поєднує системний та функціональний методи; орієнтований на дослідження державно-правових явищ як певних систем, а також на визначення функціональних зв'язків (функцій) елементів та підсистем певної системи, між системами та навколишнім середовищем.

9. **Функціонально-структурний підхід** виходить із розгляду державно-правових явищ як цілісностей, що мають складну структуру, складові яких функціонально пов'язані одна з одною.

3.9. Методи юриспруденції: види та зміст

Методи юриспруденції — це ніби “цеглинки” або “інструменти” методологічних підходів. Метод як засіб пізнання — це спосіб відображення і відтворення в мисленні досліджуваного предмета. Застосування науково обґрунтованих методів є важливою умовою набуття нових істинних наукових знань. Головні елементи методу такі: принципи, правила, прийоми, способи і засоби. Як зазначалося вище, **структуру системи методів** можна розглянути на горизонтальному і вертикальному рівнях.

Вертикальну структуру методів утворюють:

- загальні методи мислення, притаманні як науковому (теоретичному) пізнанню, так і практичній та буденній діяльності (практичному пізнанню);
- філософські методи — це вищий рівень пізнання, до якого належать діалектика та метафізика;
- загальнонаукові методи — наукові методи, що використовуються всіма науками (у свою чергу поділяються на теоретичні й емпіричні);
- конкретно-наукові методи — застосовуються окремими групами наук;
- спеціальні методи, використання яких обмежене окремою наукою.

Горизонтальну структуру становлять види методів певного рівня, наприклад, до загальнонаукових методів належать: структурний, функціональний, системний, історичний, логічний і т. ін., а до конкретно-наукових — соціологічні, психологічні, математичні та інші методи цього рівня. Внутрішню структуру кожного методу утворюють його принципи, правила, прийоми, способи, засоби.

3.9.1. Загальні методи мислення

Аналіз — це уявне розчленовування з метою вивчення цілісного предмета на складові (сторони, ознаки, властивості або відношення).

Синтез — це з'єднання раніше виділених частин (сторін, ознак, властивостей або відношень) предмета в єдине ціле.

Абстрагування — це виділення властивостей і відношень досліджуваного явища, до яких суб'єкт виявляє інтерес, а також одночасне відсторонення від інших властивостей і відношень, у результаті чого утворюються різноманітні абстракції — поняття, категорії, теоретичні конструкції і їх системи. Абстрагування лежить в основі типології і класифікації, моделювання побудови теорій як систем знань.

Узагальнення — це метод, у результаті застосування якого встановлюють загальні властивості й ознаки об'єктів шляхом переходу від конкретного поняття чи судження до більш загального. Розширення класу предметів і виділення загальних властивостей цього класу дає змогу складати дедалі ширші поняття.

Індукція — це метод дослідження і спосіб міркування, у якому загальний висновок формується на основі конкретних посилок. Спочатку в процесі досліду, експерименту, спостереження визначають, встановлюють, збирають окремі факти, при подальшому вивченні яких виділяють загальні й повторювані риси низки явищ, що входять до визначеного класу явищ. На цій основі будують індуктивний умовивід, де висновком є судження, в якому ознака приписується всьому класу цих явищ.

Дедукція — це метод дослідження і спосіб міркування, за допомогою якого із загальних посилок із необхідністю випливає висновок конкретного характеру. У дедукції на відміну від індукції, виходячи і спираючись на загальне знання, роблять висновок часткового характеру. При використанні як посилок гіпотетичного припущення, наприклад нової наукової ідеї, дедукція є відправною точкою зародження нової теоретичної системи.

Аналогія — це метод дослідження, за якого на основі подібності об'єктів в одних ознаках роблять висновок про їх подібність і в інших ознаках. Умовиводи за аналогією широко використовують у моделюванні.

Моделювання — це метод вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі). Модель заміщає оригінал (явище) за певними його ознаками, проте відрізняється за іншими. Використання методу моделювання дає змогу досліджувати ті сторони об'єктів, які або неможливо досягнути шляхом безпосереднього вивчення, або не вигідно вивчати у такий спосіб. Особливого поширення набув метод комп'ютерного моделювання. Моделі, що застосовуються в повсякденному і науковому пізнанні, можна поділити на два великих класи — матеріальні, що є природними об'єктами і функціонують за законами природи, та ідеальні — уявні образи, що зафіксовані у відповідній знаковій формі й функціонують за законами логіки.

3.9.2. Філософські методи

Це, зокрема, такі діалектичні закони і категорії:

- єдність і боротьба протилежностей;
- кількісних і якісних змін;
- заперечення заперечення;
- сутність і явище;
- зміст і форма;
- необхідність і випадковість та ін.

Внаслідок складності, універсальності, загальності філософського знання класифікації філософських методів утруднені, багато в чому залежать від змістовних характеристик філософських теорій та концепцій, кожній з яких, як правило, притаманний власний метод пізнавальної діяльності (позитивістський, герменевтичний, аксіологічний тощо).

Серед філософських методів як найбільш загальних і універсальних методів пізнання і діяльності, як правило, виділяють метафізичний, діалектичний та формально-логічний методи.

Метафізика — філософське вчення про надпочуттєві принципи буття, з притаманним йому способом мислення, який розглядає речі і явища як незмінні й незалежні одне від одного. Метафізичний метод протилежний діалектичному і виходить із кількісного розуміння розвитку, заперечує саморозвиток, отожднює пізнання та дійсність, абсолютизує окремі форми, етапи пізнавального процесу. Різновидами метафізики є еклектика і софістика. Під еклектикою, як правило, розуміють спосіб мислення, що базується на поєднанні, шляхом підміни одних логічних основ іншими, різнорідних

поглядів, ідей і теорій, а софістикою — міркування, що передбачають свідоме порушення законів логіки, вжиття хибних аргументів.

Діалектика — це вчення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення, в основі якого лежить універсальний метод мислення і дії. Діалектика дає знання найбільше загальних законів розвитку природи, суспільства і мислення, дає змогу охопити світ у його цілісності, визначити місце досліджуваної проблеми серед множини інших, її зв'язку з ними і т. ін.

Діалектична логіка істотно відрізняється від формальної логіки, яка, користуючись методом формалізації, досліджує форми мислення, абстрагуючись від його змісту та історичного розвитку пізнання в його суперечностях. Діалектика аналізує діалектичні суперечності речей і думок у процесі розвитку пізнання, будучи науковим методом пізнання як буття, так і самого мислення.

Діалектика становить цілісну систему категорій, законів і принципів мислення і діяльності, які відображають єдність і цілісність загальних характеристик реального світу, що розвивається. У наукових юридичних дослідженнях використовують або всі, або частину діалектичних узагальнень, що організують, групують навколо себе інші способи пізнання.

Категорії діалектики — це гранично абстрактні поняття, що відображають найбільш загальні й суттєві властивості, сторони, зв'язки і відносини реальної дійсності і пізнання. До них належать такі категорії: матерії, свідомості, розвитку, руху, часу, простору, якості та кількості, суперечності, причини і наслідку, необхідності й випадковості, змісту і форми та ін.

Для діалектичного мислення центральними моментами є розвиток і взаємозв'язок, які пронизують категорії, закони і принципи діалектики.

Категорії розвитку і загального зв'язку відображають:

- виникнення якісно нового об'єкта або його стани;
- спрямованість, безповоротність, закономірність, єдність кількісних і якісних змін;
- взаємозв'язок прогресу і регресу в розвитку;
- суперечність, циклічність, розгортання під час змін об'єкта.

Зв'язки і взаємодії розвитку розглядають через закони діалектики:

- єдності і боротьби протилежностей — через категорії суперечності, єдності, протилежності, що відображають джерело розвитку;

- взаємного переходу кількісних і якісних змін, що відбиваються у категоріях кількості, якості, міри, стрибка, механізму розвитку;
- заперечення заперечення — відображає спрямованість, наступність і форму розвитку через категорії заперечення, самозаперечення, “зняття”.

Методологічна функція і значення категорій і законів діалектики реалізують через принципи діалектики, фундаментальні положення, які не тільки відображають найбільш суттєві характеристики дійсності, а й, що є головне, — її пізнання. Діалектичні принципи як загальні й методологічні засади, універсальні нормативи:

- виражаються за допомогою певних діалектичних понять і законів, що беруться у їх взаємозв'язку у вигляді методологічних вимог пізнання і практичної діяльності;
- мають лежати в основі наукової діяльності будь-якого рівня складності, вказувати на її основні орієнтири і визначати базові методологічні вимоги;
- є позитивними вимогами і вимогами-заборами;
- відображаючи загальний хід наукового дослідження, передбачають їх деталізацію, конкретизацію, адаптацію щодо конкретних об'єктів дослідження.

Історично предмет *формальної логіки* обмежувався визначенням таких способів міркувань, які давали б можливість з істинних думок-посилань завжди отримувати істинні думки-висновки.

Для того щоб мислення було логічно правильним, воно має відповідати таким вимогам: визначеність, несуперечність, однозначність, обґрунтованість. Цих якостей мислення досягають за допомогою дотримання в процесі пізнання формально-логічних законів, які є своєрідною фіксацією властивостей і ознак об'єктів навколишнього світу, але водночас належать тільки до форми, а не до об'єкта мислення.

Законами формальної логіки є такі:

1. Закон тотожності.
2. Закон несуперечності.
3. Закон виключеного третього.
4. Закон достатньої підстави.

Закон тотожності, враховуючи, що одну й ту саму думку можна виразити різними мовами і в різній формі, виключаючи можливість заміни первинного значення поняття іншим, підміни однієї думки іншою, визначає, що

не можна ототожнювати різні думки або не можна тотожні думки приймати за нетотожні. Тим самим він забезпечує визначеність логічного мислення, виражає відношення логічної однозначності.

Закон несуперечності спрямований на забезпечення послідовності мислення, виражає відношення логічної несумісності й стверджує, що дві протилежні думки не можуть бути одночасно істинними, щонайменше одна з них є помилковою, або жодне висловлювання не може бути одночасно й істинним, і помилковим.

Закон виключеного третього встановлює, що дві суперечні думки не можуть бути одночасно помилковими: одна з них є істинною, інша — помилковою, третя думка виключається або кожне висловлювання є або істинним, або помилковим. Значення цього закону полягає в забороні визнання одночасно істинними або одночасно помилковими двох думок, які суперечать одна одній, одна з них обов'язково має бути істинною. Реалізації цього закону досягають однозначністю логічного мислення.

Закон достатньої основи забезпечує обґрунтованість мислення, вимагаючи: будь-яка думка, перш ніж бути прийнятою за істину, має бути обґрунтована, тобто необхідно визначити підстави, внаслідок яких вона вважається істинною. Такою достатньою підставою є будь-яка інша, вже перевірена і визнана істинною, думка, з якої випливає істинність думки, що розглядається. Цей закон забезпечує здатність мислення створювати підстави до подальших міркувань.

3.9.3. Загальнонаукові методи

Загальнонаукові методи є опосередковуючою ланкою між філософськими методами та фундаментальними теоретичними складовими юридичних наукових дисциплін, конкретно-науковими методами. Найбільшого розвитку та застосування вони набули саме в науці ХХ століття.

Поділ загальнонаукових методів за змістовим критерієм. На підставі змістовного критерію до них належать порівняльний, системний, структурний, функціональний, синергетичний, поведінковий, інституціональний, історичний, логічний та інші методи цього рівня.

Порівняльний метод. За допомогою порівняльного методу виявляють загальне й особливе в історичних явищах, пізнають різноманітні історичні

щаблі розвитку певного явища або різних співіснуючих явищ, визначають тенденції їх розвитку. До форм порівняльного методу належать: порівняльно-логічний, порівняльно-історичний, порівняльно-генетичний. В юриспруденції він як порівняльно-правовий метод:

- спрямований на виявлення подібних і відмінних ознак між правовими, державними системами різних країн, їх елементів (галузей, інститутів і норм права або органів держави, інших державних інститутів), а також загальних і відмінних закономірностей виникнення, розвитку, функціонування їх;
- застосовується при проведенні класифікацій і систематизацій державно-правових явищ, дає можливість досліджувати їх у широкому соціальному контексті, єдності економічних, соціальних, етнічних та інших чинників правового розвитку.

Системний метод. Використання цього методу припускає розгляд державних і правових явищ як цілісних сукупностей різноманітних елементів (складових), що взаємодіють між собою і навколишнім середовищем. До його основних положень належать такі:

- державно-правові явища як предмети пізнання мають цілісний характер, що зумовлює наявність у них властивостей, які не зводяться до суми властивостей їх частин;
- елементи будь-якого державного-правового явища, яке є системою, взаємопов'язані один з одним, так само як і кожне явище — з множиною інших систем, причому інтерпретація (визначення) властивостей елементів чи систем залежить від властивостей системного цілого, частиною якого вони є;
- будь-яке державно-правове явище має динамічну природу, тобто йому властиві процеси виникнення, становлення, розвитку, зміни та припинення існування;
- функціонування та розвиток цих явищ відбуваються в результаті взаємодії з зовнішнім середовищем при приматі (домінуванні) внутрішніх закономірностей (його саморозвитку) над зовнішніми чинниками та закономірностями.

При використанні системного методу досліджують статичні, структурні, динамічні компоненти та властивості, їх внутрішні та зовнішні прояви, генетичні та функціональні зв'язки, взаємодії з середовищем тощо. Основними категоріями, використовуваними в системному дослідженні, є: елемент, частина, ціле; внутрішнє — зовнішнє; аналіз — синтез; статика — динамі-

ка; склад — структура; зв'язки — відносини; властивості тощо. Відповідно, в поняттях юриспруденції: правова система, система органів держави, система права.

Синергетичний метод. За допомогою синергетичного методу державно-правові явища досліджують як системи, що самоорганізуються, виникнення і зміна яких ґрунтуються на випадкових процесах, особливо в їх кризових, нестабільних станах. Понятійний апарат цього методу утворюють поняття нерівноваги, кризи, еволюції, відхилення, ймовірності випадку, самоорганізації, непередбачуваності, фактора порядку.

Поведінковий (біхевіористський) метод акцентує увагу на дослідженні й інтерпретації державних і правових явищ з позицій домінуючого значення їх поведінкових характеристик, тобто процесів взаємодії з навколишнім середовищем, зокрема зміни станів залежно від зовнішніх впливів і, навпаки, зміни зовнішнього середовища відповідно до закономірностей свого розвитку. Результатом і предметом юридичних досліджень у межах цього методу є правомірна і протиправна поведінка, правова активність, правова діяльність, судова діяльність, юридична діяльність, правове спілкування.

Інституціональний метод орієнтований на вивчення сталих форм організації і регулювання життя суспільства. Соціальну поведінку людей вивчають у тісному зв'язку з існуючою системою соціальних нормативів і інститутів, що забезпечують свідоме регулювання й організацію діяльності соціальних суб'єктів, відтворення повторюваних і найбільше стійких зразків поведінки, навичок, традицій. Кожний соціальний інститут входить до певної соціальної структури, організується для виконання тих або інших суспільно значущих цілей і функцій. Тим самим юридичне дослідження припускає вивчення правових і державних інститутів: органів держави, форм правління, державного устрою, державних режимів, правових режимів, форм права, інститутів права тощо (інституціональна теорія держави і права).

Структурний метод властивий різноманітним теоріям і дослідженням, головним об'єктом яких є структура соціальних, правових і державних систем, а також їх елементів. За допомогою структурного методу досліджують залежності поведінки суб'єктів, виходячи з їх становища, місця і ролі в державно-правових організаціях. Зокрема, проблеми правового статусу і правового становища, структури державного апарата, структури правової системи, структури компетенції посадових осіб.

Функціональний метод — один із базових в юриспруденції. Його сутність відображається у виділенні форм взаємодій різноманітних суб'єктів або елементів і визначенні їх місця і значення (функції). У тому або іншому вигляді функціональний метод використовувався у всіх концепціях, де суспільство розглядалося системно. Основу функціонального методу (Р. Мертон), становлять три головних постулати:

- 1) функціональної єдності цілого (узгоджене функціонування всіх його частин);
- 2) універсального функціоналізму (функціональність відображає корисність усіх соціальних явищ);
- 3) функціональної необхідності.

Загальнонаукові методи емпіричних та теоретичних наукових досліджень. Загальнонаукові методи також поділяють на методи емпіричних та теоретичних наукових досліджень.

Метод емпіричних досліджень. До методів емпіричних досліджень належать методи спостереження, вимірювання, порівняння, експериментальний метод описання тощо.

Метод спостереження, на відміну від простого споглядання, має зміст, прийоми і засоби, опосередковані науковою ідеєю, наявним знанням, яке показує де, що і як спостерігати. Під спостереженням мають на увазі цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, у ході якого набувають знань про зовнішні сторони, властивості та відношення об'єктів. Процес використання методу наукового спостереження є не пасивним спогляданням світу, а особливим видом наукової діяльності, що включає як елементи:

- спостерігача, тобто дослідника, ученого;
- об'єкт спостереження — явища об'єктивної дійсності;
- засоби спостереження — прилади і матеріальні носії передачі інформації від об'єкта до спостерігача.

У реальній науковій практиці спостереження становить активний пізнавальний процес, який спирається не лише на роботу органів чуття, а й на здатність тлумачити ці чуття. Найважливішою особливістю спостереження є цілеспрямований характер. Це цілеспрямування зумовлене наявністю попередніх ідей, гіпотез, що визначають завдання спостереження.

До наукового спостереження ставлять такі вимоги:

- чітка постановка мети спостереження;
- вибір методики і розробка плану;
- систематичність;
- контроль за коректністю і надійністю результатів спостереження;
- обробка, осмислення і тлумачення одержаного масиву даних.

Метод вимірювання — це форма методу спостереження, при застосуванні якого фіксують кількісні аспекти якісних характеристик об'єктів за допомогою певного масштабу (одиниці вимірювання) та алгоритму (правил) процесу вимірювання. Вимірювання є процедурою встановлення однієї величини за допомогою іншої, взятої за еталон. Перша з названих величин вимірюється, а друга є одиницею вимірювання, тобто вимірювання є процедурою порівняння двох величин, у результаті якої експериментально встановлюють кількісне відношення між величиною, що вимірюється, і величиною, взятою за одиницю. Метод вимірювання включає три головних моменти:

- вибір одиниці вимірювання й одержання набору відповідних мір;
- встановлення правил порівняння вимірюваної величини з мірою і правил складання мір;
- описання процедури вимірювання як експериментальної дії та її результатів.

Метод порівняння. В основі цього методу лежить порівняння чи зіставлення об'єктів за якими-небудь подібними властивостями, у результаті якого виявляють спільне і відмінне між цими об'єктами. Як науковий метод він остаточно сформувався в XIX столітті у порівняльному мовознавстві, етнографії, психології, педагогіці, біології тощо. Метод порівняння має науковий характер лише тоді, коли якщо порівнюють не випадкові, а закономірні та типові факти правової діяльності, які мають достатній ступінь достовірності. Порівняння відіграє значну роль в умовиводах щодо узагальнення інформації, при застосуванні методу аналогії. Порівняння можна розглядати і як складову методу спостереження. Для здійснення порівняння необхідно визначити одиниці або критерії вимірювання об'єктів, виміряти останні, а потім зіставити і визначити досліджувані властивості з боку їх наявності або відсутності, кількісних характеристик. Шляхом порівняння юридичного матеріалу, здійснюваного за єдиними критеріями (за часом, за суб'єктами, за обсягом), виявляють їхні загальні, особливі або унікальні риси та зв'язки правових явищ. Метод порівняння є основним методом дослідження в порівняльному правознавстві.

Порівняння може бути:

- якісним, коли виявляється наявність або відсутність властивостей об'єктів;
- кількісним, у процесі якого виявляють кількісні розходження або тотожність;
- динамічним, в основі якого лежить порівняння різноманітних станів одного об'єкта.

Експериментальний метод. При проведенні експерименту дослідник активно втручається в перебіг досліджуваного процесу з метою здобуття певного знання про нього. Явище спостерігається у спеціально створюваних і контрольованих умовах, що дає змогу відновлювати щоразу стан явища при повторенні умов. Значення експериментального методу полягає в тому, що його використання дає змогу дати відповіді на раніше поставлені питання, виявити нові проблеми, вирішення яких потребує проведення нових дослідів і нових експериментів. Його використовують у науці у зв'язку з пізнавальними завданнями, для вирішення яких необхідно звертатися до певної форми практичної дії, до створення організованого, штучного середовища і використання спостережної матеріальної взаємодії з метою набуття наукової інформації. Дослідник вдається до постановки експерименту тоді, коли виникає потреба вивчити певний стан предмета спостереження природним шляхом. Діючи на предмет у спеціально створених умовах, дослідник викликає до життя потрібний йому стан предмета. Щоб здійснити експеримент, потрібні операції, які дають змогу перетворити логіку поведінки на логіку пізнання, матеріальну залежність на логічну. Для цього необхідні:

- принципи теорії і логічно похідні від них наслідки;
- ідеалізована картина поведінки об'єктів;
- практика ототожнення в заданому інтервалі абстракції та певної матеріальної конструкції.

Є два типи експериментів — дослідницький експеримент, пов'язаний з пошуком невідомих залежностей між кількома параметрами об'єкта, та контрольний експеримент, що застосовується у випадках, коли потрібно підтвердити або скасувати ті чи інші наслідки теорії.

Метод описання спрямований на закріплення і передачу результатів дослідження за допомогою визначених знакових засобів. Емпіричне описання — це фіксація засобами природної або штучної мови зведень про об'єкти,

даних у спостереженні, а також знаходження емпіричних залежностей між результатами вимірювань. За допомогою опису почуттєва інформація перекладається на мову понять, знаків, схем, малюнків, графіків і цифр, набуваючи тим самим форми, зручної для подальшого раціонального опрацювання (систематизації, класифікації й узагальнення). Описання поділяється на два основних види — якісне і кількісне. Якісне здійснюється із застосуванням мови відповідної науки, а кількісне — мови математики, і припускає проведення різноманітних вимірювальних процедур. Описання як метод емпіричного дослідження безпосередньо пов'язане зі спостереженням, вимірюванням, порівнянням, експериментом та ін.

Методи теоретичних досліджень. Групу методів теоретичних досліджень становлять методи формалізації, аксіоматичний, гіпотетико-дедуктивний, сходження від абстрактного до конкретного та ін.

Метод формалізації. Формалізація — це побудова абстрактних моделей, що розкривають сутність досліджуваних процесів дійсності. При формалізації міркування про об'єкти переносять у площину оперування зі знаками (формулами). Відношення знаків замінюють собою висловлення про властивості й відношення предметів. Таким шляхом створюють узагальнену знакову модель певної предметної галузі, що дає можливість виявити структуру різноманітних явищ і процесів при абстрагуванні від якісних характеристик останніх. Виведення одних формул з інших за правилами логіки і математики дає формальне знання головних характеристик структури різноманітних, часом дуже далеких за природою, явищ. Формалізацію застосовують у математиці, логіці, сучасній лінгвістиці тощо.

Аксіоматичний метод. За аксіоматичного методу побудови розвинутої теорії спочатку задається набір вихідних положень (аксіом або постулатів), що не потребують доказу (принаймні у межах цієї системи знання), а потім із них за визначеними правилами будується система вивідних висновків. Логічне мислення дає змогу переносити істинність аксіом на виведені з них висновки. Сукупність вихідних аксіом і похідних від них висновків утворює аксіоматичну побудову теорії. Дотримання визначених, чітко зафіксованих правил висновку дає можливість упорядкувати процес мислення при розгортанні аксіоматичної системи, зробити це міркування більш точним і коректним. Отже, аксіоматизація будь-якої теорії потребує вибору аксіом, визначення сукупності правил логіки, які використовуватимуться надалі, виведення з аксіом за допомогою правил висновку всіх інших істинних тверджень цієї теорії. За *змістовно-аксіоматичного методу* аксіоми вводять на основі вже набутого досвіду і вибирають як інтуїтивно очевидні положення. Правила

висновку при цьому також розглядають як інтуїтивно очевидні й спеціально не фіксують. За *формально-аксіоматичного методу* не ставиться вимога вибирати тільки інтуїтивно очевидні аксіоми, для яких заздалегідь задано сферу об'єктів. Аксіоми вводять формально, як опис деякої системи відношень (не пов'язаних тільки з одним конкретним видом об'єктів). Тим самим аксіоми у формальній системі розглядають як своєрідні визначення вихідних понять (термінів). Формальний розгляд аксіом може доповнюватися в цьому методі використанням математичної логіки як засобу, що забезпечує точне виведення з них висновків. У результаті аксіоматична система починає будуватись як особлива формалізована мова (числення), тобто:

- вводять вихідні знаки-терміни;
- вказують правила їх поєднання у формули;
- задають перелік вихідних, прийнятих без доказу формул;
- визначають правила висновку з головних формул похідних формул.

Створену абстрактну знакову модель потім інтерпретують на найрізноманітніших системах об'єктів.

Гіпотетико-дедуктивний метод. Цей метод як різновид аксіоматичного методу використовують для побудови теорій в емпіричних науках. Його особливість — створення системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, із яких виводять твердження про емпіричні факти. Таким чином, система теоретичних знань будується не “знизу” за рахунок індуктивних узагальнень наукових фактів, а розгортається ніби “зверху” емпіричних даних, тобто:

- створюється гіпотетична конструкція;
- потім вона дедуктивно розгортається, створюючи систему гіпотез;
- ця система гіпотез піддається дослідній перевірці, у ході якої уточнюється і конкретизується.

Дедуктивна система гіпотез має ієрархічну будову. Насамперед у ній є гіпотеза (або гіпотези) верхнього ярусу і гіпотези нижніх ярусів, що є наслідками перших гіпотез. Теорія, утворювана гіпотетико-дедуктивним методом, може поповнюватися гіпотезами до тих меж, поки не виникнуть ускладнення в її подальшому розвитку, що зумовлює необхідність перебудови первинної гіпотетичної конструкції цієї теоретичної системи або висунення, як правило, кількох нових, які конкурують одна з одною, вихідних гіпотетичних конструкцій, що пояснюють досліджувані факти і пророкують нові факти без уведення додаткових гіпотез. Кожна подібна гіпотетико-дедуктивна

система реалізує особливу програму дослідження, сутність якої виражає вихідна гіпотеза верхнього ярусу. Тому конкуренція гіпотетико-дедуктивних систем є боротьбою різноманітних дослідницьких програм. У боротьбі конкуруючих дослідницьких програм перемагає та, яка щонайкраще вбирає емпіричні дані й дає передбачення, несподівані з погляду інших програм.

Метод сходження від абстрактного до конкретного. Завдання теоретичного пізнання полягає в тому, щоб дати цілісний образ досліджуваного явища. Будь-яке явище дійсності можна уявити як конкретне переплетення найрізноманітніших зв'язків. Теоретичне дослідження виділяє ці зв'язки і відображає їх за допомогою певних наукових абстракцій. Але простий набір таких абстракцій не може дати необхідного уявлення про природу явища, тому необхідно осмислено відтворити об'єкт у всій повноті та складності його зв'язків і відношень. Такий метод дослідження називають методом сходження від абстрактного до конкретного. Застосовуючи його, дослідник спочатку знаходить основний зв'язок (відношення) досліджуваного об'єкта, а потім, крок за кроком, простежує, як він змінюється в різноманітних умовах, відкриває нові зв'язки, встановлює взаємодії їх, таким чином відображаючи у всій повноті сутність досліджуваного об'єкта. Метод сходження від абстрактного до конкретного застосовується при побудові різноманітних наукових теорій і може використовуватись як у теоретичних, так і в прикладних науках.

3.9.4. Конкретно-наукові методи юриспруденції

Під конкретними методами юридичних наук розуміють сукупність принципів, прийомів, правил, способів і засобів дослідження певних об'єктів (явищ, предметів, фактів). Вони є сукупністю, комбінацією частини пізнавальних прийомів, набір яких залежить від природи об'єкта й умов процесу пізнання.

Спеціально-юридичний метод. Його сутність полягає в описі явищ державно-правової дійсності за допомогою юридичної термінології, висвітленні діяльності соціальних суб'єктів з погляду юридичних моделей поведінки, з позицій законного або протиправного, обов'язкового або можливого. У ході такого описування здійснюють реконструкцію фактів та явищ правової дійсності, їх юридичну оцінку, виявляють тенденції та закономірності юридичної практики, удосконалюють юридичну термінологію.

Теоретико-юридичний метод. Теоретичними юридичними науками створено власний понятійний апарат, за допомогою якого описують закономірності

структури, функціонування й удосконалення держави і права, їх зв'язку з економікою, соціальними і культурними процесами суспільного розвитку. Значення цього методу полягає в тому, що його застосування ґрунтується на використанні існуючих юридичних теорій і понять, що відбивають основний зміст державно-правової реальності, її структуру і закономірності розвитку. Властивий правовим теоріям і поняттям внутрішній логічний зв'язок дає можливість здійснювати теоретичний аналіз об'єкта дослідження без безпосереднього звернення до нього. У дослідницькому процесі виділення насамперед власне об'єкта дослідження досягають тільки на основі його теоретичного аналізу, виокремлення серед елементів соціальної реальності тих, що стосуються предмета правового дослідження.

Конкретно-соціологічні методи. Система конкретно-соціологічних методів, застосовуваних у праві, поділяється на дві великі групи:

1) методи збирання правової інформації, до яких належать: опитування, анкетування й інтерв'ювання; аналіз документів; спостереження; соціальний експеримент; вибірковий метод; вивчення і збирання статистичних даних;

2) методи опрацювання отриманої правової інформації.

Конкретно-соціологічні дослідження підвищують науковий потенціал юридичної науки, ефективність її впливу на суспільні відносини.

Математичні методи. Оскільки багатьом правовим і державним явищам властиві ймовірнісно-статистичні закономірності, для їх дослідження можуть використовуватися математичні методи, зокрема математична статистика, теорія множин, теорія ігор, розпізнавання образів, факторний аналіз та деякі інші. Такі галузі права, як трудове, адміністративне, кримінальне право та ін. пов'язані з виявленням міри суспільних відносин, що регулюються ними, оскільки право регулює ці відносини шляхом установа п певного кількісного еталона або масштабу, а їхні кількісні характеристики дають змогу використовувати для аналізу й узагальнення математичні методи. Актуальними завданнями використання математичних методів є розробка теоретичних принципів проектування автоматизованих систем обліку, аналізу і пошуку статистичної правової інформації, а також створення організаційно-технічних передумов впровадження таких систем у практику¹.

Статистичні методи. Кількісна сторона державно-правових явищ є предметом наукового вивчення за допомогою методів статистики. Зокрема, кри-

¹ Див.: Гаєрилов О. А. Математические методы и модели в социально-правовом исследовании. — М., 1980.

мінологічна статистика досліджує різноманітні кількісні сторони правопорушень — кримінальну, цивільну, адміністративну, їх структуру і динаміку, їх причини та умови, ефективність заходів боротьби з ними.

Одним із методів статистики є **метод масових спостережень**, що спирається на використання закону великих чисел; під останнім розуміють загальний принцип, внаслідок якого сукупна дія великого числа випадкових фактів приводить до результату, що майже не залежить від випадку. Це дає можливість виявити закономірність там, де почуттєво можна спостерігати лише поверхню явищ, хаос випадків.

Метод групування дає можливість сукупність фактів, що досліджуються, розподілити на окремі, якісно однорідні види (наприклад, на види злочинів відповідно до Особливої частини Кримінального кодексу). Групування звичайно поділяють на три групи:

- **типологічні**, що розчленовують різнотипну масу явищ на якісно однорідні категорії або типи (наприклад, розбиття розкрадань за окремими галузями народного господарства);
- **варіаційні**, що характеризують структуру сукупності за будь-якою кількісною ознакою (наприклад, вікова структура засуджених);
- **аналітичні**, за допомогою яких встановлюють взаємозалежності явищ (наприклад, залежність між злочинністю і певними соціальними умовами).

Метод узагальнюючих показників спрямований на перетворення абсолютних величин на так звані узагальнюючі показники — середні й відносні величини, що характеризують одним числом типові сторони досліджуваних явищ, абстрагуючись від індивідуального і випадкового, а це дає можливість встановити і виміряти закономірності різноманітних масових процесів.

3.9.5. Спеціально-наукові методи юридичних наукових дисциплін

Під спеціально-науковими методами юридичних наукових дисциплін розуміють методи, застосовувані в конкретній галузі наукового знання або в кількох науках, тобто сфера їх застосування обмежена.

Спеціальні методи окремих юридичних наук поділяють на їхні власні методи, що розроблені й застосовуються тільки ними або в деяких юридичних

наукових дисциплінах (наприклад, у криміналістиці — це техніко-криміналістичні й структурно-криміналістичні групи методів), і спеціальні методи інших наук, розроблені в юридичних і неюридичних наукових дисциплінах (наприклад, у криміналістиці — фізичні, хімічні, антропологічні тощо, в юридичній психології — психологічні методи вивчення особистості, методи впливу на неї, методи перевірки психічних якостей особистості та ін.).

3.10. Юриспруденція як система юридичних наук

Юридична наука складається із сукупності окремих юридичних дисциплін (юридичних наук), кожна з яких вивчає свої визначені аспекти, сторони, проблеми права і держави.

Юридична наукова дисципліна — це система наукових знань, вид наукової діяльності, особливості яких визначаються предметом і методологією проведених досліджень, а також головним призначенням і формами використання отриманих наукових результатів. Види юридичних наукових дисциплін, їх “набір”, необхідність виокремлення нових з таких підстав мають об’єктивний характер, є похідними і залежать від різноманіття предмета та методології досліджень, а також форм використання наукових знань. Проте слід зазначити, що різноманіття юридичних дисциплін існує в межах єдиного цілого — юридичної науки. Ця єдність зумовлена тими ж чинниками, що і їх диференціація, тобто всі юридичні дисципліни є різноманітними формами відображення, конкретизації, “заломлення” єдиного предмета юриспруденції — права і держави, які досліджують на основі спільної методології, а результати наукових досліджень мають загальне призначення — пояснення, опис і зміна системи юридичних знань, державної і правової систем суспільства. Тому кожна юридична дисципліна — це окремий, відносно самостійний елемент структури єдиної юридичної науки. Предмет, методологія, наукові результати такої дисципліни є частиною загального предмета, методології юриспруденції, системи юридичних знань.

Властива юридичній науці структура — це форма (порядок) будови, організації і функціонування юридико-теоретичного знання у вигляді окремих наукових дисциплін у межах єдиної юридичної науки.

Є різноманітні класифікації юридичних дисциплін. Звичайно в системі юридичної науки прийнято виділяти такі групи (види) юридичних наукових дисциплін:

- *юридичні науки теоретичного й історичного профілю* (теорія права і держави, історія політичних і правових учень, загальна історія права і держави, історія права і держави України, філософія права, соціологія права та ін.);
- *галузеві або нормативні юридичні науки* (наука конституційного права, наука адміністративного права, наука цивільного права та ін.);
- *спеціальні або прикладні юридичні науки* (криміналістика, кримінологія, наука про оперативно-розшукову діяльність, правова статистика та ін.).

Прикладом іншої побудови класифікації юридичних наукових дисциплін є перелік наукових спеціальностей, за якими провадиться підготовка науково-педагогічних кадрів. Зокрема, ці дисципліни класифікують за такими групами юридичних наукових спеціальностей:

- теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень (12.00.01);
- конституційне право (12.00.02);
- цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право (12.00.03);
- господарське право; арбітражний процес (12.00.04);
- трудове право; право соціального забезпечення (12.00.05);
- земельне право; аграрне право; екологічне право; природноресурсове право (12.00.06);
- теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; банківське право (12.00.07);
- кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право (12.00.08);
- кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза (12.00.09);
- судоустрій; прокуратура та адвокатура (12.00.10);
- міжнародне право (12.00.11);
- філософія права (юридичні, філософські науки — 12.00.12).

Іншою є класифікація юридичних дисциплін за критерієм співвідношення внутрішнього — зовнішнього:

- юридичні дисципліни внутрішнього, або національного, права (історія держави і права України, науки конституційного права України, кримінального права України тощо);
- юридичні дисципліни іноземного права (історія держави і права зарубіжних країн, науки конституційного права зарубіжних країн, адміністративного права зарубіжних країн і т. ін.);

- юридичні дисципліни порівняльного права (порівняльне конституційне право, порівняльне адміністративне право, порівняльне трудове право і т. ін.);
- юридичні дисципліни наук міжнародного права, міждержавних об'єднань міжнародного публічного права, міжнародного приватного права, права Європейського Союзу і т. ін.).

Сучасний стан розвитку структури юридичної науки крім подальшої диференціації юридичних дисциплін (наприклад, виокремлення таких наукових дисциплін, як філософія і соціологія права) характеризується інтеграцією, взаємопроникненням, концентрацією навколо визначених державно-правових проблем, створенням міждисциплінарних наукових комплексів, що відповідає загальним тенденціям розвитку суспільства і науки в цілому. Тому структуру юридичної науки не можна обмежити тільки виділенням груп або видів юридичних дисциплін, ця структура має більш складний характер і зумовлена:

- об'єктивними (онтологічна єдність) міждисциплінарними зв'язками, що зумовлюються зв'язками предметів дисциплін, а відповідно, зв'язками об'єкта юридичної науки — держави і права як соціальних явищ — це об'єктивна основа створення міждисциплінарних комплексів, предметом дослідження яких є визначена державна або правова проблема;
- пізнавальними (гносеологічна єдність) міждисциплінарними зв'язками, які передусім ґрунтуються на спільності використовуваних парадигм, методологічних підходів, методів, відповідно — об'єднання або поділ дисциплін здійснюється за якісною однорідністю набутих наукових знань, їх місцем у системі юридичних знань;
- прагматичними (аксіологічна єдність) міждисциплінарними зв'язками, що ґрунтуються на спільності сфер використання набутих наукових знань (наукова діяльність, державне будівництво, правотворчість, правозастосування тощо).

Виходячи з цього, можна зазначити, що місце, становище, роль і значення кожної юридичної наукової дисципліни визначаються її предметними, методологічними і прагматичними особливостями, спільністю зв'язків з іншими дисциплінами.

3.11. Загальна характеристика видів юридичних наукових дисциплін

3.11.1. Юридичні науки теоретичного й історичного профілю

Теорія держави і права. Теорія держави і права — це фундаментальна загальнотеоретична юридична наука, що досліджує основні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, розробляє методологію, головні наукові поняття, категорії і теоретичні конструкції юриспруденції, здійснює методологічне забезпечення юриспруденції, забезпечує її взаємозв'язок з іншими науками. Теорія держави і права складається з теорії держави, теорії права і приватнонаукових теорій (теорії правових норм, правовідносин, механізму правового регулювання тощо).

Предмет теорії держави і права — основні закономірності виникнення, становлення, розвитку і функціонування держави, права, прав людини як цілісних соціальних інститутів, а також методологія юриспруденції. Предмет теорії держави і права досліджують з використанням парадигм, методологічних підходів і методів, як правило, вищих рівнів. Теорія держави і права безпосередньо пов'язана з гуманітарними науками (філософією, політологією, соціологією, психологією, історією), іншими юридичними теоретичними та історичними дисциплінами (історією вчень про державу і право, історією держави і права, філософією і соціологією права, порівняльним правознавством), більшістю нормативних і прикладних юридичних дисциплін, що використовують її теоретичні й методологічні висновки, а наукові результати останніх використовуються у загальнотеоретичних дослідженнях.

Наукові дослідження, проведені в межах теорії держави і права, мають теоретичний, методологічний, прогностичний і міждисциплінарний характер. Їх результати призначені для застосування іншими юридичними дисциплінами, а також для використання як основних положень удосконалення правотворчості, правової практики і практики розбудови державності.

Філософія права. Філософія права — юридична і філософська дисципліни, що формують юридичний світогляд та охоплюють філософські принципи юридичної науки і правової практики, зокрема досліджують діалектичні, гносеологічні, логічні підходи до праворозуміння і методології юриспруденції. Філософія права є “молодою” самостійною галуззю юриспруденції, але має давні традиції як галузь філософії. Її витoki походять від софістів Стародавньої Греції, юристів Стародавнього Риму, а основні положення

розроблено у працях Г. Гроція, Г.В.Ф. Гегеля, Дж. Остіна, Б.Н. Чичеріна та інших відомих мислителів і вчених — філософів і юристів.

Предмет філософії права як юридичної дисципліни — філософські аспекти, основи виникнення, розвитку і функціонування державно-правової реальності та юридичної науки. Філософія права використовує діалектичні, гносеологічні й логічні методи, адаптуючи їх до особливостей предмета дослідження.

Міждисциплінарні зв'язки філософії права поширюються на більшість гуманітарних і юридичних дисциплін, а її дослідження є базовими для юридичної науки і правової практики.

Історія вчень про державу і право. Історія вчень про державу і право — самостійна наукова дисципліна, що досліджує історію розвитку теоретичних знань (теорій, вчень, ідей, концепцій, доктрин) про державу і право з метою виявлення умов їх виникнення, опису змісту окремих вчень, зв'язків і відмінностей між ними, а також основних історичних закономірностей розвитку теоретичного юридичного знання.

Історія вчень про державу і право за своєю сутністю — це історія теорії держави і права, філософії, соціології і психології права. Її **предмет** — різноманітні теорії, доктрини, концепції, ідеї, що існували й існують у світі, умови їх виникнення, розвитку і відмирання, втілення в життя, а також їх зміст.

До **основних методів** історії вчень про державу і право належать історичний і логічний, а також методи побудови й аналізу систем наукових юридичних знань.

Історія вчень про державу і право пов'язана насамперед з іншими теоретичними й історичними дисциплінами, а також гуманітарними науками, проте її здобутки можуть використовуватися й у нормативних і прикладних юридичних дисциплінах.

Результати досліджень, що проводяться в межах цієї дисципліни, мають безпосереднє значення для пояснення і визначення перспектив розвитку теоретичних й історичних юридичних дисциплін.

Історія держави і права. Історія держави і права — історична юридична наукова дисципліна, що досліджує історію виникнення, розвитку держави і права, закономірності й особливості єдності та взаємозв'язку державних органів, правових інститутів конкретних держав у хронологічній послідовності.

Історія держави і права об'єднує два відносно самостійних відгалуження — історію держави і права зарубіжних країн та історію держави і права України.

Предмет історії держави і права — конкретно-історичні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави, права, їх інститутів.

Методологія історії держави і права базується на історичному методі. Крім того, використовують порівняльно-історичний, інституціональний, структурний, герменевтичний, генетичний та інші методи і методологічні підходи юриспруденції та загальної історії.

Результати досліджень історії держави і права мають наукове, методологічне і практичне значення, використовуються в багатьох юридичних дисциплінах.

Соціологія права. Соціологія права — це нова юридична дисципліна, що досліджує правову систему в зв'язку із соціальною практикою, економічними, політичними, організаційними, сімейними, демографічними, етнічними та іншими соціальними умовами її функціонування.

Предмет соціології права — соціальна зумовленість і соціальна дія правової системи, її ефективність, або, іншими словами, суспільні відносини у сфері створення і функціонування правової системи.

Методологію соціології права утворюють переважно конкретно-соціологічні методи.

Результати наукових досліджень соціології права мають як теоретичну, так і прикладну спрямованість. Теоретичні дослідження проводять з метою розробки понятійного апарату соціології права, створення теорій “середнього рівня”, що займають проміжне місце між теоретичними конструкціями теорії держави і права та емпіричними дослідженнями соціальної зумовленості правової системи, а практичні — вивчають за допомогою опитувань, інтерв'ю, масового спостереження та інших конкретно-соціологічних методів якісні й кількісні характеристики правосвідомості, правових установок, стан законності та інших проявів права безпосередньо в житті різноманітних великих соціальних груп.

Соціологія права пов'язана з теорією держави і права, соціологією, філософією і філософією права, соціальною психологією і юридичною психологією, кримінологією, політологією та іншими гуманітарними і юридичними дисциплінами.

Порівняльне правознавство (юридична компаративістика). Порівняльне правознавство — це юридична наукова дисципліна, що активно розвивається останнім часом, у межах якої проводять аналітичні зіставлення різноманітних національних правових систем, з метою виявлення їх спільних і відмінних властивостей, закономірностей виникнення і розвитку. Порівняльне правознавство розробляє механізми і процедури сприйняття національними правовими системами досвіду правового розвитку інших країн.

До *предмета порівняльного правознавства* належать спільні й відмінні властивості національних правових систем, міжнародного права і правових систем міждержавних об'єднань.

Основу *методології* становлять порівняльно-правовий підхід та інші методи юридичної науки.

У сучасних умовах інтеграції, уніфікації і зближення національних правових систем різних країн, а також зближення і взаємопроникнення міжнародного права, правових систем міждержавних об'єднань і внутрішнього права результати порівняльно-правових досліджень мають теоретичну і практичну значущість, дають можливість виявляти закономірності світового правового розвитку і на цій основі визначати шляхи розвитку внутрішнього права.

Порівняльне правознавство в методологічному плані пов'язане з такими гуманітарними дисциплінами, як порівняльна педагогіка, порівняльна біологія, порівняльні психологія і соціологія, а також із багатьма теоретичними, історичними, нормативними і прикладними юридичними дисциплінами.

3.11.2. Галузеві або нормативні юридичні наукові дисципліни

Наука конституційного права. Наука конституційного права — одна з основних нормативних юридичних дисциплін, що досліджує правове закріплення основ суспільного і державного устрою, становища особистості та інших соціальних суб'єктів у суспільній і державній структурах. Наука конституційного права об'єднує два головних відгалуження — науку конституційного права України і науку конституційного права зарубіжних країн.

Предмет науки конституційного права — це основи суспільного державного устрою, становища особистості та інших суб'єктів у цих системах, процеси і форми правового закріплення їх, джерела конституційного права, практика його реалізації.

Методологія науки конституційного права включає гуманістичний, інституціональний, структурні, функціональні, системний та інші підходи, загально- й приватнонаукові методи юриспруденції; найбільш широко використовують теоретико-юридичний і спеціально-юридичний методи.

Особливе становище науки конституційного права в системі юридичних наук зумовлено значенням конституційного права як галузі права і конституції як основного закону в системі законодавства, оскільки норми конституційного права визначальні для всіх інших галузей права.

Результати досліджень науки конституційного права використовуються як теоретичними й історичними, так і всіма нормативними і прикладними юридичними дисциплінами у процесі удосконалення законодавчого проце-

су, державного будівництва, формування місцевого самоврядування, захисту прав і свобод суб'єктів права.

Наука адміністративного права. Наука адміністративного права — галузеву юридична дисципліна, що вивчає управлінські відносини у сфері діяльності органів державної виконавчої влади, внутрішньоорганізаційній діяльності інших державних органів, у процесі здійснення певними громадськими організаціями і їх органами делегованих їм державою владних повноважень, джерела адміністративного права, практику реалізації адміністративного законодавства відповідними суб'єктами.

Предметом науки адміністративного права є відносини, що виникають у процесі утворення та діяльності органів виконавчої влади, муніципального самоврядування, а також інші відносини у сфері управління, джерела адміністративного права, практика його реалізації, адміністративні правопорушення.

Дослідження, проведені у сфері науки адміністративного права, ґрунтуються на використанні інструментального, функціонального, системного, синергетичного, інформаційного, кібернетичного та інших підходів, властивих їм методів юриспруденції.

Результати досліджень використовуються в різноманітних гуманітарних і юридичних дисциплінах пов'язаних із вивченням проблем управління і самоврядування, а також у правовій практиці та практиці державного управління, місцевого і регіонального самоврядування, попередженні і припиненні адміністративних правопорушень, реалізації мір адміністративної відповідальності.

Наука цивільного права. Наука цивільного права — нормативна юридична дисципліна, що становить ядро науки приватного права, вивчає правові форми регулювання майнових відносин і пов'язаних із ними особистих немайнових відносин, основою яких є юридична рівність суб'єктів таких відносин. Вона становить систему знань про закономірності цивільно-правового регулювання суспільних відносин, тлумачення цивільного законодавства, узагальнення практики його застосування і реалізації. Історичним джерелом науки цивільного права є праці римських юристів.

Предмет науки цивільного права — сукупність цивільно-правових відносин, джерела цивільного права, практика його реалізації.

Цивільне законодавство включає такі основні розділи: загальні положення; право власності та інші речові права; зобов'язальне право; авторське право; право на винахід та інші результати творчості; спадкове право; право-

здатність іноземних громадян і юридичних осіб; застосування цивільних законів іноземних держав і міжнародних договорів. Основний нормативно-правовий акт — Цивільний кодекс України.

У науці цивільного права використовують різноманітні методологічні підходи, загально- та приватнонаукові методи юриспруденції (історичний і логічний, порівняльний, системний, структурний, конкретно-соціологічні та ін.).

Результати досліджень науки цивільного права мають безпосереднє значення для удосконалювання цивільно-процесуального права, підприємницького, податкового, митного, сімейного, трудового права та інших галузей, а також розвитку відповідних юридичних наук.

Наука цивільно-процесуального права. Наука цивільно-процесуального права — галузева процесуальна юридична наука дисципліна, що вивчає правові форми регулювання здійснення цивільного правосуддя — порядку розгляду і вирішення судом цивільних справ, виконання судових рішень.

Предмет науки цивільно-процесуального права — діяльність суду зі здійснення правосуддя, органу примусового виконання судових постанов (судового виконавця), а також діяльність усіх учасників цивільного процесу (позивачів, відповідачів, третіх осіб, свідків, експертів та ін.), джерела цивільно-процесуального права, судова практика у цивільних справах. Основний нормативно-правовий акт — Цивільно-процесуальний кодекс України.

У науці цивільно-процесуального права використовують поведінковий, інструментальний, функціональний, герменевтичний методологічні підходи, теоретико- і спеціально-юридичний, конкретно-соціологічні, психологічні та інші методи юриспруденції.

Результати досліджень використовують у теорії процесуального права, науках адміністративного, податкового, митного, сімейного, трудового права та ін., правотворчій і юридичній практиці.

Наука кримінального права. Наука кримінального права — нормативна (галузева) юридична дисципліна, що досліджує злочин і покарання, їх історичний розвиток і соціальну сутність, джерела кримінального права, практику його застосування.

Предмет науки кримінального права — злочини як найбільш суспільнонебезпечні й протиправні діяння, покарання, джерела кримінального права, практика його застосування. Єдиний нормативно-правовий акт — Кримінальний кодекс України.

Основу **методології науки кримінального права** становлять гуманістичний, поведінковий, герменевтичний, аксіологічний та інші підходи, теоре-

тико- і спеціально-юридичний, конкретно-соціологічні, історичний, логічний, психологічні та інші методи юриспруденції.

Результати наукових досліджень науки кримінального права спрямовані на вирішення проблем удосконалення її самої, а також розвитку теорій правопорушень, юридичної відповідальності й правоохоронної діяльності, кримінологічної науки, соціології права, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності та інших юридичних дисциплін, кримінального права і законодавства, практики його застосування і боротьби зі злочинністю.

Наука кримінально-процесуального права. Наука кримінально-процесуального права — нормативна процесуальна юридична дисципліна, що досліджує правове регулювання порядку порушення, розслідування, розгляду, вирішення кримінальних справ про злочини і виконання вироків (постанов) суду, а також практику їх здійснення.

Предмет науки кримінально-процесуального права — діяльність органів розслідування, прокуратури і суду при розслідуванні, розгляді й розв'язанні справ про злочини, при виконанні вироків (ухвал, постанов суду) і застосуванні примусових заходів медичного характеру, дії інших учасників кримінального процесу (потерпілого, адвокатів, свідків, експертів та ін.), кримінально-процесуальне законодавство, судова практика з кримінальних справ.

У науці кримінально-процесуального права використовують поведінковий, інструментальний, функціональний, герменевтичний методологічні підходи, теоретико- і спеціально-юридичний, конкретно-соціологічні, психологічні та інші методи юриспруденції.

Результати досліджень використовують у теорії процесуального права, науках адміністративного, податкового, митного права, кримінології, криміналістиці, оперативно-розшукової діяльності та інших наук, правотворчій і судовій та правоохоронній практиці.

Наука сімейного права. Наука сімейного права — нормативна галузева юридична дисципліна, що досліджує правове регулювання особистих і майнових відносин, що впливають із шлюбу та належності до сім'ї.

Предмет науки сімейного права — особисті й майнові відносини, що виникають у сім'ї між подружжям, між батьками і дітьми, між іншими членами сім'ї, а також відносини, що виникають у зв'язку з усиновленням, опікою, піклуванням, прийняттям дітей на виховання, порядок і умови припинення шлюбу, порядок реєстрації актів громадянського стану, джерела і структура сімейного права, практика його реалізації.

Методологію становлять гуманістичний, функціональний, аксіологічний та інші підходи, теоретико- і спеціально-юридичний, конкретно-соціологічні та інші методи юриспруденції.

Результати наукових досліджень використовують у процесах удосконалення правотворчості, практики правозастосування і правореалізації, науках цивільного і цивільно-процесуального права, соціології права, криміналістиці та ін.

Наука міжнародного права. Наука міжнародного права — нормативна юридична дисципліна, що досліджує правове регулювання міжнародних відносин, джерела міжнародного права і права міждержавних об'єднань, практику їх реалізації.

Предмет науки міжнародного права — публічні і приватні міжнародні відносини, відносини держав у міждержавних об'єднаннях, діяльність міжнародних організацій, джерела і система міжнародного права і права міждержавних об'єднань, практика їх реалізації.

Методологічну базу науки міжнародного права становлять різноманітні методологічні підходи і методи юриспруденції, особливе значення мають гуманістичний підхід і порівняльно-правовий метод.

Результати досліджень науки міжнародного права мають безпосереднє наукове і практичне значення для більшості юридичних дисциплін, галузей права, практики застосування права.

3.11.3. Спеціальні або прикладні юридичні наукові дисципліни

Криміналістика — юридична наукова дисципліна, що розробляє систему спеціальних прийомів, методів і засобів збирання, фіксації, дослідження і використання судових доказів, що застосовуються органами дізнання і слідства для розкриття, розслідування і попередження злочинів, використовуються при судовому розгляді кримінальних, а в необхідних випадках і цивільних справ.

Основними компонентами криміналістики є загальна теорія криміналістики, криміналістична техніка, криміналістична тактика, криміналістична методика розслідування і попередження окремих видів злочинів.

Методологія криміналістики включає системний, функціональний, інструментальний, кібернетичний, інформаційний, герменевтичний та інші підходи, різноманітні методи гуманітарних і природничих наук, власне методи юриспруденції.

Результати досліджень криміналістики використовують у всіх науках, пов'язаних із боротьбою зі злочинністю, а теоретичні висновки, рекомендації, методики, криміналістичні засоби — безпосередньо в правотворчій і правоохоронній практиці.

Кримінологія. Кримінологія — юридична наукова дисципліна, що вивчає злочини, особистість злочинця, причини й умови злочинності, шляхи та засоби її попередження.

Предмет кримінології — правопорушення, особистість злочинця, злочинність як соціальне явище, шляхи, форми і методи попередження злочинів.

Арсенал **методологічних засобів** кримінології різноманітний і включає методологічні підходи і методи гуманітарних, математичних наук і юриспруденції.

У системі наук кримінологія розташовується на межі юриспруденції, соціології, соціальної і загальної психології, конфліктології. Вона безпосередньо пов'язана з науками кримінального і кримінально-процесуального права, оперативно-розшуковою діяльністю, криміналістикою, адміністративною і цивільно-правовою деліктологією, з якими координуються кримінологічні дослідження тощо.

Судова медицина. Судова медицина — прикладна юридична наукова дисципліна, що займається вивченням і вирішенням питань медичного і біологічного характеру, що виникають у слідчій і судовій практиці.

Предмет судової медицини — процесуальні й організаційні умови судово-медичної експертизи, судово-медичне дослідження різноманітних видів зовнішніх впливів на організм людини, що спричинили розлад здоров'я або смерть, судово-медичне дослідження трупа, судово-медичне обстеження живих осіб, судово-медичне дослідження речовинних доказів та інші види судово-медичних експертиз і досліджень.

Судова психіатрія — прикладна юридична наукова дисципліна, що вивчає психологічні явища з погляду вирішення питань осудності й дієздатності суб'єктів права, розробляє відповідні принципи оцінки їхнього психічного стану.

Дані судової психіатрії використовують у процесі здійснення судочинства при вирішенні питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності або припинення справи, застосуванні судом примусових заходів медичного характеру, а також при вирішенні питань про неможливість відбувати покарання або утримуватися в місцях позбавлення волі відповідно до вироку.

Оперативно-розшукова діяльність. Наука оперативно-розшукової діяльності — прикладна юридична наукова дисципліна, що досліджує гласні й негласні пошукові, розвідувальні й контррозвідувальні заходи, що здійснюються із застосуванням оперативних і оперативно-технічних засобів, принципи оперативно-пошукової діяльності, форми, взаємодії з органами управління і населенням.

3.11.4. Перспективи розвитку юриспруденції

Основні шляхи розвитку юриспруденції. Загальні об'єкт, методологія юридичних та інших наук, потреби комплексного дослідження соціальних процесів припускають подальшу інтеграцію і диференціацію наукового знання, причому передусім саме по лінії дослідження “стикових”, суміжних наукових проблем. У цьому аспекті можна виділити кілька шляхів удосконалення юридичної наукової діяльності:

1) інтеграцію, взаємопроникнення, взаємоузгодженість, взаємну перевірку істинності отриманих результатів на міждисциплінарному рівні, що спрямовано на створення цілісної наукової картини правової сфери світу;

2) прагматичну орієнтованість наукових досліджень на комплексне вивчення актуальних соціально-правових проблем. Принциповою для багатьох юридичних наук, особливо нормативних (галузевих), є переорієнтування з вивчення і тлумачення нормативно-правових актів на проведення емпіричних досліджень, зокрема конкретно-соціологічних, соціально-психологічних і психологічних, на основі використання методів математичної статистики, математичного моделювання і т. ін.;

3) прогностичний характер наукових юридичних досліджень, що не тільки пояснюють і описують сучасний стан державно-правових явищ, а й виявляють імовірні варіанти їх подальшого розвитку, здійснюють їх оцінку, виявляють причини й умови, що сприяють або перешкоджають їх настанню. Причому такий прогноз не повинен мати тільки короточасний, “тактичний” характер, а бути розрахованим на довгострокову перспективу, відбивати “стратегію” й альтернативність правового розвитку;

4) пріоритетний розвиток фундаментальних юридичних дисциплін. Прагматичність наукових досліджень не повинна “затмарювати” розвиток фундаментальних юридичних досліджень, без результатів яких ніколи не досягнути стратегії правового розвитку;

5) розуміння варіативності й альтернативності перспектив правового розвитку, що зумовлює необхідність докорінної перебудови методологічної бази юриспруденції, наявних парадигм, методологічних підходів, методів, дослідницьких програм і методик, насамперед за рахунок їх комплексного застосування з використанням можливостей комп'ютерних технологій, математичного і соціального моделювання;

6) розширення емпіричної бази юридичних досліджень, що не може бути обмежена вітчизняним досвідом соціального та правового розвитку, а має охоплювати досвід інших країн, різних цивілізацій. У цьому аспекті важко

переоцінити роль і значення порівняльних правових досліджень, які дають можливість не тільки виявити різноманітні способи вирішення соціальних проблем, а й оцінити їх ефективність, розробити механізми і процедури рецесії цього досвіду для забезпечення внутрішнього розвитку. Порівняльний аналіз спрямований також на виявлення глобальних проблем, закономірностей, тенденцій розвитку, на забезпечення ефективного прояву їх позитивних сторін у внутрішньому розвитку і, навпаки, створення ефективних механізмів попередження негативних впливів;

7) розвиток критичності наукових досліджень, покликаних виявляти не тільки позитивне в соціальному і правовому розвитку, а і його негативні сторони, що потребує виявлення вченими певної громадянської сміливості, а також забезпечення їх соціальної захищеності, підвищення соціальної відповідальності за істинність і обґрунтованість результатів досліджень, забезпечення об'єктивності їх оцінки. Вирішення цих завдань потребує зміни форм організації юридичної науки і підготовки юридичних наукових кадрів, стимулювання праці вчених, її технічного і фінансового забезпечення.

Проблеми удосконалення методології та структури юриспруденції. Водночас інтеграція наукового знання має межі, що зумовлено об'єктивними чинниками. Інтеграція юриспруденції з іншими науками йде шляхом адаптації їх методології щодо особливостей її предмета.

Предметна цілісність юридичної науки, єдність її предмета і методу, внутрішня послідовність і несуперечність юридичної теорії припускають, що в юридичній науці методи інших наук можуть і повинні використовуватися лише як способи і прийоми саме юридичного пізнання, тобто як пізнавальні засоби і компоненти самого юридичного методу.

Юридизація методології припускає адаптацію неюридичних методів і дисциплін, перетворення їх відповідно до особливостей правової реальності й побудови юридичних наукових знань, що забезпечує методологічну і предметну однорідність юриспруденції.

Ефективність використання в юриспруденції таких філософських і загальнонаукових методів, як логічний, системний, структурний, функціональний, синергетичний, моделювання, експериментування та багатьох інших, залежить від ступеня їх юридичного “заломлення” і конкретизації як прийомів і засобів саме юридичного пізнання — діалектики як юридичної діалектики, тобто специфічної діалектики специфічного юридичного предмета, системного методу щодо особливостей правових систем, методи моделювання й експерименту мають бути методами юридичного моделювання або юридичного експерименту і т. ін.

Іншим напрямом розвитку юриспруденції є становлення нових юридичних дисциплін міждисциплінарного характеру: філософії права, соціології права, психології права, юридичної політології, правової кібернетики, правової риторики, правової лінгвістики, правової семіотики, юридичної антропології, юридичної логіки, правової статистики, правової інформатики і низки інших або, навпаки, відокремлення від юриспруденції як самостійних наук політології, державознавства.

Раніше подібні дослідження проводилися в межах існуючих юридичних та інших дисциплін, проте розвиток і ускладнення наукового знання, збільшення його обсягів, розвиток понятійного апарату, а головне потреби соціального розвитку зумовили актуальність їх існування як самостійних юридичних дисциплін. При цьому не виключається, а навпаки, передбачається формування таких же за найменуванням дисциплін, але що входять до структури суміжних наук. Наприклад, філософія права як філософська наука, юридична психологія як психологічна наука тощо.

Незважаючи на те, що рівень розвинутої цих нових юридичних дисциплін неоднаковий, методологічне і теоретичне значення їх таке, що вони повинні мати статус не нормативних (галузевих) або прикладних, а юридичних наук загальнонаукового в межах юриспруденції характеру, статусу і профілю, що підвищує розвиненість, динамічність юриспруденції в цілому, відбиває її спроможність до саморозвитку¹.

Питання для самоконтролю

1. Об'єктом дослідження яких наук є держава та право?
2. Які критерії покладено в основу класифікації юридичних наук?
3. З яких компонентів складається правова теорія?
4. Які методи наукових досліджень використовують в юриспруденції?
5. Які методологічні підходи є в сучасній юриспруденції?
6. У чому полягають основні відмінності між юридичним позитивізмом і юридичним соціологізмом?
7. Визначте етапи процедури конкретного наукового правового дослідження.
8. Порівняйте предмети теоретичних та історичних юридичних наук, з'ясуйте їх загальні та особливі риси.

¹ Див.: *Нерсесянц В.С.* Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. — М.: НОРМА: ИНФРА, 1998. — С. 74—78; *Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П.* Современная социология права. — М.: Юрист, 1995. — С. 27—36.

Література

1. *Алексеев С.С.* Избранное: Наука права. Общесоциальные проблемы. Публицистика. — М., 2003.
2. *Баскаков А.Я., Туленков Н.В.* Методология научного исследования. — К., 2002.
3. *Гревцов Ю.И.* Социология права: Курс лекций. — М., 2001.
4. *Дмитриев А.И., Шепель А.О.* Порівняльне правознавство: Навч. посіб. — К., 2003.
5. *Жоль К.К.* Методы научного познания и логика (для юристов). — К., 2001.
6. *Керимов Д.А.* Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). — М., 2001.
7. *Козловский А.А.* Право как познания: Вступ до гносеології права. — Чернівці, 1999.
8. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. — Х., 2002.
9. *Мережко А.А.* Введение в философию международного права. Гносеология международного права. — К.: Юстиниан, 2002.
10. *Наумов В.Б.* Право и Интернет: очерки теории и практики. — М., 2002.
11. *Нерсесянц В.С.* Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. — М., 1998.
12. *Оніщенко Н.М.* Правовая система: проблеми теорії. — К., 2002.
13. *Певцова Е.А.* Теория и методика обучения праву. — М., 2003.
14. *Правовая статистика.* — М., 1990.
15. *Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / За заг. ред. В.С. Журавського.* — К., 2003.
16. *Тер Акопов А.А.* Юридическая логика: Учеб. пособие. — М., 2002.
17. *Федотов А.П.* Глобалистика. Начала науки о современном мире: Курс лекций. — М., 2002.
18. *Хеллевик О.* Социологический метод. — М., 2002.
19. *Шамхалов Ф.И.* Основы теории государственного управления. — М., 2003.

З усіх наук більш за все вдосконалює людину, яка ними займається, наука про закони; принаймні так повинно бути, якщо правильні її положення, інакше б даремно божий і чудовий закон (потос) отримав у нас назву, близьку до слова "розум" (nous)...

Платон

Розділ 4

ЮРИДИЧНА НАВЧАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ

4.1. Система вищої юридичної освіти в Україні

В Україні діє 106 університетів, 59 академій, 150 інститутів та більш як 660 вищих навчальних закладів I—II рівнів акредитації (училища, технікуми, коледжі). Статус національного мають 48 університетів та академій. В університетах, академіях, інститутах навчається 1403 тис. студентів. У розрахунку на 10 тис. населення України чисельність студентів становить 392 особи. Підготовка фахівців з вищою освітою здійснюється за 70 напрямками, які включають понад 500 спеціальностей.

4.1.1. Основні засади освіти в Україні

Освіта в Україні визнається основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави, ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами, пріоритетності загальнолюдських духовних цінностей. Її метою є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей,

високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, забезпечення суспільства кваліфікованими фахівцями.

Освіта в Україні будується на таких принципах:

- доступності для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою, а також рівності умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку;
- органічному зв'язку зі світовою та національною історією, культурою, традиціями, освітою інших країн;
- незалежності освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій;
- єдності, наступності, гнучкості й прогностичності системи освіти, її безперервності та різноманітності, інтеграції з наукою і виробництвом;
- поєднанні в освіті державного управління і громадського самоврядування.

Громадяни України мають право на безоплатну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання та інших обставин. Право громадян України на освіту забезпечується:

- розгалуженою мережею закладів освіти, заснованих на державній та інших формах власності, наукових установ, закладів післядипломної освіти;
- відкритим характером закладів освіти, створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина;
- різними формами навчання — очною, вечірньою, заочною, екстернатом, а також педагогічним патронажем;
- наданням державних стипендій та пільг учням і студентам.

Управління освітою здійснюється Міністерством освіти і науки України; міністерствами і відомствами України, яким підпорядковані заклади освіти; Вищою атестаційною комісією України; Міністерством освіти і науки Автономної Республіки Крим; місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування і підпорядкованими їм органами управління освітою, і спрямоване:

- на здійснення державної політики в галузі освіти, науки, професійної підготовки кадрів;
- проведення державного ліцензування, інспектування та акредитацію закладів освіти;
- здійснення контрольних функцій з дотримання вимог щодо якості освіти;
- забезпечення зв'язку із закладами освіти та державними органами інших країн;
- організацію впровадження у практику досягнень науки і передового досвіду тощо.

Системі освіти України притаманні самоврядні засади її самоорганізації на суспільному, регіональному рівнях та у закладах освіти. Самоврядування здійснюється як загальними зборами чи конференціями колективу закладу освіти, так і місцевими та регіональними конференціями педагогічних працівників, а також Всеукраїнським з'їздом працівників освіти. Громадське самоврядування в освіті орієнтується на внесення пропозицій щодо формування державної політики в галузі освіти, вирішення у межах своїх повноважень питань навчально-виховної, науково-дослідної, методичної, економічної і фінансово-господарської діяльності закладів освіти.

Наукове і методичне забезпечення освіти здійснюють Міністерство освіти і науки України, Національна академія наук України, Академія педагогічних наук України, міністерства і відомства, яким підпорядковані заклади освіти, Міністерство освіти і науки Автономної Республіки Крим, вищі заклади освіти, академічні, галузеві науково-дослідні інститути, заклади післядипломної освіти, інші науково-методичні й методичні установи у взаємодії з відповідними підприємствами, творчими спілками, асоціаціями, товариствами, громадськими науковими організаціями.

4.1.2. Основні характеристики системи і структури юридичної освіти

На сьогодні в Україні підготовку фахівців-правознавців здійснюють понад 170 вищих навчальних закладів (до 1991 р. їх було 6), з яких 50 — приватні.

Загальний ліцензований обсяг підготовки фахівців за напрямом “Право” становить майже 30 тис. осіб на рік, або 4 місця на 10 тис. населення, з них 88 % навчається у вищих навчальних закладах державної форми власності. У регіональному розрізі ліцензований обсяг підготовки фахівців з розрахун-

ку на 10 тис. населення становить: у північному — 10,2 місця, східному — 4,7, південному — 3, західному і центральному — 2 місця.

Підготовку юристів переважно здійснюють вищі навчальні заклади системи МВС України, Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Одеська національна юридична академія, Державна академія податкової служби¹.

Система юридичної освіти складається із відповідних закладів освіти, наукових, науково-методичних і методичних установ, баз навчальної юридичної практики, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти. Структура юридичної освіти включає вищу юридичну освіту, післядипломну юридичну освіту, аспірантуру, докторантуру, професійну юридичну самоосвіту.

У системі юридичної освіти діє психологічна служба, організуються безкоштовне медичне обслуговування та харчування, забезпечуються безпечні й нешкідливі умови навчання, праці та виховання тощо.

Вища юридична освіта за змістом є системою світоглядних і громадянських якостей, професійних знань, умінь і навичок, що формуються в процесі навчання у вищих навчальних закладах. Залежно від домінування у змісті освіти інтелектуальних чи професійних якостей, вона поділяється на освітню та освітньо-кваліфікаційну складові; залежно від ступеня сформованості інтелектуальних чи професійних якостей — на відповідні освітні чи освітньо-кваліфікаційні рівні.

До освітніх рівнів структури вищої освіти як характеристик вищої освіти за ознаками ступеня сформованості інтелектуальних якостей особи, достатніх для здобуття кваліфікації, яка відповідає певному освітньо-кваліфікаційному рівню, відносять:

а) неповну вищу освіту — освітній рівень вищої освіти, який характеризує розвиток особи як особистості через таку сформованість її інтелектуальних якостей, що є достатніми для здобуття кваліфікації, яка відповідає освітньо-кваліфікаційному рівню “молодший спеціаліст”. Неповну вищу освіту здобувають на основі повної загальної середньої освіти (в окремих випадках — базової загальної середньої освіти) у процесі навчання у вищих навчальних закладах за освітньо-професійною програмою молодшого спеціаліста;

¹ Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року” від 10 квітня 2001 р. № 344.

б) базову вищу освіту — освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує розвиток особи як особистості через таку сформованість її інтелектуальних якостей, що є достатніми для здобуття кваліфікації, яка відповідає освітньо-кваліфікаційному рівню бакалавра. Базову вищу освіту здобувають на основі повної загальної середньої освіти або освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста в процесі навчання у вищих навчальних закладах за освітньо-професійною програмою бакалавра;

в) повну вищу освіту — освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує розвиток особи як особистості через таку сформованість її інтелектуальних якостей, що є достатніми для здобуття кваліфікації, яка відповідає освітньо-кваліфікаційному рівню спеціаліста або магістра. Повну вищу освіту здобувають на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра (в окремих випадках — повної загальної середньої освіти) в процесі навчання у вищих навчальних закладах за освітньо-професійними програмами спеціаліста або магістра.

Освітньо-кваліфікаційні рівні (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр), які є характеристиками вищої освіти за ознаками ступеня сформованості спеціальних і фундаментальних знань, умов, навичок особи, що забезпечує її здатність виконувати завдання та обов'язки (роботи) певного рівня професійної діяльності, як підстави для класифікації мають:

- попередню освіту, на основі якої здобувається вища освіта певного освітнього рівня;
- певний освітній рівень вищої освіти;
- завдання та обов'язки певного рівня професійної діяльності, передбачені для первинних посад у певному виді юридичної діяльності.

Відповідно до цих критеріїв освітньо-кваліфікаційними рівнями є такі.

1. Молодший спеціаліст — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі повної загальної середньої освіти здобула:

- неповну вищу освіту;
- спеціальні уміння та знання, які є достатніми для здійснення функцій певного рівня професійної діяльності, передбачені для первинних посад певного виду юридичної діяльності.

Для осіб, які мають базову загальну середню освіту, навчання може бути організоване одночасно за освітньо-професійною програмою підготовки молодшого спеціаліста й освітньою програмою повної загальної середньої освіти.

За індивідуальною програмою здобути освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста можна за таких умов:

- це право належить особам, які припинили навчання за освітньо-професійною програмою підготовки бакалавра у вищих навчальних закладах другого — четвертого рівнів акредитації;
- освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста можна здобувати тільки за однією зі спеціальностей, які відповідають напряму підготовки бакалавра;
- освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста можна здобувати в тому самому або іншому акредитованому за обраною особою спеціальністю вищому навчальному закладі.

2. Бакалавр — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі повної загальної середньої освіти здобула:

- базову вищу освіту;
- фундаментальні й спеціальні уміння та знання щодо узагальненого об'єкта праці (діяльності), достатні для виконання завдань та обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді юридичної діяльності.

Підготовка фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра може здійснюватися на основі освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста.

3. Спеціаліст — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра здобула:

- повну вищу освіту;
- спеціальні уміння та знання, достатні для виконання завдань та обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді юридичної діяльності.

Право за індивідуальною програмою здобути освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста належить особам, які припинили навчання за освітньо-професійною програмою підготовки магістра у вищих навчальних закладах четвертого рівня акредитації, причому:

- освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста можна здобувати тільки за спеціальністю підготовки магістрів або спорідненою спеціальністю однієї зі спеціальностей;

- освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста можна здобувати у тому самому або іншому акредитованому за обраною особою спеціальністю вищому навчальному закладі.

4. *Magister* — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра здобула:

- повну вищу освіту;
- спеціальні уміння та знання, достатні для виконання професійних завдань та обов'язків (робіт) інноваційного характеру певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді юридичної діяльності.

Окрім того, може здійснюватися підготовка фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня магістра на основі освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста.

Підготовка за напрямами і спеціальностями фахівців усіх освітніх та освітньо-кваліфікаційних рівнів здійснюється за відповідними освітньо-професійними програмами двома шляхами:

а) ступенево, що передбачає завершення особою навчання та її державну атестацію на певному освітньо-кваліфікаційному рівні, здійснення після цього професійної діяльності, а в подальшому — підготовку за освітньо-професійною програмою наступного, більш високого освітньо-кваліфікаційного рівня;

б) неперервно, тобто підготовка здійснюється без періоду здійснення професійної діяльності, але може передбачати завершення навчання та проходження державної атестації на кожному освітньо-кваліфікаційному рівні або тільки державну атестацію на завершальному рівні підготовки спеціаліста чи магістра.

Вибір ступеневої чи неперервної підготовки залежить від вимог до рівня оволодіння певною сукупністю умінь та навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності, що визначені у стандартах освіти, освітньо-професійних характеристиках фахівців з вищою освітою за певними напрямами та спеціальностями підготовки.

До особливостей вищої освіти, у тому числі юридичної, належить те, що вона здійснюється на базі повної загальної середньої освіти і забезпечує фундаментальну, наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, удосконалення наукової та професійної підготовки, перепідготовки та підвищення їх кваліфікації. Підготовка фахівців у вищих юридичних

зкладах освіти проводиться з відривом (очна) або без відриву від виробництва (вечірня, заочна), шляхом поєднання цих форм, а з окремих спеціальностей — екстерном. Прийом громадян до вищих юридичних закладів освіти проводиться на конкурсній основі відповідно до їх здібностей незалежно від форми власності закладу юридичної освіти та джерел оплати за навчання.

Здобуття особою вищої освіти та кваліфікації за освітньо-кваліфікаційними рівнями засвідчується документами про вищу освіту:

- дипломами, які засвідчують здобуття вищої освіти та кваліфікації за певними освітньо-кваліфікаційними рівнями;
- академічними довідками, які отримують особи, відраховані з вищого навчального закладу до завершення навчання за освітньо-професійними програмами.

Законодавством залежно від освітньо-кваліфікаційних рівнів визначено такі види дипломів:

- диплом молодшого спеціаліста;
- диплом бакалавра;
- диплом спеціаліста;
- диплом магістра.

Зразки дипломів затверджуються Кабінетом Міністрів України, а академічних довідок — Міністерством освіти і науки. Документи про вищу освіту державного зразка видаються вищими навчальними закладами, заснованими на державній та інших формах власності, тільки з акредитованого напрямку підготовки або спеціальності у порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України¹.

Місце та значення післядипломної освіти в системі вищої освіти України визначаються тим, що вона створює умови для безперервності та наступності освіти і характеризується такими властивостями:

- є формою спеціалізованого вдосконалення освіти та професійної підготовки особи;

¹ Див.: постанови Кабінету Міністрів України “Про документи про освіту та вчені звання” від 12 листопада 1997 р. № 1260, “Про ліцензування, атестацію та акредитацію закладів освіти” від 12 лютого 1996 р. № 200.

- здійснюється як шляхом поглиблення, розширення й оновлення професійних знань, умінь і навичок у межах спеціальності за дипломом про вищу освіту, так і отримання іншої спеціальності;
- базується на здобутому раніше освітньо-кваліфікаційному рівні та практичному досвіді.

Післядипломна освіта включає:

- перепідготовку особи, тобто отримання іншої спеціальності на основі здобутого раніше освітньо-кваліфікаційного рівня та практичного досвіду;
- спеціалізацію, якою є набуття особою здатностей виконувати окремі завдання та обов'язки, які мають особливості, в межах спеціальності за дипломом про вищу освіту;
- розширення профілю професійної підготовки (підвищення кваліфікації) як набуття особою здатностей виконувати додаткові завдання та обов'язки в межах спеціальності за дипломом про вищу освіту;
- стажування — набуття особою досвіду виконання завдань та обов'язків певної спеціальності.

Залежно від форми післядипломної освіти, за якою здійснювалося навчання, вищий навчальний заклад після успішної атестації особи видає їй відповідний документ про вищу або післядипломну освіту.

1. Особи, які пройшли перепідготовку й успішно пройшли державну атестацію, отримують відповідний документ про вищу освіту.
2. Особи, які успішно пройшли стажування або спеціалізацію чи розширили профіль (підвищили кваліфікацію), отримують відповідний документ про післядипломну освіту.

Післядипломній юридичній освіті в Україні властиві такі ознаки:

- вона здійснюється закладами післядипломної юридичної освіти на договірних засадах з установами, організаціями, підприємствами з урахуванням державного контракту (замовлення), забезпечує одержання нової кваліфікації або юридичної спеціальності, а на основі раніше здобутої юридичної освіти і досвіду практичної юридичної роботи — поглиблення професійних знань, умінь з правознавства;
- її форми, терміни і зміст навчання, методичної та науково-дослідної діяльності визначаються закладами післядипломної юридичної освіти за погодженням із замовником;

- до закладів післядипломної юридичної освіти належать юридичні академії та інститути (центри) підвищення кваліфікації, перепідготовки, вдосконалення працівників судових, прокурорських, слідчих органів; юридичні підрозділи вищих закладів освіти — філії, факультети, відділення та ін.;
- заклади післядипломної юридичної освіти працюють заочною, вечірньою, заочною формами навчання, можуть мати філії і вести науково-дослідну роботу.

Професійна юридична самоосвіта забезпечується державними органами, юридичними об'єднаннями, установами, організаціями та здійснюється безпосередньо юристами.

4.2. Основні шляхи удосконалення вищої юридичної освіти в Україні

Основні шляхи удосконалення вищої юридичної освіти в Україні базуються та залежать від напрямів реформування системи вищої освіти¹ і, зокрема, передбачають такі заходи.

1. Розробку стратегічних напрямів розвитку вищої юридичної освіти, відповідних концепцій, програм тощо.

2. Удосконалення:

- мережі вищих юридичних навчальних закладів, тобто їх укрупнення, створення регіональних освітньо-методичних та навчально-практичних комплексів навколо провідних вищих юридичних навчальних закладів;
- порядку громадського професійного контролю з боку самоврядних об'єднань юристів за створенням, реорганізацією та ліквідацією закладів юридичної освіти різних форм власності;
- структури професійної юридичної підготовки спеціалістів та ефективності їх використання з урахуванням потреб держави у спеціалістах-юристах з різним рівнем кваліфікації та відповідних обсягів державного замов-

¹ Див.: Основні напрями реформування вищої освіти в Україні: Затв. Указом Президента України від 12 вересня 1995 р. № 832/95; Національна доктрина розвитку освіти: Затв. Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002; Програма розвитку юридичної освіти на період до 2005 р.: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2001 р. № 344.

лення, потреб недержавних суб'єктів соціальної діяльності, потенціалу вищих юридичних закладів, а також регіональних та фахових програм удосконалення структури підготовки спеціалістів-юристів.

3. Забезпечення якості освітньої діяльності вищих юридичних закладів освіти, зокрема:

- розробки державних вимог щодо вищої юридичної освіти, кваліфікаційних характеристик фахівців-юристів для всіх освітньо-кваліфікаційних рівнів їх підготовки; освітньо-професійних програм вищої юридичної освіти за відповідним професійним спрямуванням;
- запровадження системи ступеневої підготовки фахівців-юристів, порядку участі корпорацій юристів ліцензування, атестації та акредитації вищих юридичних закладів незалежно від форм власності;
- координації міжнародної діяльності вищих юридичних закладів; запровадження програм юридичної підготовки сертифікованих провідними зарубіжними юридичними університетами; визнання та нострифікації в Україні документів про юридичну освіту, наукові ступені та звання;
- впровадження централізованої інформаційної системи забезпечення навчального процесу і науково-дослідної роботи у вищих юридичних закладах, а також її підключення до світової комп'ютерної інформаційної мережі.

4. Поліпшення фінансової, господарської діяльності вищих юридичних закладів та соціального захисту учасників навчально-виховного процесу за рахунок: прямого нецентралізованого фінансування вищих юридичних закладів; надання платних освітніх, побутових та інших послуг для учасників навчально-виховного процесу; запровадження нових підходів у фінансуванні; централізованого забезпечення вищих юридичних закладів навчальними посібниками за рахунок цільових державних коштів та коштів самоврядних юридичних об'єднань, суб'єктів приватної юридичної практичної діяльності; закріплення за вищими навчальними закладами у постійне користування будівель, земель, на яких вони знаходяться, у тому числі баз відпочинку та спортивно-оздоровчих таборів; підвищення рівня матеріального стимулювання науково-педагогічних працівників за вчений ступінь, вислугу років, стаж професійної юридичної роботи, створення системи матеріального заохочення за високі якісні показники в забезпеченні та здійсненні підготовки юристів; створення системи фондів підтримки та розвитку вищої юридичної освіти, соціального захисту працівників юридичної освіти та студентської молоді, надання фінансової підтримки для здобуття вищої юридичної освіти на платній основі тощо.

4.3. Особливості правової освіти в Україні

Становлення демократичної правової держави, безумовне дотримання та ефективне забезпечення визнаних міжнародною спільнотою стандартів прав людини, домінування права в усіх сферах суспільного життя потребує підвищення правосвідомості та правової культури як суспільства в цілому, так і кожної посадової особи, кожного громадянина України.

На визначення основних завдань щодо набуття правових знань, навичок та вмінь громадянами та посадовими особами державних органів, установ та громадських об'єднань, шляхів їх вирішення, організаційне та методичне забезпечення спрямована "Національна програма правової освіти населення", яка затверджена Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001.

Правова освіта — це структурний компонент освіти в Україні, процес набуття правових знань, навичок та вмінь, формування поваги до права, закону, прав та свобод людини, відповідних правових орієнтацій та оцінок, правових поведінкових установок та мотивів правомірної поведінки тощо.

Правова освіта населення полягає у здійсненні комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків.

Право громадян України на набуття необхідного обсягу правових знань забезпечується мережею загальних та спеціалізованих закладів освіти незалежно від форм власності, правовим інформуванням населення через засоби масової інформації та культурно-освітні установи.

Правова освіта — обов'язковий елемент навчально-виховного процесу в усіх дошкільних виховних, середніх загальноосвітніх, професійних навчально-виховних, вищих навчальних закладах, закладах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. Вона спрямовується:

- на підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику;
- створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки;
- широке інформування населення про правову політику держави та законодавство;

- забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації;
- вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері.

Правова освіта здійснюється із застосуванням сучасних інформаційних технологій, зокрема елементів дистанційного навчання, і забезпечується:

- органічним поєднанням правової освіти із загальною середньою і професійною освітою, культурою, політичним, економічним, моральним, естетичним та іншими формами виховання;
- відкритістю і доступністю інформації про державу і право, про процеси у правовій сфері;
- систематичністю і безперервністю поширення й набуття знань про державу і право;
- участю юристів та їх об'єднань у поширенні правових знань;
- організаційними та методичними заходами міністерств та відомств, місцевих органів державного управління і самоврядування, закладів освіти та наукових установ, підприємств і організацій.

Надання початкових правових знань про норми поведінки, звички щодо їх виконання, виховання поваги до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку та інших осіб починається у дошкільних виховних закладах, а продовжується й поглиблюється у загальноосвітніх школах, професійних навчально-виховних, вищих навчальних закладах, закладах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів, в яких правознавство викладається як низка обов'язкових навчальних дисциплін, здійснюється широка позакласна і позааудиторна правовиховна робота, до якої залучаються практикуючі юристи, вчені-юристи, працівники правоохоронних органів, інші фахівці.

Важливою складовою правової освіти є самоосвіта громадян з питань держави і права.

Для кваліфікованої правової освіти населення у засобах масової інформації створюють спеціальні правові теле- і радіопередачі, випуски, журнали, через які громадяни систематично інформують про прийняті законодавчі та інші нормативні правові акти, діяльність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, стан правопорядку, боротьбу з правопорушеннями, їх профілактику тощо.

У культурно-виховних установах, на підприємствах, в організаціях, при громадських об'єднаннях організують юридичні консультації на громадських засадах, центри правової допомоги, університети правових знань, лекторії,

кінолекторії, проводять виставки юридичної літератури, читацькі конференції та інші заходи.

До основних напрямів удосконалення правової освіти в Україні належать:

- наукове, методичне та організаційне забезпечення розвитку правової освіти;
- розробка галузевих та регіональних програм правової освіти;
- сприяння створенню та діяльності недержавних фондів підтримки правової освіти населення;
- розширення мережі закладів юридичної освіти, зокрема юридичних ліцеїв, коледжів, шкіл (класів, груп) з поглибленим вивченням правознавства, підготовка висококваліфікованих наукових та науково-педагогічних кадрів;
- забезпечення населення та посадових осіб необхідною нормативною та іншою правовою інформацією (текстами законів, кодексів, науково-практичними коментарями тощо);
- створення мережі спеціалізованих видавництв правничої літератури, юридичних журналів наукового та практичного спрямування, газет та інших періодичних видань;
- організація ступеневої системи правової підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації юридичних кадрів;
- проведення конференцій, семінарів, симпозіумів з питань підвищення рівня правової культури громадян, соціологічних досліджень з питань ефективності правоосвітньої діяльності.

4.4. Система стандартів вищої освіти

Необхідність докорінного вдосконалення якості підготовки фахівців на основі практичної спрямованості кваліфікаційних вимог з урахуванням кон'юнктури ринку праці та світового досвіду зумовлює необхідність переходу до ступеневої системи освіти, що базується на суб'єктно-діяльному підході щодо встановлення цілей та змісту освіти і професійної підготовки для кожного освітнього або освітньо-кваліфікаційного рівня.

Держава, що задовольняє освітні потреби особи та потреби суспільства у кваліфікованих фахівцях, повинна контролювати результати освітньої діяльності всіх її учасників на всіх її етапах. Йдеться про назрілі потреби формування моніторингової системи відстеження якості "готового продукту осві-

ти”, тобто реальних знань, навичок і умінь випускника вищого навчального закладу та відповідності сформованих у нього індивідуальних соціально і професійно важливих якостей з погляду доцільності використання його праці в конкретних умовах. Іншими словами, надаючи однакові можливості всім членам суспільства здобувати освіту, суспільство повинно мати гарантію сумлінного використання цих можливостей.

Реалізація цих гарантій базується на використанні системи стандартів вищої освіти як нормативної бази функціонування вищої освіти, що встановлює загальні принципи педагогічної діяльності, яка має на меті досягнення оптимального ступеня упорядкування діяльності у сфері вищої освіти.

Стандарти вищої освіти є основою нормативної бази функціонування системи вищої освіти і спрямовані на досягнення оптимального ступеня упорядкування діяльності у сфері вищої освіти. Вони визначають:

- зміст вищої освіти як зумовлену цілями та потребами суспільства систему знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей, що має бути сформована в процесі навчання з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки, техніки, технологій, культури та мистецтва;
- зміст навчання, тобто структуру, зміст і обсяг навчальної інформації, засвоєння якої забезпечує особі можливість здобуття вищої освіти і певної кваліфікації;
- засоби діагностики якості вищої освіти — стандартизовані методики для кількісного та якісного оцінювання досягнутого особою рівня сформованості знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних та громадянських якостей;
- нормативні терміни навчання — терміни навчання за денною (очною) формою, необхідні для засвоєння особами нормативної та вибіркової частин змісту навчання.

Основою побудови стандартів вищої юридичної освіти є такі принципи.

- *Цілеспрямованість* — послідовна реалізація вимог законодавчих актів України за всіма компонентами нормативного і навчально-методичного забезпечення підготовки фахівців-юристів потрібного освітньо-кваліфікаційного рівня.
- *Прогностичність*, тобто передбачення здатності засвоєння змісту юридичного навчання особою, яка навчається, а також формування такого змісту юридичної освіти, що забезпечує здатність особи вирішувати перспективні завдання юридичної діяльності.

- *Діагностичність* — забезпечення можливості вимірювання рівня відповідності освітньої та професійної підготовки вимогам, що визначаються в освітньо-професійних програмах, освітньо-кваліфікаційних характеристиках.

Стандарти вищої освіти базуються на Конституції України, Законах України “Про освіту” та “Про вищу освіту”, інших нормативно-правових актах, що регулюють відносини в системі вищої освіти та водночас:

- встановлюють вимоги до змісту, обсягу, рівня освітньої та фахової підготовки;
- застосовуються з метою забезпечення якості вищої освіти і суспільних потреб у фахівцях;
- слугують основою для розроблення, впровадження, удосконалення нормативної і навчально-методичної бази, що визначає підготовку фахівців з вищою освітою.

Стандарти вищої освіти є складовою системи вищої освіти¹, а їх структуру утворюють:

- державний стандарт вищої освіти;
- галузеві стандарти вищої освіти;
- стандарти вищої освіти вищих навчальних закладів.

Призначення стандартів вищої освіти в системі вищої освіти визначається тим, що вони є основою оцінки якості:

- вищої освіти та професійної підготовки осіб незалежно від форм здобуття освіти (денна, вечірня, заочна, дистанційна, екстернат);
- освітньої діяльності вищих навчальних закладів незалежно від їх типів (університет, академія, інститут, консерваторія, коледж, технікум, училище або національний вищий навчальний заклад), рівнів акредитації та форм власності.

Державний стандарт вищої освіти, який затверджується Кабінетом Міністрів України, складається:

¹ Див.: постанова Кабінету Міністрів України “Про розроблення державних стандартів вищої освіти” від 7 серпня 1998 р. № 1247.

- з переліку кваліфікацій за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями, що містить перелік назв кваліфікацій, які визначаються через професійні назви робіт, що мають виконувати фахівці певного освітньо-кваліфікаційного рівня на первинних посадах;
- переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями, які містить перелік назв напрямів, які відображають споріднений зміст вищої освіти і професійної підготовки, та перелік назв спеціальностей, які відображають неповторювані узагальнені об'єкти діяльності або виробничі функції та предмети діяльності;
- вимог до освітніх рівнів вищої освіти, що містять вимоги до рівня сформованості в особи соціальних і громадянських якостей з урахуванням особливостей майбутньої професійної діяльності, а також вимоги до формування у неї патріотизму щодо України та знання української мови;
- вимог до освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти, що містять вимоги до професійної підготовки фахівців з урахуванням суспільного поділу праці.

Галузеві стандарти вищої юридичної освіти містять такі складові:

- освітньо-кваліфікаційні характеристики випускників вищих навчальних закладів відображають цілі вищої освіти та професійної підготовки, визначають місце фахівців-юристів у структурі соціальної діяльності та вимоги до їх компетентності, інших соціально важливих якостей, систему функцій і типових завдань юридичної діяльності, умінь необхідних для їх реалізації;
- освітньо-професійні програми підготовки, що визначають нормативні терміни та нормативні частини змісту навчання за певними напрямами або спеціальностями відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів, встановлюють вимоги до змісту, обсягу та рівня освіти й професійної підготовки фахівців;
- засоби діагностики якості вищої освіти, що визначають стандартизовані методики, призначені для кількісного та якісного оцінювання досягнутого особами рівня сформованості знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних та громадянських якостей.

Стандарти вищої юридичної освіти вищих навчальних закладів складаються:

- з переліку спеціалізацій за спеціальностями, за якими здійснюється підготовка фахівців-юристів освітньо-кваліфікаційних рівнів молодшого спеціаліста, спеціаліста та магістра;

- варіативних частин освітньо-кваліфікаційних характеристик випускників вищих навчальних закладів, освітньо-професійних програм підготовки, засобів діагностики якості вищої освіти, що забезпечують підготовку фахівців за спеціалізаціями;
- навчальних планів, що визначають графік навчального процесу, перелік, послідовність та час вивчення навчальних дисциплін, форми навчальних занять та терміни їх проведення, а також форми проведення підсумкового контролю;
- програм навчальних дисциплін, що містять їх інформаційний обсяг, рівень сформованості вмінь та знань, перелік рекомендованих підручників, інших методичних та дидактичних матеріалів, критерії успішності навчання та засоби діагностики успішності навчання.

Суспільний поділ праці зумовлює існування різних юридичних спеціальностей, професій та професійних структур суспільства. Виконання фахівцем певних видів юридичної діяльності потребує відповідної кваліфікації, що, у свою чергу, неможливе без здобуття ним необхідного рівня освіти та професійної підготовки. Цей рівень досягається завдяки опануванню освітніми, освітньо-професійними та освітньо-науковими програмами і має відповідати колу та складності професійних функцій, прав і обов'язків юриста. Вимоги до системи знань, умінь і навичок, до світогляду, до громадянських і професійних якостей майбутнього фахівця-юриста, що формуються у процесі юридичного навчання, акумулюються у змісті юридичної освіти.

Зміст юридичної освіти, що відображається в освітньо-кваліфікаційних характеристиках фахівців-юристів, — це бажаний результат, якого повинна досягти особа в процесі юридичної освіти і який полягає в оволодінні нею системою професійних юридичних знань, умінь і навичок, досвідом практичної юридичної діяльності, громадських, світоглядних і професійно значущих особистих якостей.

Зміст юридичного навчання — це засіб, за допомогою якого досягають результату професійної юридичної освіти; є змістом і структурою навчальної інформації, що опановується студентом, відображається в освітньо-професійних програмах підготовки, навчальних планах, програмах навчальних дисциплін, підручниках, посібниках, інших дидактичних матеріалах. Крім того, до змісту юридичного навчання відносять комплекс практичних задач, завдань і вправ, що забезпечують формування професійних і навчальних умінь та навичок, первісного досвіду професійної юридичної діяльності.

Вимоги до змісту вищої юридичної освіти визначаються державою і змінюються відповідно до зміни рівня правового розвитку суспільства.

Під якістю освіти розуміють сукупність певних світоглядних, поведінкових і професійно значущих властивостей та характеристик особи, що зумов-

люють її здатність задовольняти як особисті духовні та матеріальні потреби, так і потреби суспільства.

Держава здійснює діагностику рівня вищої освіти за допомогою вимірювання значень показників якості освіти, набутої особою, та визначення ступеня їх відповідності значенням, встановленим Державним стандартом вищої освіти. (Показник якості освіти — це кількісна характеристика однієї чи кількох властивостей або характеристик особи.)

Світова практика свідчить, що майже єдиним коректним та об'єктивним засобом діагностики і прогнозування якості освіти та професійної підготовки є психодіагностичні методики, спрямовані на вимірювання впливу тих чи інших програм навчання, професійної та іншої підготовки, на ефективність формування певних якостей особистості. До таких методик належать кваліфікаційні та педагогічні критеріальноорієнтовані тести досягнень.

Рівень якості освіти має бути основним показником, що враховується при ліцензуванні та державній акредитації закладів освіти, нострифікації документів про освіту інших країн, атестації науково-педагогічних кадрів, проведенні сертифікації фахівців, встановленні рейтингу вищих навчальних закладів.

4.5. Освітньо-кваліфікаційні характеристики фахівця з вищою освітою за спеціальністю “Правознавство”

Освітньо-кваліфікаційні характеристики (ОКХ) фахівців розробляють з метою:

- визначення місця фахівця в структурі соціальної діяльності та основних вимог, характерних рис майбутньої професійної діяльності випускника навчального закладу;
- визначення функцій фахівця, засобів і методів його праці, перспектив розвитку професії, шляхів підвищення кваліфікації;
- відпрацювання відповідних форм і методів організації навчального процесу, застосування певних засобів навчання, визначення змісту освіти та професійної підготовки фахівців, розробки програмно-методичного та інформаційного забезпечення навчального процесу (змісту навчання);
- створення системи діагностики якості освіти.

До основних властивостей ОКХ фахівців за спеціальністю “правознавство” (освітньо-кваліфікаційних рівнів: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр) належать такі:

- має статус основного нормативного документа, що узагальнює зміст юридичної освіти, тобто відображає цілі професійної¹ підготовки студентів;
- її зміст складається із системи типових професійних і соціально-службових завдань, до вирішення яких повинен бути готовий майбутній фахівець на певному рівні юридичної підготовки;
- закріплює стандарт якості професійної юридичної підготовки, що відповідає спеціальності та кваліфікації, і описується системою типових завдань і показниками якості їх вирішення;
- якість підготовки випускників характеризується якістю вирішення ними типових завдань — показниками успішності професійної діяльності;
- дає можливість на підставі аналізу професійної діяльності прогнозувати, планувати та організовувати діяльність системи юридичної освіти щодо підготовки юридичних кадрів з вищою освітою;
- міністерства, відомства, об'єднання юристів мають брати активну участь у всіх стадіях управління якістю професійної підготовки фахівця, особливо на стадіях її прогнозування та планування.

Структура ОКХ фахівця-юриста з вищою освітою включає:

- призначення ОКХ (де і з якою метою вона використовується);
- призначення фахівця-юриста (посади, на яких він, як правило, може працювати; спеціалізації фахівців та освітньо-кваліфікаційні рівні, які випускник спеціальності “правознавство” може набути самостійно або завдяки додатковій підготовці);
- структуру професійної діяльності юриста: функціональну та предметну;
- стандарт якості професійної підготовки фахівця-юриста з вищою освітою, що містить, зокрема: загальну характеристику фахівця як соціальної особистості; види діяльності та узагальнені типи професійних і соціально-службових завдань, обов'язкових для всіх закладів, що здійснюють підготовку фахівців за цією спеціальністю, а також для професійних завдань, що відповідають спеціалізації або включені за домовленістю із замовником фахівців-юристів (вузівська частина ОКХ); узагальнені структури діяльності, адекватні узагальненим типам професійних завдань; вимоги щодо необхідного рівня опанування цією діяльністю.

Для забезпечення спеціалізації підготовки в межах юридичних спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних за-

¹ Професійна діяльність (професія) визначається як рід практичної діяльності у вирішенні завдань різного типу і проблем, які мають певний продукт (процес або предмет), створений особливими методами та засобами.

кладах, вищий навчальний заклад розробляє варіативний компонент освітньо-кваліфікаційної характеристики. Він враховує досвід підготовки фахівців цього напрямку та вимог з боку наявних моделей юридичної діяльності та кваліфікаційних характеристик посад юристів, прогнозу розвитку юридичної діяльності і містить:

- перелік об'єктів (предметів) юридичної діяльності, з якими пов'язана діяльність фахівця-юриста;
- первинні посади, які може обіймати фахівець після закінчення вищого навчального закладу, а також посадові функції (посадові повноваження) відповідно до нормативних документів (кваліфікаційні довідники посад керівників, фахівців та службовців, посадові інструкції міністерств та відомств і т. ін.);
- структуру діяльності фахівця як логічну послідовність реалізації посадових прав та обов'язків (предмет, форми, методи, засоби, правила та умови юридичної діяльності);
- результати прогнозу зміни професійних і соціально важливих завдань діяльності, які в майбутньому буде виконувати випускник вищого навчального закладу у своїй практичній діяльності на рівні компетенції наступних посад;
- перелік професійних функцій, типів професійної юридичної діяльності та конкретні види професійних дій (ведення юридичної справи, консультування, представництво інтересів суб'єкта тощо);
- перелік типових професійних завдань (стереотипних, діагностичних, евристичних), які потрібно вміти вирішувати фахівцю-юристу;
- систему професійних знань та умінь (предметно-практичних, предметно-розумових, знаково-практичних, знаково-розумових), які необхідні фахівцю для вирішення типових завдань, з визначенням рівня сформованості кожного з них;
- зміст навчання у вигляді змістовних модулів освітньо-професійних програм підготовки фахівців, вибору тих чи інших форм, методів та засобів навчання, відповідного розподілу навчального часу, обсягу навчальних дисциплін і форм державної атестації, зумовлених системою знань та умінь;
- вимоги до професійного відбору, зокрема вимоги до здібностей і підготовленості абітурієнтів у вигляді системи знань, умінь і навичок, на основі яких буде здійснюватися засвоєння змісту навчання у вищому навчальному закладі, а також психологічні властивості та якості особи, не бажані для професійної діяльності; додаткові вимоги до попереднього освітнього або освітньо-кваліфікаційного рівня особи, спеціальних здібностей, вікових або інших обмежень, досвіду попередньої практичної діяльності;

- вимоги до властивостей і якостей випускника вищого навчального закладу та вимоги до державної атестації випускників вищих навчальних закладів тощо.

4.6. Освітньо-професійні програми підготовки фахівця

Освітньо-професійна програма підготовки фахівців-юристів базується на освітньо-кваліфікаційній характеристиці фахівця-юриста і складається:

- з призначення освітньо-професійної програми підготовки;
- сфери використання освітньо-професійної програми підготовки фахівця;
- розподілу змісту освітньо-професійної програми та тривалості навчання;
- нормативного змісту освітньо-професійної програми (системи знань, переліку навчальних дисциплін, державної атестації студента).

Терміни навчання становлять, як правило, для молодшого спеціаліста-юриста — 2,5—3 роки, бакалавра з напрямку “Право” — 3,5—4 роки, спеціаліста, магістра — 1—1,5 року.

Обсяг циклу гуманітарної і соціально-економічної підготовки має становити 18—23 %, а обсяг циклів професійної і практичної підготовки — відповідно — 82—77 % від загального обсягу освітньо-професійної програми (ОПП) підготовки фахівців.

Вибіркова частина ОПП визначається як різниця між загальним обсягом підготовки та обсягом, передбаченим на засвоєння нормативного змісту ОПП і складається з частини самостійного вибору навчального закладу та частини вільного вибору студента (крім ОПП підготовки молодшого спеціаліста). Для реалізації справді вільного вибору студента вищий юридичний заклад освіти має запропонувати такий перелік дисциплін, загальний обсяг яких перевищує обсяг, передбачений освітньо-професійною програмою для цього циклу.

У нормативному змісті освітньо-професійної програми:

- на підставі аналізу системи умінь, наведеної в освітньо-кваліфікаційній характеристиці фахівця, визначається система знань, потрібних для формування зазначених умінь;
- визначається форма державної атестації, необхідна для встановлення рівня опанування студентом відповідним блоком змістовних модулів.

Нормативну форму державної атестації студента встановлюють залежно від напрямку підготовки та спеціальності у такому вигляді:

- для молодших спеціалістів: поєднання захисту дипломного проекту (випускної роботи) та складання державних іспитів (іспиту) або комплексний кваліфікаційний іспит;
- для бакалаврів: поєднання захисту випускної роботи та складання державного іспиту (іспитів);
- для спеціалістів: поєднання захисту дипломного проекту (випускної роботи) та складання державних іспитів (іспиту);
- для магістрів: поєднання складання державних іспитів та захисту магістерської випускної роботи.

4.7. Суб'єкти освітньої діяльності

4.7.1. Загальна характеристика закладу вищої юридичної освіти

Вищий навчальний заклад юридичної освіти¹ є суб'єктом освітньої діяльності, який проводить підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації фахівців за спеціальностями й освітньо-кваліфікаційними рівнями, визначеними відповідними ліцензіями і сертифікатами, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження; сприяє поширенню наукових знань і здійснює культурно-просвітницьку діяльність серед населення; має відповідний рівень кадрового і матеріально-технічного забезпечення такої діяльності.

Вищий навчальний заклад юридичної освіти є юридичною особою, має самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку із зображенням Державного герба України і своїм найменуванням.

Основним призначенням вищого навчального закладу юридичної освіти відповідно до Закону України "Про вищу освіту" є забезпечення громадянам України та іншим особам можливості здобути вищу юридичну освіту на рівні стандартів вищої освіти за освітньо-кваліфікаційними рівнями та здобути наукові ступені. Зокрема це:

¹ Див.: Положення про державний вищий заклад освіти: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. № 1074.

- підготовка фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів;
- підготовка та атестація наукових, науково-педагогічних кадрів;
- науково-дослідна робота;
- спеціалізація, підвищення кваліфікації, перепідготовка кадрів;
- культурно-освітня, методична, видавнича, фінансово-господарська, виробничо-комерційна робота;
- здійснення зовнішніх зв'язків.

Порядок створення, реорганізації, ліквідації, ліцензування, атестації та акредитації вищого навчального закладу юридичної освіти, а також здійснення державного контролю за якістю підготовки випускників встановлює Кабінет Міністрів України¹.

У своїй діяльності вищі навчальні заклади юридичної освіти керуються Конституцією України, законами України, постановами Верховної Ради України, указами і розпорядженнями Президента України, постановами і розпорядженнями Кабінету Міністрів України, нормативними актами Міністерства освіти і науки України, інших міністерств і відомств України та Статутом вищого навчального закладу юридичної освіти, який приймається на загальних зборах (конференції) трудового колективу.

Вищі навчальні заклади юридичної освіти незалежно від їхнього статусу мають право на добровільних засадах об'єднуватися в навчально-науково-практичні комплекси тощо.

Вищі навчальні заклади класифікують за типами відповідно до наявних напрямів та рівня освітньої діяльності, під якою розуміють діяльність, пов'язану з наданням послуг для здобуття вищої освіти, з видачею відповідного документа, що включає навчальну, виховну, наукову, культурну, методичну діяльність.

В Україні вищі навчальні заклади, які здійснюють підготовку юристів, поділяються на такі типи: університети, академії, інститути, коледжі, технікуми.

Загальним для усіх типів вищих навчальних закладів є те, що вони провадять освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації на певному рівні акредитації, мають відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення, що відрізняє їх від навчальних закладів інших видів освіти або закладів, установ інших форм соціальної діяльності.

¹ Див.: Положення про ліцензування навчальних закладів: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 12 лютого 1996 р. № 200; Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2001 р. № 978; Положення про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 5 квітня 1994 р. № 228.

Разом з тим, типи вищих навчальних закладів мають як особливі риси, притаманні спорідненим типам, так і унікальні — властиві тільки певному типу, наприклад:

- університети, академії, інститути провадять освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації з різних галузей науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва, проводять наукові дослідження, а коледжі та технікуми — провадять освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації тільки у споріднених напрямках підготовки або за кількома спорідненими спеціальностями, а наукових досліджень самостійно не здійснюють, можуть мати тільки перший або другий рівень акредитації;
- на відміну від інститутів університети, академії є провідними центрами у сфері своєї діяльності і не можуть бути структурними підрозділами інших вищих навчальних закладів;
- університети відрізняються від академій тим, що провадять освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації широкого спектра природничих, гуманітарних, технічних, економічних та інших напрямів науки, техніки, культури і мистецтв; мають розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів; сприяють поширенню наукових знань; здійснюють культурно-просвітницьку діяльність.

Виходячи із загальних та відмінних властивостей вищих навчальних закладів, у законодавстві сформульовано їх основні ознаки, обов'язкові для визначення типу конкретного вищого навчального закладу при його створенні, реорганізації, проведенні акредитації тощо.

1. Університет — вищий навчальний заклад четвертого рівня акредитації, який:

- провадить освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації широкого спектра природничих, гуманітарних, технічних, економічних та інших напрямів науки, техніки, культури і мистецтв;
- проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження;
- є провідним науково-методичним центром;
- має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів;
- має відповідний рівень кадрового і матеріально-технічного забезпечення;
- сприяє поширенню наукових знань;
- здійснює культурно-просвітницьку діяльність.

Університети можуть бути класичними (багатопрофільними) чи профільними, тобто технічними, технологічними, економічними, педагогічними, медичними, аграрними, мистецькими, культурологічними тощо.

2. Академія — вищий навчальний заклад четвертого рівня акредитації, який:

- провадить освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва;
- проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження;
- є провідним науково-методичним центром у сфері своєї діяльності;
- має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення.

3. Інститут — вищий навчальний заклад третього або четвертого рівня акредитації або структурний підрозділ університету, академії, який:

- провадить освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва;
- проводить наукову, науково-методичну та науково-виробничу діяльність;
- має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення.

4. Коледж — вищий навчальний заклад другого рівня акредитації або структурний підрозділ вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації, який:

- провадить освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у споріднених напрямках підготовки (якщо є структурним підрозділом вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації або входить до навчального чи навчально-науково-виробничого комплексу) або за кількома спорідненими спеціальностями;
- має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення.

5. Технікум (училище) — вищий навчальний заклад першого рівня акредитації або структурний підрозділ вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації, який:

- провадить освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації за кількома спорідненими спеціальностями;
- має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення.

Особливим типом вищого навчального закладу є заклади, які мають статус національного. Цей статус надається державному вищому навчальному закладу четвертого рівня акредитації, який досяг найвищих показників у своїй діяльності щодо використання інтелектуального потенціалу нації, реалізації ідеї національного відродження і розвитку України, запровадження державної мови і є провідним серед галузевої групи закладів (установ) гуманітарної сфери.

Умови і порядок надання статусу національного державному вищому навчальному закладу визначено Положенням про національний заклад (установу) України¹.

Підставами для надання вищому навчальному закладу статусу національного є:

- загальнодержавне і міжнародне визнання результатів діяльності закладу (установи);
- розроблення і практична реалізація ним найважливіших державних програм у гуманітарній сфері;
- наявність у ньому визнаних на загальнодержавному або світовому рівні фахівців та їх авторських шкіл чи фахівців з високим рівнем професійної кваліфікації та великим досвідом практичної роботи;
- наявність сучасної матеріально-технічної бази та перспектив подальшого розвитку.

Для забезпечення функціонування національного вищого навчального закладу України та здійснення контролю за його діяльністю:

- створюється наглядова рада, персональний склад якої затверджується Кабінетом Міністрів України. Наглядова рада розглядає шляхи перспективного розвитку вищого навчального закладу, надає допомогу його

¹ Див.: Положення про національний заклад (установу) України: Затв. Указом Президента України від 16 червня 1995 р. № 451/95; зі змінами і доповненнями, внесеними Указами Президента України від 27 січня 1999 р. № 70/99, від 28 січня 2000 р. № 109/2000, від 1 серпня 2000 р. № 943/2000.

керівництву в реалізації державної політики у галузі вищої освіти і науки, здійснює громадський контроль за діяльністю керівництва вищого навчального закладу, забезпечує ефективну взаємодію вищого навчального закладу з органами державного управління, науковою громадськістю, суспільно-політичними та комерційними організаціями в інтересах розвитку вищої освіти (див. коментар до ст. 35 цього Закону, а також, наприклад, постанову Кабінету Міністрів України “Питання Національного університету “Києво-Могилянська академія” від 22 серпня № 1325);

- фінансування діяльності проводиться за окремими нормативами, встановленими Кабінетом Міністрів України;
- йому надається право в межах фонду заробітної плати за рахунок коштів, виділених з державного бюджету України, та власних коштів установлювати підвищені посадові оклади, стипендії та інші заохочувальні виплати відповідно до законодавства України.

Вищому навчальному закладу України надається статус національного або вищій навчальний заклад позбавляється такого статусу указом Президента України.

4.7.2. Рівні акредитації вищих закладів юридичної освіти

Якщо акредитація — це процедура надання вищому навчальному закладу певного типу права провадити освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям вищої освіти та кваліфікації, відповідно до вимог стандартів вищої освіти, а також до державних вимог щодо кадрового, науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення, то рівень акредитації — це офіційно визначений рівень спроможності вищого навчального закладу провадити освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям вищої освіти та кваліфікації.

В Україні встановлено такі рівні акредитації вищих навчальних закладів юридичної освіти.

1. Перший рівень акредитації, до якого належать вищі навчальні заклади (типу технікумів, училищ та прирівняних до них), у яких здійснюється підготовка фахівців за спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста.
2. Другий рівень акредитації, до якого належать вищі навчальні заклади (типу коледжів та ін. прирівняних до них), у яких здійснюється підготовка фахівців за спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого

спеціаліста та за напрямами підготовки освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра.

3. Третій рівень акредитації, до якого належать вищі навчальні заклади (типу університетів, академій, інститутів, консерваторій та прирівняних до них), у яких здійснюється підготовка фахівців за напрямами освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста, а також за окремими спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня магістра.

4. Четвертий рівень акредитації, до якого належать вищі навчальні заклади (типу університетів, академій, інститутів, консерваторій та прирівняних до них), у яких здійснюється підготовка фахівців за напрямами освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, спеціальностями освітньо-кваліфікаційних рівнів спеціаліста, магістра.

4.7.3. Порядок створення, реорганізації, ліквідації, ліцензування, атестації та акредитації вищого закладу юридичної освіти

Порядок створення, реорганізації (злиття, приєднання, поділ) та ліквідації вищих навчальних закладів залежить від форми власності та рівня акредитації¹. Згідно з вимогами законодавства створення, реорганізація, ліквідація вищих навчальних закладів:

- 1) державної форми власності:
 - а) третього або четвертого рівня акредитації здійснюється Кабінетом Міністрів України;
 - б) першого і другого рівнів акредитації здійснюється Міністерством освіти і науки України та іншими центральними органами виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади;
- 2) що перебувають у власності Автономної Республіки Крим незалежно від рівня акредитації здійснюється органами влади Автономної Республіки Крим;
- 3) комунальної форми власності незалежно від рівня акредитації здійснюється органами місцевого самоврядування;
- 4) приватної форми власності незалежно від рівня акредитації здійснюється їх власником чи власниками.

¹ Див.: стаття 18 Закону України "Про освіту"; Положення про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 5 квітня 1994 р. № 228.

Державний контроль за діяльністю вищих навчальних закладів юридичної освіти незалежно від форм власності здійснюється з метою забезпечення реалізації єдиної державної політики в галузі юридичної освіти. Державний контроль здійснюють центральні та місцеві органи управління освітою та Державна інспекція закладів освіти при Міністерстві освіти і науки України. Відповідність освітніх послуг державним стандартам і вимогам визначається засновником закладу освіти, Міністерством освіти і науки України, міністерствами і відомствами, яким підпорядковані заклади освіти, місцевими органами управління освітою шляхом ліцензування, інспектування, атестації та акредитації закладів освіти.

Ліцензування, атестація, акредитація вищих закладів юридичної освіти. Ліцензування освітньої діяльності, акредитація напрямів, спеціальностей та вищих навчальних закладів є процедурами офіційного визнання права вищих навчальних закладів незалежно від форм власності та підпорядкування відповідно розпочинати та провадити освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої юридичної освіти та кваліфікації.

У зв'язку з цим освітню діяльність на території України здійснюють вищі навчальні заклади на підставі ліцензій на освітню діяльність та сертифікатів про акредитацію, які видаються у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України¹.

Ліцензування — це процедура визнання спроможності вищого навчального закладу певного типу розпочати освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям вищої освіти та кваліфікації, відповідно до вимог стандартів вищої освіти, а також державних вимог щодо кадрового, науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення.

Ліцензуванню у вищих навчальних закладах підлягають:

- підготовка фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти;
- перепідготовка фахівців з наданням другої вищої освіти за напрямами чи спеціальностями;
- підвищення кваліфікації фахівців;
- підготовка до вступу до вищих навчальних закладів.

¹ Див.: закони України "Про освіту" та "Про вищу освіту"; Положення про ліцензування навчальних закладів: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 12 лютого 1996 р. № 200; Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2001 р. № 978.

Ліцензування освітньої діяльності вищих навчальних закладів здійснюється перед початком підготовки фахівців за напрямом чи спеціальністю на підставі заяви вищого навчального закладу про проведення ліцензійної експертизи. Вищі навчальні заклади ліцензують шляхом проведення експертизи Міністерством освіти і науки України відповідності матеріально-технічної, науково-методичної та інформаційної бази, бібліотеки, науково-педагогічних кадрів вищого навчального закладу нормативам, що встановлюються Міністерством освіти і науки України. Ліцензія на освітню діяльність видається вищому навчальному закладу, що успішно пройшов ліцензійну експертизу, як правило, на термін завершення циклу підготовки фахівців за напрямом, спеціальністю, але не менше ніж на три роки.

На підставі ліцензій Міністерство освіти і науки України вносить вищі навчальні заклади до Державного реєстру вищих навчальних закладів.

Вищий навчальний заклад юридичної освіти, який отримав ліцензію на провадження освітньої діяльності, повинен:

- бути власником або орендарем навчально-матеріальної бази — приміщень і відповідного обладнання; забезпечувати належну організацію навчально-виховного процесу, побутові умови для його учасників відповідно до встановлених нормативів (будівельних, санітарних, екологічних тощо) та вимог Міністерства освіти і науки України, інших міністерств і відомств щодо особливостей заявленого виду чи напрямку освітньої діяльності;
- провадити діяльність відповідно до заявлених під час ліцензування навчальних планів і освітніх програм, установлених обсягів прийому на навчання; забезпечувати належну кваліфікацію керівного та викладацького складу;
- надавати особам, які вступають до нього, а також під час організації реклами, достовірну інформацію про умови прийому, плату за навчання, зміст і форму документів, що видаються після його закінчення; чітко визначати у договорах (контрактах) взаємозобов'язання з особами, які навчаються, зокрема зобов'язання сторін та умови відшкодування моральних і матеріальних збитків у разі їх невиконання; забезпечувати дотримання вимог законодавства про освіту, інших актів законодавства, інформативно-методичних матеріалів ліцензованого виду освітньої діяльності.

Невиконання або порушення умов провадження освітньої діяльності, надання закладом освіти недостовірної інформації є підставою для зупинення дії ліцензії на визначений термін або її анулювання.

Акредитація визначається як процедура надання вищому навчальному закладу певного типу права провадити освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям вищої освіти та кваліфікації за спеціальностями, зазначеними в ліцензії, відповідно до вимог стандартів вищої освіти, а також державних вимог щодо кадрового, науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення.

Види акредитації такі:

- акредитація напряму підготовки або спеціальності за певним освітньо-кваліфікаційним рівнем — державне визнання відповідності рівня підготовки (перепідготовки) фахівців державним вимогам;
- акредитація вищого навчального закладу — державне визнання його статусу (рівня акредитації).

Акредитація проводиться за ініціативою вищого закладу юридичної освіти на підставі матеріалів власного аналізу освітньої діяльності вищого закладу освіти щодо підготовки фахівців з певного напрямку (спеціальності) та експертної перевірки відповідності освітньої діяльності вищого закладу освіти державним вимогам, рівня готовності його випускників до діяльності за фахом (розв'язання комплексних кваліфікаційних завдань, професійне тестування тощо).

Акредитація напряму, спеціальності та вищого навчального закладу здійснюється шляхом проведення акредитаційної експертизи, за результатами якої вищому навчальному закладу Міністерством освіти і науки України видається сертифікат про акредитацію у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Дія сертифіката про акредитацію напряму, спеціальності або вищого навчального закладу у часі визначається такими чинниками:

- термін дії не може перевищувати 10 років;
- термін дії подовжують у порядку, встановленому для його одержання;
- з дня прийняття рішення про ліквідацію вищого навчального закладу виданий сертифікат втрачає чинність.

Акредитованому вищому закладу юридичної освіти надається право:

- пріоритетного отримання державного контракту на підготовку фахівців-юристів;
- автономії у провадженні освітньої діяльності за погодженням з міністерством або відомством, якому він підпорядкований, з питань розроблен-

ня і впровадження навчальних програм; визначення структури та форм організації навчально-виховного процесу; установлення в межах ліцензованого напрямку номенклатури спеціальностей; організації науково-дослідної роботи та створення для цього відповідних підрозділів; присвоєння категорій та вчених звань викладачам; використання різних систем оплати праці та встановлення підвищеного розміру стипендії та заробітної плати за рахунок передбачених на це коштів, а також додаткових джерел їх надходження.

Статус вищого навчального закладу юридичної освіти відповідно до Закону України “Про освіту” (1060-12) визначається рівнем його акредитації. Акредитованому з певного напрямку “Право” (спеціальності правознавство) вищому навчальному закладу юридичної освіти надається право видавати диплом про вищу юридичну освіту за зразком, затвердженим Кабінетом Міністрів України, відповідно до освітньо-кваліфікаційного рівня:

- I рівень — молодшого спеціаліста (технікуми, училища, інші заклади освіти еквівалентного рівня);
- II рівень — бакалавра (коледжі, інститути, інші заклади освіти еквівалентного рівня);
- III рівень — спеціаліста (університети, академії, інститути, інші заклади освіти еквівалентного рівня);
- IV рівень — магістра (університети, академії, інститути, інші заклади освіти еквівалентного рівня).

З неакредитованих напрямів (спеціальностей) прийом студентів до вищих закладів освіти припиняється.

Ліцензії на освітню діяльність та сертифікатів про акредитацію напрямів, спеціальностей та вищих навчальних закладів анулюють відповідно до законодавства.

Рішення Міністерства освіти і науки України з питань ліцензування та акредитації можна оскаржити до суду в порядку, встановленому законодавством.

Атестація вищих навчальних закладів юридичної освіти. Атестація закладів юридичної освіти незалежно від їх підпорядкування та форм власності є складовою системи державного контролю за якістю підготовки фахівців і спрямована на визначення спроможності закладу освіти провадити освітню діяльність на рівні державних вимог (стандартів).

Основні завдання атестації — аналіз і оцінювання реального стану організації та здійснення навчально-виховного процесу, відповідності знань,

умінь і навичок студентів вимогам навчальних планів і програм, визначення відповідності умов освіти, наявної матеріально-технічної та навчально-методичної бази вимогам навчальних планів і програм, оцінювання якісного складу науково-педагогічних і керівних працівників.

Атестація закладів освіти здійснюється планово один раз на десять років або позапланово Державною інспекцією при Міністерстві освіти і науки України.

4.7.4. Завдання, права та обов'язки вищого закладу юридичної освіти

Головними завданнями вищого закладу юридичної освіти є:

- провадження освітньої діяльності, яка включає навчальну, виховну, наукову, культурну, методичну діяльність;
- забезпечення умов для оволодіння системою знань про людину, природу і суспільство; формування соціально зрілої, творчої особистості; виховання морально, психічно і фізично здорового покоління громадян; формування громадянської позиції, патріотизму, власної гідності, готовності до трудової діяльності, відповідальності за свою долю, долю суспільства, держави і людства; забезпечення високих етичних норм, атмосфери доброзичливості й взаємної поваги у стосунках між працівниками, викладачами та студентами;
- забезпечення набуття студентами знань у юридичній галузі, підготовка їх до юридичної діяльності; виконання умов державного контракту та інших угод на підготовку фахівців-юристів з вищою освітою; інформування абітурієнтів і студентів про ситуацію, що склалася на ринку зайнятості юристів; перепідготовка та підвищення кваліфікації юридичних кадрів; правова просвітницька діяльність;
- проведення правових та інших наукових досліджень як основи підготовки майбутніх фахівців-юристів та розвитку державно-правової сфери суспільного життя.

Вищий заклад юридичної освіти *має право*¹:

- визначати зміст освіти з урахуванням державних стандартів та освітньо-професійних програм, установлених для вищих закладів освіти відповід-

¹ Вищий заклад освіти, якому надано статус національного, користується також правами, передбаченими Указом Президента України “Про Положення про національний заклад (установу) України” від 16 червня 1995 р. № 451.

них рівнів акредитації; форми та засоби проведення навчально-виховного процесу відповідно до ліцензованої освітньої діяльності; розробляти та запроваджувати власні програми наукової діяльності;

- готувати фахівців за державним замовленням і замовленням галузевих міністерств, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, місцевих органів виконавчої влади, громадських організацій та за договорами з громадянами;
- створювати в установленому порядку структурні підрозділи; укладати угоди про спільну діяльність в Україні та за її межами для виконання статутних завдань відповідно до чинного законодавства; брати участь у діяльності міжнародних організацій; провадити самостійну видавничу діяльність у встановленому порядку;
- розвивати власну соціальну базу, мережу спортивно-оздоровчих, лікувально-профілактичних і культурних закладів; здійснювати капітальне будівництво, реконструкцію та капітальний ремонт основних фондів;
- отримувати кошти і матеріальні цінності від органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій, громадян і благодійних фондів; користуватися пільгами, встановленими чинним законодавством для вищих закладів освіти; користуватися банківськими кредитами і позичками згідно з чинним законодавством;
- отримувати за результатами акредитації додаткові права та пільги, передбачені для закладів відповідного рівня.

Вищий заклад юридичної освіти *несе відповідальність* за дотримання вимог Законів України “Про освіту”, “Про вищу освіту”, “Про мови в Україні” та інших законодавчих актів, стандартів освіти; забезпечення безпечних умов проведення освітньої діяльності; дотримання договірних зобов’язань з іншими суб’єктами освітньої, виробничої, наукової діяльності та громадянами, в тому числі за міжнародними угодами; дотримання фінансової дисципліни та збереження державного майна; соціальний захист учасників навчально-виховного процесу.

Взаємні зобов’язання керівництва (власника або уповноваженого ним органу) вищого закладу юридичної освіти і профспілкового комітету чи іншого уповноваженого трудовим колективом органу працівників вищого закладу юридичної освіти у частині забезпечення прав, безпечних умов праці, виконання обов’язків регулюються *колективним договором*, що розробляється та укладається відповідно до чинного законодавства.

У вищому закладі юридичної освіти створюється *комісія з трудових спорів*, яка розглядає спірні питання, що виникають між працівниками та керівництвом закладу.

4.7.5. Структура вищого закладу юридичної освіти

Основні структурні підрозділи вищого закладу юридичної освіти такі:

- третього і четвертого рівнів акредитації — інститути, факультети, кафедри, курси тощо;
- першого і другого рівнів акредитації — відділення.

Кафедра:

- базовий структурний підрозділ вищого навчального закладу (його філій, інститутів, факультетів), що проводить навчально-виховну і методичну діяльність з однієї або кількох споріднених спеціальностей, спеціалізацій чи навчальних дисциплін;
- здійснює наукову, науково-дослідну та науково-технічну діяльність за певним напрямом;
- створюється рішенням вченої ради вищого навчального закладу за умови, що до її складу входить не менше ніж п’ять науково-педагогічних працівників, для яких кафедра є основним місцем роботи і не менше ніж три з яких мають науковий ступінь або вчене звання;
- очолюється завідувачем кафедри, якого обирає на цю посаду за курсом вчена рада вищого навчального закладу строком на п’ять років.

Факультет:

- основний організаційний і навчально-науковий структурний підрозділ вищого навчального закладу третього та четвертого рівнів акредитації;
- об’єднує відповідні кафедри і лабораторії;
- створюється рішенням вченої ради вищого навчального закладу за умови, що до його складу входить не менше ніж три кафедри і на ньому навчається не менше ніж 200 студентів денної (очної) форми навчання;
- може створюватися поза місцем розташування вищого навчального закладу (такі факультети у вищих навчальних закладах державної форми власності створюються за рішенням Міністерства освіти і науки України, інших центральних органів виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади).

Відділення:

- структурний підрозділ, що об'єднує навчальні групи з однієї або кількох спеціальностей, методичні, навчально-виробничі та інші підрозділи;
- створюється рішенням керівника вищого навчального закладу, якщо на ньому навчається не менше ніж 150 студентів.

Предметна (циклова) комісія:

- структурний навчально-методичний підрозділ, що проводить виховну, навчальну та методичну роботу з однієї або кількох споріднених навчальних дисциплін;
- створюється рішенням керівника вищого навчального закладу за умови, що до її складу входить не менше ніж три педагогічних працівники.

Філія є відокремленим структурним підрозділом вищого навчального закладу, що створюється з метою забезпечення потреб у фахівцях місцевого ринку праці та наближення місця навчання студентів до їх місця проживання. Філію очолює директор, який призначається у порядку, встановленому статутом вищого навчального закладу.

У структурі вищих навчальних закладів четвертого рівня акредитації можуть створюватися:

- наукові, навчально-наукові, науково-дослідні та науково-виробничі інститути, керівництво якими здійснюють директори, які обираються на посаду за конкурсом строком на п'ять років;
- навчально-науково-виробничі центри (комплекси, інститути), що об'єднують споріднені факультети, коледжі, технікуми, наукові, науково-дослідні інститути, дослідні станції, кафедри, наукові лабораторії, фірми, полігони, технопарки, інші підрозділи;
- навчально-наукові центри (комплекси, інститути), що об'єднують споріднені факультети, кафедри, наукові лабораторії, центри, інші підрозділи, що забезпечують підготовку фахівців з певних спеціальностей (напрямів підготовки) та проводять наукові дослідження з певного напрямку;
- заклади післядипломної юридичної освіти, які на базі вищої освіти у скорочені терміни готують фахівців-юристів з нових перспективних напрямів правознавства, науково-методичні лабораторії, центри, експериментальні майданчики;

- науково-дослідні центри (комплекси, інститути), що об'єднують споріднені наукові лабораторії, центри, інші підрозділи за певним напрямом науково-дослідної роботи.

Обов'язково в структурі будь-якого вищого навчального закладу має бути бібліотека, яку очолює директор або завідувач¹.

4.7.6. Управління вищим закладом юридичної освіти

До основних принципів управління вищим навчальним закладом належать такі:

- *автономії та самоврядування*, тобто наявності у вищих навчальних закладів прав самостійно, за власною ініціативою здійснювати певні діяння, спрямовані на забезпечення освітньої діяльності, а також здійснення управління вищими навчальними закладами, в межах їх компетенції, органами громадського самоврядування вищих навчальних закладів;
- *розмежування прав, повноважень та відповідальності* власника (власників), органів управління вищою освітою, керівництва вищого навчального закладу та його структурних підрозділів;
- *поєднання колегіальних та єдиноначальних засад*, що передбачає здійснення управління, у межах визначених у статуті повноважень, як керівниками вищих навчальних закладів та їх структурних підрозділів, так і колегіальними органами вищих навчальних закладів — вченими радами, наглядовими радами, органами громадського самоврядування;
- *незалежності від політичних партій, громадських та релігійних організацій*.

Державні органи управління освітою, міністерства та відомства, у підпорядкуванні яких перебувають вищі заклади юридичної освіти, забезпечують: створення нормативно-правової бази для діяльності вищого закладу юридичної освіти; установлення вимог до змісту, рівня й обсягу освіти; проведення державної акредитації вищого закладу освіти; формування державного замовлення; здійснення інформаційного забезпечення освітньої діяльності; соціальний захист учасників навчально-виховного процесу; установлення нормативів матеріально-технічного та фінансового забезпечення; отриман-

¹ Див., напр.: Типове положення про бібліотеку вищого закладу освіти Міністерства освіти України: Затв. наказом Міністерства освіти України від 30 квітня 1998 р. № 155.

ня або придбання нерухомого майна та обладнання, необхідних для провадження освітньої діяльності.

Для координації діяльності вищих закладів освіти в регіонах створюють ради ректорів (директорів) вищих закладів освіти, асоціації або інші об'єднання.

Безпосереднє управління діяльністю вищого закладу освіти здійснює уповноважений засновником керівник (президент, ректор, директор), який діє на засадах єдиноначальності, зокрема:

- самостійно в межах чинного законодавства вирішує питання діяльності закладу; видає накази і розпорядження, обов'язкові для виконання всіма підрозділами закладу; представляє вищий заклад освіти в державних та інших органах, відповідає за результати діяльності закладу перед органом управління, у підпорядкуванні якого він перебуває;
- здійснює контроль за якістю роботи викладачів, організацією навчально-виховної та культурно-масової роботи, станом фізичного виховання і здоров'я студентів; формує контингент студентів закладу; відраховує із закладу та поновлює на навчання студентів, аспірантів і докторантів; контролює виконання навчальних планів і програм, планів науково-дослідних робіт;
- є розпорядником майна і коштів закладу; виконує кошторис, укладає угоди, дає доручення, відкриває банківські рахунки; контролює дотримання штатно-фінансової дисципліни всіма підрозділами закладу; приймає на роботу та звільняє з роботи працівників закладу згідно з чинним законодавством; застосовує заходи морального та матеріального заохочення, притягує до дисциплінарної відповідальності; забезпечує охорону праці, дотримання законності та порядку в межах закладу; визначає функціональні обов'язки працівників закладу; організовує побутове обслуговування студентів і працівників закладу, здійснює заходи щодо їх оздоровлення; розробляє і разом з профспілковим комітетом подає на затвердження загальним зборам (конференції) трудового колективу закладу Правила внутрішнього розпорядку.

Відповідальність за виконання покладених на вищий заклад освіти завдань, результати фінансово-господарської діяльності, стан і збереження будівель та іншого майна, переданого вищому закладу освіти у користування та володіння, несе керівник закладу.

Керівництво факультетом здійснює декан, який видає розпорядження, що стосуються діяльності факультету і є обов'язковими для виконання всіма працівниками факультету. Розпорядження декана, які суперечать закону, статутів вищого навчального закладу чи завдають шкоди інтересам вищого навчального закладу, скасовується керівником вищого навчального закладу.

Керівництво відділенням, який є структурним підрозділом вищого навчального закладу першого або другого рівня акредитації, здійснює завідувач, який:

- призначається на посаду або звільняється з посади керівником вищого навчального закладу;
- забезпечує організацію навчально-виховного процесу, виконання навчальних планів і програм, а також здійснює контроль за якістю викладання навчальних предметів, навчально-методичною діяльністю викладачів.

Вищим колегіальним органом громадського самоврядування вищого навчального закладу є загальні збори (конференція) трудового колективу:

- порядок їх скликання та роботи визначається статутом вищого навчального закладу;
- у їх складі повинні бути представлені всі групи працівників вищого навчального закладу;
- не менше ніж 75 % загальної чисельності їх делегатів (членів) мають становити педагогічні або науково-педагогічні працівники вищого навчального закладу;
- вони скликаються не рідше ніж один раз на рік.

Збори (конференція) трудового колективу вищих навчальних закладів третього або четвертого рівня акредитації мають такі повноваження:

- за поданням вченої ради вищого навчального закладу приймають статут вищого навчального закладу, а також вносять зміни до нього;
- обирають кандидатури претендентів на посаду керівника вищого навчального закладу шляхом таємного голосування і подають свої пропозиції власнику (власникам) або уповноваженому ним (ними) органу чи особі;
- щороку заслуховують звіт керівника вищого навчального закладу та оцінюють його діяльність;
- обирають комісію з трудових спорів відповідно до Кодексу законів про працю України;
- на підставі подання наглядової ради або вченої ради вищого навчального закладу розглядають питання про дострокове припинення повноважень керівника вищого навчального закладу;
- затверджують правила внутрішнього розпорядку вищого навчального закладу;
- затверджують положення про органи студентського самоврядування;
- розглядають інші питання діяльності вищого навчального закладу.

З метою реалізації такого принципу управління вищим навчальним закладом, як поєднання колегіальних та єдиноначальних засад, та для вирішення поточних питань його діяльності створюють робочі та дорадчі органи.

Робочі органи у вищому навчальному закладі такі:

- третього або четвертого рівня акредитації — ректорат, деканати, приймальна комісія;
- першого або другого рівня акредитації — адміністративна рада та приймальна комісія.

Ректорат створюється, як правило, для оперативного вирішення поточних питань навчальної, наукової, фінансово-господарської та іншої діяльності вищого навчального закладу, що потребують колегіального обговорення. До його складу входять: ректор, перший проректор, проректори та інші посадові особи вищого навчального закладу. Засідання ректорату проводять за потребою або в терміни, які визначає ректор.

Для організації і проведення прийому студентів до вищого навчального закладу створюється **приймальна комісія**, головним завданням якої є формування контингенту студентів усіх форм навчання з числа найбільш підготовленої і здібної молоді¹.

До складу приймальної комісії вищого навчального закладу, який затверджується наказом його ректора (директора), входять: ректор, який є головою приймальної комісії; проректор (заступник директора) з навчальної роботи — заступник голови; відповідальний секретар та його заступники; декани (заступники деканів) факультетів; завідувачі відділень; голови циклових (предметних) комісій; провідні професори та доценти (кількість не обмежується); представники підприємств, установ і організацій, для яких ведеться підготовка спеціалістів, та ін. У структурі приймальної комісії вищого навчального закладу з числа найбільш досвідчених, кваліфікованих і сумлінних викладачів цього вищого навчального закладу створюють такі підрозділи: відбіркові, екзаменаційні, апеляційні комісії та комісії з співбесіди.

У вищих навчальних закладах першого або другого рівня акредитації створюють також дорадчий орган — **Педагогічну раду**, яку очолює керівник вищого навчального закладу. До її складу входять за посадами: заступники директора; завідувачі відділень; завідувач бібліотеки; голови предметних (циклових) комісій; педагогічні працівники; головний бухгалтер.

¹ Див.: Положення про приймальну комісію вищого навчального закладу України: Затв. наказом Міністерства освіти України від 1 березня 1995 р. № 49.

Повноваження, напрями діяльності, форми взаємодії з керівником, іншими органами управління вищого навчального закладу визначаються у положеннях про робочі та дорадчі органи, які затверджуються наказом керівника вищого навчального закладу відповідно до статуту вищого навчального закладу.

4.7.7. Студентське самоврядування

З метою забезпечення виконання студентами своїх обов'язків та захисту їх прав, сприяння гармонійному розвитку особистості студента, формуванню у нього навичок майбутнього організатора, керівника у вищих закладах юридичної освіти функціонує студентське самоврядування.

Основними завданнями органів студентського самоврядування є:

- забезпечення і захист прав та інтересів студентів; забезпечення виконання студентами своїх обов'язків; сприяння навчальній, науковій та творчій діяльності студентів;
- створення необхідних умов для проживання і відпочинку студентів, різноманітних студентських гуртків, товариств, об'єднань, клубів за інтересами; сприяння проведенню серед студентів соціологічних досліджень;
- організація співробітництва зі студентами інших вищих закладів освіти і молодіжними організаціями; участь у вирішенні питань міжнародного обміну студентами;
- сприяння працевлаштуванню випускників.

Студентське самоврядування здійснюється на рівні академічної групи, курсу, спеціальності, факультету, гуртожитку, студентського містечка, вищого закладу юридичної освіти тощо. Найвищий орган студентського самоврядування — загальні збори (конференція) студентів вищого закладу освіти, на яких затверджується положення про студентське самоврядування, обирається виконавчий орган студентського самоврядування, визначаються його структура і термін повноважень, заслуховується його звіт. Виконавчий орган студентського самоврядування структурного підрозділу вищого закладу юридичної освіти обирають на загальних зборах (конференції) студентів цього підрозділу. Органи студентського самоврядування можуть мати різноманітні форми (сенат, парламент, старостат, студентська навчальна частина, студентські деканати, ради тощо). Статут вищого закладу освіти може передбачати укладення договору між керівництвом вищого закладу освіти, студентською профспілкою та органами студентського самоврядування.

4.7.8. Наукова діяльність

Вищий заклад юридичної освіти провадить наукову, науково-технічну та іншу творчу діяльність, що є одним із головних засобів досягнення державних стандартів якості підготовки фахівців-юристів з вищою освітою та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Така діяльність реалізується за рахунок інтеграції навчального процесу, науки та юридичної практики; підготовки фахівців на основі використання досягнень науково-технічного прогресу та залучення студентів до участі в науково-дослідних роботах; проведення олімпіад (конкурсів) студентської творчості, а також залучення провідних учених і науковців до здійснення навчального процесу; організації наукової роботи у взаємозв'язку з навчальним процесом тощо.

4.7.9. Міжнародні зв'язки і зовнішньоекономічна діяльність

Міжнародні зв'язки та зовнішньоекономічна діяльність вищого закладу юридичної освіти провадяться відповідно до чинного законодавства шляхом укладання договорів з іноземними громадянами, закладами освіти, науковими установами, міжнародними організаціями, фондами, фірмами та іншими організаціями. Це передбачає навчання іноземних студентів, їх післядипломну підготовку та підвищення кваліфікації фахівців, підготовку науковців, а також організацію спільної підготовки і стажування студентів, проведення спільних наукових розробок, виконання наукових робіт за грантами, що надаються фондами іноземних держав тощо.

4.7.10. Фінансування діяльності вищих закладів юридичної освіти

З метою забезпечення діяльності державного вищого закладу освіти:

- йому передаються у користування та оперативне управління об'єкти права власності (споруди, будівлі, майнові комплекси, обладнання, а також інше необхідне майно споживчого, соціально-культурного та іншого призначення), земельні ділянки;
- належать грошові кошти, майно, інші об'єкти власності, передані йому фізичними та (або) юридичними особами у формі дарунку, пожертвування або за заповітом; доходи від власної діяльності та придбані на ці доходи об'єкти власності.

Державні вищі заклади освіти, підприємства, установи і організації системи освіти фінансуються за рахунок коштів відповідних бюджетів, галузей народного господарства, державних підприємств і організацій, а також додаткових джерел фінансування.

Бюджетні кошти та інші надходження на утримання вищого закладу освіти, передбачені його Статутом, повинні використовуватися на відшкодування матеріальних та прирівняних до них витрат на виконання робіт (надання послуг), що відповідають профілю закладу, на виплату заробітної плати, стипендій, створення необхідної матеріально-технічної бази, соціальний розвиток та матеріальне стимулювання трудового колективу відповідно до законодавства України.

За договорами з підприємствами, установами, організаціями та фізичними особами державний вищий заклад юридичної освіти може як додаткові платні послуги здійснювати навчання за межами, встановленими державними освітньо-професійними програмами, а також надавати інші види платних послуг, перелік і порядок надання яких установлено Кабінетом Міністрів України¹.

Платні освітні послуги не можуть надаватися замість або в межах обсягів основної освітньої діяльності, що фінансується за рахунок бюджетних коштів.

4.8. Учасники навчально-виховного процесу вищих закладів юридичної освіти

Права та обов'язки учасників навчально-виховного процесу визначаються Законами України "Про освіту", "Про вищу освіту", Положенням про державний вищий заклад освіти, яке затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. № 1074, Статутом і Правилами внутрішнього розпорядку вищого закладу освіти, іншими нормативно-правовими актами.

Права професорсько-викладацького складу та інших працівників вищого закладу освіти забезпечуються шляхом виконання власником або уповноваженим ним органом та керівником закладу положень колективного договору, умов трудового договору (контракту).

¹ Перелік платних послуг, які можуть надаватися державними навчальними закладами: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 20 січня 1997 р. № 38 (зміни внесені постановою Кабінету Міністрів України № 1264 (1264-97-п) від 14 листопада 1997 р.); Порядок надання платних послуг державними навчальними закладами: Затв. наказом Міністерства освіти України, Міністерства фінансів України, Міністерства економіки України від 27 жовтня 1997 р. № 383/239/131.

До учасників навчально-виховного процесу вищих закладів юридичної освіти належать:

- студенти, курсанти, слухачі, стажисти, магістри, аспіранти, докторанти;
- керівні, педагогічні, наукові, науково-педагогічні працівники, спеціалісти;
- представники юридичних установ та об'єднань, правоохоронних органів, громадських організацій, які беруть участь у навчально-виховній роботі.

4.8.1. Права студентів, курсантів, слухачів, стажистів, магістрів, аспірантів, докторантів

Студенти, курсанти, слухачі, стажисти, магістри, аспіранти, докторанти відповідно мають гарантоване державою право:

- на навчання для здобуття певного освітньо-кваліфікаційного рівня;
- вибір закладу освіти, форми навчання, освітньо-професійних та індивідуальних програм;
- додаткову відпустку за місцем роботи, скорочений робочий час та інші пільги, передбачені законодавством для осіб, які поєднують роботу з навчанням;
- продовження освіти за професією, спеціальністю на основі одержаного освітньо-кваліфікаційного рівня, здобуття додаткової освіти відповідно до угоди із закладом освіти;
- одержання направлення на навчання, стажування до інших закладів освіти, у тому числі за кордон;
- користування навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою базою закладу освіти;
- доступ до інформації в усіх галузях знань;
- участь у науково-дослідній та інших видах наукової діяльності, конференціях, олімпіадах, виставках, конкурсах;
- особисту або через своїх представників участь у громадському самоврядуванні, в обговоренні, вирішенні питань удосконалення навчально-виховного процесу, науково-дослідної роботи, призначення стипендій, організації дозвілля, побуту тощо;
- участь в об'єднаннях громадян;
- безпечні й нешкідливі умови навчання та праці;
- забезпечення стипендіями, гуртожитками у встановленому порядку;
- трудову діяльність у встановленому порядку в позаурочний час;

- перерву в навчанні у вищих закладах освіти;
- користування послугами закладів охорони здоров'я, засобами лікування, профілактики захворювань та зміцнення здоров'я;
- захист від будь-яких форм експлуатації, фізичного та психічного насильства, від дій педагогічних, інших працівників, які порушують права або принижують їх честь і гідність;
- участь у виборах і обрання до вищого колегіального органу самоврядування закладу;
- вибір навчальних дисциплін за спеціальністю в межах передбачених освітньо-професійною програмою підготовки та робочим навчальним планом, формування індивідуального навчального плану, який затверджується у порядку, встановленому ректором (директором);
- відвідування за дозволом деканів (завідуючих відділеннями) занять на інших факультетах (відділеннях) закладу за умови виконання графіка навчального процесу, складеного відповідно до індивідуального навчального плану;
- отримання матеріальної допомоги, користування під час навчання без відриву від виробництва встановленими чинним законодавством пільгами;
- створення фондів для студентських потреб; участь у роботі громадських організацій, політичних партій;
- на академічну відпустку, поновлення, переведення до іншого вищого закладу освіти у встановленому порядку.

4.8.2. Обов'язки студентів, курсантів, слухачів, стажистів, магістрів, аспірантів, докторантів

Обов'язками студентів, курсантів, слухачів, стажистів, магістрів, аспірантів, докторантів є:

- додержання законодавства, моральних, етичних норм;
- систематичне й глибоке оволодіння знаннями, практичними навичками, професійною майстерністю, підвищення загального культурного рівня;
- додержання статуту, правил внутрішнього розпорядку закладу освіти;
- виконання вимог навчального плану в терміни, визначені графіком навчального процесу;
- відвідування занять за обраним індивідуальним навчальним планом;
- вчасне інформування керівництва закладу в разі неможливості з поважних причин відвідувати заняття, складання (перескладання) заліків та іспитів, виконання контрольних робіт тощо.

За невиконання обов'язків і порушення Правил внутрішнього розпорядку вищого закладу освіти ректор може накладати дисциплінарне стягнення на студента або відрахувати його із закладу освіти. Порядок накладення дисциплінарного стягнення, відрахування з вищого закладу освіти встановлюється Статутом та Правилами внутрішнього розпорядку цього закладу.

4.8.3. Права та обов'язки педагогічних та науково-педагогічних працівників

Педагогічною діяльністю можуть займатися особи з високими моральними якостями, які мають відповідну освіту, професійно-практичну підготовку, фізичний стан яких дає можливість виконувати службові обов'язки. Педагогічну діяльність у закладах освіти здійснюють педагогічні працівники, у вищих закладах освіти третього і четвертого рівнів акредитації та закладах післядипломної освіти — науково-педагогічні працівники, яких приймають на роботу на основі конкурсного відбору шляхом укладення трудового договору, в тому числі за контрактом. Педагогічні працівники підлягають атестації, за результатами якої визначаються відповідність працівника займаній посаді, рівень його кваліфікації, присвоюються категорії, педагогічні звання.

Педагогічні та науково-педагогічні працівники *мають право*:

- на захист професійної честі, гідності;
- вільний вибір форм, методів, засобів навчання, виявлення педагогічної ініціативи;
- індивідуальну педагогічну діяльність;
- участь у громадському самоврядуванні;
- подовжену оплачувану відпустку;
- забезпечення житлом у першочерговому порядку, пільгові кредити для індивідуального і кооперативного будівництва;
- придбання для працюючих у сільській місцевості основних продуктів харчування за цінами, встановленими для працівників сільського господарства;
- одержання службового житла;
- підвищення кваліфікації, перепідготовку, вільний вибір змісту, програм, форм навчання, закладів освіти, установ та організацій, що здійснюють підвищення кваліфікації і перепідготовку.

Педагогічні та науково-педагогічні працівники *зобов'язані*:

- постійно підвищувати професійний рівень, педагогічну майстерність, загальну культуру;
- забезпечувати умови для засвоєння особами, навчаються, навчальних програм на рівні обов'язкових вимог щодо змісту, рівня та обсягу освіти, сприяти розвитку їх здібностей;
- настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, відданості, патріотизму, гуманізму, доброти, стриманості, працелюбності, поміркованості, інших чеснот;
- виховувати у молоді повагу до батьків, жінки, старших за віком, народних традицій та звичаїв, національних, історичних, культурних цінностей України, її державного і соціального устрою, дбайливе ставлення до історико-культурного та природного середовища країни;
- готувати студентів до свідомого життя в душі взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами;
- додержувати педагогічної етики, моралі, поважати гідність студента;
- захищати молодь від будь-яких форм фізичного або психічного насильства, запобігати вживанню нею алкоголю, наркотиків, іншим шкідливим звичкам.

Держава *забезпечує* педагогічним та науково-педагогічним працівникам:

- належні умови праці, побуту, відпочинку, медичне обслуговування;
- підвищення кваліфікації не рідше одного разу на п'ять років;
- правовий, соціальний, професійний захист;
- компенсації, встановлені законодавством, у разі втрати роботи, у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці;
- призначення і виплату пенсії відповідно до чинного законодавства;
- встановлення підвищених посадових окладів (ставок заробітної плати) за наукові ступені й вчені звання;
- виплату педагогічним і науково-педагогічним працівникам надбавок за вислугу років щомісяця;
- надання педагогічним працівникам щорічної грошової винагороди в розмірі до одного посадового окладу (ставки заробітної плати) за сумлінну працю, зразкове виконання службових обов'язків;
- виплату педагогічним і науково-педагогічним працівникам допомоги на оздоровлення у розмірі місячного посадового окладу (ставки заробітної плати) при наданні щорічної відпустки;
- встановлення середніх посадових окладів (ставок заробітної плати) науково-педагогічним працівникам вищих закладів освіти третього та чет-

вертого рівнів акредитації на рівні подвійної середньої заробітної плати працівників промисловості.

Відволікання студентів, курсантів, слухачів, стажистів, магістрів, аспірантів, докторантів за рахунок навчального часу на роботу і здійснення заходів, не пов'язаних з процесом навчання, а педагогічних та науково-педагогічних працівників від виконання професійних обов'язків заборонено, за винятком випадків, передбачених чинним законодавством.

За особливі трудові заслуги педагогічні та науково-педагогічні працівники можуть бути нагороджені державними нагородами, представлені до призначення державних премій України, відзначені знаками, грамотами, іншими видами морального та матеріального заохочення.

Питання для самоконтролю

1. Які освітньо-кваліфікаційні рівні підготовки юристів є в Україні?
2. Яке значення мають освітньо-кваліфікаційні характеристики для удосконалення підготовки юристів?
3. На які види поділяють вищі заклади освіти?
4. У чому полягають особливості ліцензування, атестації, акредитації та сертифікації вищих закладів освіти?
5. Які основні підрозділи утворюють структуру вищого закладу освіти?
6. Назвіть основні права та обов'язки студентів, педагогічних працівників.
7. Які органи управління можуть функціонувати у вищому закладі освіти?
8. Які завдання виконують органи студентського самоврядування?
9. Назвіть нормативно-правові акти, які визначають систему освіти в Україні, регламентують порядок функціонування її складових.

Література

1. *Алексеев С.С.* Введение в юридическую специальность. — М., 1976.
2. *Бандурка А.М.* Юридическая психология: Учебник / А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянская. — Х., 2002.
3. *Бандурка О.М.* Юридична деонтологія: Підручник / О.М. Бандурка, О.Ф. Скакун. — Х., 2002.
4. *Бачинин В.А.* Философия права: Конспект лекций. — Х., 2002.
5. *Бедь В.В.* Юридична психологія: Навч. посіб. — К., 2002.
6. *Буланова-Топоркова М.В.* Педагогика и психология высшей школы. — М., 2002.

7. *Волкова Н.П.* Педагогика: Посібник. — К., 2002.
8. *Воскобитова Л.А.* Профессиональные навыки юриста: Опыт практического обучения. — М., 2001.
9. *Вульффов Б.З.* Словарь педагогических ситуаций: Учимся воспитанию. — М., 2001.
10. *Горшенев В.М., Бенедик И.В.* Юридическая деонтология: Учеб. пособие. — К., 1988.
11. *Гузеев В.В.* Методы и организационные формы обучения. — М., 2001.
12. Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття). — К., 1994.
13. *Дудка Н.И.* Высшая школа Украины: стратегия управления и проблемы реформирования: Монография. — Х., 2002.
14. *Жалинский А.Э.* Профессиональная деятельность юриста. — М., 1997.
15. *Загашев И.О., Заир-Бек С.И.* Критическое мышление: технология развития. — М., 2003
16. *Зубенко Л.Г.* Ораторське мистецтво: Практ. посіб. — К., 2002.
17. *Кукушин В.С.* Педагогические технологии. — М., 2002.
18. *Орлов В.И.* Методические основы обучения. — М., 2000.
19. *Островський К.С.* Підготовка фахівців в Україні: проблеми, перспективи на порозі третього тисячоліття (історико-освітній, психолого-педагогічний, соціальний аспекти): Монографія. — Хмельницький, 2002.
20. *Певцова Е.А.* Теория и методика обучения праву. — М., 2003.
21. *Полат Е.С.* и др. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. — М., 2000.
22. Проведення та оформлення науково-дослідних робіт: Метод. рек. для наук. працівників, аспірантів, здобувачів. — Л., 2001.
23. *Роботова А.С.* Введение в педагогическую деятельность. — М., 2000.
24. *Скакун О.Ф.* Юридическая деонтология: Учебник. — Х., 2002.
25. *Сластенин В.А., Чижикова Г.И.* Введение в педагогическую аксиологию. — М., 2003.
26. Сучасні системи вищої освіти: порівняння для України / За заг. ред. В. Зубка. — К., 1997.
27. *Хохель С.* Ступени сознания: Учеб. по становлению человека через развитие его качеств от психологии успеха до духовного развития. — К., 2002.
28. *Хуторской А.В.* Современная дидактика. — СПб., 2001.
29. *Ягупов В.В.* Педагогика: Навч. посіб. — К., 2002.

Нічого немає вищого за знання.

Сократ

Розділ 5

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС У ВИЩИХ ЗАКЛАДАХ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

5.1. Навчальний процес: поняття та основні елементи

Навчальний процес у вищих закладах освіти (надалі — навчальний процес) — це система організаційних і дидактичних заходів, спрямованих на реалізацію змісту освіти на певному освітньому або кваліфікаційному рівні відповідно до державних стандартів освіти¹.

Навчальний процес організується з урахуванням можливостей сучасних інформаційних технологій навчання та орієнтується на формування освіченої, гармонійно розвиненої особистості, здатної до постійного оновлення наукових знань, професійної мобільності та швидкої адаптації до змін і розвитку в соціально-культурній сфері, в галузях техніки, технологій, системах управління та організації праці в умовах ринкової економіки. Він базується на ступеневій системі вищої освіти та принципах науковості, гуманізму, демократизму, наступності та безперервності, незалежності від втручання будь-яких політичних партій, інших громадських та релігійних організацій.

Освітньо-професійна програма підготовки — це перелік нормативних та вибіркового навчальних дисциплін із зазначенням обсягу годин, відведених для їх вивчення, форм підсумкового контролю.

¹ Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах: Затв. наказом Міністерства освіти України від 2 червня 1993 р. № 161.

Структурно-логічна схема підготовки — це наукове і методичне обґрунтування процесу реалізації освітньо-професійної програми підготовки.

Стандарт вищої освіти — це сукупність нормативних документів, які визначають вимоги до певного освітньо-кваліфікаційного рівня, які складаються з освітньо-кваліфікаційної характеристики, нормативної частини змісту освіти, тестів.

Освітня характеристика — це основні вимоги до якостей і знань особи, яка здобула певний освітній рівень.

Кваліфікаційна характеристика — це основні вимоги до професійних якостей, знань і умінь фахівця, необхідних для успішного виконання професійних обов'язків.

Тест — це система формалізованих завдань, призначених для встановлення відповідності освітньо-кваліфікаційного рівня особи до вимог освітньо-кваліфікаційних характеристик.

Основним нормативним документом, що визначає організацію навчального процесу в напрямі освітньо-кваліфікаційної підготовки юристів, є **навчальний план** — нормативний документ вищого закладу юридичної освіти, який складається на підставі освітньо-професійної програми та структурно-логічної схеми підготовки і визначає перелік та обсяг нормативних і вибіркового навчальних дисциплін, послідовність їх вивчення, конкретні форми проведення навчальних занять та їх обсяг, графік навчального процесу, форми та засоби проведення поточного і підсумкового контролю.

Для конкретизації планування навчального процесу на кожний навчальний рік складають **робочий навчальний план**.

Нормативні навчальні дисципліни повинні встановлюватися державним стандартом освіти, а вибіркові навчальні дисципліни — вищим навчальним закладом.

Вибіркові навчальні дисципліни вводять для задоволення освітніх і кваліфікаційних потреб особи, ефективного використання можливостей і традицій конкретного навчального закладу, регіональних потреб тощо.

Місце і значення навчальної дисципліни, її загальний зміст та вимоги до знань і умінь визначаються **навчальною програмою дисципліни**. Навчальну програму нормативної дисципліни є складовою державного стандарту освіти. Навчальна програма вибіркової дисципліни розробляє вищий навчальний заклад.

Для кожної навчальної дисципліни, яка входить до освітньо-професійної програми підготовки, на підставі навчальної програми дисципліни та на-

вчального плану вищий навчальний заклад складає *робочу навчальну програму* дисципліни, яка є нормативним документом вищого навчального закладу. Робоча навчальна програма дисципліни містить виклад конкретного змісту навчальної дисципліни, послідовність, організаційні форми її вивчення та їх обсяг, визначає форми та засоби поточного і підсумкового контролю та включає у собі тематичний план, засоби для проведення поточного та підсумкового контролю, перелік навчально-методичної літератури.

Навчання студента здійснюється за *індивідуальним навчальним планом*, який складається на кожний навчальний рік на підставі робочого навчального плану і включає всі нормативні навчальні дисципліни та частину вибірових навчальних дисциплін, вибраних студентом з обов'язковим урахуванням структурно-логічної схеми підготовки. Індивідуальний навчальний план складають на навчальний рік. За виконання індивідуального навчального плану відповідає студент.

Вищий навчальний заклад надає студентам можливість користуватись навчальними приміщеннями, бібліотеками, навчальною, навчально-методичною і науковою літературою, обладнанням, устаткуванням та іншими засобами навчання на умовах, визначених правилами внутрішнього розпорядку.

5.2. Форми навчання

Навчальний процес у вищих закладах юридичної освіти здійснюється у таких формах: навчальні заняття, виконання індивідуальних завдань, самостійна робота студентів, практична підготовка, контрольні заходи.

5.2.1. Основні види навчальних занять з теоретичної підготовки та їх характеристика

До основних видів навчальних занять у вищих закладах юридичної освіти належать:

- лекція;
- лабораторне, практичне, семінарське, індивідуальне заняття;
- консультація.

Інші види навчальних занять визначають у порядку, встановленому вищим закладом юридичної освіти.

Лекція — основна форма проведення навчальних занять у вищих закладах юридичної освіти, є елементом курсу лекцій, який охоплює основний теоретичний матеріал окремої або кількох тем навчальної дисципліни. Тематика курсу лекцій визначається робочою навчальною програмою.

Лекції проводяться лекторами — професорами і доцентами (викладачами), а також провідними науковцями або спеціалістами, запрошеними для читання лекцій.

Лектор, якому доручено читати курс лекцій, до початку відповідного семестру повинен подати на кафедру (предметну або циклову комісію) складений ним конспект лекцій (авторський підручник, навчальний посібник), контрольні завдання для проведення підсумкового контролю, передбаченого навчальним планом і програмою для цієї навчальної дисципліни.

Лектор зобов'язаний дотримуватися навчальної програми щодо тем лекційних занять, але не обмежується в питаннях трактування навчального матеріалу, формах і засобах доведення його до студентів.

Лабораторне заняття — форма навчального заняття, за якого студент під керівництвом викладача особисто проводить натурні або імітаційні експерименти чи досліди з метою практичного підтвердження окремих теоретичних положень навчальної дисципліни, набуває практичних навичок роботи з лабораторним устаткуванням, обладнанням, обчислювальною технікою, вимірювальною апаратурою, методикою експериментальних досліджень у конкретній предметній галузі. Лабораторні заняття проводять у спеціально обладнаних навчальних лабораторіях з використанням устаткування, пристосованого до умов навчального процесу (лабораторні макети, установки тощо). В окремих випадках лабораторні заняття можуть проводитися в умовах реального професійного середовища. Лабораторне заняття проводять зі студентами, кількість яких не перевищує половини академічної групи.

Перелік тем лабораторних занять визначається робочою навчальною програмою дисципліни. Лабораторне заняття включає проведення поточного контролю підготовленості студентів до виконання конкретної лабораторної роботи, виконання завдань теми заняття, оформлення індивідуального звіту з виконаної роботи та його захист перед викладачем.

Практичне заняття — форма навчального заняття, за якої викладач організує детальний розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує вміння і навички їх практичного застосування шляхом індивідуального виконання студентом відповідно сформульованих завдань. Практичні заняття проводять в аудиторіях або в навчальних лабораторіях, оснащених необхідними технічними засобами навчання, об-

числювальною технікою. Практичне заняття проводять зі студентами, кількість яких не перевищує половини академічної групи.

Перелік тем практичних занять визначається робочою навчальною програмою дисципліни. Проведення практичного заняття ґрунтується на попередньо підготовленому методичному матеріалі — тестах для виявлення ступеня оволодіння студентами необхідними теоретичними положеннями, наборі завдань різної складності для розв'язування їх студентами на занятті.

Практичне заняття включає проведення попереднього контролю знань, умінь і навичок студентів, постановку загальної проблеми викладачем та її обговорення за участю студентів, розв'язування завдань з їх обговоренням, розв'язування контрольних завдань, їх перевірку, оцінювання.

Семінарське заняття — форма навчального заняття, за якої викладач організує дискусію щодо попередньо визначених тем, до котрих студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань (рефератів). Семінарські заняття проводять в аудиторіях або в навчальних кабінетах з однією академічною групою. Перелік тем семінарських занять визначається робочою навчальною програмою дисципліни.

На кожному семінарському занятті викладач оцінює підготовлені студентами реферати, їх виступи, активність у дискусії, уміння формулювати й обстоювати свою позицію тощо.

Індивідуальне навчальне заняття проводять з окремими студентами з метою підвищення рівня їх підготовки та розкриття індивідуальних творчих здібностей.

Індивідуальні навчальні заняття організуються за окремим графіком з урахуванням індивідуального навчального плану студента й можуть охоплювати частину або повний обсяг занять з однієї або кількох навчальних дисциплін, а в окремих випадках — повний обсяг навчальних занять для конкретного освітнього або кваліфікаційного рівня.

Види індивідуальних навчальних занять, їх обсяг, форми та методи проведення, форми та методи поточного і підсумкового контролю (крім державної атестації) визначаються індивідуальним навчальним планом студента.

Консультація — форма навчального заняття, за якої студент отримує відповіді від викладача на конкретні запитання або пояснення певних теоретичних положень чи аспектів їх практичного застосування. Консультація може бути індивідуальною або проводитися для групи студентів залежно від того, чи викладач консультує студентів з питань, пов'язаних із виконанням індивідуальних завдань, чи з теоретичних питань навчальної дисципліни.

Обсяг часу, відведений викладачу для проведення консультацій з конкретної дисципліни, визначається навчальним планом.

5.2.2. Види самостійної роботи студента

Індивідуальні завдання з окремих дисциплін (реферати, розрахункові, графічні, курсові, дипломні проекти або роботи тощо) видають студентам у терміни, передбачені вищим навчальним закладом. Індивідуальні завдання студент виконує самостійно при консультуванні викладачем.

Курсові проекти (роботи) виконують з метою закріплення, поглиблення й узагальнення знань, набутих студентами за час навчання та їх застосування до комплексного вирішення конкретного фахового завдання. Тематика курсових проектів (робіт) має відповідати завданням навчальної дисципліни і бути тісно пов'язана з практичними потребами конкретного фаху. Порядок затвердження тематики курсових проектів (робіт) і їх виконання визначається вищим навчальним закладом.

Керівництво курсовими проектами (роботами) здійснюють, як правило, найбільш кваліфіковані викладачі.

Захист курсового проекту (роботи) проводиться перед комісією у складі двох-трьох викладачів кафедри (предметної або циклової комісії) за участю керівника курсового проекту (роботи).

Дипломні (кваліфікаційні) проекти (роботи) виконуються на завершальному етапі навчання студентів у вищому навчальному закладі і передбачають систематизацію, закріплення, розширення теоретичних і практичних знань зі спеціальності та застосування їх при вирішенні конкретних наукових, професійних та інших завдань, а також розвиток навичок самостійної роботи й оволодіння методикою дослідження та експерименту, пов'язаних з темою проекту (роботи).

Студенту надається право обрати тему дипломного проекту (роботи), визначену випускаючими кафедрами (предметними або цикловими комісіями), або запропонувати свою з обґрунтуванням доцільності її розробки. Керівниками дипломних проектів (робіт) призначають професорів і доцентів (викладачів) вищого навчального закладу, висококваліфікованих спеціалістів виробництва.

Самостійна робота студента є основним засобом оволодіння навчальним матеріалом у час, вільний від обов'язкових навчальних занять. Навчальний час, відведений для самостійної роботи студента, регламентується робочим навчальним планом і має становити не менш як 1/3 та не більш як 2/3 загального обсягу навчального часу студента, відведеного для вивчення конкретної дисципліни.

Зміст самостійної роботи студента над конкретною дисципліною визначається навчальною програмою дисципліни, методичними матеріалами, завданнями та вказівками викладача. Самостійна робота студента забезпечується системою навчально-методичних засобів, передбачених для вивчення конкретної навчальної дисципліни (підручник, навчальні та методичні посібники, конспект лекцій викладача, практикум тощо). Методичні матеріали для самостійної роботи студентів мають передбачати можливість самоконтролю з боку студента. Для самостійної роботи студенту також рекомендується відповідна наукова та фахова монографічна і періодична література.

Самостійна робота студента над засвоєнням навчального матеріалу з конкретної дисципліни може виконуватися у бібліотеці вищого навчального закладу, навчальних кабінетах, комп'ютерних класах (лабораторіях), а також у домашніх умовах.

Навчальний матеріал навчальної дисципліни, передбачений робочим навчальним планом для засвоєння студентом у процесі самостійної роботи, вноситься на підсумковий контроль поряд з навчальним матеріалом, який опрацьовувався при проведенні навчальних занять.

5.2.3. Практична підготовка студентів

Практична підготовка студентів є обов'язковим компонентом освітньо-професійної програми для здобуття кваліфікаційного рівня і має на меті набуття ними професійних навичок та умінь. Мета практики — оволодіння студентами сучасними методами, формами, засобами майбутньої професійної діяльності, її організації, формування професійних умінь і навичок, виховання потреби систематичного поновлювання.

Практика студентів¹:

- є складовою процесу підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах;
- передбачає безперервність та послідовність її проведення при одержанні потрібного достатнього обсягу практичних знань і умінь відповідно до різних освітніх та кваліфікаційних рівнів: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр;

¹ Питання організації, проведення і підбиття підсумків усіх видів практики студентів різних спеціальностей навчання у вищих навчальних закладах України визначаються Положенням про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України, затвердженим наказом Міністерства освіти України від 8 квітня 1993 р. № 93.

- проводиться насамперед на базі навчальних закладів, наукових установ, юридичних об'єднань, правоохоронних органів та органів державного управління, а також на підприємствах і в організаціях, установах різних галузей господарства;
- перелік видів практик для кожної спеціальності або спеціалізації, форми, тривалість і терміни проведення їх визначаються в навчальних планах.

Основні види практики у вищих закладах юридичної освіти такі:

- *позанавчальна*, що проводиться у формі залучення студентів у вільний від планових занять час до роботи в юридичних установах та об'єднаннях, участі в заходах з охорони громадського порядку, профілактики правопорушень серед молоді тощо. Цей вид практики передбачається в річних планах та графіках проходження навчального процесу вищого закладу освіти за поданням відповідних кафедр;
- *ознайомча*, призначена для первинного ознайомлення студентів з різними видами юридичної діяльності, формування професійних ціннісних орієнтацій, покращання професійного відбору;
- *стажування* — завершальний етап навчання, проводиться після опанування студентом теоретичної частини та перед виконанням кваліфікаційної роботи або дипломного проекту, з метою підготовки майбутніх спеціалістів-юристів до самостійного виконання професійних функцій на певній посаді чи у сфері професійної діяльності, набуття ними необхідних професійних навичок та умінь, збирання фактичного матеріалу для виконання кваліфікаційної та дипломної роботи, складання державних екзаменів. Під час цієї практики поглиблюють та закріплюють теоретичні знання з усіх дисциплін навчального плану.

Зміст і послідовність практики визначають відповідними програмами та іншими методичними документами, які розробляються вищим закладом освіти згідно з навчальним планом, затверджуються ректором або представниками замовників фахівців:

- наскрізною програмою практики, яка повинна відповідати нормативним документам Міністерства освіти і науки України, інших міністерств та відомств, вимогам замовників, навчальному плану, освітньо-професійній програмі спеціальності, кваліфікаційній характеристиці спеціалістів;
- робочими програмами відповідних видів практики, які зокрема містять рекомендації щодо видів, форм, тестів перевірки рівня знань, умінь, навичок, яких студенти мають набути.

Практика студентів проводиться на базах практики, які мають відповідати вимогам програми, визначаються вищим закладом освіти та замовниками на підготовку фахівців. Студенти можуть самостійно з дозволу відповідних кафедр або циклових (предметних) комісій підбирати для себе місце проходження практики і пропонувати його для використання.

Організацію, проведення, керівництво і контроль за проходженням практики студентами здійснюють керівники вищих навчальних закладів, відповідні кафедри або предметні (циклові) комісії, в окремих вищих закладах освіти — керівники практики (завідувачі відділів практики), а в технікумах, коледжах та інших навчальних закладах еквівалентного рівня — заступник директора з практичного навчання.

Організація, проведення, керівництво і контроль за проходженням практики включають:

- контроль за підготовленістю баз практики;
- розподіл студентів на практику з урахуванням замовлень на підготовку спеціалістів і майбутнього місця роботи останніх після закінчення навчання;
- проведення перед початком практики організаційних заходів: інструктажів про порядок проходження практики та з техніки безпеки, надання студентам-практикантам необхідних документів (направлення, програми, щоденника, календарного плану, індивідуального завдання, тем курсових і дипломних робіт, методичних рекомендацій та ін.);
- інформування студентів про встановлену систему звітності з практики, а саме: письмового звіту, виконання кваліфікаційної роботи, порядок оформлення виконаного індивідуального завдання, підготовка доповіді, повідомлення, виступу тощо;
- призначення базами практики керівників практики, визначення їх обов'язків;
- контроль за забезпеченням нормальних умов праці та побуту студентів і проведення з ними обов'язкових інструктажів з охорони праці й техніки безпеки;
- контроль виконання студентами-практикантами правил внутрішнього розпорядку, ведення табеля відвідування студентами бази практики;
- складання заліків з практики тощо.

Для студентів, які навчаються без відриву від виробництва, може передбачатися практика тривалістю до одного місяця.

За наявності вакантних місць студенти можуть бути зараховані на штатні посади, якщо робота відповідає вимогам програм практики. При цьому не мен-

ше ніж 50 % часу відводиться на загальнопрофесійну підготовку за програмою практики. Після закінчення терміну практики студенти звітують про виконання програми та індивідуального завдання, як правило, у формі письмового звіту, підписаного й оціненого безпосередньо керівником від бази практики, а також складають залік. Письмовий звіт разом з іншими документами, встановленими навчальним закладом (щоденник, характеристика та ін.), подається студентом на рецензування керівнику практики від навчального закладу.

Залік приймає у студентів комісія на базах практики в останні дні її проходження або у вищому навчальному закладі протягом перших десяти днів семестру, який починається після практики.

Студенту, який не виконав програму практики без поважних причин може бути надано право проходження практики повторно в разі виконання умов, визначених вищим навчальним закладом. Студент, який востаннє отримав негативну оцінку з практики в комісії, відраховується з вищого навчального закладу.

Під час практики у період роботи на робочих місцях і посадах з виплатою заробітної плати за студентами зберігається право на одержання стипендії за результатами підсумкового контролю. Усім студентам-практикантам державних вищих закладів освіти на період практики, що проводиться за межами місцезнаходження вищих закладів, сплачуються добові за рахунок витрат на практичну підготовку, а також їх проїзд залізничним, водним і автомобільним транспортом до місцезнаходження баз практики і назад, проживання в гуртожитках баз практик або в орендованих для цього житлових приміщеннях.

5.2.4. Контрольні заходи

Контрольні заходи включають поточний контроль, який здійснюється під час проведення практичних, лабораторних та семінарських занять і має на меті перевірку рівня підготовленості студента до виконання конкретної роботи (форму проведення поточного контролю під час навчальних занять і систему оцінювання рівня знань визначає відповідна кафедра (предметна або циклова комісія), а також підсумковий контроль, який проводиться з метою оцінки результатів навчання на певному освітньому (кваліфікаційному) рівні або на окремих його завершених етапах. Підсумковий контроль включає семестровий контроль та державну атестацію студента.

Вищий навчальний заклад може використовувати модульну та інші форми підсумкового контролю після закінчення логічно завершеної частини

лекційних та практичних занять з певної дисципліни і їх результати враховувати при виставленні підсумкової оцінки.

Семестровий контроль проводять у формах **семестрового екзамену, диференційованого заліку або заліку з конкретної навчальної дисципліни** в обсязі навчального матеріалу, визначеного навчальною програмою, і в терміни, встановлені навчальним планом. Семестровий екзамен — це форма підсумкового контролю засвоєння студентом теоретичного та практичного матеріалу з окремої навчальної дисципліни за семестр, що проводиться як контрольний захід.

Семестровий диференційований залік — це форма підсумкового контролю, що полягає в оцінюванні засвоєння студентом навчального матеріалу з певної дисципліни на підставі результатів виконаних індивідуальних завдань. Семестровий диференційований залік планується за відсутності модульного контролю та екзамену й не передбачає обов'язкової присутності студентів.

Семестровий залік — це форма підсумкового контролю, що полягає в оцінюванні засвоєння студентом навчального матеріалу виключно на підставі результатів виконання ним певних видів робіт на практичних, семінарських або лабораторних заняттях. Семестровий залік планується у разі відсутності модульного контролю та екзамену й не передбачає обов'язкової присутності студентів.

Студент вважається допущеним до семестрового контролю з конкретної навчальної дисципліни (семестрового екзамену, диференційованого заліку або заліку), якщо він виконав усі види робіт, передбачені навчальним планом на семестр з цієї навчальної дисципліни.

Екзамени складаються студентами в період екзаменаційних сесій, передбачених навчальним планом. Вищий навчальний заклад може встановлювати студентам індивідуальні терміни складання заліків та екзаменів. При використанні модульного контролю екзамени можуть не проводитись. Екзамени проводять згідно з розкладом, який доводиться до відома викладачів і студентів не пізніше як за місяць до початку сесії. Порядок і методику проведення заліків та екзаменів визначає вищий навчальний заклад.

Результати складання екзаменів і диференційованих заліків оцінюють за чотирибальною шкалою (“відмінно”, “добре”, “задовільно”, “незадовільно”), а заліків — за двобальною шкалою (“зараховано”, “незараховано”) і вносять до екзаменаційної відомості, залікової книжки, навчальної картки студента.

Студентів, які одержали під час сесії більше ніж дві незадовільні оцінки, відраховують з вищого навчального закладу. Студентам, які одержали під

час сесії не більше двох незадовільних оцінок, дозволяється ліквідувати академзаборгованість до початку наступного семестру. Повторне складання екзаменів допускається не більше двох разів з кожної дисципліни: один раз викладачу, другий — комісії, яка створюється деканом факультету (завідувачем відділення).

Студенти, які не з'явилися на екзамені без поважних причин, вважаються такими, що одержали незадовільну оцінку.

Державна атестація студента здійснюється державною екзаменаційною (кваліфікаційною) комісією (далі — державна комісія) після завершення навчання на певному освітньо-кваліфікаційному рівні або його етапі з метою встановлення фактичної відповідності рівня підготовки вимогам освітньо-кваліфікаційної характеристики.

Присвоєння кваліфікації молодшого спеціаліста здійснює державна кваліфікаційна комісія, інших кваліфікацій — державна екзаменаційна комісія.

Державна комісія створюється як єдина для денної, вечірньої, заочної (дистанційної) форм навчання та екстернату з кожної спеціальності. За наявності великої кількості випускників створюють кілька комісій з однієї і тієї ж спеціальності.

Державна комісія перевіряє науково-теоретичну та практичну підготовку випускників, вирішує питання про присвоєння їм відповідної кваліфікації, видачу державного документа про кваліфікацію, опрацьовує пропозиції щодо поліпшення якості освітньо-професійної підготовки спеціалістів.

Державна комісія організовується щорічно і діє протягом календарного року. До складу комісії входять голова і члени комісії: ректор (директор) вищого навчального закладу або проректор (заступник директора) з навчальної чи наукової роботи, декан факультету або його заступник (завідувач відділення або його заступник), завідувачі кафедр, професори, доценти (викладачі) профільюючих кафедр (відділень), провідні фахівці-юристи та працівники науково-дослідних інститутів.

Робота державних комісій проводиться у терміни, передбачені навчальними планами вищого навчального закладу.

У державних комісіях студенти, які закінчують вищий навчальний заклад, складають державні екзамени та захищають кваліфікаційні (дипломні) проекти (роботи).

До складання державних екзаменів та до захисту дипломних проектів (робіт) допускаються студенти, які виконали всі вимоги навчального плану.

Складання державних екзаменів або захист дипломних проектів (робіт) проводиться на відкритому засіданні державної комісії за участю не менше ніж половини її складу за обов'язкової присутності голови комісії.

Захист дипломних проектів (робіт) може проводитись як у вищому навчальному закладі, так і поза його межами.

Державний екзамен проводиться як комплексна перевірка знань студентів з дисциплін, передбачених навчальним планом.

Державні екзамени проводяться за білетами, складеними у повній відповідності до навчальних програм за методикою, визначеною вищим навчальним закладом. Тривалість державних екзаменів не повинна перевищувати шести академічних годин на день.

Результати захисту дипломного проекту (роботи) та складання державних екзаменів визначаються оцінками “відмінно”, “добре”, “задовільно” і “незадовільно”.

Результати захисту дипломних проектів (робіт), а також складання державних екзаменів оголошують у цей же день після оформлення протоколів засідання державної комісії.

Студенту, який захистив дипломний проект (роботу), склав державні екзамени відповідно до вимог освітньо-професійної програми підготовки, рішенням державної комісії присвоюється відповідна кваліфікація, видається державний документ про кваліфікацію.

Студенту, який отримав підсумкові оцінки “відмінно” не менш як з 75 % усіх навчальних дисциплін та індивідуальних завдань, передбачених навчальним планом, а з інших навчальних дисциплін та індивідуальних завдань — оцінки “добре”, склав державні екзамени з оцінками “відмінно”, захистив дипломний проект (роботу) з оцінкою “відмінно”, а також виявив себе в науковій (творчій) роботі, що підтверджується рекомендацією кафедри (предметної або циклової комісії), видається документ про кваліфікацію з відзнакою.

Рішення державної комісії про оцінку знань, виявлених при складанні державного екзамену, захисті дипломного проекту (роботи), а також про присвоєння студенту-випускнику відповідного рівня кваліфікації та видачу йому державного документа про кваліфікацію приймає державна комісія на закритому засіданні відкритим голосуванням звичайною більшістю голосів членів комісії, котрі брали участь у засіданні. За однакової кількості голосів голос голови є вирішальним.

Студент, який при складанні державного екзамену або при захисті дипломного проекту (роботи) отримав незадовільну оцінку, відраховується з вищого навчального закладу і йому видається академічна довідка.

У випадках, коли захист дипломного проекту (роботи) визнано незадовільним, державна комісія встановлює, чи може студент подати на повторний захист той самий проект (роботу) з доопрацюванням, чи він зобов'язаний опрацювати нову тему, визначену відповідною кафедрою (предметною або цикловою комісією).

Студент, який не склав державного екзамену або не захистив дипломний проект (роботу), допускається до повторного складання державних екзаменів чи захисту дипломного проекту (роботи) протягом трьох років після закінчення вищого навчального закладу¹.

Студентам, які не склали державні екзамени або не захищали дипломний проект (роботу) з поважної причини (документально підтвердженої), ректором (директором) вищого навчального закладу може бути продовжений строк навчання до наступного терміну роботи державної комісії зі складанням державних екзаменів чи захисту дипломних проектів (робіт) відповідно, але не більше ніж на один рік.

Всі засідання державної комісії протоколюють. До протоколів вносять оцінки, одержані на державних екзаменах або при захисті дипломного проекту (роботи), записують питання, що ставились, особливі думки членів комісії, вказують здобуту кваліфікацію, а також державний документ про кваліфікацію (з відзнакою чи без відзнаки), який видається студенту-випускнику, котрий закінчив вищий навчальний заклад.

5.2.5. Навчальний час студента

Навчальний час студента визначається кількістю облікових одиниць часу, відведених для здійснення програми підготовки на конкретному освітньому або кваліфікаційному рівні. Обліковими одиницями навчального часу студента є академічна година, навчальні день, тиждень, семестр, курс, рік².

Академічна година — це мінімальна облікова одиниця навчального часу. Тривалість академічної години становить, як правило, 45 хвилин. Дві академічні години утворюють пару академічних годин.

Навчальний день — складова навчального часу студента тривалістю не більш як 9 академічних годин.

Навчальний тиждень — складова навчального часу студента тривалістю не більш як 54 академічні години (18 кредитів).

¹ Перелік дисциплін, що виносяться на державні екзамени, для осіб, котрі не склали ці екзамени, визначається навчальним планом, який діяв у рік закінчення студентом теоретичного курсу.

² Облік навчального часу може здійснюватись у кредитах (credit). Кредит — це три академічні години навчальних занять та самостійної роботи в навчальному тижні протягом навчального семестру. Час, відведений для проведення підсумкового контролю, не входить до кредиту.

Навчальний семестр — складова навчального часу студента, що закінчується підсумковим семестровим контролем. Тривалість семестру визначається навчальним планом.

Навчальний курс — завершений період навчання студента протягом навчального року. Тривалість перебування студента на навчальному курсі включає час навчальних семестрів, підсумкового контролю та канікул. Сумарна тривалість канікул протягом навчального курсу, крім останнього, становить не менше ніж 8 тижнів. Початок і закінчення навчання студента на конкретному курсі оформляють відповідними (перевідними) наказами.

Навчальний рік триває 12 місяців, розпочинається, як правило, 1 вересня і для студентів складається з навчальних днів, днів проведення підсумкового контролю, екзаменаційних сесій, вихідних, святкових і канікулярних днів.

Навчальні дні та їх тривалість визначаються *річним графіком навчального процесу*, який складається на навчальний рік з урахуванням перенесень робочих та вихідних днів, погоджується і затверджується в порядку і в терміни, встановлені вищим навчальним закладом.

Навчальні заняття у вищому навчальному закладі тривають дві академічні години з перервами між ними і проводяться за розкладом. *Розклад* має забезпечити виконання навчального плану в повному обсязі щодо навчальних занять. Допускається у порядку, встановленому вищим навчальним закладом, вільне відвідування студентами лекційних занять (для студентів третього та наступних курсів). Відвідування інших видів навчальних занять (крім консультацій) є обов'язковим для студентів.

5.2.6. Форми навчання

Навчання у вищих навчальних закладах здійснюється за такими формами — денна (стаціонарна), вечірня, заочна (дистанційна), екстернат¹.

Денна (стаціонарна) форма навчання є основною формою здобуття певного рівня освіти або кваліфікації з відривом від виробництва.

Вечірня і заочна (дистанційна) форми навчання є формами здобуття певного рівня освіти або кваліфікації без відриву від виробництва.

¹ Можливе поєднання різних форм навчання.

Екстернат¹ є особливою формою навчання осіб (екстернів), які мають відповідний освітній, освітньо-кваліфікаційний рівень, для здобуття ними певного рівня вищої освіти шляхом самостійного вивчення навчальних дисциплін і складання у вищому навчальному закладі заліків, екзаменів та проходження інших форм підсумкового контролю, передбачених навчальним планом.

Екстернат:

- організовується у вищих навчальних закладах усіх рівнів акредитації і може застосовуватися на різних рівнях вищої освіти з усіх напрямів підготовки і спеціальностей;
- тривалість екстернату для здобуття певного освітньо-кваліфікаційного рівня не регламентується нормативною тривалістю навчання, визначеною навчальним планом;
- обсяг, структура і якість знань, умінь та навичок екстерна мають відповідати вимогам державного стандарту освіти, встановленого для відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня;
- лекційні, практичні, семінарські та лабораторні заняття в екстернаті не застосовують, але екстернам може бути надана можливість відвідувати заняття та виконувати інші види навчальної роботи під керівництвом викладачів на умовах, визначених вищим навчальним закладом;
- екстерну, який виконав усі вимоги навчального плану, захистив дипломну роботу, склав державні екзамени, присвоюється відповідний освітньо-кваліфікаційний рівень та видається державний документ про освіту;
- навчання в екстернаті здійснюється на основі договорів між вищим навчальним закладом та підприємствами, установами, організаціями, громадянами.

Екстернат відкривається за дозволом Міністерства освіти і науки України в акредитованих вищих навчальних закладах, які здійснюють підготовку фахівців за денною формою навчання з відповідного напрямку підготовки "Право" чи спеціальності "Правознавство".

До екстернату зараховують громадян України, які мають повну або неповну (для вищих навчальних закладів першого та другого рівнів акредитації) загальну середню освіту, середню професійну освіту, а також особи з неза-

¹ Положення про організацію екстернату у вищих навчальних закладах України: Затв. наказом Міністерства освіти України від 8 грудня 1995 р. № 340.

кінченою або закінченою вищою освітою без обмеження віку. Зарахування до екстернату проводить приймальна комісія у терміни та за порядком відбору екстернів, що визначені Правилами прийому до вищого навчального закладу.

Навчання екстерна здійснюється за індивідуальним навчальним планом, складеним на основі навчального плану з дотриманням наступності та структурно-логічної послідовності вивчення навчальних дисциплін, що визначають зміст освіти відповідного напрямку підготовки "Право" чи спеціальності "Правознавство". Індивідуальний навчальний план екстерна складається на кожний навчальний рік протягом першого місяця навчального року і погоджується з відповідними кафедрами (предметними або цикловими комісіями), затверджується деканом факультету (завідувачем відділення).

Екстерн має право користуватися бібліотечними фондами, навчальними програмами та методичними матеріалами вищого навчального закладу, навчально-лабораторним обладнанням, технічними засобами, отримувати консультації на умовах, визначених вищим навчальним закладом.

Атестація екстернів включає заліки, екзамени та інші форми семестрового контролю з навчальних дисциплін в обсязі навчальних програм, затверджених для певного напрямку підготовки відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня, а також державну атестацію. Заліки й екзамени екстерни складають, як правило, в період екзаменаційної сесії комісії у складі трьох осіб, призначеній завідувачем відповідної кафедри (головою предметної або циклової комісії). За умови успішного виконання індивідуального навчального плану екстерн може бути переведений у групу студентів, які навчаються на загальних підставах.

5.2.7. Науково-методичне забезпечення навчального процесу

Науково-методичне забезпечення навчального процесу:

- включає підготовку навчальної і наукової літератури, навчально-методичної документації та забезпечення нею вищих навчальних закладів;
- має відповідати змісту навчання, визначеному стандартами вищої освіти;
- здійснюється Міністерством освіти і науки України, іншими центральними органами виконавчої влади, що мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади (наприклад, Міністерством внутрішніх справ України тощо), науково-методичними установами та вищими навчальними закладами.

Згідно з Положенням про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах, затвердженим наказом Міністерства освіти України від 2 червня 1993 р. № 161, науково-методичне забезпечення навчального процесу у вищих навчальних закладах складається:

- зі стандартів вищої освіти;
- навчальних планів;
- навчальних програм з усіх нормативних і вибіркових навчальних дисциплін;
- програм навчальної, виробничої та інших видів практик;
- підручників і навчальних посібників;
- інструктивно-методичних матеріалів до семінарських, практичних і лабораторних занять;
- індивідуальних семестрових завдань для самостійної роботи студентів з навчальних дисциплін;
- контрольних завдань до семінарських, практичних і лабораторних занять;
- контрольних робіт з навчальних дисциплін для перевірки рівня засвоєння студентами навчального матеріалу;
- методичних матеріалів для студентів з питань самостійного опрацювання фахової літератури, написання курсових робіт і дипломних проектів (робіт).

Інші характеристики навчального процесу визначаються викладачами, кафедрами (предметними або цикловими комісіями), вищими навчальними закладами.

5.3. Переведення, відрахування, поновлення та працевлаштування студентів

5.3.1. Загальні положення

Питання переведення, відрахування та поновлення студентів, які навчаються за освітньо-кваліфікаційними рівнями молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст та магістр у вищих закладах освіти незалежно від підпорядкування та форм власності регулюється Положенням про порядок переведення, відрахування та поновлення студентів вищих закладів освіти, затвердженим наказом Міністерства освіти України від 15 липня 1996 р. № 245.

Ректори вищих закладів освіти мають право розглядати, як виняток, питання переведення з одного вищого закладу освіти до іншого або з однієї форми навчання на іншу студентів, які навчаються за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліст та магістр, тільки за умови переведення на ті самі спеціальності, за якими здійснювалась їх підготовка. Переведення студентів, які навчаються за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліст та магістр, з однієї спеціальності на іншу не допускаються.

5.3.2. Переведення студентів

Переведення студентів можливе:

- з одного вищого закладу освіти до іншого незалежно від форми навчання, напряму підготовки фахівців з вищою освітою та спеціальності;
- з одного напряму підготовки фахівців з вищою освітою на інший, з однієї спеціальності, за якою здійснюється підготовка молодших спеціалістів, на іншу або з однієї форми навчання на іншу в межах вищого закладу освіти.

Переведення студентів здійснюють ректори (директори) відповідних закладів освіти за умови наявності вакантних місць ліцензованого обсягу та, як правило, під час літніх або зимових канікул. Особливі умови переведення діють для студентів, які навчалися:

- за рахунок коштів державного бюджету;
- в державному вищому закладі освіти на договірній основі з оплатою за рахунок коштів місцевого бюджету, галузевих міністерств, відомств, підприємств, організацій, установ та фізичних осіб;
- в акредитованому або неакредитованому недержавному вищому закладі освіти;
- за двосторонніми (студент і підприємство, організація, установа) або тристоронніми (студент, заклад освіти і підприємство, організація, установа) угодами.

Порядок переведення студентів передбачає:

- подання студентом заяви про переведення до іншого закладу освіти на ім'я ректора (директора) вищого закладу освіти, в якому він навчається;
- за умови одержання його письмової згоди звернення з цією заявою до ректора (директора) того вищого закладу освіти, до якого він бажає перевестись;
- позитивний розгляд заяви ректором;
- ліквідацію академічної різниці;
- видання ректором (директором) вищого закладу освіти наказу, згідно з яким студент допускається до занять;
- направлення запиту до закладу освіти, в якому студент навчався раніше, щодо одержання поштою його особової справи;
- видання ректором (директором) вищого закладу освіти, в якому студент навчався раніше, за умови отримання запиту, наказу про відрахування студента у зв'язку з його переведенням до іншого вищого закладу освіти;

- пересилання особової справи студента на адресу вищого закладу освіти, від якого надійшов запит;
- залишення у вищому закладі освіти, в якому студент навчався раніше, копій академічної довідки, навчальної картки студента, залікової книжки та списку пересланих документів;
- видання ректором вищого закладу освіти, до якого переводиться студент, після одержання особової справи, наказу про його зарахування.

Переведення студентів на перший курс вищих закладів освіти забороняється. За умови виняткових обставин ці питання можуть розглядатись міністерствами або відомствами, які мають у своєму підпорядкуванні вищі заклади освіти.

5.3.3. Відрахування студентів

Студент може бути відрахований з вищого закладу освіти:

- за власним бажанням;
- у зв'язку з призовом на строкову військову службу (крім студентів вищих закладів освіти третього і четвертого рівнів акредитації);
- у зв'язку з переведенням до іншого вищого закладу освіти;
- за станом здоров'я на підставі висновку ЛКК;
- за академічну неуспішність (невиконання вимог навчального плану та графіка навчального процесу, незадовільне складання іспитів і заліків протягом сесії);
- за порушення навчальної дисципліни і правил внутрішнього розпорядку вищого закладу освіти (появу на заняттях у навчальному корпусі, бібліотеці, гуртожитку в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсикологічного сп'яніння, одноразове грубе порушення навчальної дисципліни або Правил внутрішнього розпорядку вищого закладу освіти);
- за вироком суду, що набирає законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого належить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

Студенту, якого відраховано з вищого закладу освіти, видають академічну довідку¹ та оригінал документа про повну загальну середню (базову загальну середню) освіту.

¹ Форму академічної довідки затверджено постановою Кабінету Міністрів України "Про затвердження переліку і зразків документів про освіту та вчені звання в Україні" від 17 грудня 1993 р. № 1058 (1058-93-п).

До особової справи студента вкладають: копію академічної довідки, підписаної керівництвом вищого закладу освіти і скріпленої гербовою печаткою, завірену деканом (завідувачем відділення), залікову книжку, студентський квиток і скріплену печаткою за підписом декана (завідувача відділення) навчальну картку студента із зазначенням виконання студентом навчального плану.

5.3.4. Поновлення у складі студентів

Поновлення у складі студентів здійснюється з урахуванням здатності претендента успішно виконувати графік навчального процесу, незалежно від тривалості перерви в навчанні, причини виключення, трудового стажу, форми навчання.

Рішення щодо поновлення на навчання приймається ректором протягом двох тижнів на підставі заяви студента, якому повідомляють причину відмови або умови зарахування на навчання, зокрема порядок та терміни ліквідації академічної різниці. Студенту, якого поновлено у вищому закладі освіти, видається залікова книжка з проставленими перезарахованими предметами з відповідними оцінками, одержаними в іншому навчальному закладі. Перезарахування предметів здійснює декан факультету (завідувач відділення).

5.3.5. Працевлаштування випускників

Випускники¹ вищих закладів освіти мають право на вільний вибір виду діяльності та місця роботи відповідно до здібностей і професійної підготовки з урахуванням особистих інтересів і суспільних потреб (окрім випадків, передбачених чинним законодавством: пільговий прийом, особливі вимоги до професійної діяльності тощо)².

¹ Випускниками вважаються студенти вищих навчальних закладів, які закінчили повний курс навчання.

² Загальні правила, що стосуються працевлаштування випускників, визначено Положенням про сприяння і працевлаштування випускників державних вищих навчальних і професійних навчально-виховних закладів України, затвердженим наказом Міністерства освіти України від 23 березня 1994 р. № 79. Положення втратило чинність у частині, що стосується випускників вищих навчальних закладів I—II і III—IV рівнів акредитації, підготовка яких здійснювалася за державним замовленням (наказ Міністерства освіти України від 9 грудня 1996 р. № 379).

Випускники та студенти вищих закладів освіти мають право звертатися щодо працевлаштування:

- до вищих закладів освіти — під час навчання;
- державної служби зайнятості за місцем постійного проживання — після закінчення навчання;
- власника або уповноваженого ним органу підприємства, установи, організації незалежно від форм власності (далі — замовника) — як протягом навчання, так і після закінчення навчального закладу.

Працевлаштування випускників, які навчалися за договорами на підготовку спеціалістів з вищою освітою, здійснюється згідно з умовами визначеними договорами (генеральними, прямими, цільовими). Зокрема, прямий і цільовий договори на підготовку та працевлаштування спеціалістів з вищою освітою, як правило, повинні передбачати такі основні зобов'язання сторін:

1. Замовник — надати випускникові роботу на період не менш як три роки відповідно до його спеціальності, кваліфікації і професійної підготовки з урахуванням вимог кваліфікаційної характеристики, а також у разі необхідності забезпечити молодого спеціаліста жилою площею відповідно до чинного законодавства.
2. Випускник — оволодіти всіма видами професійної діяльності, передбаченої відповідною кваліфікаційною характеристикою, та відпрацювати у замовника строк, визначений договором.
3. Вищий заклад освіти — забезпечити якість та рівень підготовки спеціаліста з вищою освітою.

Інші зобов'язання та відповідальність сторін визначають при укладенні договору. Замовники незалежно від форм власності згідно з цільовими договорами можуть за рахунок своїх коштів надавати студентам матеріальну допомогу та послуги, сплачувати надані студентом грошові кредити, а також виплачувати студентам підвищену стипендію або провадити доплати до державної стипендії, установлені для відповідної спеціальності, курсу, навчального закладу.

З метою сприяння працевлаштуванню випускників вищий заклад освіти:

- підтримує зв'язок з державною службою зайнятості, центральними органами державної виконавчої влади, підприємствами, установами, організаціями;

- створює банк даних місць роботи, розробляє рекомендації щодо зміни обсягів та структури підготовки спеціалістів на підставі проведеного службою зайнятості аналізу й прогнозування попиту та пропозицій на ринку праці;
- забезпечує випускників достовірною, повною й оперативною інформацією про можливість працевлаштування на підставі договірних замовлень, надання випускникам допомоги в пошуках роботи, в укладанні цільових договорів та працевлаштуванні;
- надає допомогу замовникам у доборі необхідних їм спеціалістів;
- забезпечує в межах компетенції соціально-економічний та правовий захист випускників;
- оформляє та веде облік укладених договорів, здійснює контроль за виконанням договірних зобов'язань під час навчання студентів та розгляду питання про направлення на роботу випускників;
- сприяє студентам у пошуках тимчасової роботи;
- підтримує зв'язки з випускниками, бере участь в організації роботи щодо вивчення їх трудової діяльності тощо.

Спірні питання, що виникають між вищим закладом освіти та випускником, вирішує комісія у складі: керівника (його заступника) вищого закладу освіти; завідувача кафедри, що випускає спеціалістів, (завідувача відділення); представників факультету; органів студентського самоврядування. До складу комісії можуть також включатися представники замовників, для яких в основному готуються спеціалісти в цьому навчальному закладі.

У разі самостійного працевлаштування випускники вищих закладів освіти можуть звернутися за сприянням у працевлаштуванні до державної служби зайнятості за місцем постійного проживання згідно із Законом України “Про зайнятість населення”.

Вручення випускникові диплома (свідоцтва) про закінчення навчального закладу, посвідчення про направлення на роботу або довідки про надання можливості самостійного працевлаштування та видача коштів (якщо вони перераховані до навчального закладу замовником), що йому належать, здійснюється не пізніше як п'ять днів після закінчення ним навчального закладу.

Випускникам, які одержали направлення на роботу після закінчення вищого закладу освіти, надається відпустка тривалістю один календарний місяць незалежно від того, коли вони мали останні канікули в навчальному закладі.

За час відпустки випускникам вищих навчальних закладів, які одержали направлення на роботу, виплачується допомога у розмірі місячної стипендії за рахунок замовника, до якого їх направлено на роботу. Випускни-

кам, які одержали довідки про надання можливості самостійного працевлаштування, допомога за час відпустки не виплачується.

Безробітним із числа випускників вищих закладів освіти виплачується допомога по безробіттю згідно із Законом України “Про зайнятість населення”.

5.4. Курсові, кваліфікаційні, дипломні та магістерські роботи

5.4.1. Загальні положення

Специфіка навчання у вищих навчальних закладах вимагає продуманої організації самостійної роботи студентів, яка б забезпечувала успішне оволодіння не тільки програмовим матеріалом, а й навичками дослідження, творчої діяльності.

У світлі цього положення винятково важливе значення має такий вид самостійної діяльності студентів, як виконання курсових робіт та робіт, що виконуються на завершальній стадії підготовки бакалавра, спеціаліста та магістра.

Згідно з навчальними планами студенти виконують:

- протягом періоду навчання — курсові роботи;
- на випускних курсах навчальних закладів I і II рівнів акредитації — кваліфікаційні роботи;
- на випускних курсах навчальних закладів III і IV рівнів акредитації — дипломні та магістерські роботи¹.

Особливістю письмових робіт є те, що в процесі їх підготовки та захисту мають досягатись як науково-дослідні, навчальні цілі, так і фахові завдання.

Виконуючи письмові роботи, студенти із застосуванням сучасних наукових методів самостійно досліджують певні проблеми, вивчають нормативні та правозастосовні документи, набувають навичок їх правильного розуміння та тлумачення, вчаться аналізувати наукову та навчальну літературу, критично оцінювати її, полемізувати з авторами статей, висловлювати власні думки, аргументувати та обстоювати власні думки, робити правильні наукові, теоретичні та практичні висновки.

¹ Скорочено — письмові роботи.

Письмові роботи мають реферативний або дослідницький характер:

1) *реферативні* виконують на основі аналізу й узагальнення нормативних, наукових та навчально-методичних джерел: законів, підзаконних нормативно-правових актів, їх роз'яснень, монографій, брошур, статей, методичних рекомендацій тощо. При цьому даються описи їх змісту, його аналіз, узагальнення, оцінка, її обґрунтування, власні аргументовані висновки;

2) *дослідницькі* виконують на підставі використання нормативних, наукових та навчально-методичних джерел, узагальнень юридичної практики, а також власних спостережень, досліджень емпіричних фактів, результатів експериментів, висунення власні гіпотези і т. ін. Письмова робота такого типу, як правило, має містити теоретичну частину (30—40 % загального обсягу), аналіз і узагальнення наукових даних та висновки.

*Основні вимоги*¹ до письмових робіт такі:

- актуальність тематики, відповідність її сучасному стану певної галузі науки та перспективам її розвитку, практичним завданням фахової підготовки;
- вивчення та конструктивний критичний аналіз відповідних нормативних джерел, матеріалів юридичної практики, монографічної і періодичної літератури;
- дослідження та характеристика історичних аспектів, сучасного стану, перспектив розвитку проблеми;
- використання власного досвіду;
- чітке визначення та повна й обґрунтована характеристика предмета, мети і методів дослідження, опис та аналіз проведених емпіричних досліджень чи експериментів;
- узагальнення та обґрунтування результатів, висновки та практичні рекомендації.

5.4.2. Організація і контроль процесу підготовки та захисту письмових робіт

Загальна організація і контроль процесу підготовки та захисту письмових робіт, як правило, покладають на завідувачів кафедр, а безпосереднє керівництво здійснюють наукові керівники з числа професорсько-викладацького складу, а також, за необхідності, консультанти наукових чи юри-

¹ Навчальні заклади розробляють положення, вимоги, методичні рекомендації, в яких визначають особливі умови виконання письмових робіт.

дичних установ (організацій), на базі яких студенти проводять свої дослідження.

До основних заходів з підготовки, виконання та захисту письмової роботи належать такі.

1. Вибір проблеми дослідження, наукового керівника, теми, затвердження їх та конкретизація завдання на проведення дослідження.

2. Підготовка організаційного плану виконання письмової роботи, його узгодження і схвалення науковим керівником.

3. Підготовка та узгодження розширеного плану-конспекту письмової роботи.

4. Підготовка чорнового варіанта роботи для першого читання науковим керівником.

5. Усунення зауважень, реалізація рекомендацій наукового керівника, подання чорнового варіанта на друге читання.

6. Урахування рекомендацій наукового керівника, доповнення роботи додатковими дослідженнями.

7. Оформлення роботи, її подання науковому керівникові та рецензенту, отримання рецензії.

8. Доопрацювання та дооформлення роботи з урахуванням рекомендацій рецензента і наукового керівника, подання її науковому керівникові для підготовки відгуку.

9. Написання відгуку науковим керівником, доповідь щодо завершення роботи.

10. Підготовка до захисту та захист роботи.

5.4.3. Вибір проблеми дослідження, наукового керівника, теми, затвердження їх та конкретизація завдання на проведення дослідження

Проблему дослідження та тему письмової роботи студент обирає самостійно, як правило, за відповідною тематикою, що розробляється на кафедрах навчального закладу, виходячи з актуальності наукових та практичних проблем, особливостей фахової підготовки, власних навчальних інтересів, сучасного стану розвитку наукових досліджень тощо.

При розробці та виборі тем та тематики письмових робіт, крім того, враховують інтереси й інших кафедр, особливості майбутньої діяльності, а також проблемний зв'язок різних видів письмових робіт між собою.

Будь-яка письмова робота є за своєю сутністю хоча й невеликим, початковим, але науковим дослідженням, тому при її виконанні застосовують наукові форми та методи їх організації та проведення. Зокрема, процес виконання письмової роботи складається з таких етапів:

- 1) обґрунтування теми, вибір об'єкта, предмета та визначення мети дослідження;
- 2) висунення гіпотез та відпрацювання теоретичних засад дослідження;
- 3) розробка програми і методики дослідження, його проведення, обробка й аналіз результатів, формулювання висновків;
- 4) оформлення письмової роботи і підготовка до захисту.

5.4.4. Обґрунтування теми, вибір об'єкта, предмета та визначення мети дослідження

Якщо об'єкт дослідження — все те, що протистоїть досліднику, є для нього джерелом необхідної інформації, предмет дослідження — це тільки ті компоненти, зв'язки та відношення між ними, які підлягають безпосередньому вивченню в конкретному дослідженні, є для дослідника головними та визначальними, тобто предмет дослідження вузьчий, ніж його об'єкт. Правильне, науково обґрунтоване визначення об'єкта та предмета дослідження покликане зорієнтувати дослідника на виявлення місця і значення предмета дослідження в більш цілісному і широкому понятті та явище, яким є об'єкт дослідження, а також їх адекватний опис за допомогою домінуючих у дослідженні знакових систем та правил.

Предметом досліджень можуть бути цілі діяльності у сфері права, її види, зміст, форми, методи організації та здійснення, шляхи удосконалення, система забезпечення, охорони, правового регулювання взагалі тощо. Наприклад, для порівняльно-правових досліджень:

- 1) загальними об'єктами є:
 - національні правові системи, окремі їх компоненти (галузі права, його інститути, норми), типологізація цих компонентів, тобто об'єднання у правові сім'ї;
 - системи правових норм міжнародного співробітництва або правопорядку;

- ідеологічні національні правові системи, що включають правові теорії, вчення, концепції, методологію досліджень, у тому числі історія, соціологія, філософія права;

- міжнаціональна правова ідеологія (теорії права), яка охоплює загально-визнані принципи, погляди, теорії щодо розуміння права як надбання людства;

- 2) об'єктами нормативних (юридико-догматичних) порівняльно-правових досліджень є:

- нормативно-правові акти: конституції, закони, інші акти вищих органів; державні договори і угоди; міжнародні договори; нормативно-правові акти президентів держав; за необхідності — урядові та інші підзаконні нормативно-правові акти (залежно від теми та інформаційно-технічних можливостей);

- правові інститути, підгалузі, галузі, міжгалузеві комплекси;
- конкретні правові норми;
- застосування правил законодавчої техніки, нормативно-правова термінологія, процедури підготовки і прийняття нормативно-правових актів тощо.

Аналіз об'єктів здійснюють з урахуванням таких вимог.

1. Аналізу підлягають нормативно-правові акти, прийняті у державах з одних і тих же питань.

2. Мають ураховуватися положення, які містяться в угодах з міжпарламентського співробітництва у правовій сфері, про зближення законодавства з економічних питань, а також інших питань, які становлять взаємний інтерес.

3. Крім того, мають ураховуватися практика застосування законодавства, обставини і причини прийняття зазначених вище нормативно-правових актів, ставлення до них практиків і громадян.

4. Необхідно враховувати ступінь можливості зіставлення об'єктів один з одним, тобто пов'язаність загальними для них предметами регулювання.

5. Обсяг об'єктів порівняльного аналізу має бути вичерпним і містити всі нормативно-правові акти або їх частини, що стосуються цієї сфери правового регулювання.

6. Вивченню підлягають чинні або скасовані нормативно-правові акти, а також їх проекти.

Джерелами інформації щодо об'єктів порівняльно-правового аналізу є:

- інформаційні фонди парламентів, урядів, міністерств юстиції держав;
- фонди нормативних актів і фонди наукових бібліотек, наукових інститутів;

- матеріали засобів масової інформації;
- інформаційні фонди інших органів і організацій (судів, прокуратури тощо);
- державні архіви.

Визначення теми, об'єкта, предмета, мети дослідження та його методики становлять єдиний процес, зумовлений не тільки особливими властивостями чи природою предмета, його зв'язками з іншими компонентами об'єкта, а й метою — як очікуваними результатами, їх можливим використанням та необхідністю, реальними умовами здійснення дослідження, знаннями та вміннями дослідника, емпіричною базою та методами (методикою) дослідження тощо.

Якщо наукова проблема — це “відоме про невідоме”, то необхідно визначити межі відомого, так і якимось чином окреслити те, що є невідомим, методи (прийоми, правила, способи, засоби) його дослідження. Це завдання можна вирішити шляхом огляду стану проблеми на підставі аналізу наукової та іншої літератури, нормативно-правових та правозастосовних документів, узагальнень юридичної практики.

Серед іншого доцільно визначати з урахуванням особливостей різних наукових шкіл, вчень, доктрин, концепцій таке.

- Сукупність термінів та визначень, які використовують при розкритті проблеми, їх зміст та обсяг, тобто клас явищ, до якого входить предмет дослідження, та ознаки цього класу явищ; ознаки (властивості), які відрізняють предмет від інших явищ цього класу; місце, яке він займає у структурі загального явища (системи, класу, типу, групи та ін.), функції, які виконує, тощо.
- Сутність предмета, необхідні та достатні властивості, виявлення (прояви).
- Склад (зміст) предмета та характеристик його елементів.
- Структуру (форму) і характеристики зв'язків, відношень між елементами (горизонтальні та вертикальні) предмета.
- Зовнішні зв'язки та відмінності предмета від близьких, подібних та протилежних явищ, у тому числі за функціями, призначенням у системі, до складу якої входить предмет.
- Класифікації або види предмета дослідження за різними критеріями.
- Динаміку (історію), тобто процеси та етапи виникнення, становлення, функціонування та зникнення (припинення існування) цього предмета, перспективи його розвитку тощо.

Перелік питань, що розглядаються, структурують за принципом від загального до конкретного, з урахуванням поєднання структурного та функціонального, генетичного та футурологічного підходів тощо.

Завдання дослідження включають такі елементи:

- вирішення певних теоретичних питань, які входять до загальної проблеми дослідження, зокрема виявлення сутності поняття, явища, процесу, подальше удосконалення його визначення, розробка ознак, рівнів функціонування, критеріїв ефективності, принципів та умов застосування тощо;
- всебічне вивчення практичного (нормативного та правозастосовного) вирішення цієї проблеми, виявлення її типового стану, типових недоліків і труднощів правового врегулювання, їх причин, передового досвіду юридичної практики;
- визначення та обґрунтування системи заходів для вирішення цієї проблеми;
- в окремих випадках — експериментальна, емпірична перевірка ефективності запропонованої системи заходів;
- розробка методичних рекомендацій та пропозицій щодо використання результатів дослідження в практичній діяльності юристів, наукових дослідженнях, навчально-методичному процесі.

5.4.5. Висунення гіпотез та відпрацювання теоретичних засад дослідження

Гіпотеза формується як припущення (висновок), в якому описують чи *інтерпретують, тлумачать* форми існування явища та причини його виникнення, які не є повністю доведеними, тобто наявні наукові ідеї, теорії, концепції, принципи, методи, закони або закономірності не дають можливості достатньо повно та точно пояснити властивості явища. Гіпотеза є логічною конструкцією, проміжною між наявним та створюваним теоретичним знанням, яка будується з урахуванням таких положень:

- інтуїтивність процесу висунення гіпотези поєднується з раціональними знаннями щодо фактів про об'єкт дослідження, вміннями їх аналізу, узагальнення та осмислення;
- гіпотеза має відповідати меті та описувати чи інтерпретувати конкретний предмет дослідження, допускати теоретичну чи емпіричну перевірку, визначати фактори, що зумовлюють виникнення та зміну предмета дослідження;

- побудова гіпотези є своєрідним умовиводом, в якому хід думки спрямований від наслідків (того чи іншого факту, явища) або від схожості наслідків (чи ознак) до схожості основ;
- дослідження за сутністю є процесом перевірки гіпотези, її обґрунтування, підтвердження фактами, аргументами, дослідями.

5.4.6. Розробка програми і методики дослідження, його проведення

У програмі дослідження зазначають послідовність і зміст його етапів. Методика містить опис характеристик об'єкта і предмета, причин вибору та особливостей методів, прийомів, правил, засобів, умов їх застосування та проведення дослідження, фіксування та обробки його результатів.

Проведення дослідження — це безпосередня діяльність, спрямована на вивчення предмета дослідження. Зокрема, проведення порівняльно-правового дослідження передбачає такі етапи.

1. Усвідомлення дослідником поставленого завдання.
2. Збирання необхідного нормативно-правового матеріалу, літератури, статистичних даних, у тому числі міжнародно-правових документів, матеріалів із зарубіжного досвіду регулювання визначених питань.
3. Обробку й аналіз зібраного матеріалу:
 - а) перевірку достовірності та повноти зібраних матеріалів:
 - перевірку точності текстів нормативно-правових документів (їх відповідності контрольним примірникам або офіційним виданням);
 - перевірку точності та повноти відображення в них внесених до них змін і доповнень;
 - перевірку наявності нормативно-правових актів, відсилання до яких є в текстах нормативно-правових актів;
 - б) розподіл зібраного матеріалу за основними питаннями та розділами теми.

Проведення власне порівняльно-правового дослідження:

- а) порівняння нормативно-правових рішень з подібних (однакових, схожих) питань, з'ясування їх загальних і відмінних рис за кількісними характеристиками. Складання таблиць (у разі необхідності), які відображають ці кількісні характеристики;
- б) якісну оцінку нормативно-правових рішень, що порівнюються, з погляду їх відповідності наявним потребам практики, забезпеченості фінансо-

во-матеріальними засобами і зіставлення цих рішень з наявними найбільш вдалим рішеннями однотипних питань;

в) оцінювання нормативно-правових рішень, що порівнюються, з погляду їх конституційності, законності, відповідності нормам міжнародного права.

Підготовку та оформлення результатів дослідження:

- а) підготовку та оформлення підсумкових документів, які містять результати дослідження;
- б) розробку (у разі необхідності) рекомендацій зацікавленим органам з метою удосконалення правових норм, які регулюють цю сферу суспільних відносин;
- в) обговорення (у разі необхідності) підготовлених підсумкових документів і рекомендацій у зацікавлених органах і установах;
- г) визначення переліку зацікавлених органів і установ, які необхідно ознайомити з результатами досліджень і направлення до них відповідних матеріалів.

5.4.7. Опрацювання нормативних, наукових, навчально-методичних та інших літературних джерел

Важливий етап проведення дослідження — опрацювання нормативних, наукових, навчально-методичних та інших літературних джерел. Для визначення переліку джерел, які необхідно опрацювати при проведенні дослідження, а також при складанні бібліографії, використовують:

- бібліотечні систематичні каталоги, в яких картки з назвами творів розташовані за галузями знань;
- бібліотечні алфавітні каталоги, в яких картки на книжки розташовані в алфавітному порядку прізвищ авторів;
- бібліотечні предметні каталоги, що містять картки з назвами творів з конкретних проблем і спеціальностей;
- бібліографічні довідникові видання (покажчики окремих тем і розділів).

Крім того, використовують виноски і посилання в підручниках, монографіях, енциклопедичних словниках та ін., покажчики статей, опублікованих протягом календарного року і розміщених у кінці останнього номера журналу за кожен рік видання. Складений список літератури погоджують з науковим керівником. Опрацювання (вивчення) джерел передбачає:

- попереднє ознайомлення і складання власної бібліографічної картотеки за аналогією з бібліотечною картотекою;
- повторне ґрунтовне читання, під час якого виділяють та усвідомлюють головні думки й основні положення, висунуті автором книги або статті, аналізують їх, занотовують на картках, у зошитах або у вигляді файлів. Для цього використовують картки (краще з твердого паперу) однакового розміру, на одному боці яких записують прізвище та ініціали автора, назву роботи, а також час і місце її видання та обсяг у сторінках, а також кількість сторінок у книзі. На зворотному боці картки стисло записують все, що зацікавило у прочитаній праці, чи назви питань з посиланням на іншу форму фіксування результатів аналізу джерела (зошит, файл, папку);
- окреме занотування інформації, яка безпосередньо стосується теми письмової роботи, на окремих аркушах паперу, із залишенням полів для подальшого поповнення додатковими даними, причому запис треба робити у формі, яка дасть можливість (після відповідної літературної правки при оформленні роботи) включити цю інформацію до розділу письмової роботи, в якому дається огляд літератури.

Загальноприйняті правила опису використаної літератури вимагають, щоб про кожний документ (книжку) подавалися такі відомості:

- прізвище та ініціали автора; якщо книжка написана кількома авторами, то перелічують або всі прізвища (за таким порядком, в якому вони вказані в книжці), або лише прізвище та ініціали першого автора, після чого роблять приписку “та ін.”;
- повна і точна назва книжки, яка не береться в лапки; підзаголовок, який уточнює назву (якщо він зазначений на титульному листку); дані про повторне видання;
- назва міста видання книжки в називному відмінку (для міст Києва, Харкова, Москви, Ленінграда вживають скорочення: К., Х., М., Л.);
- назва видавництва (без лапок); рік видання (без слів “рік” або скорочення “р.”); кількість сторінок із скороченням “с.”. Кожну групу відомостей відокремлюють одна від одної знаками “крапка” і “тире” (.—).

Бібліографічний опис роблять мовою документа. З метою компактності бібліографічного опису при його складанні слова і словосполучення скорочують, окрім назви документа.

Необхідно підкреслити, що робота студента з джерелами не закінчується їх вивченням за складеним із самого початку списком, а триває протягом усього періоду підготовки роботи з урахуванням змін у змісті дослідження та появи нових джерел.

5.4.8. Підготовка до написання та написання роботи

Написання роботи здійснюється на підставі погодженого з науковим керівником розгорнутого плану-конспекту роботи, який у стислому узагальненому вигляді відтворює основний зміст її частин (вступу, назви і змісту розділів чи глав, висновків).

При підготовці до написання роботи особливу увагу приділяють забезпеченню якості змістової сторони викладу матеріалу: логічності й послідовності, повноті й репрезентативності, тобто широті використання нормативних та наукових джерел, загальній грамотності та відповідності стандартам і прийнятним правилам, списку літератури і змістові додатків тощо.

Письмову роботу рекомендується виконувати спочатку в чорновому варіанті (перший варіант), що дає змогу вносити до тексту необхідні зміни і доповнення з власної ініціативи та у зв'язку із зауваженнями наукового керівника.

Для полегшення подальшого кінцевого оформлення письмової роботи рекомендується дотримуватися таких вимог:

- здійснювати написання чорнового варіанта роботи на окремих аркушах паперу, з одного боку, з полями (шириною приблизно 3—4 см), чорнилом, чітко і розбірливо, що забезпечує можливість внесення зауважень або пропозицій керівником роботи або у подальшому — необхідних доповнень до тексту на полях або на зворотному боці аркуша;
- навіть чорновий варіант слід підготувати своєчасно (а не в останні дні встановленого терміну здачі) й відповідно до плану роботи, причому кожен розділ роботи доцільно виконувати повністю, прагнучи до його завершеності, формулюючи висновки і роблячи наступний перехід до нового розділу;
- матеріал роботи доцільно розподіляти на змістові частини (розділи, глави і параграфи), які відокремлюють заголовками та нумерують відповідно;
- назви розділів роботи мають бути стислими, чіткими, синтаксично різноманітними у побудові речень, послідовно та точно відображати внутрішню логіку її змісту;
- обсяг чорнового варіанта не повинен набагато перевищувати встановлений для чистового варіанта;
- якщо в роботі використано цитати, цифрові дані чи згадано твори або запозичені думки з праць інших авторів, близьких до оригіналу, то слід обов'язково робити бібліографічні посилання на джерела;

- слід звернути увагу на літературну обробку кожного речення, вибір необхідних формулювань, які просто, чітко, коротко й доступно виражають зміст викладених питань. Не варто вживати як тільки складні синтаксичні конструкції, так і надмірно короткі, лаконічні фрази, не пов'язані логічно, з наявним подвійним тлумаченням і т. ін.;

- рекомендується не вживати слова і вирази-штампи типу “на всі сто відсотків”, “на даний момент” тощо, уникати частих повторень слів чи словосполучень, дотримуватись прийнятої термінології, позначень, умовних скорочень і символів;

- слід уникати викладу матеріалу від першої особи однини (“Я спостерігав”, “Я вважаю”, “Мені здається”, “На мою думку” тощо) чи множини (“Ми отримуємо”, “Ми спостерігаємо”, “Ми маємо” і т. ін.). Допускається вживання означено-особових речень: “спостерігаємо”, “встановлюємо”, “маємо на увазі” чи використання виразів типу: “на наш погляд”, “на нашу думку”, “на думку автора роботи” або “проведені досліді підтвердили...” чи “...дають підстави вважати, робити висновки...”;

- ініціали, як правило, ставлять перед прізвищем особи, яка згадується в тексті.

Виконану в чорновому варіанті роботу подають на перегляд науковому керівникові, а його зауваження та пропозиції використовують для удосконалення роботи. Після перевірки та уточнення назв розділів, параграфів, додатків, послідовності розміщення матеріалу, обґрунтованості висновків та рекомендацій, їх остаточного погодження з керівником оформляють чистовий варіант роботи.

5.4.9. Основні вимоги до структури та тексту письмової роботи

Назва письмової роботи. Назва письмової роботи має бути, за можливостю, короткою, відповідати обраній проблемі (спеціальності чи спеціалізації підготовки) та суті вирішуваного наукового завдання, вказувати на мету дослідження і його завершеність. Також для більшої конкретизації (за необхідності) робота має містити невеликий, на 4—6 слів, підзаголовок. Не рекомендується використовувати у назвах слова та словосполучення, в яких не відображено достатньою мірою сутність проблеми (“Дослідження питання...”, “Дослідження деяких шляхів...”, “Деякі питання...”, “Матеріали до вивчення...”, “До питання...” тощо), а також ускладнену термінологію.

При написанні письмової роботи необхідно стисло, логічно й аргументовано викладати зміст і результати досліджень, уникати загальних слів, без-

доказових тверджень, тавтології, обов'язково посилається на авторів і джерела, з яких запозичені матеріали або окремі результати.

Структура письмової роботи. За *структурою* письмова робота складається з титульного аркуша; змісту; переліку умовних позначень (за необхідності); вступу; основної частини; висновків; списку використаних джерел; додатків (за необхідності).

Титульний аркуш письмової роботи має містити:

- найменування вищого навчального закладу, факультету та кафедри, на яких виконана письмова робота;
- прізвище, ім'я, по батькові студента, індекс навчальної групи та номер залікової книжки;
- найменування навчальної дисципліни, з якої виконується письмова робота;
- вид та назву письмової роботи (за необхідності — шифр і найменування спеціальності чи спеціалізації підготовки);
- науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я, по батькові наукового керівника і консультанта;
- місто і рік.

На титульному аркуші також позначають гриф обмеження поширення відомостей (за необхідності).

Після титульного аркуша розташовуються:

- **зміст письмової роботи**, який містить найменування та номери початкових сторінок усіх розділів, підрозділів та пунктів, що мають заголовок, зокрема вступу, висновків до розділів, загальних висновків, додатків, списку використаної літератури та ін.;
- **перелік умовних позначень**, символів, одиниць, скорочень і термінів (за необхідності), який складається з двох колонок, в яких зліва за абеткою наведено умовні позначення, скорочення тощо, справа — їх детальну розшифровку.

Вступна частина дослідження має відображати теоретичну роботу, яку автор провів згідно з рекомендаціями, наведеними вище. У вступі письмової роботи розкривають сутність і стан розробки наукової проблеми (завдання), її теоретичну і практичну значущість, підстави і вихідні дані для розробки теми, теоретичний аналіз проблеми і попереднього досвіду її вивченості,

здійснюють методологічне обґрунтування та логіко-історичний аналіз проблеми, оцінюють ступінь інноваційної, теоретичної та практичної значущості дослідження обґрунтовують актуальність та необхідність проведення дослідження.

Зокрема слід розкрити:

- актуальність теми шляхом аналізу та порівняння з відомими дослідженнями вибраної проблеми, за допомогою визначення необхідності та доцільності дослідження для розвитку відповідної галузі юридичної науки чи юридичної практики;
- зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами навчально-го закладу (кафедри), а також з галузевими та державними планами, програмами;
- мету і завдання дослідження, причому не рекомендується формулювати мету як "Дослідження...", "Вивчення...", тому що ці слова вказують на засіб досягнення мети, а не на саму мету;
- наукову новизну одержаних результатів, тобто дається анотація нових наукових положень (рішень), запропонованих у письмовій роботі, визначається їх відмінність від відомих раніше, описується ступінь новизни (вперше одержано, удосконалено, дістало подальший розвиток);
- практичне значення одержаних результатів — подають відомості про наукове та практичне використання результатів досліджень або рекомендації щодо їх використання, інформацію щодо ступеня готовності до використання або масштабів використання, впровадження результатів досліджень із зазначенням назв організацій, в яких здійснено реалізацію, форм реалізації та реквізитів відповідних документів;
- апробацію результатів дослідження, зокрема вказують, на яких науково-практичних конференціях, конкурсах, олімпіадах, симпозіумах, нарадах оприлюднено результати дослідження;
- публікації, тобто вказується у яких монографіях, статтях у наукових журналах, збірниках наукових праць, матеріалах і тезах конференцій тощо опубліковані результати дослідження.

Остаточну вступну частину роботи доцільно редагувати на завершальній стадії дослідження, коли досліджувана проблема постає перед автором у повному обсязі.

Основна частина письмової роботи. Основна частина письмової роботи, як правило, складається з розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів. Розділи (глави, параграфи) роботи за назвою, структурою, змістом мають відпові-

дати завданням дослідження поставленої проблеми. Кожний розділ починається з нової сторінки його назвою. У розділах основної частини описують:

- огляд літератури за темою і вибір напрямів досліджень — окреслюють основні етапи розвитку наукової думки за проблемою дослідження, висвітлюють нормативні, наукові та навчальні джерела, визначають невирішені питання, обґрунтовують необхідність проведення досліджень у цій галузі;
- обґрунтування вибору напряму дослідження, методи розв'язання задач і їх порівняльні оцінки, загальну методiku проведення дослідження, методи побудови гіпотез;
- результати досліджень, оцінки повноти вирішення поставлених завдань та достовірності одержаних результатів, їх порівняння з аналогічними результатами вітчизняних і зарубіжних досліджень тощо.

Доцільно викладення матеріалу окремого розділу підпорядковувати певній провідній ідеї (положенню, принципу). Кожен розділ роботи завершується формулюванням висновків, в яких узагальнено та стисло викладають наведені в розділі наукові й практичні результати. Працюючи над рукописом, необхідно звернути увагу і на розбиття тексту на абзаци. Кожен абзац має містити певну думку, виражену однією чи кількома фразами або реченнями. При написанні письмової роботи мають даватися посилання на джерела, матеріали або окремі результати з яких наводяться в роботі, чи на ідеях і висновках яких розробляються проблеми, завдання, питання. Такі посилання дають змогу відшукати документи і перевірити достовірність відомостей про цитування документа, дають необхідну інформацію щодо нього, допомагають з'ясувати його зміст, мову тексту, обсяг. Посилатися слід на останні видання публікацій. На більш ранні видання можна посилатися лише тоді, коли в них міститься матеріал, який не включено до останнього видання. Якщо використовують відомості, матеріали з монографій, оглядових статей, інших джерел з великою кількістю сторінок, то в посиланні необхідно точно зазначити номери сторінок, ілюстрацій, таблиць, формул з джерела, на яке дано посилання в роботі. Узагальнені числові дані, які можуть концентруватися в таблицях, діаграмах, графіках, схемах, необхідно наводити точно та аргументовано, з посиланням на відповідні джерела чи власні обчислення.

Висновки письмової роботи. У висновках письмової роботи описують найбільш важливі наукові та практичні результати дослідження, зокрема формулювання наукової проблеми (завдання), методи її дослідження, значення для юридичної науки і практики, рекомендації щодо наукового та практичного використання результатів для вдосконалення організації наукового знання та юридичної практики, обґрунтування їх достовірності тощо.

Список використаних джерел. Список використаних джерел розміщують у порядку згадування джерел у тексті за їх наскрізною нумерацією. Список літератури розміщують після основного тексту роботи, його обсяг не перевищує 5 % обсягу рукопису. До цього списку рекомендується включати основну та спеціальну літературу з теми, що досліджується, на яку в роботі є посилання або з якою автор ознайомився, хоча на неї і немає посилань. Розміщувати матеріали бібліографічного опису в списку літератури рекомендуємо в такій послідовності:

1. Державні документи і матеріали:
 - Конституція України;
 - законодавчі акти Верховної Ради;
 - укази Президента України;
 - постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України;
 - тематичні збірники державних документів України.
2. Документи і матеріали міністерств та відомств, місцевих органів державного управління та самоврядування.
3. Джерела: неопубліковані (групуються за архівами) та опубліковані (документи, літописи, спогади, листи, щоденники, статистика).
4. Література: вітчизняні видання (книги, статті), в тому числі перекладені, в алфавітному порядку; зарубіжні видання (книги, статті іноземними мовами).
5. Використані періодичні видання.
6. Використані бібліографічні довідники.

Список літератури в науковій роботі свідчить про обсяг використаних автором джерел, про рівень вивчення стану досліджуваної проблеми і навичок роботи з науковою літературою.

Додатки. У додатках розміщують допоміжний матеріал, необхідний для повноти сприйняття дослідження: статистичні дані, результати аналізу юридичних справ, проекти нормативно-правових актів, описання приватних методик та результатів дослідження, опис алгоритмів і програм розв'язання задач на ПЕОМ, ілюстрації допоміжного характеру.

5.4.10. Правила оформлення письмової роботи та вимоги до неї

Оформлення робіт є важливим елементом її виконання, а також фактором, який враховується при її оцінюванні під час рецензування та захисту. Єдиних вимог до зовнішнього оформлення, структури, обсягу, змісту і стилю викладу дипломних та кваліфікаційних робіт немає, проте чинні норма-

тивні документи встановлюють загальні принципи щодо оформлення таких робіт. Письмову роботу виготовляють рукописним способом або за допомогою комп'ютера, друкують машинописним способом на одному боці аркуша білого паперу формату А4 (210 × 297 мм) чи форматів у межах від 203288 до 210297 мм, через два міжрядкових інтервали, до 30 рядків на сторінці.

Обсяги письмових робіт, як правило, становлять (без додатків) друкованих сторінок:

- курсових робіт — 20—25;
- кваліфікаційних робіт — 40—50;
- дипломних робіт — 50—70;
- магістерських робіт — 70—100.

Текст письмової роботи необхідно друкувати, залишаючи береги таких розмірів: лівий — не менше 20 мм, правий — не менше 10 мм, верхній — не менше 20 мм, нижній — не менше 20 мм.

Шрифт друку має бути чітким, мінімальна висота шрифту — 1,8 мм, стрічка — чорного кольору середньої жирності. Щільність тексту письмової роботи має бути однаковою.

Окремі іншомовні слова, формули, умовні знаки вписують у текст письмової роботи чорнилом, тушшю, пастою тільки чорного кольору, при цьому щільність вписаного тексту має бути близька до щільності основного тексту.

Друкарські помилки, описки і графічні неточності, виявлені в процесі написання, можна виправляти підчищенням або зафарбуванням білою фарбою і нанесенням на тому ж місці або між рядками виправленого тексту машинописним способом.

Заголовки структурних частин письмової роботи “ЗМІСТ”, “ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ”, “ВСТУП”, “РОЗДІЛ”, “ВИСНОВКИ”, “СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ”, “ДОДАТКИ” друкують великими літерами симетрично до тексту. Заголовки підрозділів друкують маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу (крапку в кінці заголовка не ставлять). Заголовки пунктів друкують маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу в розрядці в підбір до тексту, в кінці ставлять крапку. Відстань між заголовком (за винятком заголовка пункту) та текстом має дорівнювати 3—4 інтервалам.

Кожну структурну частину письмової роботи треба починати з нової сторінки. Сторінки, розділи, підрозділи, пункти, підпункти, малюнки, таблиці, формули нумерують арабськими цифрами без знака №. Першою сторінкою письмової роботи є титульний аркуш, який включають до загальної нуме-

рації сторінок, але номер сторінки не ставлять, на наступних сторінках номер проставляють у правому верхньому куті сторінки без крапки в кінці. Зміст, перелік умовних позначень, вступ, висновки, список використаних джерел не нумерують. Номер розділу ставлять після слова “РОЗДІЛ”, після номера крапку не ставлять, потім з нового рядка друкують заголовок розділу. Підрозділи нумерують у межах кожного розділу. Номер підрозділу складається з номера розділу і порядкового номера підрозділу, між якими ставлять крапку. В кінці номера підрозділу має стояти крапка, наприклад: “2.3.” (третій підрозділ другого розділу). Потім у тому ж рядку йде заголовок підрозділу. Пункти нумерують у межах кожного підрозділу. Номер пункту складається з порядкових номерів розділу, підрозділу, пункту, між якими ставлять крапку. В кінці номера повинна стояти крапка, наприклад: “1.3.2.” (другий пункт третього підрозділу першого розділу). Потім у тому ж рядку йде заголовок пункту. Пункт може не мати заголовка. Підпункти нумерують у межах кожного пункту за такими ж правилами, як пункти.

Ілюстрації (фотографії, схеми, графіки, карти) і таблиці необхідно подавати в письмовій роботі безпосередньо після тексту, де вони згадані вперше, або на наступній сторінці. Ілюстрації і таблиці, розміщені на окремих сторінках, включають до загальної нумерації сторінок. Ілюстрації позначають словом “Рис.” і нумерують послідовно в межах розділу, за винятком ілюстрацій, поданих у додатках. Номер ілюстрації має складатися з номера розділу і порядкового номера ілюстрації, між якими ставлять крапку. Наприклад: “Рис. 1.2” (другий рисунок першого розділу). Номер ілюстрації, її назву і пояснювальні підписи розміщують послідовно під ілюстрацією. Таблиці нумерують послідовно (за винятком таблиць, поданих у додатках) у межах розділу. В правому верхньому куті над відповідним заголовком таблиці розміщують напис “Таблиця” із зазначенням її номера. Номер таблиці має складатися з номера розділу і порядкового номера таблиці, між якими ставлять крапку, наприклад: “Таблиця 1.2” (друга таблиця першого розділу).

Формули в письмовій роботі (якщо їх більше одної) нумерують у межах розділу. Номер формули складається з номера розділу і порядкового номера формули в розділі, між якими ставлять крапку. Номери формул пишуть біля правого берега аркуша на рівні відповідної формули в круглих дужках, наприклад: (3.1) (перша формула третього розділу).

Примітки до тексту і таблиць, в яких зазначають довідкові й пояснювальні дані, нумерують послідовно в межах одної сторінки. Якщо приміток на одному аркуші кілька, то після слова “Примітки” ставлять двокрапку, наприклад:

Примітки:

1. ...
2. ...

Якщо є одна примітка, то її не нумерують, і після слова “Примітка” ставлять крапку. Якість ілюстрацій має забезпечувати їх чітке відтворення (електрографічне копіювання, мікрофільмування). Ілюстрації мають бути виконані чорнилом, тушшю або пастою чорного кольору на білому непрозорому папері. У письмовій роботі слід застосовувати лише штрихові ілюстрації й оригінали фотознімків. Фотознімки розміром меншим за формат А4 мають бути наклеєні на стандартні аркуші білого паперу формату А4. Ілюстрації повинні мати назву, яку розміщують після номера ілюстрації. У разі необхідності ілюстрації доповнюють поясненнями. Цифровий матеріал, як правило, повинен оформлювати у вигляді таблиць. Кожна таблиця повинна мати назву, яку розміщують над таблицею і друкують симетрично до тексту. Назву і слово “Таблиця” починають з великої літери. Назву не підкреслюють. Пояснення значень символів і числових коефіцієнтів треба подавати безпосередньо під формулою в тій послідовності, в якій їх дано у формулі. Значення кожного символу і числового коефіцієнта треба подавати з нового рядка. Перший рядок пояснення починають зі слова “де” без двокрапки. Рівняння і формули треба виділяти з тексту вільними рядками. Вище і нижче кожної формули потрібно залишити не менше одного вільного рядка. Якщо рівняння не вміщується в один рядок, його слід перенести після знака рівності (=) або після знаків плюс (+), мінус (-), множення (·) і ділення (:).

Посилання в тексті письмової роботи на джерела слід зазначати порядковим номером за переліком посилань, виділеним двома квадратними дужками, наприклад, “...за результатами досліджень [1—9]...”.

Допускається наведення посилань на джерела у виносках, при цьому оформлення посилання має відповідати його бібліографічному опису за переліком посилань із зазначенням номера.

Список використаних джерел. Джерела можна розміщувати в списку:

- у порядку появи посилань у тексті (найбільш зручний для користування);
- алфавітному порядку прізвищ перших авторів або заголовків;
- хронологічному порядку.

Відомості про джерела, включені до списку, необхідно давати згідно з вимогами державного стандарту з обов’язковим наведенням назв праць.

Додатки. Додатки оформлюють як продовження письмової роботи на наступних її сторінках або у вигляді окремої частини, розміщуючи їх у порядку появи посилань у тексті роботи. Якщо додатки оформлюють на наступних

сторінках роботи, кожний такий додаток має починатися з нової сторінки. Додаток повинен мати заголовок, надрукований угорі малими літерами з першої великої симетрично відносно тексту сторінки. Посередині рядка над заголовком малими літерами з першої великої друкується слово “Додаток _____” і велика літера, що позначає додаток. Додатки слід позначати послідовно великими літерами української абетки, за винятком літер Г, Є, І, Ї, Й, О, Ч, Ь, наприклад, додаток А, додаток Б тощо. Один додаток позначається як додаток А. Текст кожного додатка за необхідності можна поділити на розділи й підрозділи, які нумерують у межах кожного додатка. У такому разі перед кожним номером ставлять позначення додатка (літеру) і крапку, наприклад, А.2 — другий розділ додатка А; В.3.1 — підрозділ 3.1 додатка В.

Ілюстрації, таблиці й формули, розміщені в додатках, нумерують у межах кожного додатка, наприклад: рис. Д.1.2 — другий рисунок першого розділу додатка Д; формула (А.1) — перша формула додатка А.

Опис джерел. Правила опису використаної літератури вимагають щоб щодо кожного документа подавалися такі відомості:

1) прізвище та ініціали автора; якщо книжка написана кількома авторами, то перелічують або всі прізвища (за таким порядком, в якому вони вказані в книжці), або лише прізвище та ініціали першого автора, після чого роблять приписку “та ін.”; повна і точна назва книжки (без лапок); підзаголовки, який уточнює назву (якщо він позначений на титульному листку); дані про повторне видання; назва міста видання книжки в називному відмінку (для міст Києва, Харкова, Москви вживаються скорочення: К., Х., М.); назва видавництва (без лапок); рік видання (без слів “рік” або скорочення “р.”); кількість сторінок зі скороченням “с.”. Кожну групу відомостей відокремлюють одну від одної знаками “крапка” і “тире” (. —);

б) документи, які мають більше трьох авторів, описують за назвою, а у відомостях про відповідність наводять прізвища чотирьох авторів (якщо їх чотири) або трьох з припискою “та ін.” (якщо їх п’ять і більше);

в) якщо на титульному аркуші немає прізвища автора (або авторів), то запис даних про книжку починають з назви книжки, після чого вказують прізвище редактора та його ініціали, які ставлять перед прізвищем, і всі останні елементи під прізвищем автора;

г) у відомостях про твори видатних вчених, опублікованих в окремих збірниках праць, подають такі дані: прізвище та ініціали автора; повний заголовок твору; найменування видання, в якому міститься цей твір; номер тому і номери сторінок, на яких надрукований твір;

д) збірки статей, матеріали конференцій тощо;

е) відомості про статті, які опубліковані в збірниках, журналах та інших періодичних виданнях, мають містити: прізвище та ініціали автора статті; заголовок статті, після якого йде повна назва джерела, в якому містяться стаття (книжки чи збірника) за викладеними вище правилами, для періодичних видань — назва журналу або газети, рік випуску, номер журналу, сторінки, а для газет — число і місяць.

Бібліографічний опис роблять мовою документа. З метою компактності бібліографічного опису при його складанні слова і словосполучення скорочують, окрім назви документа.

5.4.11. Рецензування, підготовка та проведення захисту письмової роботи

Рецензування письмових робіт. Відгуки та рецензії наукового керівника, консультанта та рецензента про письмову роботу, їх виступи на захисті письмової роботи є необхідним елементом її творчого та критичного обговорення, гарантом виконання встановлених вимог та об’єктивності оцінки.

У відгуках (рецензіях) встановлюються актуальність обраної теми, ступінь обґрунтованості наукових положень, сформульованих висновків і рекомендацій, їхня достовірність, повнота і новизна, надаються рекомендації щодо їх використання, а також робиться висновок про відповідність письмової роботи встановленим вимогам, вказується на її зв’язок з державними чи галузевими науковими програмами, пріоритетними напрямками розвитку науки й техніки, визначеними Верховною Радою України, тощо.

Об’єктивність оцінки обґрунтованості основних положень роботи, їх достовірності, новизни та значущості залежить від повноти висвітлення позитивних і негативних сторін роботи, зокрема аналізу ключових проблем, висновків і тверджень, шляхів використання результатів, завершеності змісту та якості оформлення дослідження.

Відгук наукового керівника роботи пишеться в довільній формі і зазначається рівень підготовки студента за цією навчальною дисципліною або до наукової діяльності чи виконання професійних функцій за спеціалізацією юридичної діяльності, а саме:

- ступінь самостійності у виконанні роботи;
- новизна поставлених наукових, навчальних та практичних питань, оригінальність шляхів їх вирішення;

- вміння використовувати нормативно-правові акти та правозастосовні рішення, наукову та навчально-методичну літературу;
- ступінь оволодіння методами дослідження;
- повнота і якість розробки теми;
- логічність, послідовність, аргументованість, літературна грамотність викладення матеріалу;
- відповідність вимогам державного стандарту освіти;
- можливість практичного застосування висновків, рекомендацій роботи;
- висновок про відповідність вимогам та оцінка роботи за чотирибальною системою: відмінно, добре, задовільно, незадовільно.

Для оцінки рівня наукової та практичної значущості результатів, розробок і рекомендацій, викладених у письмовій роботі, використовують рецензії юридичних установ та організацій, органів державної влади, громадських об'єднань, політичних партій.

У рецензії, крім питань, тотожних питанням змісту відгуку, звертається увага на визначення актуальності проблеми для правотворчої та правозастосовної практики, врахування вимог відповідних керівних документів, висновки, пропозиції та рекомендації, можливості їх практичного застосування.

Якщо встановлено суттєві порушення вимог до підготовки та оформлення письмових робіт (запозичення чужих праць без посилань, невідповідність змісту письмової роботи обраній темі дослідження чи спеціалізації, спеціальності підготовки), у відгуку чи рецензії мають бути вказані конкретні причини, через які письмова робота не рекомендується до захисту.

Відгук (рецензія) не повинен складатися з короткого формального висновку про те, що письмова робота відповідає встановленим вимогам, або мати невизначений характер і містити формулювання подібні до “значний науковий інтерес”, “суттєвий внесок”, “крок до вирішення проблеми”.

Відгуки (рецензії) особисто підписуються їх авторами, у разі необхідності офіційно засвідчуються.

Копії письмових відгуків (рецензій) видають студентам не пізніше як за десять днів до захисту письмової роботи.

Під час виступу на захисті письмової роботи, як правило, оголошують повний текст відгуку (рецензії).

Підготовка до захисту. Завершену письмову роботу разом з відгуками керівника і рецензента подають на кафедру, а в подальшому, залежно від виду письмової роботи, у Державну кваліфікаційну чи екзаменаційну комісію разом з довідкою деканату факультету про виконання студентом навчального плану та оцінками з теоретичних дисциплін, курсових робіт, навчальної практики, а також іншими матеріалами, які характеризують наукову та прак-

тичну цінність роботи (друковані статті з теми дослідження, тези наукових доповідей, акти впровадження результатів роботи в практику та ін.)

Після завершення роботи готують доповідь на захист, яка не повинна перевищувати за часом 12—15 хв і у якій висвітлюють:

- обґрунтування актуальності теми дослідження;
- мету, завдання, об'єкт, предмет, проблему та гіпотезу дослідження;
- методологію та результати дослідження;
- елементи новизни в теоретичних положеннях та в практичних рекомендаціях;
- труднощі, яких довелося зазнати в процесі дослідження; положення, гіпотези, які не знайшли підтвердження;
- відповіді на основні зауваження наукового керівника та рецензента.

На захист можна готувати на великих аркушах паперу власні схеми, таблиці, діаграми, графіки тощо.

Орієнтовний порядок проведення захисту письмової роботи. Захист розпочинається, як правило, доповіддю студента, яка може читатися з написаного тексту, але краще — розповідатися.

Після доповіді студентові задають питання члени комісії і присутні. Запитання можуть бути пов'язані з темою роботи, а можуть бути значно ширші від теми роботи, оскільки захист має на меті виявити не лише знання з теми дослідження, а й рівень загальної підготовки студента з навчальної дисципліни або випускника з обраної спеціальності.

Після відповіді на всі запитання голова комісії зачитує відгук про роботу та рецензію на неї.

Члени комісії чи присутні у своїх виступах висловлюють думку щодо письмової роботи та рівня підготовки студента.

На всі зауваження, викладені у відгуках та рецензіях, виступах під час захисту роботи, студент зобов'язаний дати вичерпні відповіді.

Хід захисту фіксують у протоколі засідання комісії.

Оцінку виставляють на закритому засіданні комісії, голова оголошує її студенту і всім присутнім на відкритому засіданні.

Кращі роботи можуть бути рекомендовані на конкурси і виставки, конференції, а також до друку в студентських збірниках.

Захищені курсові роботи зберігаються на кафедрі два роки, дипломні (кваліфікаційні) — п'ять років.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть види навчальних занять та самостійної роботи студента, що використовують у вищих закладах юридичної освіти? Які особливості підготовки студентів до кожного з них?
2. Яке значення мають контрольні заходи для удосконалення підготовки юристів?
3. За яких умов та в якому порядку здійснюють переведення студентів до інших вищих закладів освіти чи на інші напрями підготовки, спеціальності, форми навчання?
4. У яких випадках студент може бути відрахований з вищого закладу освіти?
5. Яким нормативно-правовим актом визначається порядок працевлаштування випускників державних вищих закладів освіти?
6. Назвіть види письмових робіт, що виконуються студентами під час навчання? Які основні вимоги до них?
7. Які основні заходи включають підготовка, виконання та захист письмових робіт?
8. Як визначають тему та предмет дослідження, здійснюваного студентом під час виконання письмових робіт?
9. Охарактеризуйте основні вимоги, що ставляться до структури та тексту письмової роботи.
10. Як здійснюються підготовка до захисту письмової роботи та її захист?

Література

1. *Болюбаш Я.Я.* Організація навчального процесу у вищих закладах освіти. — К., 1997.
2. *Волков Ю.Г.* Как написать диплом, курсовую работу, реферат. — М., 2001.
3. Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття). — К., 1994.
4. *Дьяченко В.К.* Организационная структура учебного процесса и ее развитие. — М., 1989.
5. *Казаков В.А.* Самостоятельная работа студентов: Учеб. пособие. — К., 1989.
6. *Мангейм Джарол Б., Рич Ричард К.* Политология. Методы исследования: Пер. с англ. — М., 1997.
7. *Моключенко А.Г.* Кваліфікаційна робота. — К., 1995.

8. *Мороз І.В.* Структура дипломних, кваліфікаційних робіт та вимоги до їх написання, оформлення та захисту. — К., 1997.
9. *Одерій Л.П.* Оцінка в міжнародній системі освіти: Методологія та інструментарій. — К., 1995.
10. *Папковская П.Я.* Методология научных исследований: Курс лекций. — М., 2002.
11. *П'ятницька-Позднякова І.С.* Основи наукових досліджень у вищій школі. — К., 2003.
12. *Францифоров Ю.В., Павлова Е.П.* От реферата к курсовой, от диплома к диссертации: Практ. пособие. — М., 2003.
13. *Шейко В.М., Кушнарченко Н.М.* Організація та методика науково-дослідної діяльності: Підручник. — К., 2002.
14. *Эильберглейт М.А.* Методика и техника подготовки курсовых и дипломных работ. — Минск, 2003.

Свобода є правом чинити все, що дозволено законами, якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки те ж могли б робити й інші громадяни.

Ш.Л. Монтеск'є

Розділ 6

ЮРИДИЧНА ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

6.1. Поняття та загальна характеристика юридичної практичної діяльності

В юридичній літературі викладено різноманітні підходи до дослідження юридичної практичної діяльності, визначення її поняття, ознак, структурних елементів, призначення, функцій і т. ін.

В одному випадку:

- юридична практична діяльність пов'язується з постійною роботою над юридичними текстами (законами, судовими рішеннями, літературою), подоланням юристами особистих установок, надпартійністю та об'єктивністю юристів у професійній діяльності, використанням під час її здійснення таких професійних категорій, як винність, причинність, відповідальність, давнина, компетентність, правова сила та ін.;
- зазначається, що такій діяльності мають бути притаманні: правовий захист безпеки і суспільного порядку, повага до договорів, самоконтроль за критеріями законності, рівності, справедливості й практичності, дотримання принципу добрих звичаїв і поваги;

• підкреслюється, що діяльність юристів має проходити в межах і на основі упорядкованих процедур і методично коректної поведінки, а їх рішення — ґрунтуватися на вільній від суперечностей і логічно точній аргументації.

В інших — акцентується увага на взаємозв'язку юридичної практичної діяльності і права, підкреслюється, що:

- в основі лежить право, створене цивілізацією для встановлення відповідних меж поведінки членів суспільства, держави;
- вона здійснюється як у формі правової врегульованості, так і поза правовою регламентацією, причому правова форма діяльності пов'язана з розглядом і вирішенням по суті юридичної справи — правопорушення, спору про право, скарги і т. ін., а не врегульована правом юридична діяльність базується на таких соціальних нормах, як норми моралі, звичаї, традиції, канонічні, церковні норми, норми громадських організацій;
- вона забезпечує досягнення в суспільстві і державі правової й загальної культури, що сприяє створенню цивілізованого правопорядку¹.

Основа методології пізнання юридичної практичної діяльності — діяльний підхід, який має статус загальнонаукового і використовується багатьма гуманітарними науками — філософією, соціологією, психологією та ін. Це дає підстави вивчати юридичну практичну діяльність як вид або форму соціальної діяльності взагалі, а серед характеристик виділяти ознаки, притаманні усім видам соціальної діяльності, та ознаки, специфічні та унікальні для юридичної практичної діяльності. У вивченні особливостей юридичної практичної діяльності можна використовувати не тільки діяльний підхід, а й контент-аналіз правових документів національного та іноземного права, міжнародних вимог, їх порівняльно-правовий (порівняльно-логічний і порівняльно-історичний) аналіз, а також думки практикуючих юристів, які безпосередньо здійснюють цю діяльність, а не тільки правові наукові поняття, конструкції та формально-логічні правила виведення їх.

У загальнонауковому аспекті соціальну практичну діяльність розглядають як форму свідомого та активного відношення людини, соціуму до навколишнього світу, що є домінантою та фактором розвитку суспільства, умовою його існування, складовою його культури, зміст якої становить доцільна зміна та перетворення суспільства в інтересах людей і яка охоплює мету, засоби, результат і власне самий процес діяльності. Всі ці характеристики тією чи

¹ Див.: Коваль Н.В. Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект). — Донецк, 1998. — С. 8—10.

іншою мірою притаманні й правовій практичній діяльності (правовій поведінці), становлять її загальносоціальні властивості. Проте правова практична діяльність має властивості, які відрізняють її від інших видів соціальної та правової духовної (наукової, освітянської) діяльності. Основною відмінністю від інших видів соціальної практичної діяльності є те, що правова практична діяльність так або інакше пов'язана з правом, загалом її сутністю є втілення норм права в соціальній взаємодії. Найчастіше правова діяльність може розглядатись як правова форма соціальної діяльності, тому що основні дії та зв'язки останньої, так би мовити її "каркас" чи структура, визначено в нормах права. Значні відмінності є в тих видах соціальної діяльності, в яких право виступає не тільки як форма (засіб), а і як об'єкт та результат діяльності. Зокрема, це стосується правотворчості та правозастосування, у процесі здійснення яких видаються нові нормативно-правові та індивідуально-правові акти, що містять нормативні або індивідуальні правила поведінки інших суб'єктів, невиконання яких тягне за собою застосування заходів юридичної відповідальності.

Діяльність у правовій сфері суспільства існує і як методологічний, пояснювальний принцип, засіб, підхід, за допомогою яких вивчають правові явища і результатом використання яких є поняття та теоретичні конструкції, зокрема правової діяльності, правопорушення, правомірної поведінки, і як процес правового життя, реально здійснювані наукова юридична діяльність, навчальна діяльність у юридичних закладах, практична діяльність суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів та інших юристів або правотворча, правозастосовна діяльність, реалізація суб'єктивних прав та юридичних обов'язків тощо.

Основні складові та характеристики правової практичної діяльності містять:

- зміст, який включає її суб'єктів, учасників, правових дій, засобів, завдань, цілей, мотивів, результатів тощо;
- внутрішня організація (форма, структура), яка розкривається через поняття правових процесів, режимів, процедур, стадій, процесуальних проваджень тощо;
- зовнішня форма, що виявляється і визначається у поняттях правотворчих та правозастосовних актів, судових рішень, подань прокурорів, угод, актів тлумачення чи інтерпретації нормативно-правових актів, промов адвокатів у судах, скарг, заяв і т. ін.;
- види правової діяльності, зокрема правотворчої, правозастосовної, правореалізуючої, контрольної, наглядової, установчої або слідчої, адвокатської, суддівської, прокурорської, арбітражної, нотаріальної або нормативної, конкретизаційної, інтерпретаційної, інтерпретаційної правової діяльності;

- зовнішні зв'язки з навколишнім середовищем, тобто її функції, соціальна цінність, призначення, результативність, ефективність.

Проте не будь-яка правова практична діяльність є юридичною, так само як і не будь-яка юридична діяльність є практичною. Юридичну практичну діяльність необхідно відрізнити як від юридичної наукової та освітянської діяльності, так і від правової практичної діяльності, правової поведінки, правовідносин, реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, правової активності, правових форм соціальної діяльності тощо.

Унікальною та універсальною властивістю, притаманною лише юридичній діяльності, є її юридичність¹.

Юридичність як якісна особливість професійної діяльності юриста на сутнісному рівні відображає її природу, місце, роль і призначення в правовій сфері, відрізняє її від інших видів соціальної, професійної, правової діяльності та правової поведінки або правових форм соціальної діяльності.

Невизначеність характеристик юридичності зумовлює виникнення низки практичних проблем і питань, зокрема, які посади повинні замінюватися тільки юристами, які види робіт є юридичними, що означає визнання роботи юридичної, які сподівання з цим пов'язані, які вимоги до неї ставляться і є основою для підготовки юристів, які професійні знання, уміння і навички треба формувати в процесі навчання юристів.

Юридичність доцільно розглядати як особливий прояв правової форми соціальної діяльності, в якій правова форма стає об'єктом діяльності, проте й сама ця діяльність має правову форму, іншими словами, юридичність — це властивість особливої соціальної діяльності:

- для якої право є основним об'єктом діяльності;
- суб'єкти якої володіють правовими знаннями, вміннями і навичками;
- у процесі якої вплив на об'єкт здійснюється переважно з використанням правових засобів;
- яка особливо суворо регламентується правовими нормами;
- здійснюється тільки для досягнення правової мети;
- результати якої мають правове значення.

Юридичність як властивість соціальної діяльності у викладеній вище інтерпретації притаманна тільки професійній діяльності юриста, а всі інші,

¹ Це поняття, що відображає якісну своєрідність юридичної діяльності, запропонував А.Е. Жалинський. Див.: Жалинский А.Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность: Учеб. пособие. — М., 1997. — С. 40—44.

хоч і близькі за характеристиками види соціальної або правової діяльності, володіють окремими проявами юридичності, а не всім комплексом її ознак, і тому не можуть бути віднесені до юридичної практичної діяльності. Як, наприклад, не можна віднести до неї діяльність народних депутатів, більшість видів службової діяльності працівників органів внутрішніх справ, Служби безпеки, керівників і посадових осіб міністерств, відомств, установ та організацій, для яких право, правові засоби, правові наслідки результатів діяльності — тільки засіб для досягнення інших цілей — політичних, економічних, управлінських тощо.

Отже, основні ознаки, властивості, характеристики, особливості юридичної практичної діяльності такі:

- вона може розглядатись як соціальна діяльність, як вид соціальної діяльності — правова діяльність, поряд з іншими формами нормативно регламентованої діяльності — моральною, релігійною, корпоративною, традиційною або звичаєвою, а також як один із видів правової діяльності чи правової форми соціальної діяльності — юридична діяльність, і, зрештою, — як вид юридичної діяльності — юридична практична діяльність. Тому необхідно виділяти її загальні риси та відрізняти від інших видів соціальної і правової діяльності, правової поведінки, правовідносин, реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, правової активності, правових форм соціальної діяльності тощо;
- як вид соціальної, правової та юридичної діяльності юридична практична діяльність характеризується:
 - загальними ознаками, притаманними усім видам відповідно соціальної, правової та юридичної діяльності;
 - особливими ознаками, які відображають своєрідність трансформування загальних ознак у властивості юридичної практичної діяльності;
 - унікальними ознаками, притаманними лише юридичній практичній діяльності;
- як і будь-які інші види соціальної діяльності, юридична практична діяльність включає мотив, мету, планування дій, опрацювання поточної інформації, створення моделі діяльності, прийняття рішення, безпосередні діяння, перевірку результатів, коригування результатів та подальших діян або окремі рухи, операції, діяння, діяльність у цілому;
- юридична практична діяльність здійснюється у прямій або опосередкованій взаємодії, спілкуванні з іншими суб'єктами права, здійснюється для і в законних інтересах інших суб'єктів права, спрямована на їх правову поведінку;

- особливість її визначається зв'язком з правом, врегульованістю ним, спрямованістю на правові явища, використанням правових засобів;
- унікальною властивістю, тобто притаманною лише юридичній діяльності, є її юридичність.

6.2. Основні ознаки юридичної практичної діяльності

6.2.1. Професіоналізм юридичної практичної діяльності

Професіоналізм — це одна з основних властивостей юридичної практичної діяльності, яка багато в чому визначає її зміст, види та структуру.

Ознака професіоналізму має відобразити специфіку юридичної практичної діяльності:

- відокремивши її від правової поведінки в цілому, що здійснюється в тих або інших ситуаціях всіма суб'єктами права;
- визначивши обсяг і зміст вимог власне до оплачуваної суспільством систематично здійснюваної діяльності та її суб'єктів.

Професіоналізм як властивість і вимога до юридичної практичної діяльності закріплюється у відповідних нормативно-правових актах, є метою юридичного навчання, основою для визначення вимог до суб'єктів, що її здійснюють, і т. ін¹.

Поняття професіоналізму пов'язують найчастіше з професією, під якою розуміють працю, що потребує певної підготовки і є звичайно джерелом існування², або тривалий і відносно широкий вид трудової діяльності, що передбачає певну сукупність теоретичних знань, практичного досвіду і трудових навиків³.

В юридичній літературі викладено різноманітні класифікації ознак професіоналізму діяльності. Наприклад, А. Рінкен відносить до проявів професіоналізму⁴:

¹ Див.: Наказ Генеральної прокуратури України "Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України" від 17 квітня 1996 р.; Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України (ст. 3); Закон України "Про державну службу України" від 16 грудня 1993 р.

² Словник іноземних слів і виразів. — М., 1998. — С. 338.

³ Український радянський енциклопедичний словник: У 3 т. — К., 1988. — Т. 3. — С. 7.

⁴ Див.: Рінкен А. Вступ в юридичне навчання. — Мюнхен, 1991. — С. 49 (нім. мовою); цит. за: Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность: Учеб. пособие. — М., 1997. — С. 38.

- відповідність діяльності особливому рівню (якості) завдань, що вирішуються;
- особливу кваліфікацію, високу ділову компетенцію, що ґрунтується на науковій освіті осіб, що належать до професії;
- особливу професійну корпоративність, в основі якої лежить позаекономічна орієнтація на певні цінності;
- позапартійну, ділову професійну роботу.

А.Е. Жалинський вважає “ознаками професіоналізму як властивість діяльності юриста:

- 1) здійснення цієї діяльності за правилами, виробленими і закріпленими у встановленому порядку;
- 2) відповідність процесу і результатів діяльності певним вимогам, що можуть мати нормативно-правовий та професійно-етичний характер;
- 3) підконтрольність діяльності державним органам і (або) корпорації спеціалістів;
- 4) оплатність діяльності;
- 5) гарантії її здійснення у встановлених випадках, включаючи доступ до неї зацікавлених осіб”¹.

6.2.2. Незалежність юридичної практичної діяльності

Незалежність притаманна юридичній практичній діяльності як її невід’ємна, “природна”, основна та специфічна властивість. Своєрідність юридичної практичної діяльності полягає в тому, що вона здійснюється в різних сферах суспільного життя, є складовою функціональних структур державних та недержавних організацій, установ, об’єднань, їх органів, але, незважаючи на це, є при веденні юридичних справ незалежною від будь-якого впливу, крім залежності від закону, права в цілому, підпорядкована його принципам, вимогам, спрямована на забезпечення правих за сутністю інтересів.

Визнання та усвідомлення суспільством, державою незалежності юридичної практичної діяльності є одним із найважливіших чинників безумовного забезпечення прав і свобод суб’єктів права, існування права як ефективного регулятора суспільних відносин. Незалежність притаманна всім видам юридичної практичної діяльності й забезпечує довіру та повагу до неї інших осіб.

¹ Жалинський А.Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность: Учеб. пособие. — М., 1997. — С. 39.

Незалежність юридичної практичної діяльності виключає вплив на рішення або поради юриста будь-який тиск зовнішніх факторів (“телефонного права”, підкупу, залякування тощо), особистого інтересу юриста (бажання одержати необґрунтовану додаткову винагороду або інші особисті блага) чи бажання догодити іншим суб’єктам — клієнту, суду, органам влади тощо.

Незалежність юридичної практичної діяльності та гарантії її забезпечення, як правило, визнаються та визначаються на законодавчому рівні. Зокрема, статтею 3 “Незалежність суддів” Закону України “Про статус суддів” визначено, що “судді у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є незалежними, підкоряються тільки законові і нікому не підзвітні”, гарантії їх незалежності встановлюються Конституцією та законами України, а держава гарантує фінансове та матеріально-технічне забезпечення суддів і судів. Згідно із законом незалежність суддів забезпечується¹:

- встановленим законом порядком їх обрання, зупинення їх повноважень та звільнення з посади;
- передбаченою законом процедурою здійснення правосуддя;
- таємницею прийняття судового рішення і заборонаю її розголошення;
- заборонаю під загрозою відповідальності втручання у здійснення правосуддя;
- відповідальністю за неповагу до суду чи судді;
- недоторканістю суддів та правом судді на відставку;
- особливим порядком фінансування судів, створенням необхідних організаційно-технічних та інформаційних умов для діяльності судів, матеріальним і соціальним забезпеченням суддів відповідно до їх статусу;
- системою органів судового самоврядування.

Аналогічно охороняються законом професійні права, честь і гідність адвоката²:

- забороняється будь-яке втручання в адвокатську діяльність, вимагання від адвоката, його помічника, посадових осіб і технічних працівників адвокатських об’єднань відомостей, що становлять адвокатську таємницю;
- документи, пов’язані з виконанням адвокатом доручення, не підлягають оглядові, розголошенню чи вилученню без його згоди;

¹ Закон України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 57.

² Стаття 10 Закону України “Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

- забороняється прослуховування телефонних розмов адвокатів у зв'язку з оперативно-розшуковою діяльністю без санкції Генерального прокурора України, його заступників, прокурорів Автономної Республіки Крим, області, міста Києва;
- не може бути внесено подання органом дізнання, слідчим, прокурором, а також винесено окрему ухвалу суду щодо правової позиції адвоката у справі;
- адвокату гарантується рівність прав з іншими учасниками процесу;
- кримінальна справа проти адвоката може бути порушена тільки вищими посадовими особами прокуратури України;
- адвоката не можна притягнути до кримінальної, матеріальної та іншої відповідальності або погрожувати їй застосуванням у зв'язку з наданням юридичної допомоги громадянам та організаціям згідно з законом.

Незалежність юридичної практичної діяльності забезпечується також:

- особистими професійними якостями юриста, зокрема їх чесністю, порядністю, справедливістю, щирістю, здатністю діяти вільно, чесно та відповідно до законних інтересів клієнта;
- справедливою організацією системи юстиції, яка виключає необґрунтоване обмеження незалежності юристів, втручання у ведення юридичних справ, тиску на них при здійсненні професійних функцій;
- професійними асоціаціями юристів, які повинні створювати і забезпечувати реалізацію професійних стандартів та деонтологічних норм професійної поведінки, захищати своїх членів від порушення їх прав, взаємодіяти з інститутами суспільства і держави для реалізації цілей правосуддя;
- заборонаю чи обмеженням можливостей суміщення здійснення юридичної практичної діяльності з іншими видами соціальної діяльності, у тому числі державною або підприємницькою діяльністю, які можуть вплинути на їх незалежність;
- створенням умов для надання юристами вільної, справедливої та конфіденційної юридичної допомоги особам, які позбавлені свободи;
- забезпеченням конфіденційності відносин юриста з клієнтом, захистом звичайної та електронної систем юридичного діловодства від незаконного втручання та вилучення інформації;
- реальністю прав юриста здійснювати поїздки у межах країни та за кордоном, пов'язані з веденням юридичної справи; вільного пошуку, одержання та розповсюдження інформації, яка стосується ведення юридичної справи; надавати в установленому порядку юридичні послуги будь-яким суб'єктам права.

Незалежність юридичної практичної діяльності гарантується й іншими обмеженнями та заборонами. Так, інші суб'єкти не повинні:

- ототожнювати чи ідентифікувати юриста з його клієнтом, справою клієнта незалежно від популярності чи непопулярності цієї справи, позитивної чи негативної оцінки особи клієнта, його діянь (злочинів);
- притягувати юриста до юридичної відповідальності у зв'язку з наданням ним юридичних послуг клієнту на законних підставах та відповідно до закону;
- відмовляти юристу у визнанні його права вести юридичну справу, якщо він має необхідний допуск до юридичної практики.

Юрист особисто не повинен прагнути вплинути на суддю, інших офіційних осіб засобами, забороненими законом, а також брати участь у діях, наміром яких є зірвати ведення юридичної справи. Навпаки, він повинен утримуватися сам від подібної поведінки, чинити опір незаконним діям інших суб'єктів¹.

6.2.3. Компетентність юридичної практичної діяльності

Компетентність — це властивість юридичної практичної діяльності, що є похідною від компетенції, під якою, як правило, розуміють визначену чи закріплену законом, іншим нормативним актом сукупність професійних функцій, завдань, повноважень посадової особи або іншого суб'єкта професійної діяльності. Відповідно, компетентність — це володіння суб'єктом спеціальними теоретичними та практичними знаннями, вміннями й навичками, що дають змогу повно, точно, ефективно реалізовувати компетенцію, якісно й кваліфіковано здійснювати професійну діяльність.

Компетентність юриста означає наявність правових та інших спеціальних знань, навичок та вмінь, професійного досвіду, які набуваються внаслідок професійної підготовки та здійснення професійної діяльності. Компетентне ведення юридичної справи складається з розслідування й аналізу фактичної інформації, правових елементів проблеми, застосування необхідних методів і процедур, адекватної підготовки, що відповідають стандартам професійної діяльності.

Некомпетентно розглянута юридична справа може поставити під загрозу інтереси клієнта, тому юрист не може займатися справою, якою, як він знає

¹ Див.: Стандарты независимости юридической профессии Международной ассоциации юристов // Советская юстиция. — 1991. — № 23—24.

або повинен знати, не компетентний займатися. Вже в процесі ознайомлення з юридичною справою юрист повинен визначити свою спроможність підготуватися до цієї справи, вивчити її, надати необхідну та всебічну кваліфіковану допомогу клієнту або навпаки:

- відмовитися від її ведення та передати на розгляд більш компетентному юристу;
- запросити іншого юриста як партнера;
- звернутися до іншого юриста за консультацією.

Складність і спеціалізований характер юридичних справ визначають особливі вимоги до підготовки й досвіду юриста. Для підтримання необхідного рівня знань і навичок юрист повинен постійно займатися навчанням і освітою.

Рівень компетентності юриста визначається відповідними суб'єктами при призначенні на посаду або виборах, при наданні ліцензій на право займатися юридичною практикою, а також періодично — при проведенні атестації юристів. Наприклад, право обіймати посади суддів та прокурорів чи займатися юридичною практикою мають особи, які мають вищу юридичну освіту і, як правило, стаж роботи за юридичною спеціальністю. Необхідною умовою для зайняття посади судді будь-якого суду є складання кваліфікаційного екзамену. Добір кандидатів у судді здійснюється за результатами складання кваліфікаційного екзамену.

Кваліфікаційні екзамени на посаду судді приймаються кваліфікаційними комісіями суддів відповідних судів та Вищою кваліфікаційною комісією суддів України. Кваліфікаційна комісія суддів проводить кваліфікаційний екзамен і, з урахуванням його результатів, дає висновок про рекомендацію на посаду судді.

Кваліфікаційна атестація суддів може бути черговою або достроковою. За результатами проведеної атестації кваліфікаційна комісія суддів приймає такі рішення: про присвоєння судді кваліфікаційного класу; присвоєння судді більш високого кваліфікаційного класу; залишення судді у раніше присвоєному кваліфікаційному класі.

Залежно від посади, стажу, досвіду роботи і рівня професійних знань для суддів встановлено шість кваліфікаційних класів: вищий, перший, другий, третій, четвертий та п'ятий. Суддям, які мають кваліфікаційні класи, встановлюють доплати до посадових окладів у розмірах, передбачених законодавством України.

За невідповідність рівня професійних знань суддя може бути звільнений з посади. У разі виявлення невідповідного для здійснення правосуддя рівня професійних знань судді кваліфікаційна комісія суддів своїм рішенням відкладає атестацію і надає судді строк для підвищення професійної квалі-

фікації та набуття відповідних знань. Якщо після закінчення встановленого строку кваліфікаційна комісія знову зробить висновок про невідповідність рівня професійних знань судді займаній посаді, вона приймає рішення, яким повідомляє про це голову відповідного суду та Раду, що обрала суддю, для вирішення питання про звільнення судді з посади.

Подібно визначається та контролюється рівень компетенції й інших категорій юристів. Зокрема, адвокатом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи за спеціальністю юриста або помічника адвоката не менше ніж два роки, склав кваліфікаційні іспити, одержав свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та прийняв Присягу адвоката України. Для визначення рівня професійних знань осіб, які мають намір займатися адвокатською діяльністю, вирішення питань про дисциплінарну відповідальність адвокатів утворюють кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури у складі двох палат — атестаційної та дисциплінарної, які приймають рішення про видачу свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю або про відмову у видачі свідоцтва, притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності.

6.2.4. Повага та непорушення прав, свобод та законних інтересів інших суб'єктів

Те, що юрист є представником права взагалі, а не тільки прав та інтересів певного суб'єкта, а тим більше — представником влади, визначає як суттєву властивість юридичної практичної діяльності повагу та непорушення інтересів права, які конкретизуються в правах, свободах та законних інтересах інших суб'єктів права.

Повага та непорушення прав, свобод та законних інтересів інших суб'єктів права є одним із важливих стандартів діяльності правоохоронних органів, які застосовують заходи примусу, здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Це положення на законодавчому рівні закріплено в Законах України "Про міліцію", "Про Службу безпеки України", зокрема:

- у статті 5 "Діяльність міліції та права громадян" зазначено, що "міліція виконує свої завдання неупереджено, у точній відповідності з законом. Ніякі виняткові обставини або вказівки службових осіб не можуть бути підставою для будь-яких незаконних дій або бездіяльності міліції... Міліція поважає гідність особи і виявляє до неї гуманне ставлення, захищає права людини";
- у статті 5 "Діяльність Служби безпеки України і права людини" визначено, що "діяльність Служби безпеки України здійснюється на основі дотримання прав і свобод людини. Органи і співробітники Служби безпеки Украї-

ни повинні поважати гідність людини і виявляти до неї гуманне ставлення, не допускати розголошення відомостей про особисте життя людини. У виняткових випадках з метою припинення та розкриття державних злочинів окремі права та свободи особи можуть бути тимчасово обмежені у порядку і межах, визначених Конституцією та законами України”.

Вимога поваги та непорушення прав, свобод та законних інтересів інших суб'єктів права доповнюється і забезпечується інститутами пояснень на вимогу громадян відповідними посадовими особами причин і підстав обмеження їх прав чи свобод, оскарження до суду неправомірних дій посадових (службових) осіб, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності, відновлення порушених прав та свобод, відшкодування заподіяної моральної і матеріальної шкоди. Так, статтями 55 та 56 Конституції України визначається і гарантується право кожної особи:

- на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб;
- звернення з метою захисту своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- звернення з метою захисту своїх прав і свобод після використання всіх національних засобів правового захисту до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна;
- захист своїх прав і свобод від порушень і протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами;
- відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

6.2.5. Конфліктність юридичної практичної діяльності

Пов'язаність тим або іншим чином з конфліктами є властивістю, притаманною юридичній практичній діяльності. Конфлікт — це зіткнення протилежних сторін, думок, інтересів, суб'єктів тощо або зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок чи суб'єктів взаємодій. В основі будь-якого конфлікту лежить ситуація, яка включає¹:

¹ Словарь практического психолога / Сост. С.Ю. Головин. — Минск, 1998. — С. 234.

- протилежні позиції сторін з будь-якого приводу;
- або протилежні цілі чи засоби їх досягнення за певних умов;
- або незбіг інтересів, бажань, потреб тощо.

Конфлікти поділяють на внутрішньоособистісні, міжособові, міжгрупові, організаційні, міжнаціональні, регіональні тощо.

Конфлікти виникають у процесі здійснення юридичної практичної діяльності, тому що юристи представляють, захищають, забезпечують права однієї сторони щодо прав чи обов'язків іншої, а правопорушення, спір щодо права є конфліктами за своєю сутністю. Тому юридичну практичну діяльність можна розглядати як засіб попередження та вирішення конфліктів. Конфлікти можуть виникати й у взаємовідносинах між юристом та суб'єктом, інтереси, якого він представляє тощо. Неприпустиме зіткнення інтересів може мати місце з причини суттєвих розходжень у свідченнях сторін, несумісності позицій щодо протилежної сторони або того факту, що є сутнісно різні можливості вирішити претензії чи погашення зобов'язання. До конфліктів, які найчастіше виникають в юридичній практичній діяльності, доцільно віднести такі:

- конфлікти протилежності законних інтересів юриста та протиправних інтересів особи, яку він захищає;
- конфлікти протилежності інтересів осіб, інтереси яких одночасно представляє юрист, або інтересів осіб, яких він представляє, та інтересів осіб, яких він раніше представляв;
- конфлікти протилежності власних інтересів юриста та особи, яку він представляє, тощо.

З метою попередження конфліктів юрист не може:

- брати на себе ведення юридичних справ, якщо на його професійні рішення в інтересах клієнта вплинуть або можуть вплинути його фінансові, ділові, майнові або особисті інтереси;
- діяти як захисник протилежної сторони проти особи, яку він представляє з якоїсь іншої справи;
- представляти клієнта, якщо це представництво буде прямо порушувати інтереси іншого клієнта або може бути суттєво обмежене зобов'язаннями юриста перед іншим клієнтом чи третьою особою;
- використовувати інформацію щодо клієнта на його шкоду, за винятком випадків, коли це дозволяється або вимагається законом та професійними нормами;

- надавати фінансову допомогу клієнту в зв'язку зі справою, що розглядається судом або має бути розглянута судом, чи приймати винагороду за представництво клієнта від будь-кого, крім клієнта і т. ін.

6.2.6. Інформативність юридичної практичної діяльності

Вся юридична практична діяльність здійснюється на підставах її інформативної насиченості, із застосуванням принципу гласності захисту прав, свобод та законних інтересів суб'єктів права, представництва їх інтересів, надання юридичних послуг з консультування суб'єктів права щодо умов, процедур реалізації ними суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, відповідних вимог нормативно-правових актів тощо. Так, здійснення професійної діяльності юристами пов'язане зі збиранням відомостей про факти, які можна використати як докази в цивільних, господарських, кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення тощо. При цьому юрист збирає, аналізує та розповсюджує інформацію, що стосується юридичних справ, які він веде, зокрема:

- запитує й отримує документи або їх копії від підприємств, установ, організацій, об'єднань, громадян;
- ознайомлюється на підприємствах, в установах і організаціях з усіма необхідними для виконання доручення документами і матеріалами, за винятком тих, таємниця яких охороняється законом;
- отримує письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань;
- застосовує науково-технічні інформаційні засоби відповідно до чинного законодавства;
- доповідає клопотання і скарги на прийомі у посадових осіб та відповідно до закону одержує від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги;
- бере участь у розгляді своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів і дає пояснення щодо суті клопотань і скарг тощо.

Головними принципами, якими повинен керуватися юрист при представництві інтересів суб'єкта права та діях від його імені, є максимальна швидкість інформації, яка надається юристом, її обмеження лише інтересами суб'єкта права, дотримання всіх його вимог щодо того, як його представляти.

Суб'єкт права повинен мати достатню інформацію для того, щоб розсудливо прийняти рішення щодо реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, тому

юрист, який представляє його інтереси, повинен надавати клієнтові фактичну інформацію щодо ведення юридичної справи, а також інформувати клієнта про контакти з протилежною стороною і робити інші доцільні кроки, що дозволять клієнту прийняти правомірне рішення, тощо.

Обсяг інформації, який повинен надаватися юристом, залежить від складності юридичної справи та його можливостей правильно зрозуміти та оцінити її. Наприклад:

- у переговорах, коли є час пояснити стан справи, юрист повинен переглянути разом із клієнтом усі важливі її положення;
- у судовому процесі юрист повинен пояснити загальну стратегію та перспективи досягнення сприятливого вирішення справи, застерегти клієнта щодо тактики, яка може завдати шкоди або вплинути на інших осіб;
- як правило, інформація, що надається юристом, розрахована на клієнта як дієздатну та деліктоздатну особу, але ця інформація може бути обмежена у випадках, коли клієнт — неповнолітня особа або особа, яка не є дієздатною;
- недоцільно інформувати про стан справ кожного з членів організації або групи осіб, у таких випадках інформація надається відповідним посадовим особам цих організацій;
- іноді обставини можуть вимагати від юриста діяти від імені клієнта без попередньої консультації з ним.

Юрист не може приховувати інформацію від клієнта, виходячи з власних інтересів або вигод, робити неправдиві або такі, що вводять в оману, повідомлення щодо себе або щодо послуг, які цей юрист надає. До останніх належать такі повідомлення:

- які містять суттєве викривлення факту чи закону або замовчують необхідний факт;
- створюють невинуваті очікування щодо результатів, яких юрист може досягти, чи проголошують, що юрист може досягти результатів засобами, що порушують правила професійної поведінки або закон;
- необґрунтовано порівнюють послуги, які надає юрист, з послугами, що надаються іншими юристами, тощо.

Щоб допомогти суб'єктам права своєчасно отримувати правничі послуги, юрист може рекламувати свої послуги не тільки завдяки своїй репутації, а й у встановленому порядку через засоби масової інформації, такі як телефонні довідники, довідники зі сфери права, газети та інші періодичні видання, об'яви на вулицях, радіо чи телебачення або за допомогою письмових чи записа-

них на плівку інформаційних повідомлень. Виправданим вважається поширення інформації:

- стосовно прізвища та імені юриста, його адреси та номера телефону;
- типу послуг, які юрист буде надавати;
- підстав, на яких визначається гонорар юриста, включаючи ціни за конкретні послуги, питань порядку сплати та кредиту;
- знання юристом іноземних мов;
- прізвищ осіб, які рекомендують цього юриста, і прізвищ клієнтів, яких юрист регулярно представляє, за їхньої згоди тощо.

Здійснення будь-якого виду юридичної практичної діяльності неможливе без необхідного інформаційного забезпечення. Наприклад, інформаційне забезпечення здійснення судових експертиз забезпечується¹:

- наданням спеціалізованим установам та відомчим службам, що проводять судові експертизи за їх запитом, натурних зразків або каталогів продукції установ, організацій та підприємств, технічної документації та іншої інформації, необхідної для створення й оновлення методичної та нормативної бази судової експертизи;
- отриманням суб'єктами, які проводять експертизи, від судів, органів дізнання і попереднього слідства знятих злочину та інших речових доказів, щодо яких закінчено провадження у справах, для використання в експертній і науковій діяльності тощо.

Юридична практична діяльність безпосередньо пов'язана з організацією збирання, обробки, збереження, обліку та упорядкування інформації. Найбільш рельєфно ця властивість юридичної діяльності виявляється в діяльності юридичної служби, яка:

- організує облік і зберігання текстів законодавчих та інших нормативних актів або підтримує їх у контрольному стані;
- з використанням сучасних технічних засобів проводить інформаційно-довідкову роботу із законодавства, оперативно доводить до адресатів інформацію про зміни в нормативних актах і нові акти, рекомендації органів юстиції, роз'яснення Вищого арбітражного суду України та Пленуму Верховного Суду України;

¹ Стаття 20 "Інформаційне забезпечення Закону України" "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 650.

- готує керівництву довідкові матеріали з законодавства, надає консультації з правових питань;
- аналізує наслідки розгляду претензій, позовів і судових справ, практику укладання та виконання договорів (контрактів); вносить керівникам пропозиції щодо удосконалення правового забезпечення діяльності;
- організує і проводить роботу, пов'язану з підвищенням рівня правових знань працівників, інформує про законодавство, роз'яснює наявну практику його застосування;
- одержує у встановленому порядку від посадових осіб міністерства, підприємства, їх структурних підрозділів документи, довідки, розрахунки, інші матеріали, необхідні для виконання покладених на неї завдань.

Юристи та їх клієнти повинні¹:

- "поважати інформаційні права інших суб'єктів;
- використовувати інформацію згідно з законом або договором (угодою);
- забезпечувати додержання принципів інформаційних відносин, передбачених статтею 5 цього Закону;
- забезпечувати доступ до інформації усім споживачам на умовах, передбачених законом або угодою;
- зберігати її в належному стані протягом встановленого терміну і надавати іншим громадянам, юридичним особам або державним органам у передбаченому законом порядку;
- компенсувати шкоду, заподіяну при порушенні законодавства про інформацію".

Право на інформацію охороняється законом, на підставах статей 45 "Охорона права на інформацію" та 46 "Неприпустимість зловживання правом на інформацію" Закону України "Про інформацію":

- держава гарантує всім учасникам інформаційних відносин рівні права і можливості доступу до інформації;
- ніхто не може обмежувати права особи у виборі форм і джерел одержання інформації, за винятком випадків, передбачених законом;
- суб'єкт права на інформацію може вимагати усунення будь-яких порушень його права;

¹ Стаття 44 "Обов'язки учасників інформаційних відносин" Закону України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 650.

- забороняється вилучення друкованих видань, експонатів, інформаційних банків, документів із архівних, бібліотечних, музейних фондів та знищення їх з ідеологічних чи політичних міркувань;
- інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини;
- не підлягають розголошенню відомості, що становлять державну або іншу передбачену законодавством таємницю, стосуються лікарської таємниці, грошових вкладів, прибутків від підприємницької діяльності, усиновлення (удочеріння), листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень, крім випадків, передбачених законом.

Порушення законодавства України про інформацію тягне за собою дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законодавством України, зокрема за вчинення таких порушень¹:

- необґрунтована відмова від надання відповідної інформації;
- надання інформації, що не відповідає дійсності;
- несвоєчасне надання інформації;
- навмисне приховування інформації;
- примушення до поширення або перешкоджання поширенню чи безпідставна відмова від поширення певної інформації;
- поширення відомостей, що не відповідають дійсності, ганьблять честь і гідність особи;
- використання і поширення інформації стосовно особистого життя громадянина без його згоди особою, яка є власником відповідної інформації внаслідок виконання своїх службових обов'язків;
- розголошення державної або іншої таємниці, що охороняється законом, особою, яка повинна охороняти цю таємницю;
- порушення порядку зберігання інформації;
- навмисне знищення інформації;
- необґрунтоване віднесення окремих видів інформації до категорії відомостей з обмеженим доступом.

¹ Стаття 47 "Відповідальність за порушення законодавства про інформацію" Закону України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 650.

У разі вчинення державними органами, органами місцевого і регіонального самоврядування та їх посадовими особами, а також політичними партіями, іншими об'єднаннями громадян, засобами масової інформації, державними організаціями, які є юридичними особами, та окремими громадянами протиправних діянь, передбачених цим Законом, ці дії підлягають оскарженню до органів вищого рівня або до суду. У випадку незадоволення скарги, поданої до органу вищого рівня, зацікавлений громадянин або юридична особа мають право оскаржити протиправні дії посадових осіб до суду¹ чи, коли правопорушення завдають громадянам, підприємствам, установам, організаціям та державним органам матеріальної або моральної шкоди, особи, винні в цьому, відшкодовують її на підставі рішення суду. Розмір відшкодування визначається судом².

6.2.7. Гласність юридичної практичної діяльності

Гласність і конфіденційність юридичної практичної діяльності нерозривно пов'язані, є протилежними й одночасно єдиними формами забезпечення прав суб'єктів. Гласність — це відкритість, "прозорість", об'єктивність, повнота інформації щодо юридичної практичної діяльності. Громадськість, кожен член суспільства мають право знати, що загрожує їх безпеці, правам та свободам, які заходи, спрямовані на їх забезпечення, вживаються.

Одним із основних принципів здійснення правосуддя в Україні, поряд із такими принципами, як законність, незалежність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальність сторін, свобода в наданні своїх доказів суду тощо, є гласність та відкритість розгляду юридичних справ, за винятком лише випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної та комерційної таємниці або коли є обґрунтовані заперечення однієї зі сторін³.

Гласність суддівської діяльності забезпечується й правом вищих судів України мати друковані органи.

Стаття 4 "Принципи та організаційні форми діяльності адвокатури" визначає, що адвокати та адвокатські об'єднання діють на засадах добро-

¹ Стаття 48 "Порядок оскарження протиправних діянь" Закону України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 650.

² Стаття 49 "Відшкодування матеріальної та моральної шкоди" Закону України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 р. // Там само.

³ Закон України "Про судоустрій" від 7 лютого 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 27—28. — Ст. 180.

вільності, самоврядування, колегіальності та гласності. Гласність їх створення та діяльності забезпечується реєстрацією адвокатських об'єднань у Міністерстві юстиції України, одержанням адвокатами свідоцтв на право займатися адвокатською діяльністю, а також обов'язком письмово повідомляти місцеві органи влади про свою реєстрацію чи одержання свідоцтв.

Гласною є діяльність міліції, органів прокуратури, Служби безпеки України та інших правоохоронних органів України, які повинні інформувати органи влади і управління, трудові колективи, громадські організації, населення і засоби масової інформації про свою діяльність, стан громадського порядку та законності, заходи щодо їх зміцнення. Для цього за погодженням з ними засоби масової інформації акредитують своїх журналістів при їх органах, а в правоохоронних органах створюють прес-служб¹.

6.2.8. Конфіденційність юридичної практичної діяльності (або професійна таємниця)

Збереження професійної таємниці є характерною властивістю юридичної практичної діяльності, зокрема у випадках охорони конфіденційної інформації щодо суб'єктів, інтереси яких представляє чи захищає юрист, або отримання, поширення такої інформації. Конфіденційна інформація клієнта має бути захищена від розголошення. Конфіденційність інформації про особу закріплена на конституційному рівні (див. ст. 32 Конституції України) і є одним із природних прав людини, непорушення та забезпечення якого є обов'язком будь-яких інших суб'єктів (громадян, посадових осіб, органів держави та ін.).

Виконання юристом обов'язку забезпечувати непорушність права суб'єкта на конфіденційність особистої інформації:

- сприяє повному виявленню фактів, суттєвих для реалізації та захисту їх інтересів, тому що дотримання юристом конфіденційності інформації стосовно клієнта, якого він представляє, спонукає клієнта бути повністю відвертим з юристом, обговорювати з ним навіть делікатні справи або справи, що можуть зашкодити репутації клієнта;

¹ Стаття 3 “Принципи діяльності міліції” Закону України “Про міліцію” від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 4. — Ст. 20; стаття 6 “Принципи організації і діяльності прокуратури” Закону України “Про прокуратуру” від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 793; статті 3 “Засади діяльності Служби безпеки України”, 7 “Право громадськості на інформацію про діяльність Служби безпеки України” Закону України “Про Службу безпеки України” від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 27. — Ст. 382.

- стимулює суб'єктів права звертатись якомога раніше до юристів за юридичною допомогою чи щодо правового вирішення юридичних справ, щоб визначити свої права, з'ясувати, що вважається законним і правильним згідно з чинними законами.

Принцип конфіденційності є визначальним у відносинах “юрист—клієнт” і застосовується, наприклад, у судових та інших процесах, на які юрист може бути викликаний як свідок або у зв'язку з якими повинен якимось інакше давати свідчення щодо клієнта.

Юрист не може розкривати конфіденційну інформацію, що стосується представництва клієнта, якщо тільки клієнт не погоджується на це після консультації з юристом, за винятком випадків розголошень, дозволених для здійснення представництва клієнта або з метою перешкодити клієнтові скоїти злочинні дії, які, на думку юриста, можуть призвести до тяжкого злочину, чи які є необхідними для захисту юриста від необґрунтованих звинувачень у протиправних діях, пов'язаних з представництвом інтересів клієнта або протиправними діями останнього.

Закон захищає обов'язок юриста зберігати конфіденційність відносин “юрист—клієнт”, тому він може бути примушений розголосити конфіденційність інформації лише у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини¹.

Вимогу конфіденційності застосовують не тільки щодо інформації, конфіденційно повідомленої юристу клієнтом, а й щодо всієї інформації, що стосується представництва юристом інтересів клієнта, незалежно від джерела її надходження. Передбачається, що юристу надано повноваження розголошувати конфіденційну інформацію, що стосується клієнта, коли це доцільно з метою представництва інтересів клієнта, однак лише в межах вказівок клієнта чи за особливих обставин.

Розголошення конфіденційної інформації, що суперечить інтересам клієнта, на власний розсуд юриста можливе у випадках, наприклад, коли юрист дізнається, що клієнт має намір скоїти дії, які за характером є злочинними, можуть призвести до смерті або тяжкого тілесного ушкодження іншої людини, щоб запобігти таким наслідкам. При цьому юристу важливо дізнатися, коли насправді буде здійснюватися цей злочинний намір, оскільки клієнт може змінювати своє рішення, та розголосити конфіденційну інформацію лише в межах, необхідних для попередження злочину. Розголошення

¹ Стаття 32 Конституції України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

конфіденційної інформації можливе у разі, коли судовий позов або дисциплінарне звинувачення містять необґрунтоване твердження щодо співучасті юриста у протиправних діях клієнта або будь-якої іншої неналежної поведінки юриста, пов'язаної з представництвом клієнта. Тоді юрист може реагувати у такий спосіб, який вважає доцільним, щоб обґрунтувати захист самого себе, не чекаючи на початок судового процесу або розгляд звинувачення у такий співучасті. Захист юристом самого себе можливий шляхом подання заперечень щодо позову безпосередньо третій стороні, яка зробила таку заяву. Якщо це можливо і не заважає юристу організувати свій захист, він повинен повідомити клієнта про заяву, зроблену третьою стороною, і звернутися до клієнта з проханням розкрити конфіденційну інформацію щодо себе.

У будь-якому випадку інформація повинна розголошуватися не більше, ніж це необхідно для доказу невинності юриста, і так, щоб обмежити коло осіб, які мають доступ до неї, судом або іншими особами, котрим необхідно її знати.

Обов'язок юриста зберігати конфіденційність інформації щодо клієнта залишається чинним і після того, як відносини "юрист — клієнт" припинилися.

Таким чином, юрист усі свої дії повинен здійснювати так, щоб уникнути непотрібного розголошення конфіденційної інформації щодо представництва клієнта, обмежити коло осіб, яким потрібно знати цю інформацію, і отримати захисні гарантії або вжити інших заходів, щоб звести до мінімуму ризик неправомірного розголошення конфіденційної інформації.

У Законі України "Про оперативно-розшукову діяльність" визначається, що "під час здійснення оперативно-розшукової діяльності не допускається порушення прав і свобод людини та юридичних осіб. Окремі обмеження цих прав та свобод мають винятковий і тимчасовий характер і можуть застосовуватись лише з санкції прокурора щодо особи, в діях якої є ознаки злочину, та у випадках, передбачених законодавством України, з метою захисту прав і свобод інших осіб, безпеки суспільства"¹.

Згідно зі статтею 7 "Гарантії незалежності прокуратури у здійсненні повноважень" Закону України "Про прокуратуру": "Ніхто не має права без дозволу прокурора або слідчого розголошувати дані перевірок і попереднього слідства до їх закінчення".

Відповідно до статті 5 "Діяльність міліції та права громадян" Закону України "Про міліцію": "Міліція не розголошує відомостей, що стосуються особистого життя людини, принижують її честь і гідність, якщо виконання обов'язків не вимагає іншого".

¹ Стаття 9 "Гарантії законності під час здійснення оперативно-розшукової діяльності" Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 22. — Ст. 303.

На підставі Закону України "Про статус суддів" судді зобов'язані "не розголошувати відомості, що становлять державну, військову, службову, комерційну та банківську таємницю, таємницю нарадчої кімнати, відомості про особисте життя громадян та інші відомості, про які вони дізналися під час розгляду справи в судовому засіданні, для забезпечення нерозголошення яких було прийнято рішення про закриті судові засідання"¹.

Збереження конфіденційної інформації є одним із найбільш важливих обов'язків адвоката, що визначається у Присязі адвоката², в якій він присягає дотримуватись законодавства України, міжнародних актів про права і свободи людини, правил адвокатської етики, з високою громадянською відповідальністю виконувати покладені на нього обов'язки, бути завжди справедливим і принциповим, чесним і уважним до людей, суворо зберігати адвокатську таємницю, всюди і завжди берегти чистоту звання адвоката, бути вірним Присязі.

Крім того, Законом України "Про адвокатуру" визначено, що "адвокатура України здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності"³. При цьому адвокат має право при здійсненні професійної діяльності "збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази в цивільних, господарських, кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення, зокрема"⁴:

- запитувати й отримувати документи або їх копії від підприємств, установ, організацій, об'єднань, а від громадян — за їх згодою;
- ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для виконання доручення документами і матеріалами, за винятком тих, таємниця яких охороняється законом;
- отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань;
- застосовувати науково-технічні засоби відповідно до чинного законодавства;

¹ Стаття 6 Закону України "Про статус суддів" від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 57.

² Стаття 15 Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

³ Стаття 4 Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Там само.

⁴ Стаття 6 // Там само.

- доповідати клопотання і скарги на прийомі у посадових осіб та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги;
- бути присутнім при розгляді своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів і давати пояснення щодо суті клопотань і скарг;
- виконувати інші дії, передбачені законодавством.

При здійсненні цих прав адвокат зобов'язаний "неухильно додержувати вимог чинного законодавства, використовувати всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб і не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення"¹, а також "...зберігати адвокатську таємницю. Предметом адвокатської таємниці є питання, з яких громадянин або юридична особа зверталися до адвоката, суть консультацій, порад, роз'яснень та інших відомостей, одержаних адвокатом при здійсненні своїх професійних обов'язків.

Дані попереднього слідства, які стали відомі адвокату у зв'язку з виконанням ним своїх професійних обов'язків, можуть бути розголошені тільки з дозволу слідчого або прокурора. Адвокати, винні у розголошенні відомостей попереднього слідства, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством.

Адвокату, помічнику адвоката, посадовим особам адвокатських об'єднань забороняється розголошувати відомості, що становлять предмет адвокатської таємниці, і використовувати їх у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб"².

Збереження адвокатської таємниці гарантується Законом. Наприклад, статтею 10 "Гарантії адвокатської діяльності" названого Закону визначається, що "професійні права, честь і гідність адвоката охороняються законом. Забороняється будь-яке втручання в адвокатську діяльність, вимагання від адвоката, його помічника, посадових осіб і технічних працівників адвокатських об'єднань відомостей, що становлять адвокатську таємницю"³.

Відповідно до статті 23 "Інформація про особу" Закону України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 р.⁴: "Інформація про особу — це сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про особу... Заборо-

¹ Стаття 7 "Обов'язки адвоката" Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

² Стаття 9 "Адвокатська таємниця" Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Там само.

³ Стаття 10 "Гарантії адвокатської діяльності" Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Там само.

⁴ Стаття 23 "Інформація про особу" Закону України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 650.

няється збирання відомостей про особу без її попередньої згоди, за винятком випадків, передбачених законом. Кожна особа має право на ознайомлення з інформацією, зібраною про неї. Інформація про особу охороняється Законом".

Конфіденційна інформація за своїм правовим режимом відповідно до статті 30 цього Закону належить до інформації з обмеженим доступом. За змістом, конфіденційна інформація — це відомості, які знаходяться у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних або юридичних осіб і поширюються за їх бажанням відповідно до передбачених ними умов. Причому, за винятком окремих випадків, визначених законом, громадяни, юридичні особи, які володіють інформацією професійного, ділового, виробничого, банківського, комерційного та іншого характеру, одержаною на власні кошти, або такою, яка є предметом їх професійного, ділового, виробничого, банківського, комерційного та іншого інтересу і не порушує передбаченої законом таємниці, самостійно визначають режим доступу до неї, включаючи належність її до категорії конфіденційної, та встановлюють для неї систему (способи) захисту.

Юристи не тільки забезпечують конфіденційність інформації щодо своїх клієнтів, а й сприяють реалізації права останніх на доступ до неї, належне виконання державними органами та іншими суб'єктами обов'язку щодо її надання. Так, відповідно до статті 31 "Доступ громадян до інформації про них" зазначеного Закону, громадяни мають право¹:

- знати у період збирання інформації, які відомості про них і з якою метою збираються, як, ким і з якою метою вони використовуються;
- на доступ до інформації про них, заперечувати її правильність, повноту, доречність тощо;
- на оскарження до суду у випадках відмови в доступі до такої інформації, або приховування її, або незаконних збирання, використання, зберігання чи поширення.

Це право громадян забезпечується такими обов'язками державних органів та організацій, органів місцевого і регіонального самоврядування, інформаційні системи яких містять інформацію про громадян:

- надавати її безперешкодно і безкоштовно на вимогу осіб, яких вона стосується, крім випадків, передбачених Законом, а також вживати заходів щодо запобігання несанкціонованому доступу до неї;

¹ Стаття 31 "Доступ громадян до інформації про них" Закону України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 650.

- надавати доступ стороннім особам до відомостей про іншу особу та зберігати інформацію про громадян тільки відповідно до чинного законодавства;
- організації, які збирають інформацію, повинні до початку роботи з інформацією про громадян здійснити у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку державну реєстрацію відповідних баз даних;
- обмежувати обсяг інформації про громадян, яка одержується законним шляхом, та використовувати її лише для законно встановленої мети;
- у разі порушень вимог закону щодо використання інформації про громадян гарантувати їх захист від завданої шкоди.

Конфіденційність інформації щодо суб'єкта забезпечується особливим режимом доступу до неї, зокрема стаття 28 "Режим доступу до інформації" цього закону визначає, що "режим доступу до інформації — це передбачений правовими нормами порядок одержання, використання, поширення і зберігання інформації"¹, який забезпечується державою. Законом також встановлено обмеження в ознайомленні з конфіденційною інформацією, зокрема стаття 37 "Документи та інформація, що не підлягають наданню для ознайомлення за запитами" цього Закону², визначає, що "не підлягають обов'язковому наданню для ознайомлення за інформаційними запитами офіційні документи, які містять у собі:

- конфіденціальну інформацію;
- інформацію про оперативну і слідчу роботу органів прокуратури, МВС, СБУ, роботу органів дізнання та суду у тих випадках, коли її розголошення може зашкодити оперативним заходам, розслідуванню чи дізнанню, порушити право людини на справедливий та об'єктивний судовий розгляд її справи, створити загрозу життю або здоров'ю будь-якої особи;
- інформацію, що стосується особистого життя громадян тощо".

6.2.9. Чесність, порядність та щирість у веденні юридичної справи

Основне завдання юриста — професійне та правомірне ведення юридичної справи, але в деяких випадках неможливо нормативно визначити вимоги до юриста або суб'єкта, інтереси якого він захищає, крім того, юрист володіє

¹ Стаття 28 "Режим доступу до інформації" Закону України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 650.

² Стаття 37 "Документи та інформація, що не підлягають наданню для ознайомлення за запитами" Закону України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 р. // Там само.

конфіденційною інформацією, оцінка та використання якої залежать особисто від нього тощо. Ці та інші особливості юридичної практичної діяльності зумовлюють й особливе ставлення до таких якостей юриста, як чесність, порядність та щирість у веденні юридичної справи. Тому юрист не повинен:

- фальсифікувати докази, радити чи сприяти свідкові неправдиво свідчити або створювати сприятливі для цього умови;
- навмисно перешкоджати протилежній стороні мати законний доступ до доказів або змінювати, знищувати чи приховувати документ або інший матеріал, що має потенційне значення як доказ, а також не повинен радити або сприяти іншій особі робити будь-що подібне;
- свідомо не виконувати зобов'язань, що накладаються юридичними процедурами, за винятком відкритої відмови, яка ґрунтується на відсутності його чинних зобов'язань;
- звертатися з явно необґрунтованими запитами щодо подання відомостей і документів або намагатися не виконати законного запиту протилежної сторони щодо надання їй відомостей та документів;
- у ході ведення юридичної справи посилалися на будь-який факт, який він не вважає важливим або який не буде підкріплено відповідними доказами, обстоювати особисте знання фактів зі спірного питання (за винятком випадків, коли він виступає як свідок);
- проголошувати особисту думку щодо обґрунтованості справи, надійності свідка, винності сторони у цивільному процесі, винності чи невинності обвинуваченого у кримінальній справі;
- вимагати від особи, яка не є клієнтом, утримуватися від добровільного надання інформації іншій стороні, якщо тільки ця особа не є родичем або іншим представником клієнта.

Коли юрист веде юридичну справу, він повинен діяти з доцільною сумлінністю, дбайливістю і швидкістю. Зокрема, юрист:

- повинен вести юридичну справу, не зважаючи на протидію, перепони або незручності для себе, і може застосовувати будь-які законні дії, необхідні для обстоювання справи або дій клієнта, але які не порушують норм права та професійної етики;
- повинен виконувати взяті на себе зобов'язання, дотримуватися інтересів клієнта і виявляти старанність у своїх діях від його імені;
- має право на власний професійний розсуд визначати засоби, за допомогою яких слід вести справу;
- повинен регулювати навантаження в роботі так, щоб кожна справа вирішувалася своєчасно та належним чином.

6.3. Принципи, завдання та функції юридичної практичної діяльності

6.3.1. Принципи юридичної практичної діяльності

Принципи юридичної практичної діяльності — це основні засади, вихідні положення, ідеї, які є орієнтирами, вимогами її здійснення, відбивають сутнісні властивості права. Принципи юридичної практичної діяльності похідні від принципів права¹, конкретизують і деталізують їх.

Принципам права притаманна властивість універсального та абстрактного відображення закономірностей соціальної дійсності, що зумовлює їх особливу роль у структурі правової системи, механізмі правового регулювання, правосвідомості і т. ін. Правові принципи є синтезуючими засадами, об'єднуючими зв'язками, ідеологічною основою виникнення, становлення і функціонування багатьох правових явищ. Ці принципи визначають основи не тільки юридичної практичної діяльності, а й нормоутворюючої і правозастосовної діяльності, координують функціонування механізму правового регулювання, є критеріями оцінки правності (правової природи) рішень органів держави і дій громадян, формують правове мислення і правову культуру, “цементують” систему права.

Принципи права:

- здійснюють універсальне й узагальнене закріплення основ суспільного ладу;
- забезпечують одноманітне формулювання норм права та їхній вплив на суспільні відносини у формі правового регулювання та інших видів правового впливу (інформаційного, ціннісно-орієнтаційного, психологічного, системоутворюючого і т. ін.);
- безпосередньо впливають на виникнення і стає існування конкретних правових відносин, природних прав і обов'язків людини;
- у розвинутих правових системах правові принципи найчастіше відіграють роль перехідної ланки від суспільних відносин до систем права і правового регулювання.

¹ Принципи права — це його основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображують суттєві положення права. Принципи права за сутністю є узагальненими відображеннями об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, людства в цілому.

Принципи права існують у вигляді вихідних засад правових теорій і концепцій або як правові орієнтації суб'єктів права, зміст правових норм чи їх угруповань, вимоги правового регулювання, правові цінності, а також набувають відображення у формально-юридичному аспекті в нормах права завдяки їх формулюванню в статтях нормативно-правових актів чи деталізацію у групі норм права і відображення у відповідних статтях нормативно-правових актів.

Принципи права поділяють на соціально-правові і спеціально-правові. Соціально-правові принципи відображають систему цінностей, що властиві суспільству і мають чи повинні мати правову форму вираження і забезпечення (домінування загальнолюдських цінностей над інтересами класів, націй і т. ін., єдність суспільних і особистих інтересів). Спеціально-правові принципи узагальнюють засади формування та існування власне права як специфічного соціального явища і поділяються на загально-правові, міжгалузеві, галузеві принципи, принципи інститутів, а також принципи правової діяльності, окремих її видів, зокрема юридичної практичної діяльності.

До загальноправових принципів належать:

- *принцип гуманізму* — домінування у формуванні та функціонуванні правової системи, правовій та юридичній діяльності невід'ємних природних прав і свобод людини;
- *принцип рівності громадян перед законом* — усі громадяни незалежно від національної, статевої, релігійної та іншої належності, службового становища мають рівні загальногромадянські права і обов'язки, несуть рівну відповідальність перед законом;
- *принцип демократизму* — право, законодавство адекватно відображають волю народу, формуються через безпосередню і посередню форми демократії, а інститути права повинні забезпечувати адекватну реалізацію волі народу;
- *принцип правності (законності)* — здійснення всіх правових форм діяльності держави, функціонування громадянського суспільства, громадян на основі та відповідно до норм права, природних прав і обов'язків людини;
- *принцип взаємної відповідальності держави і особи* — не тільки особа відповідальна перед державою, а й держава перед особою.

Принципи юридичної практичної діяльності, конкретизуючи принципи права щодо професійної діяльності юристів:

- у концентрованому вигляді визначають її основні властивості;
- відбиваються і конкретизуються у нормативно-правових актах, професійних деонтологічних кодексах, правосвідомості юристів і суспільства в цілому;
- є критеріями оцінки власне самої діяльності, її результатів, рівня професійної культури юристів, основою їх юридичного професійного практичного мислення;
- забезпечують результативний, ціннісно-орієнтаційний, інформаційний, психологічний вплив на процес взаємовідносин юристів з іншими суб'єктами, ведення юридичних справ, прийняття рішень, особливо у випадках, не врегульованих правовими корпоративними, деонтологічними та іншими професійними нормами.

До основних принципів юридичної практичної діяльності належать:

- правність (законність) діянь юриста та його рішень;
- рівність суб'єктів перед законом та правом;
- незалежність юриста при веденні юридичної справи від власних інтересів та зовнішнього тиску;
- неупередженість;
- обґрунтованість рішень;
- професіоналізм (компетентність);
- справедливість;
- гуманізм;
- повага до особи, її прав та свобод, права в цілому;
- поєднання гласності та конфіденційності.

Принципи окремих видів юридичної практичної діяльності безпосередньо визначені у відповідних законах та інших нормативно-правових актах. Наприклад:

- у статті 4 “Принципи та організаційні форми діяльності адвокатури” Закону України “Про адвокатуру” зазначено: “Адвокатура України здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності”¹;
- у статті 3 “Принципи діяльності міліції” визначається, що діяльність міліції будується на принципах законності, гуманізму, поваги до особи,

¹ Закон України “Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями й населенням, є гласною, при виконанні службових обов'язків працівники міліції незалежні від впливу будь-яких політичних, громадських об'єднань¹;

- у статті 6 “Принципи організації і діяльності прокуратури” закріплено, що органи прокуратури України: становлять єдину централізовану систему; здійснюють свої повноваження на підставі додержання Конституції України та чинних законів, незалежно від будь-яких органів державної влади, посадових осіб, а також рішень громадських об'єднань чи їх органів; захищають у межах своєї компетенції права і свободи громадян на засадах їх рівності перед законом незалежно від національного чи соціального походження, мови, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, службового чи майнового стану та інших ознак; вживають заходів до усунення порушень закону, від кого б вони не виходили, поновлення порушених прав і притягнення у встановленому законом порядку до відповідальності осіб, які допустили ці порушення; діють гласно, інформують державні органи влади, громадськість про стан законності та заходи щодо її зміцнення²;

- у статті 3 “Засади діяльності Служби безпеки України” до основних засад діяльності Служби безпеки України як державного правоохоронного органу спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України, відносить принципи законності, поваги до прав і гідності особи, позапартійності та відповідальності перед народом України, а враховуючи особливості її оперативно-службової діяльності — принципи поєднання єдиначальності і колегіальності, гласності і конспірації³.

Враховуючи суспільну важливість судочинства, його засади визначено Конституцією України, в статті 129 якої вказується: “основними засадами судочинства є:

- 1) законність;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) забезпечення доведеності вини;
- 4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;

¹ Закон України “Про міліцію” від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 4. — Ст. 20.

² Див.: Закон України “Про прокуратуру” від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 793.

³ Закон України “Про Службу безпеки України” від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 27. — Ст. 382.

- 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- 6) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- 9) обов'язковість рішень суду.

Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства в судах окремих судових юрисдикцій¹.

6.3.2. Завдання та функції юридичної практичної діяльності

Мета юридичної практичної діяльності — захист прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права, сприяння визнанню й домінуванню загальнолюдських цінностей та права у суспільстві, забезпечення правності діянь суб'єктів права та охорона правопорядку. Мета юридичної практичної діяльності конкретизується у її завданнях, які нормативно визначені у відповідних законах:

- до основних завдань адвокатури належить сприяння захисту прав, свобод, представництво законних інтересів громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, а також надання їм іншої юридичної допомоги²;
- основними завданнями міліції є: забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів; запобігання правопорушенням та їх припинення; охорона і забезпечення громадського порядку; виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили; забезпечення безпеки дорожнього руху; захист власності від злочинних посягань; виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень; участь у наданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків³;

¹ Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

² Див.: стаття 1 “Адвокатура України та її завдання” Закону України “Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

³ Див.: стаття 2 “Основні завдання міліції” Закону України “Про міліцію” від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 4. — Ст. 20.

- на Службу безпеки України покладаються завдання захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління й економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України¹.

Соціальне призначення юридичної практичної діяльності, її місце і роль у правовій системі відображаються в її *функціях* — основних напрямках впливу юридичної практичної діяльності на інститути права та суспільні відносини. Функції юридичної практичної діяльності поділяють на соціальні й спеціально-правові.

До соціальних функцій юридичної практичної діяльності належать ідеологічна, економічна, політична, управлінська, виховна та ін.

Спеціально-правові функції юридичної практичної діяльності — це напрями її власне правового впливу на суспільні відносини — регулятивного й охоронного, зокрема реалізація регулятивної функції спрямована на забезпечення упорядкування нормальних, позитивних, корисних соціальних взаємодій суб'єктів права, а охоронна функція — на захист позитивних соціальних взаємодій від соціально шкідливих і небезпечних діянь людей, їх об'єднань, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів суб'єктів права. Так, основними функціями прокуратури є²:

- нагляд за додержанням законів усіма органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами та громадянами, органами, які ведуть боротьбу зі злочинністю та іншими правопорушеннями і розслідують діяння, що містять ознаки злочину, а також за виконанням законів у місцях тримання затриманих, попереднього ув'язнення, при виконанні покарань та застосуванні інших заходів примусового характеру, які призначаються судом; за додержанням законів у Збройних Силах, Прикордонних військах та інших військових формуваннях, дислокованих на території України;

¹ Див.: стаття 2 “Завдання Служби безпеки України” Закону України “Про Службу безпеки України” від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 27. — Ст. 382.

² Див.: стаття 5 “Основні функції прокуратури” Закону України “Про прокуратуру” від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 793.

- розслідування діянь, що містять ознаки злочину;
- підтримання державного обвинувачення, участь у розгляді в судах кримінальних, цивільних справ та справ про адміністративні правопорушення і господарських спорів у арбітражних судах;
- участь у розробленні органами державної влади заходів запобігання злочинам та іншим правопорушенням, у роботі з удосконалення та роз'яснення законодавства.

Слід зауважити, що Конституцією України дещо скорочені функції прокуратури, зокрема в пункті 9 розділу XV “Перехідні положення” визначено: “Прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства — до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування”¹.

6.4. Юридична практична діяльність і право

Юридична діяльність спрямована на право, здійснюється за допомогою правових засобів, регулюється правовими нормами, тягне за собою правові наслідки, оцінює соціальні явища з погляду права й оцінюється правом. Знання права для юриста є професійним обов'язком.

Нерозривний зв'язок права і юридичної практичної діяльності, зумовленість правом більшості її характеристик визначає необхідність розгляду його основних властивостей.

Право — складне соціальне явище, і тому може характеризуватись як засіб упорядкування суспільних відносин (управління та регулювання), сукупність особливих правил поведінки, міру значущості чи цінності людини для інших суб'єктів, форма суспільних відносин тощо.

Залежно від сфери суспільних знань, в якій використовують цей термін, виділяють його філософське, соціологічне, психологічне тлумачення тощо, які мають загальні та відмінні риси, пов'язані з особливостями предмета наукового дослідження і засобів, що використовуються для цього.

Кожне з тлумачень права відображає лише певні його сторони, аспекти тією мірою, якою право є предметом дослідження окремої науки, тому тільки синтез, інтегрування всіх визначень права спроможні відбити його характе-

¹ Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

ристики як цілісного суспільного явища. Але й у цьому випадку глибина пізнання права залежить від рівня розвитку суспільних наук.

Багатозначність використання слова “право” зумовлено ще й тим, що воно веде свій початок від слова “правда”, а корінь “прав” лежить в основі багатьох слів — “правий”, “справедливий”, “правило”, “правдивий”, “правильний”, “правити” і т. ін.

Серед найважливіших тлумачень терміна “право” доцільно виділити такі його значення:

- як певної можливості, що має соціальний суб'єкт;
- як сукупності (системи) юридичних норм, за допомогою яких регулюються суспільні відносини;
- як оцінки, показника істинності, дійсності, достовірності певних соціальних явищ.

6.4.1. Основні підходи до праворозуміння

Плюралізм гуманітарних теорій, концепцій, доктрин, вчень тощо зумовив різноманітність підходів до визначення сутності, змісту, форм існування права у правознавстві, коли поряд із традиційним, нормативним розвиваються й інші підходи до праворозуміння — соціологічний, системний, аксіологічний, функціональний тощо.

Плюралізм підходів до праворозуміння об'єктивно зумовлений тим, що право тісно пов'язане з іншими соціальними явищами: державою, політикою, економікою, культурою суспільства тощо. У кожному окремому випадку право виявляється якоюсь однією своєю стороною, аспектом, тому цілісна його характеристика можлива лише шляхом всебічного аналізу багатоманітних зв'язків права із соціальною дійсністю.

Терміном “праворозуміння” позначають не тільки поняття права чи його різноманітні визначення, а й всю сукупність правових понять, визначень, конструкцій, що утворюють зміст юриспруденції та відображають правову реальність.

У межах *генетичного підходу* до праворозуміння основна увага зосереджується на процесах виникнення і формування права, його соціальної детермінованості об'єктивними і суб'єктивними умовами життя суспільства.

Інструментальному підходу притаманне дослідження права як специфічного регулятора соціальних відносин, за допомогою чого здійснюється і забезпечується державне управління суспільством.

Дослідження права як феномену культури, соціальної цінності становить основу *аксіологічного підходу*. Правову дійсність вивчають у цьому разі крізь призму її відповідності досягнутому суспільством ступеню соціального прогресу, що дає можливість виділити частку “права в праві”, тобто дати оцінку прогресивності правових явищ, виявити в них те, що відображає регресивні тенденції, гальмує суспільний розвиток.

Системному підходу відповідає відображення правової дійсності як системи (сукупності) правових явищ, що певним чином пов’язані й утворюють єдине ціле — правову систему. Статичний аспект її становлять норми права, правовідносини, суб’єкти права, правопорядок тощо, а динамічний — правотворчість, реалізація норм права, їх застосування, правове мислення та інші правові процеси.

Поряд із зазначеними у правознавстві застосовують й інші підходи до праворозуміння — аналітичний, вольовий, класовий тощо. Історія і сучасність правових вчень мають багато таких прикладів. Разом з тим, незважаючи на певні відмінності в цих підходах, вони мають єдине — тією чи іншою мірою, в тій або іншій формі стосуються сфери свободи людини, способів та засобів її визначення, обмеження, оцінки, відокремлення від сваволі.

Як зазначалося вище¹, юриспруденції у ХХ столітті було притаманне домінування двох головних парадигм юридичного наукового мислення — позитивізму та соціологізму, навколо яких акумулюються різноманітні правові теорії, вчення, концепції тощо.

Якщо парадигма позитивізму базується на філософському позитивізмі та відповідній формально-догматичній правовій теорії, то протилежна парадигма соціологізму орієнтує на з’ясування залежності державно-правових явищ і процесів від розвитку суспільства в цілому, від його соціальної структури, системи суспільних відносин, ідеології і культури. Виходячи з цього, доцільно розглянути лише основні змістовні характеристики позитивістського (нормативного) та соціологічного підходів до праворозуміння.

6.4.2. Позитивістський (нормативний) підхід

Цей підхід до праворозуміння орієнтується на належність права до нормативних систем суспільства та його залежність від держави. При цьому виявляються ознаки, притаманні соціальним нормам взагалі (моралі, релігії, звичаям, праву тощо) та своєрідні властивості права, що відрізняють його

¹ Див.: розд. 3 “Загальна характеристика юридичної наукової діяльності”.

від інших соціальних норм і здебільшого пов’язані з волею держави. У цьому разі право переважно розглядають як систему загальнообов’язкових, формально визначених норм, що відбивають державним чином організовану волю народу, гарантуються й охороняються державою, є регулятором суспільних відносин.

Формальність (позитивність) права означає сформульованість, відображення його норм у статтях нормативних актів — письмових юридичних документах.

Визначеність права відбиває притаманну йому властивість точного і повного формулювання правил поведінки, в тому числі: умов, за яких починає діяти норма права (гіпотеза); ознак діяння, що повинно бути здійсненим за цих умов (диспозиція); можливих заходів державного впливу у разі невиконання вимог норм права (санкція).

Норми права — це модель юридичного зв’язку суб’єктів між собою, особливостю якого є забезпечення певних можливих діянь одних суб’єктів відповідними діяннями інших.

Право тісно пов’язане з волею держави, її функціонуванням. Держава, її органи, посадові особи встановлюють нові правила поведінки, санкціонують вже наявні соціальні норми, надаючи їм всіх властивостей норм права, гарантують використання, виконання чи додержання вимог норм права, створюють для цього необхідні умови, в тому числі забезпечують відновлення порушених прав суб’єктів, примусове виконання обов’язків чи покарання правопорушників.

Системність права означає, що норми права не відокремлені одна від одної, а взаємопов’язані, утворюють у сукупності ієрархічну побудову.

Деякі риси норм права притаманні й іншим соціальним нормам, але тільки норми права характеризуються усім комплексом цих ознак, достатніх для характеристики їх своєрідності, специфіки. Наприклад, певні корпоративні норми відображаються в статутах громадських організацій, норми моралі можуть відбивати як права, так і обов’язки особи тощо.

6.4.3. Соціологічне праворозуміння

Соціологічне праворозуміння на відміну від нормативного визнає основою права не сукупність (систему) абстрактних і формальних соціальних норм, а безпосередньо суспільне життя, певним чином упорядковану взаємодію соціальних суб’єктів, “живе” право як конкретне, динамічне, фактично існуюче явище, що лежить в основі створення законів та прийняття інших юридичних рішень.

Такий підхід до визначення сутності, змісту, форм існування, призначення права притаманний ліберальним та гуманістичним традиціям у праворозумінні.

Право як “нормальна” соціальна поведінка і право як правила цієї поведінки, узагальнені та сформульовані в законі, співвідносяться як форма і зміст.

Сутністю права є свобода людини, але свобода не будь-яка, а певним чином визначена та забезпечена.

Свобода — це притаманні людині властивість і форма життя, що відбивають її прагнення до самовираження, самореалізації, але це не означає, що свобода є можливістю здійснення будь-яких діянь. Та свобода, яка полягає в можливості робити все, що забажається, є ілюзією свободи, її сурогатом, свавіллям. Справжня свобода тісно пов'язана з необхідністю — об'єктивними законами розвитку суспільства, реалізується на основі їх пізнання і відповідно до них.

Свобода суб'єкта включає свободу вибору певного варіанта діяння, свободу волі як властивість суб'єкта приймати відповідне рішення, свободу діяння як безперешкодне його здійснення. Наявний характер соціальних закономірностей передбачає обмеження лише абсолютної свободи суб'єкта, але зумовлює наявність свободи вибору і здійснення певного розмаїття діянь, що в тому чи іншому випадку відбивають необхідність.

Право і є “царством реалізованої свободи”, тієї її сферою, в межах якої соціальний суб'єкт, спроможний приймати адекватні соціальним закономірностям рішення, є вільним у виборі варіанта діяння і безперешкодному його здійсненні.

Наявна сфера свободи соціального суб'єкта як сутність права виявляє себе в різних правових явищах — нормах права, суб'єктивних правах і обов'язках, правових принципах, правовідносинах тощо, кожне з яких у властивій йому формі відбиває сферу свободи того чи іншого суб'єкта (суспільства, держави, громадської організації, людини).

Сфера свободи є єдністю протилежностей — свободи як варіантів діянь, що їй відповідають, і несвободи як обмеження кількості цих варіантів. Але й несвобода за сутністю є свободою в тому розумінні, що розглядалося вище. Несвободу як об'єктивно зумовлене обмеження свободи вибору слід відрізнити від абсолютної свободи, бо саме остання є протилежністю дійсної свободи — свавіллям чи несвободою. Тому якщо свобода є проявом необхідності, то не-свобода, свавілля — випадковості, хаосу.

Різні соціальні суб'єкти володіють неоднаковою спроможністю пізнавати об'єктивні умови свого життя, діяти на їх основі, тому в суспільстві створюються різноманітні механізми, які притаманними їм засобами сприяють реалізації свободи суб'єктів чи протидіють проявам свавілля (звичаї, мораль, релігія, юридичне право, політичні норми тощо).

Не тільки право, а й деякі інші соціальні явища відбивають сферу свободи соціального суб'єкта, наприклад, мораль, наука, звичаї, політика тощо. Проте кожному з них властиві як “своя” сфера вільного суспільного життя, так і засоби її визначення та забезпечення.

Сфера свободи як суттєва риса права набуває втілення:

- у правосвідомості у формі правових ідей, принципів, теорій, концепцій, почуттів, поглядів, переконань суб'єктів права;
- правоздатності її суб'єктів, тобто їх властивості мати вільну волю, здійснювати вільний вибір;
- правовій поведінці у вигляді дій чи бездіяльності, що є результатом свободи вибору і свободи волі суб'єктів, що взаємодіють;
- правових нормах-моделях правової поведінки та їх системі як масштабі свободи суспільства і його членів;
- законах та інших нормативних актах й індивідуальних рішеннях, що є зовнішньою формою визначення та вираження права як міри свободи;
- суб'єктивному праві та обов'язку — форми свободи відповідно як можливості та необхідності певних дій тощо.

Право як міра свободи, її масштаб відбиває характеристики, властивості визначати межі свободи, відокремлювати її від несвободи (сваволі), оцінювати соціальну поведінку з погляду її відповідності об'єктивним закономірностям функціонування і розвитку суспільства. На відміну від інших соціальних визначень свободи право — це її міра, яка є:

- формально визначеною, тобто чітко зафіксованою у формі моделей поведінки в нормах і нормативних приписах, які зовнішньо відображені в особливих письмових документах (нормативних актах, договорах, судових прецедентах);
- рівною — свобода різних суб'єктів визначається єдиним способом, на єдиних засадах;
- справедливою — відбиває об'єктивно зумовлене співвідношення свободи вибору варіантів поведінки та їх обмежень відповідно до досягнутого суспільством рівня цивілізованості, соціального прогресу;
- інституціональною — у розмаїтті своїх проявів, форм становить певний соціальний інститут як феномен, самостійне явище;
- легітимною — загальновизнаною, сприйнятою суспільством;
- універсальною — спроможною врегульовувати різні за природою соціальні відносини.

6.4.4. Право і суспільство

Свобода, що є сутністю права, виявляє себе в правових явищах, легітимізується та забезпечується за допомогою юридичних засобів. У цивілізованому суспільстві, що перебуває на високому рівні розвитку, свобода людини є не тільки напрямом, метою, а й засобом його прогресивного руху. Об'єктивні закономірності цього процесу виявляються через діяння членів суспільства, котрі є умовою, процесом і результатом його життєдіяльності. Межі свободи суспільства зумовлені не тільки ефективністю його функціонування взагалі, а й наявною сферою свободи кожного з його членів, причому умови для прогресивного розвитку суспільства створюються переважно не будь-якою окремою групою, прошарками членів суспільства, а їх більшістю. Тому й право як сфера свободи формується не державою, політиками, вченими та ін., а безпосередньо членами суспільства. Держава, її політики виробляють імовірні напрями розвитку суспільства, базуючись на тих тенденціях, умови для яких вже почали створюватись у ньому. Правові ідеї, державні чи політичні рішення ще не є правом, вони лише є тією чи іншою мірою суб'єктивним відображенням можливого напрямку дії об'єктивних закономірностей. Правом вони стануть лише тоді, коли, втілюючись у діяннях членів суспільства, зазнають перевірки на вірогідність, набудуть кількісних характеристик, сили домінуючих тенденцій суспільного життя.

6.4.5. Право й економічні та інші матеріальні суспільні відносини

Об'єктивні умови формування права не зводяться тільки до економічних відносин, які, у свою чергу, не тотожні матеріальній сфері суспільного життя. Економіка — це лише одна сторона матеріального виробництва у широкому розумінні цього поняття, а друга — соціальна сфера суспільства, що забезпечує існування і відтворення фізичного життя людей. Взаємодія цих сторін матеріальних відносин є об'єктивною основою формування права. Їх матеріальність не означає повної відсутності свідомості, навпаки, свідомість органічно вплетена в них, існує як притаманна їм властивість, але це свідомість особливого роду — емпірична свідомість — усвідомлення необхідності дій за міркою і природою матеріальних об'єктів. Ця свідомість має стихійний характер, формується на почуттєво-предметному рівні. Матеріальні відносини становлять об'єктивну сторону права, яка є правом, а відповідно, і свободою, лише як стихійне, почуттєве, ірраціональне право. Інколи це право позначають як сукупність конкретних правових відносин.

6.4.6. Право і демократія

Право і демократія не тотожні. Демократія — це влада народу, що як форма організації і здійснення державної влади, політичної влади взагалі, протистоїть різним видам одноособової влади (тиранії, монархізму, деспотизму тощо) чи режимам диктатури (фашизму, тоталітаризму, авторитаризму).

Демократичність держави, політичної системи відображає належність влади народу, який є джерелом і носієм цієї влади через державні органи, державну політику та безпосередньо приймає найбільш важливі рішення. Разом з тим, оскільки демократія — це форма влади, то постає питання: щодо кого і як здійснюється ця влада, як і ким вона обмежується? Тому, крім характеристики демократії як влади народу, її визначення має відображати ще й відношення до цієї влади підвладних суб'єктів об'єктів влади, їх соціальний стан, межі втручання влади в приватне життя.

Право — інститут суспільства, який, з одного боку, обмежує владу, визначає форми її здійснення, межі підвладності кожного члена суспільства, а з іншого — є сферою незалежності від неї. Право, на відміну від демократії та будь-яких інших форм влади, якраз і є насамперед сферою незалежності члена суспільства від влади, в тому числі демократичної, сферою його вільного волевиявлення, самостійності, саморегулювання. Тобто право, визначаючи межі непідвладності соціальних суб'єктів, окреслюючи сферу їх свободи і незалежності, є тією межею особистого і суспільного життя, що є саморегулятивною і не повинна упорядковуватися за допомогою зовнішнього втручання. Це сфера природного права, що притаманне члену суспільства як людині, представнику людства, і є її невід'ємним правом незалежно від волі та режимів здійснення будь-якої влади.

Якщо право непідвладності відбиває сферу невтручання влади в особисте життя, то право влади є, навпаки, сферою підпорядкованості особи суспільству в цілому чи його окремим інститутам, угрупованням (державі, громадським об'єднанням, системі місцевого самоврядування тощо). Право влади є не тільки правом застосування сили, а здебільшого — правом консенсусу, правом суспільної злагоди, правом передбачення і запобігання соціальним колізіям і конфліктам, що виникають внаслідок суперечностей індивідуальних інтересів, де силу застосовують тільки у випадках антагоністичного характеру таких інтересів.

Право демократії — це сфера підпорядкування особистого інтересу суспільному, межі й порядок спільного вирішення важливих питань суспільного розвитку, забезпечення нормального функціонування суспільства, що детерміновані його рівнем розвитку, культурою. Тому й демократія як влада

народу може мати правовий і неправовий характер, що зумовлено наявністю в суспільстві “соціального простору” незалежності, свободи, непідвладності члена суспільства, а також правового порядку виявлення та узгодження загальносуспільних та індивідуальних інтересів на основі консенсусу, злагоди, додержання прав людини.

6.4.7. Висновки

Отже, можна зробити такі висновки, виходячи певною мірою із синтезу позитивістського і соціологічного підходів до праворозуміння.

I. Право існує на різних рівнях й у різних формах. Одна з основних форм існування права — система норм права, але це не означає, що властивості права зводяться тільки до властивостей норм права. Право володіє й іншими ознаками, притаманними йому як цілому — системі правових явищ взагалі, тому поняття правової системи відбиває єдність і взаємодію усіх правових явищ, а також загальносистемні властивості права.

Правова система — це цілісна сукупність усіх існуючих у суспільстві правових явищ, які взаємодіють на горизонтальному та вертикальному рівнях, створюють у межах цілого певні взаємопов’язані угруповання — підсистеми.

Правова система — один із найбільш значних за обсягом правових феноменів, однопорядкових з правовою дійсністю, правовою реальністю або політичною, економічною системами.

Внутрішню форму, або структуру, правової системи утворюють такі компоненти.

1. Статичні:

- нормативна підсистема (законодавство як позитивне право, правовідносини, правомірність, права і свободи суб’єктів права, правопорядок тощо);
- ідеологічна підсистема (правова ідеологія як домінуючі принципи права; юридична наука як правові теорії, доктрини, концепції; юридична освіта; правова психологія як правові почуття, емоції, уявлення, тобто в узагальненому вигляді — це правова свідомість та правова культура);
- організаційна підсистема (суб’єкти права, правові установи як суб’єкти правотворчої, правозастосовної, правоохоронної та юридичної діяльності).

2. Динамічні: правотворчість, правозастосування, правореалізація, правове мислення, правове виховання, юридична наука та юридична практика як види юридичної діяльності.

3. Процеси виникнення, становлення, функціонування, розвитку.

Зовнішню форму правової системи становлять її зв’язки та відносини (у статичному, динамічному та генетичному аспектах) з іншими соціальними системами — державною, політичною, економічною, духовною та соціальною структурою суспільства.

II. Право як засіб упорядкування суспільних відносин, життя формується діями більшості членів суспільства, які створюють основу нормального функціонування суспільства, з достатньо високим ступенем вірогідності визначають напрям соціального розвитку.

Поряд із цим особливістю права є й те, що воно певною мірою формується й за участю інших діянь, волевиявленням меншості населення країни, враховує її інтереси, забезпечує цій меншості певний обсяг свободи і незалежності, притаманний кожному члену суспільства. Тим самим право сприяє збереженню цілісності суспільства, попереджує виникнення соціальних конфліктів, конфронтацій, створює умови для існування суспільства взагалі, визначає принципи, орієнтири, а також домінуючі форми і методи державної діяльності.

У такому розумінні право — це відбиток цивілізації, культури суспільства, людства, є соціальною цінністю, благом як для суспільства взагалі, так і держави, для кожного соціального суб’єкта.

III. Право як прояв цивілізації, продукт громадянського суспільства і форма існування правової держави на перше місце висуває визнання людини як розумної, вільної істоти, яка спроможна самостійно вирішувати, що для неї добре, а що — погано, тобто в цьому разі діє презумпція свободи людини, визнання самостійності, автономності, незалежності її поведінки у сфері особистого життя від волі держави.

Таке тлумачення права докорінно відрізняє гуманістичне праворозуміння від поглядів на право в патерналістських, авторитарних та тоталітарних суспільствах, де, навпаки, діє презумпція сваволі людини, її нездатності до внутрішньої саморегуляції, вважається, що член суспільства може жити переважно лише за нормами поведінки, що встановлюються державою або іншими соціальними інститутами суспільства (церквою, політичною партією тощо). Подібне тлумачення права спотворює його сутність і насправді є проявом безправності людини, інструментом державного примусу, механізмом зовнішнього владного впливу на поведінку особи.

6.5. Юридична практична діяльність і правова практика

Як зазначалося вище, юристи здійснюють не тільки юридичну наукову діяльність чи навчаються в системі юридичної освіти, а й насамперед здійснюють практичні дії, спрямовані на з'ясування змісту та обсягу нормативно-правових актів та інших правових документів, ведення юридичних справ, конкретизацію нормативно-правових документів, захист прав і свобод суб'єктів права тощо, урешті-решт, на безпосередню зміну правової сфери суспільства (правової реальності, правової дійсності, правової системи).

Ці діяння є складовими елементами правової практики, впливають на соціальну діяльність інших суб'єктів, упорядковують її, забезпечують нормальне й безпечне функціонування суспільства.

У нормативних джерелах, науковій та навчальній літературі діяння юристів щодо зміни та збереження правової матерії (дійсності) включають до різних наукових та нормативних понять, позначають різними термінами.

Одним із найбільш поширених підходів є їх віднесення до правової (юридичної) практики, під якою розуміють “діяльність з видання (тлумачення, реалізації і т. ін.) юридичних приписів, що береться в єдності з накопиченим соціально-правовим досвідом”¹.

У нормативних джерелах під юридичною практикою розуміють:

- юридичне обслуговування суб'єктів права, зокрема надання консультацій та роз'яснень з юридичних питань, складання заяв, скарг та письмових довідок правового характеру, здійснення представництва інтересів суб'єктів права у юридичних справах, здійснення правового обслуговування їх зовнішньоекономічної діяльності тощо²;
- практику судової, прокурорської, слідчої діяльності тощо.

Терміни “практика” та “практичний” грецького походження, означають відповідно дію, діяльність, діяльне життя, досвід та такий, що має відношення до діяння, діяльності, використовується у діяльності³.

¹ *Карташев В.М.* Юридическая практика. Теория государства и права / Под ред. Н.И. Матузова. — М., 1997. — С. 459.

² Див.: наказ Міністерства юстиції України “Про затвердження Інструкції про порядок видачі, переоформлення, зупинення дії та анулювання ліцензії на здійснення юридичної практики” від 23 жовтня 1998 р. № 57/5.

³ Див.: *Философский энциклопедический словарь.* — М., 1997. — С. 359.

У філософському тлумаченні практика протиставляється теорії, теоретичній діяльності, що відповідно дає можливість розрізнити та відокремити юридичну практичну діяльність від юридичної наукової діяльності. Крім того, юридичну практику необхідно відрізнити від правової практики як правової діяльності та правового досвіду. Правова діяльність, за загальним правилом, здійснюється всіма суб'єктами — як юристами, так і не юристами, як на професійній, так і на непрофесійній основі. Юридична практика — це сфера діяльності лише юристів-професіоналів.

До змісту юридичної практики (діяльності) відносять не тільки складання документів, консультування та участь у судовому засіданні, а й багато інших юридично значущих дій, зокрема попередження, припинення та розслідування правопорушень, притягнення до юридичної відповідальності, виконання покарань, підготовка та прийняття нормативно-правових актів, здійснення правових та науково-дослідницької діяльності, реєстрацію та статистичний облік правових явищ, результатів юридичної діяльності тощо.

Виходячи з викладеного вище, юридична практика — це діяльність юристів — професійних знавців права щодо безпосереднього захисту прав, свобод та законних інтересів суб'єктів права (особи, держави, суспільства), надання їм допомоги у складанні правових документів, консультуванні щодо вибору найбільш оптимальних варіантів поведінки відповідно до норм права, посвідчення юридичних фактів тощо, в процесі яких забезпечується здійснення норм права.

6.6. Основні дії юридичної практичної діяльності

Юридична практична діяльність складається з певних відносно відокремлених юридичних дій, які здійснюються в процесі виконання професійних функцій різними категоріями юристів. Зокрема, до них доцільно віднести ведення юридичної справи, тлумачення правових текстів, консультування з правових питань, представництво інтересів суб'єктів права.

6.6.1. Ведення юридичної справи

Ведення юридичної справи:

- включає пошук, аналіз, узагальнення й оцінювання юридичних фактів;
- тягне за собою правові наслідки;

- має офіційний характер;
- здійснюється уповноваженими на те органами й посадовими особами держави, а також приватними юристами, які мають відповідну компетенцію, діяльність яких суворо регламентується законом, здійснюється у певних процедурах.

Серед різноманітних дій, здійснюваних у процесі ведення юридичної справи, юридичною природою виділяється низка логічно взаємопов'язаних дій, зокрема такі¹:

- щодо встановлення фактичних обставин справи;
- що виражають вибір і аналіз юридичних норм;
- з яких складається вирішення юридичної справи.

Встановлення фактичних обставин. Встановлення фактичних обставин справи є підготовчою стадією в процесі провадження справи, основу якої становить аналіз основної, фактичної бази, що потім використовується в її вирішенні.

Соціальна ситуація відбивається в безлічі різноманітних фактів (умов, чинників, обставин) дійсності, але до фактичних обставин належать лише обставини юридичної справи, тобто факти самого випадку, події, фрагменту соціальної ситуації, щодо яких використовуються правові норми або докази. Під останніми розуміють фактичні дані (відомості), що використовуються для встановлення обставин справи відповідно до принципу об'єктивної істини.

Доказування. Частині доказів (зокрема судових) притаманна особлива форма їх використання у веденні юридичної справи — "доказування", що є діяльністю, спрямованою на встановлення за допомогою доказів обставин юридичної справи.

Під доказуванням нерідко мають на увазі діяльність, що полягає в поданні доказів, участі в їх дослідженні та оцінюванні, іншими словами, діяльність близьку до аргументування, сутністю якого є обґрунтування доказів і заперечень, що висуваються, а також переконання у їх істинності.

Доказування — це дослідницька діяльність, зміст юридичного пізнання, результатом якої є відтворення того або іншого фрагмента дійсності, реконструкція (відтворення) всіх обставин справи, необхідних для вирішення юридичної справи.

¹ Див.: Алексеев С.С. Общая теория права: В 2 т. — М., 1982. — Т. 2. — С. 332.

Доказування — складна юридична діяльність, що включає:

- визначення кола фактів, що підлягають встановленню;
- збирання і процесуальне закріплення доказів;
- дослідження доказів, у тому числі їх перевірку;
- оцінювання доказів.

Суб'єктами доказування в цивільному процесі є сторони, треті особи, їхні представники, органи державного управління, представники громадськості, прокурор. У кримінальному процесі поряд із суб'єктами, на яких лежить обов'язок встановлення фактичних обставин справ, виділяють суб'єктів, зобов'язаних лише брати участь у доказуванні (адвокати, представник обвинувачення, потерпілий та ін.), та суб'єктів, які можуть брати участь у доказуванні, але не зобов'язані робити це (обвинувачений, підозрюваний, громадський позивач, відповідач).

Вибір і аналіз правових норм. Дії щодо вибору й аналізу правових норм можна поділити на чотири основні групи:

- вибір правової норми, що підлягає застосуванню;
- перевірка чинності норми, тобто перевірка її справжності, правомірності акта або договору, що містять цю норму, чинність норми в аспектах часу, простору, поширення на тих або інших осіб;
- перевірка правильності тексту акта або договору, в яких виражена норма, або перевірка словесно-документального викладення його змісту;
- з'ясування змісту та обсягу нормативного припису.

Правова кваліфікація — юридична оцінка всієї сукупності фактичних обставин справи шляхом віднесення конкретного випадку до певних юридичних норм. Правова кваліфікація має наскрізне значення у веденні юридичної справи, втілюється в її вирішенні.

Якщо на перших стадіях ведення юридичної справи здійснюється попередня кваліфікація, в результаті якої визначають коло обставин (предмет доказування) і загалом потрібну правову норму, то при вирішенні справи остаточно вибирають юридичну норму, що є його основою.

Правова кваліфікація виражається в таких діях:

- визначення галузі права, норми якої регламентують цей випадок;

- визначення загальної юридичної конструкції правовідносин, яка приводить до встановлення виду галузевого інституту, що охоплює цей випадок;
- встановлення точної норми, що поширюється на цей випадок.

За іншим критерієм правову кваліфікацію вбачають в таких діях¹:

- упорядкування встановлених фактичних даних і виокремлення в них юридично значущих ознак;
- виявлення всіх можливих правових конструкцій, що відповідають фактичному матеріалу;
- визначення суміжних складів;
- вибір одного складу, ознаки якого відповідають діянню.

Вирішення юридичної справи. Вирішення юридичної справи займає центральне місце в процесі її ведення. Всі інші дії (наприклад, встановлення обставин справи, вибір і аналіз юридичних норм) щодо неї мають допоміжний характер.

Процес ведення юридичної справи завершується рішенням, в якому містяться конкретні приписи або встановлюються права і обов'язки суб'єктів соціальної ситуації.

Рішення юридичної справи можна охарактеризувати:

- як формально-логічний процес;
- творчий процес;
- владну діяльність компетентних органів чи службових осіб держави або добровільну взаємодію суб'єктів права.

Рішення з юридичної справи формально закріплюється, як правило, у письмовій формі в особливому документі — акті застосування або договорі.

Виконання рішення з юридичної справи. Виконання рішення з юридичної справи передбачає добровільні дії щодо втілення прав і обов'язків, конкретизованих у ньому. Проте в окремих випадках необхідні додаткові дії примусового характеру, спрямовані на виконання цього рішення, кожна з яких є самостійним процесом застосування правових норм, що містить встановлення фактичних обставин, вибір і аналіз юридичних норм, винесення рішення.

¹ Тарарухин С.А. Квалификация преступлений в следственной и судебной практике. — К., 1995. — С. 8—22.

6.6.2. Тлумачення правових текстів

Загальновизнаною відмітною рисою кваліфікованої практичної діяльності юриста є його спроможність за допомогою особливих правил і прийомів повно, точно й швидко тлумачити нормативні та інші правові акти та договори, тобто пізнати, виявити, достовірно встановити зміст і обсяг правових правил, сформульованих у правових приписах. Іншими словами, юридичне професійне тлумачення (інтерпретація) правових актів і договорів — це діяльність юриста щодо встановлення змісту нормативних і індивідуальних приписів, яка спрямована на забезпечення їх практичної реалізації і складається зі з'ясування змісту правових правил для себе і роз'яснення їх для інших суб'єктів.

На відміну від тлумачення, що використовується у філософії, літературознавстві, наукознавстві, історії та інших науках, що досліджують різноманітні форми письмової мови, тлумачення в юридичній практиці має спеціально-юридичні особливості, пов'язані з використанням засобів і прийомів юридичної техніки — особливої термінології, юридичних конструкцій, засобів формулювання правових правил, тому адекватне виявлення і роз'яснення змісту правових текстів потребують відповідних юридичних знань і навиків.

Інколи в юридичній літературі тлумачення правових актів розглядають тільки як стадію правозастосовної діяльності (судової, прокурорської, слідчої), що не зовсім коректно, бо тлумачення як з'ясування і роз'яснення обсягу і змісту правових правил є компонентом будь-якої юридичної діяльності та правової поведінки, пов'язаних з виданням правових актів або укладенням правових договорів, їх реалізацією, тобто це правотворча і правозастосовна діяльність, правореалізація як здійснення прав і обов'язків будь-якими суб'єктами права у формі їх правомірної поведінки, а також юридична наукова і юридична навчальна діяльність. Інша справа, що правове значення актів тлумачення може бути різноманітним — внутрішнім і зовнішнім, офіційним і неофіційним, професійним і непрофесійним і т. ін.

Необхідність вивчення тлумачення правових актів як особливого виду юридичної діяльності та компонента будь-якої юридичної діяльності зумовлена такими чинниками:

- основною зовнішньою формою існування права, правових правил є нормативні й правозастосовні правові акти, а також договори, що в словесно-документальний спосіб викладені в правових текстах (правових документах);

- нормативні правові акти і договори діють тривалий час, за який можуть змінюватися умови й обставини соціальних ситуацій, що регулюються ними, а це є причиною необхідності додаткових уточнень змісту правових приписів;

- є певні недоліки в правотворчій діяльності, застосуванні юридичної техніки — недоліки нормативно-правового стиля, невизначеність або двозначність словесного викладення правових правил, суперечності між приписами різноманітних нормативно-правових актів тощо, а тлумачення є одним із засобів їх усунення.

Тлумачення за загальним змістом — це один із видів пізнання як процесу почуттєвого сприйняття і діяльності мислення, одна з форм наукового пізнання права, приватнонауковий прийом, що входить до складу формально-юридичного методу пізнання права, а за спеціально-юридичними особливостями — специфічна форма пізнання правових правил через вивчення приписів правових актів і договорів, викладених у правових текстах.

Тлумачення правових правил здійснюють за допомогою певних понять, правил і прийомів (філології, логіки, спеціальних юридичних знань, історії та ін.), що дає можливість розкрити їх обсяг і зміст на рівнях:

- словесного тексту правового акта або договору;
- словесно висловленого зв'язку правового припису з іншими подібними приписами;
- мови “права” як спеціальної термінології, юридичних конструкцій;
- логічної структури правового припису (логічного зв'язку елементів — гіпотези, диспозиції, санкції);
- соціального змісту правових приписів.

Тому при тлумаченні пізнання йде від почуттєвого сприймання тексту правового документа і його елементів, їх лінгвістичного і спеціально-юридичного аналізу, до логічного осмислення структури правового припису, його соціального контексту і конкретно-соціального значення, тобто в напрямку, зворотному спрямованості правотворчої діяльності.

У процесі тлумачення можна виділити три основні рівні:

- аналіз словесного тексту або словесного викладення правових правил;
- догматичний аналіз — аналіз юридичних особливостей приписів, відбитих у специфічному правовому, формально-юридичному змісті правових правил;

- соціально-історичний аналіз — аналіз соціально-історичного змісту правових правил¹.

До основних способів тлумачення відносять: граматичний (лінгвістичний, філологічний), логічний, спеціально-юридичний (формально-юридичний, техніко-юридичний), систематичний, соціально-історичний (функціональний).

Слід зазначити, що виділення рівнів і послідовності застосування способів тлумачення має умовне значення і в практичній юридичній діяльності їх використовують водночас або в різній послідовності, однак першим і безумовно обов'язковим є словесний аналіз тексту, якого, як правило, достатньо для адекватного виявлення обсягу і змісту правового правила.

Оскільки тлумачення має на меті розкриття й уточнення змісту правового припису, то його результатом є повна визначеність змісту й обсягу останнього, тобто адекватність, точність, повнота, безсуперечність, безпрогальність, достовірність.

Результати тлумачення в низці випадків можуть набувати відображення і закріплення в особливих актах-документах, актах-роз'ясненнях або інтерпретаційних актах (наприклад, роз'яснення Верховної Ради України або Конституційного Суду України, Верховного Суду України), що мають офіційний і обов'язковий характер для відповідних суб'єктів права.

6.6.3. Консультування з правових питань

Представляючи суб'єкта права, юрист повинен надавати безпристрасну консультацію² з правових питань, приймати незалежне професійне рішення щодо вирішення юридичної справи. Крім того, суб'єкт права у разі виникнення незрозумілих для нього питань щодо реалізації його прав та обов'язків має право на юридичну допомогу з боку юристів, тобто на обґрунтовану, відверту та незалежну професійну консультацію з правових питань, що передбачає оцінку ситуації, в якій перебуває суб'єкт права, правових підстав та правомірних варіантів і альтернатив її вирішення, надання її у прийнятній для суб'єкта права формі, враховуючи й неприємні для останнього обставини.

Як правило, консультацію з правових питань надає юрист на прохання суб'єкта права, але у випадках, коли у юриста, котрий представляє інтереси суб'єкта права, є підстави вважати, що суб'єкт права має намір здійснити або йому пропонується здійснити поведінку, яка може призвести до сутте-

¹ Див.: Алексеев С.С. Общая теория права: В 2 т. — М., 1982. — Т. 2. — С. 301.

² Роз'яснення, порада.

вих несприятливих для нього наслідків, юрист може надавати консультацію в інтересах суб'єкта права з власної ініціативи.

Формальної, суто правової юридичної консультації може бути іноді недостатньо, тому, надаючи консультацію, юрист може бути вимушений посилається на моральні, економічні, соціальні й політичні міркування, які виходять за межі суто юридичних питань, але які стикаються з ними і можуть вирішально вплинути на вирішення юридичної справи. Зокрема, родинні справи можуть включати проблеми психіатрії, клінічної психології або соціальної діяльності, а підприємницькі справи можуть торкатися проблем бухгалтерського обліку або фінансів. У необхідних випадках юрист може рекомендувати одержання додаткової консультації у відповідного фахівця.

Проте привертає увагу те, що необхідність консультації з правових питань виникає саме тоді, коли є суперечності чи непорозуміння між висновками різних фахівців, тому юрист повинен враховувати такі рекомендації, аналізувати їх, надавати свої поради з урахуванням їх. Отже, надаючи консультацію з правових питань, юрист повинен враховувати не тільки правові, а й інші моральні, економічні, соціальні й політичні фактори, що можуть бути важливими для становища суб'єкта права.

6.6.4. Представництво юристом інтересів суб'єкта права

Представляючи інтереси суб'єкта права в юридичних справах у різних державних та недержавних органах, установах, організаціях юристи роблять усні заяви, подають скарги, позови та інші необхідні документи, що містять відомості про юридичні факти або формулюють питання і висувають докази з юридичних справ.

Сфери повноважень та види дій юриста щодо представництва інтересів суб'єкта права різні при веденні кримінальних, цивільних чи інших юридичних справ.

Мета або сфера послуг, що надаються юристом, можуть бути обмежені за згодою із суб'єктом права або на підставі умов, за якими юридичні послуги надаються суб'єкту права. Умови, за якими надаються представницькі послуги, можуть виключати окремі цілі або засоби, які юрист вважає несумісними зі своїми поглядами або недоцільними в конкретній ситуації. Угода щодо сфери представницьких послуг має відповідати нормативно-правовим актам, нормам професійної юридичної поведінки.

При здійсненні юристом представництва інтересів суб'єкта права юрист і суб'єкт права мають певні повноваження і несуть відповідальність щодо мети та засобів його здійснення. Іноді не можна чітко розмежувати мету й засоби,

в багатьох випадках відносини "суб'єкт права — юрист" передбачають взяття спільних зобов'язань.

Суб'єкт права має найвищі повноваження щодо визначення мети представництва його інтересів юристом у межах, встановлених законом і професійними обов'язками юриста, зокрема звільнити його у будь-який час, за умови виконання свого обов'язку сплатити за послуги юриста. Юрист, як правило, відповідає за правові, процедурні та організаційні питання, а суб'єкт права вирішує такі питання, як взяття на себе можливих витрат та клопотання про третіх осіб, інтереси яких можуть бути несприятливо зачеплені у цій юридичній справі.

Здійснюючи представництво інтересів суб'єкта права, юрист не повинен:

- радити суб'єкту права вживати якихось заходів або допомагати йому вживати якихось заходів, якщо юрист знає, що вони є неправомірними. Але юрист може обговорювати із суб'єктом права наслідки будь-якої запропонованої лінії поведінки і може порадити та допомогти суб'єкту визначити для себе вимоги закону, сферу його дії та застосування;
- відмовлятися представляти інтереси суб'єктів права, чия юридична поведінка суперечлива або негативно оцінюється суспільною думкою. Той факт, що суб'єкт права може користуватися порадами юриста під час своїх дій, які є злочинними або шахрайськими, не робить юриста учасником цих дій та не означає схвалення юристом політичних, економічних, соціальних або моральних поглядів чи дій суб'єкта права.

До основних обов'язків юриста при представництві інтересів суб'єкта права слід віднести необхідність:

- виконувати рішення суб'єкта права щодо мети представництва і радитись із ним щодо засобів досягнення цієї мети. Зокрема, виконувати рішення суб'єкта права про погодження або непогодження з пропозицією про спосіб урегулювання справи, а у кримінальних справах виконувати рішення суб'єкта права, прийняте після консультації з ним, щодо необхідності визнання або невизнання суб'єктом права його вини;
- відмови від надання послуг суб'єкту права у неправомірних діях, уникнення сприянню суб'єкту права у реалізації неправомірної мети або у створенні чи збереженні фальшивих доказів;
- належних обмежень, за погодженням із суб'єктом права, щодо своєї поведінки у веденні юридичної справи, коли юрист знає, що суб'єкт права розраховує на допомогу, не дозволену нормами професійної поведінки або законом;

- висловлювати суб'єкту права чесну, відверту думку щодо реальних наслідків, які може мати його поведінка;
- поважати права третіх осіб.

Однією з основних гарантій правомірності та незалежності професійної поведінки юриста при здійсненні представництва інтересів суб'єкта права є можливість і необхідність відмови від представництва у такому разі:

- представництво призведе до порушення вимог закону чи норм професійної поведінки;
- фізичний та психічний стан юриста суттєво послабить його здатність представляти інтереси суб'єкта права;
- використовуючи послуги юриста, суб'єкт права продовжує здійснювати неправомірні діяння;
- суб'єкт права не виконує власних зобов'язань перед юристом.

Проте припинення юристом представництва не повинно негативно вплинути на права та інтереси суб'єкта права, тому юрист зобов'язаний вжити доцільних заходів для захисту відповідних інтересів суб'єкта права, наприклад, заздалегідь повідомити про це суб'єкта права, надати йому час найняти іншого юриста, здати документи, грошові суми цільового призначення, на які суб'єкт права має право, повернути гонорар, що не був зароблений, тощо.

6.7. Процедури, умови, прийоми та засоби здійснення юридичної практичної діяльності

Основними функціональними елементами змісту юридичної практичної діяльності є процедури, умови, прийоми та засоби її здійснення. Особливі вимоги до їх застосування та необхідність здійснення зовнішнього контролю зумовлюють їх визначеність, регламентованість нормативно-правовими та іншими правовими документами, професійними нормами тощо.

6.7.1. Процедури юридичної практичної діяльності

Процедури¹ юридичної практичної діяльності оптимізують її, підвищують надійність і якість її результатів, забезпечують безпеку юристів. Вони описуються як нормативно-правовими актами, так і відповідними методичними рекомендаціями, дають можливість всім її суб'єктам ефективно використовувати наявний передовий юридичний досвід, попереджати виникнення можливих конфліктів або порушень, визначають форми, зміст, порядок і засоби юридичної практичної діяльності. Зокрема процедури передбачають²:

- підстави або умови вчинення тих або інших юридичних дій;
- перелік необхідних етапів, дій, операцій, а також послідовність їх вчинення;
- порядок фіксації обставин вчинення дій та їхніх результатів;
- допустимі наслідки юридичних дій тощо.

Процедури юридичної практичної діяльності конкретизують відповідно до умов, форм, засобів, предметів та інших особливостей юридичних спеціальностей та окремих юридичних дій. Наприклад, процедури вчинення нотаріальних дій визначають³: місце вчинення нотаріальних дій, суб'єктів, які мають повноваження вчиняти нотаріальні дії, строки вчинення нотаріальних дій, підстави відкладення, зупинення нотаріальних дій або відмови у вчиненні нотаріальних дій, заходи, що вживаються нотаріусами та іншими посадовими особами, які вчиняють нотаріальні дії, при виявленні порушення закону. Крім того, законом конкретизуються правила або порядок:

- встановлення особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, та перевірки дієздатності громадян і правоздатності юридичних осіб, які беруть участь в угодах;
- підписання нотаріально посвідчуваних угод, заяв та інших документів;
- вчинення посвідчувальних написів і видачі свідоцтв;

¹ Процедура (фр. *procedure*, від лат. *procedo* — просуваюсь) — встановлений порядок ведення, розгляду будь-якої справи (наприклад, судова справа).

² Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность: Учеб. пособие. — М., 1997. — С. 43.

³ Див.: глави 4 “Загальні правила вчинення нотаріальних дій”; 6 “Вжиття заходів до охорони спадкового майна” та ін. Закону України “Про нотаріат” від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.

- реєстрації нотаріальних дій;
- видачі дубліката нотаріально посвідченого документа;
- охорони спадкового майна (опису спадкового майна і передачі його на зберігання, повідомлення спадкоємців про відкриття спадщини, видачі грошових сум зі спадкового майна, припинення охорони спадкового майна);
- прийняття в депозит грошових сум і цінних паперів та їх повернення;
- вчинення виконавчих написів;
- вчинення протестів векселів, пред'явлення чеків до платежу і посвідчення неоплати чеків;
- вчинення морських протестів;
- виключення із загальних правил, а також інші умови, правила, підстави вчинення нотаріальних дій.

6.7.2. Умови здійснення юридичної практичної діяльності

Умови юридичної практичної діяльності можна поділити на такі:

1) загальні (природні):

- тимчасові умови, що відбивають об'єктивно різноманітні можливості планування і здійснення юридичних дій у часі доби, залежать від їх особливостей, характеризуються терміновістю, швидкістю, оперативністю, інтенсивністю і напруженістю;
- умови місця вчинення юридичний дій можуть бути різними, що залежить від особливостей видів діяльності або завдань, що вирішуються (службові приміщення, приміщення судових засідань, житло громадян, а при огляді місця скоєння злочину — шосе, поле, ліс, будівля і т. ін.);

2) спеціальні:

- комунікативні, які зумовлені професійним спілкуванням з колом осіб, значним за чисельністю і невизначеним за складом (віком, професії, рівнем культури тощо);
- психологічні, зокрема такі як психологічна напруженість, емоційна насиченість, конфліктність спілкування тощо;
- інтелектуальні, що пов'язані з обробкою великих обсягів інформації, прийняттям рішень у суперечливих і невизначених ситуаціях, варіативність і альтернативність можливих рішень і дій;

3) що забезпечують нормальні умови праці — будинки і приміщення, меблі та спеціальне обладнання, загальне обладнання будинків та приміщень.

6.7.3. Прийоми та засоби юридичної практичної діяльності

Прийоми і засоби, що використовуються в юридичній практичній діяльності, об'єднуються поняттям професійної юридичної техніки, яка охоплює:

- прийоми і засоби інтелектуальної діяльності — прийоми професійного мислення, понятійний апарат, засоби аналізу й обробки інформації;
- прийоми і засоби предметної діяльності — технічні засоби пошуку, обробки і зберігання інформації, засоби зв'язку (наприклад, документи, речові докази, інформаційно-пошукові системи і т. ін.), правила і прийоми їх використання.

Різноманітні прийоми і засоби юридичної практичної діяльності можна об'єднати в такі групи¹:

- процедурні — методики, рекомендації, програми, нормативно-правові акти і т. ін., що включають найбільш оптимальні алгоритми здійснення юридичної практичної діяльності, її видів та окремих юридичних дій;
- пізнавальні — наукові (теорії, гіпотези, концепції), нормативні (правові принципи, презумпції, визначення та обмеження, що містяться в законі) або прагматичні конструкції (тактичні або інші рекомендації) — системи відповідних юридичних знань або логічно пов'язаних блоків інформації;
- вербальні — понятійний апарат юриста, поширені та визнані мовні обороти і стилістичні прийоми, засоби аргументації і формулювання думки юриста, результатів діяльності;
- регулятивні — правові приписи, в тому числі обмеження, стимули, їх юридична сила (обов'язковість) і офіційність²;
- інформаційно-технічні — комп'ютерна техніка, інформаційно-пошукові системи, програмні засоби і т. ін.;
- організаційно-технічні — копіювачі, засоби зв'язку і передачі інформації і т. ін.

¹ Жалинский А.Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность: Учеб. пособие. — М., 1997. — С. 18—20.

² Статті 21 “Протест прокурора”, 22 “Припис прокурора”, 23 “Подання прокурора”, 24 “Постанова прокурора” Закону України “Про прокуратуру” від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 793; Стаття 27 “Акти Вищої ради юстиції” Закону України “Про Вищу раду юстиції” від 15 січня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 25. — Ст. 146.

Використання пізнавальних, вербальних та інших прийомів і засобів професійної юридичної техніки забезпечує:

- синтез широти і варіативності мислення з конкретністю і визначеністю викладення і формулювання висловлювань (усних і письмових);
- повноту осмислення проблеми, аналіз альтернативних, у тому числі протилежних, варіантів її вирішення, несуперечливість, безпрогальність, обґрунтованість та аргументованість висновків, логічну послідовність викладення, зв'язок між положеннями висловлювань;
- стислість, зрозумілість і компактність висновків та суджень, ясність, простота, доступність і, разом з тим, образність мови їх викладення.

Визначальне та загальне значення серед усіх прийомів і засобів інтелектуальної діяльності має правильне використання юридичних термінів як словесних позначень певних правових та інших понять.

Юридичні терміни (наукові, нормативні, практично-професійні) є основою, засобами, елементами і формами як мислення, так і формулювання приписів у нормативно-правових, індивідуально-правових актах і договорах, змісту правових документів, усних висловлювань юристів. Невдалі формулювання, неточне вживання термінів, неправильні посилання та інші термінологічні помилки породжують додаткові запити, суперечки, необхідність додаткового тлумачення і роз'яснення.

Від загальнозжовжених (буденних), загальнонаукових, спеціально-наукових або професійних термінів юридичні терміни відрізняються офіційністю, формальною визначеністю, обов'язковістю використання, закріпленням у законах та інших нормативно-правових актах та правових документах.

Юридичні терміни мають особливий сенс, зміст і обсяг, тому що позначають юридичні поняття, які, у свою чергу, виражають природу, структуру і зміст права, правових норм, юридичних конструкцій і т. ін.

Правильне використання юридичної термінології передбачає необхідність для позначення одних і тих же правових понять використовувати тривалий час єдині терміни, що набули визнання в юридичній науці, юридичній практиці, закріплення в нормативно-правових актах.

Предметом, засобом і формою закріплення результатів юридичної практичної діяльності є правові документи (нормативні й індивідуальні акти, договори, заяви, скарги, протоколи, довідки тощо), а також усні висловлювання юристів та інших суб'єктів (консультації, ради, виступи в судах та інших організаціях, опитування свідків, допит правопорушника і т. ін.), що зумовлює особливі вимоги до професійної мови юриста, її стилю, використання

мовних¹ засобів і дотримання правил їх вживання, а також знання загального документознавства та особливостей юридичних документів.

До особливостей юридичної мови належать: її офіційний характер, логічність, завершеність і послідовність викладення; навмисна стриманість; відсутність емоційної забарвленості; максимальна точність викладення; формалізація мови; ясність та простота формулювання юридичного припису або судження, висновку; економність, лаконічність висловлення думки; відсутність різко вираженої індивідуалізації стилю. Мовні засоби використовуються юристом при виконанні ним професійних функцій: при складанні різноманітних постанов та обвинувальних висновків, договорів й угод, при схваленні рішень і вироків.

Основними функціями мови є конструктивна (формулювання думок), комунікативна (функція спілкування, повідомлення), емотивна (вираження ставлення до предмету промови і безпосередня емоційна реакція на ситуацію), а також функція впливу на адресата, реалізовані через мовлення як зовнішній прояв мови, послідовність одиниць мови, що організується за її законами і відповідно до потреби інформації, що висловлюється, конкретне говоріння або конкретний письмовий текст. Це потребує певних знань і вмінь використання всіх можливостей професійної юридичної мови. Культура мовлення юриста передбачає правильність мови або вміння точно, без помилок передавати іншим думки в усній та письмовій формі, а також багатство мови або різноманітність словника і граматичних конструкцій, виразність, доступність і логічність мовлення, володіння офіційно-діловим стилем і т. ін.

Особливе значення має культура мови при складанні текстів правових документів як зовнішньої форми вираження правової і професійної інформації, що забезпечує її тривале існування у часі, можливість використання широким колом осіб.

Текст правового документа має певні реквізити, структуру побудови інформації, стиль її викладення².

Реквізити — відомості, які містить правовий документ (нормативно-правовий акт, індивідуальний договір, протокол, постанова і т. ін.), необхідні для визнання його дійсним: найменування акта (документа), час і місце його прийняття, найменування суб'єкта, який склав акт або документ, зміст питань, що

¹ Мова — це система фонетичних, лексичних, граматичних одиниць, що є засобом спілкування людей і висловлення думок, почуттів, волевиявлень.

² Стаття 25 "Вимоги до документів прокурорського реагування" Закону України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. визначає: "У протесті, поданні, приписі або постанові прокурора обов'язково зазначається, ким і яке положення закону порушено, в чому полягає порушення та що і в який строк посадова особа або орган мають вжити до його усунення".

розв'язуються, підписи тощо. З цим пов'язане, зокрема, застосування типових форм правових документів, які виражаються у формулярах або зразках актів-документів, що створюються практикою і наукою, інколи закріплюються в нормативних актах у вигляді типових бланків, таблиць, схем і т. ін.

Заголовок правового документа як його зовнішній формальний реквізит є первинною одиницею його змісту, складником пошукового образу документа, слугує основним засобом правильного вибору стилю викладення, початковим етапом ознайомлення зі змістом документа, важливим інструментом їх обліку і систематизації.

Вступ (преамбула) — самостійна органічна частина правового документа, що є важливим доповненням до його основної частини. Він відображає мету і завдання правового документа, соціально-політичну обстановку, що примусила його підготувати або видати, є зв'язком для всіх структурних елементів документа.

Якщо правовий документ є об'ємним і складним за побудовою, то його звичайно розбивають на блоки інформації із загальним смислом і змістом — частини, розділи, глави та ін., які мають об'єктивну основу і зумовлені характером, змістом і структурою ситуації, що розв'язується та описується. Структура правового документа є джерелом інформації про його зміст, сприяє повному і точному його виявленню, спрощує користування їм, його систематизацію, проведення посилань, допомагає швидко орієнтуватися у змісті викладеного матеріалу¹.

В юридичній практиці навіть невеликі за обсягом правові документи, як правило, не містять суцільного тексту, а поділяють на пункти, статті, абзаци та інші елементи, що характеризуються єдністю і відносною завершеністю змісту, становлять його основні осередки, клітини.

Основною клітиною нормативно-правового або індивідуально-правового акта є правовий припис, що містить загальне або індивідуальне правило поведінки будь-яких суб'єктів.

У юридичній практичній діяльності як офіційні не використовуються правові документи, текст яких неможливо прочитати внаслідок пошкодження, які написані олівцем або мають підчищення чи дописки, закреслені слова чи інші незастережені виправлення. Навпаки, вони повинні бути написані або надруковані ясно і чітко, числа і рядки мають бути позначені словами, назви юридичних осіб, нормативно-правових актів тощо вживаються без скорочень і з зазначенням їх реквізитів; прізвища, імена та по батькові громадян повинні бути написані повністю, із зазначенням місць їх проживання тощо.

¹ Див., наприклад: Роз'яснення Вищого арбітражного суду України "Про судові рішення" № 02-5/422 від 10 грудня 1996 р.

6.8. Координація і взаємодія у ході здійснення юридичної практичної діяльності

Як правило, юридична практична діяльність за своєю структурою є спільною діяльністю різних суб'єктів чи складовою інших видів соціальної діяльності. Зокрема, судочинство (ведення, розгляд справ у судах) складається з діяльності судді, адвоката, прокурора, експертів та ін., які взаємодіють один з одним, їх діяльність координується певним чином, є взаємозалежною. Так, адвокати у судочинстві в цивільних і кримінальних справах надають юридичну допомогу громадянам і організаціям¹, а прокурор є учасником судового розгляду і користується рівними з іншими учасниками правами, бере участь у розгляді справ у судах, додержуючи принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, сприяє виконанню вимог закону про всебічний, повний і об'єктивний розгляд справ та постановленню судових рішень, що ґрунтуються на законі². Крім того, у судочинстві в цивільних і кримінальних справах у порядку, встановленому законодавством України, допускається участь народних засідателів та присяжних³.

Кожний суб'єкт виконує у спільній юридичній діяльності кілька функцій. Наприклад, прокурор:

- бере участь у судовому розгляді кримінальних справ залежно від характеру і ступеня суспільної небезпеки діяння. Підтримуючи державне обвинувачення, прокурор бере участь у дослідженні доказів, подає суду своє міркування щодо застосування кримінального закону та міри покарання підсудному. При цьому прокурор керується вимогами закону та об'єктивною оцінкою зібраних у справі доказів⁴;

¹ Стаття 16 "Юридична допомога адвокатури громадянам і організаціям" Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

² Статті 17 "Участь прокурора у розгляді справ у судах", 34 "Завдання прокурора в судовому процесі", 35 "Повноваження прокурора" Закону України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 793.

³ Глава 10 "Участь народних засідателів та присяжних у здійсненні правосуддя" Закону України "Про судоустрій України" від 7 лютого 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 27—28. — Ст. 180.

⁴ Стаття 36 "Підтримання державного обвинувачення в суді" Закону України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 793.

- має право, в межах компетенції, внесення касаційного і окремого подання на вироки, рішення, ухвали і постанови судів¹, своєю компетенцією витребувати із суду будь-яку справу або категорію справ, у яких вироки, рішення, ухвали або постанови набрали законної сили. За наявності підстав для перегляду справи в порядку судового нагляду прокурор вносить протест на вирок, рішення, ухвалу або постанову суду²;

- може доповнити або змінити внесені протест, касаційне й окреме подання на вирок, рішення, ухвалу і постанову суду³, чи за наявності достатніх підстав, що свідчать про порушення закону, одночасно з витребуванням кримінальної справи, справи про адміністративне правопорушення або розглянутої арбітражним судом справи зупинити на певний строк виконання вироку, ухвали і постанови суду до їх опротестування⁴ тощо.

Суб'єкти юридичної практичної діяльності, а також суб'єкти, які здійснюють її організаційне, фінансове та матеріально-технічне, інформаційне та інше забезпечення взаємодіють з іншими суб'єктами з метою реалізації поставлених завдань.

1. Взаємодія адвокатури з Міністерством юстиції України, місцевими органами державного управління, виявляється в тому, що:

а) Міністерство юстиції України:

- забезпечує необхідне фінансування оплати праці адвокатів за рахунок держави у разі участі адвоката у кримінальній справі за призначенням та при звільненні громадян від оплати юридичної допомоги;

- узагальнює статистичну звітність про адвокатську діяльність;
- сприяє проведенню заходів щодо підвищення професійного рівня адвокатів;

б) місцеві органи державного управління у межах своєї компетенції сприяють адвокатам та адвокатським об'єднанням у вирішенні соціальних питань, надають їм в оренду придатні для роботи приміщення, встановлюють пільги щодо орендної плати за використання приміщень тощо⁵.

¹ Стаття 37 "Касаційне подання прокурора" Закону України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 793.

² Статті 38 "Витребування справи із суду" та 39 "Опротестування судових рішень, що набрали законної сили" Закону України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. // Там само.

³ Стаття 40 "Зміна протесту, касаційного подання, відкликання справи із суду" Закону України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. // Там само.

⁴ Стаття 41 "Зупинення виконання судових рішень" Закону України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. // Там само.

⁵ Стаття 18 "Відносини адвокатури з Міністерством юстиції України, місцевими органами державного управління" Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

2. Господарські суди на підставі угод і договорів взаємодіють з органами, що вирішують господарські спори в інших державах, а також із засобами масової інформації та громадськими організаціями у роботі з попередження порушень законності, а також координують свою діяльність із правоохоронними органами України та інших держав щодо запобігання порушенням законодавства у сфері господарських відносин. Вищий арбітражний суд України розробляє пропозиції щодо організації і діяльності третейських судів на території України.

3. Керівники спеціалізованих установ та відомчих служб, що проводять судові експертизи, у необхідних випадках мають право за згодою органу або особи, якій призначили судову експертизу, включати до складу експертних комісій провідних фахівців інших держав. Такі спільні експертні комісії здійснюють судові експертизи за нормами процесуального законодавства України¹. Крім того, спеціалізовані установи та відомчі служби, що виконують судові експертизи, користуються правом встановлювати міжнародні наукові зв'язки з установами судових експертиз, криміналістики тощо інших держав, проводити спільні наукові конференції, симпозиуми, семінари, обмінюватися стажистами, науковою інформацією і друкованими виданнями та здійснювати спільні видання в галузі судової експертизи і криміналістики².

4. Міліція має право для виконання покладених на неї завдань залучати громадян за їх згодою до співробітництва у порядку, встановленому законами, що регулюють профілактичну та оперативно-розшукову діяльність, а державні органи, громадські об'єднання, службові особи, трудові колективи, громадяни зобов'язані сприяти міліції в охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю³.

5. Служба безпеки України:

- взаємодіє з державними органами, підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами, які сприяють виконанню покладених на

¹ Стаття 23 "Залучення фахівців з інших держав для спільного проведення судових експертиз" Закону України "Про судову експертизу" від 25 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232.

² Стаття 24 "Міжнародне наукове співробітництво" Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

³ Стаття 6 "Сприяння державних органів, громадських об'єднань, трудових колективів і громадян у виконанні завдань міліції", а також статті 8 "Взаємовідносини у сфері діяльності міліції між Міністерством внутрішніх справ України і відповідними органами інших держав та міжнародними організаціями поліції", 9 "Залучення до виконання завдань міліції інших працівників органів внутрішніх справ" Закону України "Про міліцію" від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 4. — Ст. 20.

неї завдань. Громадяни України та їх об'єднання, інші особи сприяють законній діяльності Служби безпеки України на добровільних засадах¹;

- може встановлювати контакти з органами безпеки іноземних держав і взаємодіяти з ними на підставі норм міжнародного права, відповідних договорів та угод²;
- взаємодіє з Управлінням охорони вищих посадових осіб України, правоохоронними та митними органами України у порядку і на засадах, визначених законами, указами Президента України та прийнятими на їх основі актами Служби безпеки України і відповідного відомства³.

Питання для самоконтролю

1. Якими рисами юридична практична діяльність відрізняється від інших видів соціальної та правової діяльності?
2. Яке співвідношення юридичної практичної діяльності та правової практики?
3. Що означає компетентність юридичної практичної діяльності?
4. Яке значення має інформація для здійснення юридичної практичної діяльності?
5. У чому полягають основні вимоги конфіденційності щодо юридичної практичної діяльності?
6. Які принципи, завдання та функції становлять основу юридичної практичної діяльності?
7. Які умови необхідні для набуття права на здійснення юридичної практичної діяльності?
8. З яких основних дій складається юридична практична діяльність?
9. У чому виявляються координація та взаємодія під час здійснення юридичної діяльності?

¹ Стаття 8 "Відносини Служби безпеки України з державними органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами, громадянами та їх об'єднаннями" Закону України "Про службу безпеки України" від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 27. — Ст. 382.

² Стаття 16 "Взаємодія Служби безпеки України з органами безпеки іноземних держав" Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

³ Стаття 17 "Взаємодія Служби безпеки України з правоохоронними та іншими державними органами України" Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Там само.

Література

1. Алексеев С.С. Введение в юридическую специальность. — М., 1976.
2. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2 т. — М., 1982. — Т. 2.
3. Горшенев В.М., Бенедик И.В. Юридическая деонтология: Учеб. пособие. — К., 1988.
4. Коваль Н.В. Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект): Курс лекций. — Донецк, 1998.
5. Пцоловский Т. Принципы совершенной деятельности (Введение в праксеологию). — К., 1993.
6. Жалинский А.Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность: Учеб. пособие. — М., 1997.
7. Тарарухин С.А. Квалификация преступлений в следственной и судебной практике. — К., 1995.
8. Теория юридического процесса / Под ред. В.М. Горшенева. — Х., 1985.
9. Фролов С.С. Основы социологии. — М., 1997.

Краще не карати злочинців, ніж карати невинних.

К. Рохас

Розділ 7

СУБ'ЄКТИ ЗДІЙСНЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

7.1. Основні вимоги та умови набуття права на здійснення юридичної практичної діяльності

Юридична практична діяльність є діяльністю професійною, яка повинна здійснюватися компетентними суб'єктами, котрі мають необхідний рівень професійних знань і вмінь, а також відповідають іншим вимогам, що ставляться до юристів. У процесі набуття суб'єктами професійних прав та обов'язків, необхідно виділити кілька етапів:

- набуття якостей, необхідних для самостійного здійснення професійних юридичних функцій;
- набуття права на самостійне здійснення юридичної практичної діяльності;
- набуття професійних повноважень;
- припинення здійснення професійних повноважень;
- ліквідація права на здійснення професійних повноважень та самостійне здійснення юридичної практичної діяльності.

Зазначені етапи притаманні будь-яким суб'єктам юридичної практичної діяльності (державним та недержавним, юридичним об'єднанням, установам чи фізичним особам), що зумовлено необхідністю офіційного визнання здатності суб'єкта здійснювати професійні юридичні функції на

необхідному рівні або, навпаки, відсутності такої здатності. Проте кожний етап має особливості щодо окремих категорій суб'єктів юридичної практичної діяльності¹.

7.1.1. Набуття якостей, необхідних для самостійного здійснення професійних юридичних функцій

Набуття якостей, необхідних для самостійного здійснення професійних юридичних функцій фізичними особами, передбачає досягнення ними певного віку, опанування освітньо-професійними програмами освітньо-кваліфікаційних рівнів (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст або магістр), їх державне атестування та одержання дипломів установами державного зразка, а також набуття професійного досвіду. Зокрема, нормативно-правовими актами визначається:

- нотаріусом² може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту (університет, академія, інститут) і пройшов стажування протягом шести місяців у державній нотаріальній конторі або у нотаріуса, що займається приватною нотаріальною практикою;
- стажистом нотаріуса може бути особа, яка має вищу юридичну освіту (університет, академія, інститут) та проходить стажування в державній нотаріальній конторі або у приватного нотаріуса;
- адвокатом³ може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи за спеціальністю юриста або помічника адвоката не менше двох років; помічником адвоката може бути особа, яка має вищу юридичну освіту і здатна виконувати доручення у справах, які перебувають у провадженні адвоката, крім тих, що належать до процесуальних повноважень останнього.

7.1.2. Набуття права на самостійне здійснення юридичної практичної діяльності

Набуття права на самостійне здійснення юридичної практичної діяльності передбачає складання кваліфікаційного випробування компетентному суб'єкту (кваліфікаційній комісії нотаріату, кваліфікаційно-дисциплінарній комісії

¹ Розгляд цих етапів щодо юридичних осіб та державних органів виходить за межі предмета цього посібника.

² Статті 3 "Нотаріус" та 13 "Стажист нотаріуса" Закону України "Про нотаріат" від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.

³ Статті 2 "Адвокат" та 8 "Помічник адвоката" Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

адвокатури тощо), а також одержання відповідного офіційного документа (свідоцтва, ліцензії тощо). Крім того, суб'єкти, які набувають права на самостійне здійснення недержавних видів юридичної практичної діяльності, за кваліфікаційне випробування та видачу офіційного документа вносять плату в установленому розмірі. Так, нотаріусом може бути особа, яка склала кваліфікаційний іспит та одержала свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю, яке видається Міністерством юстиції України на підставі рішення кваліфікаційної комісії нотаріату, прийняла присягу нотаріуса¹, а адвокатом — особа, яка склала кваліфікаційні іспити, одержала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та прийняла Присягу адвоката України².

Для визначення рівня професійної підготовленості осіб³, які мають намір займатися приватною юридичною практичною діяльністю, при управліннях юстиції державних адміністрацій обласного рівня створюють відповідні кваліфікаційні або кваліфікаційно-дисциплінарні комісії, до складу яких входять найбільш досвідчені фахівці-юристи, а також представники органів місцевого самоврядування, державних адміністрацій, управлінь юстиції, самоврядних об'єднань юристів. На підставі результатів складеного іспиту комісія приймає рішення про можливість допуску суб'єкта до юридичної практичної діяльності. Повторне складання цього іспиту допускається, як правило, не раніше ніж через один рік. Рішення комісії можна оскаржити у вищу за статусом комісію.

7.1.3. Набуття професійних повноважень

Наступним етапом є набуття професійних повноважень, тобто для приватних юристів — реєстрація суб'єкта приватної юридичної практичної діяльності та одержання свідоцтва про реєстрацію. Реєстрація приватної нотаріальної діяльності⁴ провадиться управліннями юстиції державних адміні-

¹ Статті 3 “Нотаріус”, 6 “Присяга нотаріуса”, 11 “Свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю” Закону України “Про нотаріат” від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — Ст. 38.

² Статті 2 “Адвокат”, 15 “Присяга адвоката України” Закону України “Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

³ Стаття 10 “Кваліфікаційні комісії нотаріату” Закону України “Про нотаріат” від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383; стаття 13 “Кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури та їх повноваження” Закону України “Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62; Положення про кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури та Положення про Вищу кваліфікаційну комісію адвокатури, затверджені Указом Президента України від 5 травня 1993 р. № 155/93.

⁴ Стаття 24 “Реєстрація приватної нотаріальної діяльності. Реєстраційне посвідчення” Закону України “Про нотаріат” від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.

страцій обласного рівня за заявою особи, яка має свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю, після отримання якого приватний нотаріус зобов'язаний у тримісячний строк розпочати нотаріальну діяльність.

Реєстрацію адвокатського об'єднання¹ здійснює Міністерство юстиції України на підставі: заяви, підписаної уповноваженим представником об'єднання; статуту адвокатського об'єднання; установчого договору чи протокола зборів адвокатів про створення адвокатського об'єднання; даних про кількісний склад адвокатського об'єднання, наявність у його членів свідоцтв про право на заняття адвокатською діяльністю; документа про внесення плати за реєстрацію. У разі реєстрації адвокатського об'єднання йому видається свідоцтво про реєстрацію устанавленого зразка. Зареєстрованому адвокатському об'єднанню присвоюється відповідний номер, що вноситься до Реєстру адвокатських об'єднань.

7.1.4. Припинення здійснення професійних повноважень

Припинення професійних повноважень щодо здійснення юридичної практичної діяльності провадиться, як і їх набуття, компетентними суб'єктами в установленому нормативно-правовими актами порядку. Підстави, за наявності яких здійснюється припинення професійних повноважень, включають у деяких випадках і ліквідацію офіційного визнання якостей, необхідних для самостійного здійснення професійних юридичних функцій (наприклад, при винесенні ухвали суду про застосування примусових заходів медичного характеру щодо юриста або винесенні рішення суду про обмеження його дієздатності, визнання недієздатним або безвісно відсутнім, оголошення померлим), а також права на самостійне здійснення юридичної практичної діяльності (анулювання свідоцтва про право на заняття приватною юридичною практичною діяльністю).

Припинення професійних повноважень щодо здійснення юридичної практичної діяльності провадиться здебільшого за наявності таких підстав, які стосуються суб'єкта юридичної практичної діяльності²:

¹ Положення про порядок реєстрації адвокатських об'єднань: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1993 р. № 302.

² Стаття 17 “Припинення адвокатської діяльності” Закону України “Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62; статті 12 “Анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю” та 30 “Припинення приватної нотаріальної діяльності” Закону України “Про нотаріат” від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383; 15 “Припинення повноважень судді” Закону України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 57.

- за його власним бажанням;
- винесення щодо нього обвинувального вироку суду, який набрав чинності;
- втрати ним громадянства України;
- винесення ухвали суду про застосування щодо нього примусових заходів медичного характеру, що набрала законної сили;
- винесення постанови суду про припинення кримінальної справи з не реабілітуючих підстав;
- винесення рішення суду, що набрало законної сили, про обмеження його дієздатності, визнання недієздатним або безвісно відсутнім, оголошення померлим;
- грубого порушення ним вимог актів законодавства України, які регулюють здійснювану юридичну практичну діяльність, присяги, яка ним прийнята або за професійною невідповідністю;
- анулювання свідоцтва про право на заняття приватною юридичною практичною діяльністю.

При дотриманні загальних вимог щодо припинення приватної юридичної практичної діяльності для окремих видів її суб'єктів у нормативно-правових актах визначено й особливі умови. Зокрема, приватна нотаріальна діяльність¹ припиняється, а реєстраційне посвідчення анулюється управліннями юстиції державних адміністрацій обласного рівня, тобто тими, які здійснювали реєстрацію, крім зазначених вище, у випадках, коли приватний нотаріус:

- не уклав договір службового страхування чи не вніс страхову заставу для забезпечення відшкодування шкоди або не поповнив страхову заставу до встановленого розміру;
- без поважних причин не виконує своїх обов'язків протягом двох місяців і не повідомив про це управління юстиції;
- не відповідає займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок стану здоров'я, що на тривалий час перешкоджає нотаріальній діяльності.

Деякі відмінності у порядку та підставах припинення професійних повноважень є й для юристів — державних посадових осіб, що зумовлено особли-

¹ Стаття 30 “Припинення приватної нотаріальної діяльності” Закону України “Про нотаріат” від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.

востями набуття ними цих повноважень. Наприклад, повноваження судді¹ припиняє орган, який його обрав, крім зазначених вище, у випадках:

- закінчення строку повноважень;
- письмової заяви про відставку;
- досягнення суддею 65-річного віку;
- переведення чи обрання судді на іншу посаду за його згодою;
- імпичменту Верховною Радою України.

Слід зазначити, що у процесі припинення професійних повноважень юристів діє інститут тимчасового зупинення таких повноважень у зв'язку з розглядом юридичної справи щодо притягнення юриста до юридичної відповідальності. Професійні повноваження юристів тимчасово припиняють у випадках пред'явлення обвинувачення у вчиненні злочину або розглядом дисциплінарної справи щодо скоєння проступку, який тягне за собою можливість припинення професійних повноважень (звільнення з посади). Рішення щодо зупинення повноважень приймається кваліфікаційно-дисциплінарною або дисциплінарною комісією та суб'єктом, який надав юристу право на здійснення професійних повноважень. Так, повноваження судді² у випадку пред'явлення йому обвинувачення у вчиненні злочину зупиняються Верховною Радою України, яка також позбавляє суддю недоторканості й дає згоду на притягнення до кримінальної відповідальності, а також при порушенні дисциплінарної справи щодо судді, кваліфікаційна комісія суддів на своєму засіданні розглядає і приймає рішення про зупинення повноважень судді, на підставі якого голова відповідного суду усуває його від здійснення службових обов'язків зі збереженням заробітної плати.

Зупинення повноважень юриста припиняється (втрачає силу), якщо винесено виправдувальний вирок суду або закрито кримінальну справу щодо юриста з реабілітуючих підстав, припинено дисциплінарне провадження, кваліфікаційною комісією винесено рішення про недоцільність позбавлення права на здійснення професійних повноважень.

¹ Стаття 15 “Припинення повноважень судді” Закону України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 57.

² Стаття 38 “Зупинення повноважень судді” Закону України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р. // Там само; стаття 16 “Дисциплінарна відповідальність адвоката” Закону України “Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

7.2. Права та обов'язки суб'єктів юридичної практичної діяльності

Нормативне визначення змісту юридичної практичної діяльності передусім забезпечується формулюванням у нормативно-правових актах (договорах) прав та обов'язків її суб'єктів. Особливе значення це має для юристів — державних посадових осіб, які мають владні повноваження й діяльність яких регулюється за принципом “заборонено все, що прямо не дозволено законом”, тобто в нормативно-правових актах визначається вичерпний перелік їх владних повноважень, а всі інші дії вважаються забороненими і при їх здійсненні кваліфікуються як зловживання правом. Тому основу повноважень юристів — державних посадових осіб становлять їхні юридичні обов'язки, для реалізації яких їм надаються відповідні права.

Цей принцип дійсний певною мірою й для визначення особливостей повноважень суб'єктів недержавної юридичної діяльності, основою яких є теж обов'язки, оскільки діяльність таких суб'єктів здійснюється щодо прав суб'єктів, інтереси яких вони захищають. Проте недержавні юристи не мають владних повноважень щодо інших суб'єктів, тому їх діяльність регулюється за принципом “дозволено все, крім того, що прямо заборонено законом”.

Обов'язки та права юристів доцільно розглядати за критерієм поділу їх на загальні, притаманні будь-якому виду чи суб'єкту юридичної діяльності, та особливі й спеціальні, які відображають своєрідність характеристик окремих видів, суб'єктів, дій юридичної практичної діяльності.

Загальними обов'язками суб'єктів юридичної практичної діяльності¹ є:

- дотримання вимог Конституції України, міжнародних договорів та угод, ратифікованих в установленому порядку, законів України, підзаконних нормативно-правових актів і принесеної присяги;

¹ Див.: стаття 6 “Обов'язки суддів” Закону України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 57; стаття 7 “Обов'язки адвоката” Закону України “Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62; стаття 12 “Обов'язки судового експерта” Закону України “Про судову експертизу” від 25 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 282; стаття 5 “Обов'язки нотаріуса” Закону України “Про нотаріат” від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.

- забезпечення повного, всебічного та об'єктивного ведення юридичних справ у встановлені строки;
- нерозголошення відомостей, що становлять державну, військову, службову, комерційну та банківську таємницю, таємницю нарадчої кімнати, відомостей про особисте життя громадян та інших відомостей, про які вони дізналися під час ведення юридичної справи;
- недопущення вчинків, що порочать професію юриста, можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності;
- використання всіх передбачених законодавством та правом засобів захисту прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права;
- дотримання заборони використання власних повноважень на шкоду суб'єкта права, в інтересах якого здійснюються юридичні дії, відмови від взяття на себе захисту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного;
- заявлення самовідводу за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають їх участь у справі.

Для забезпечення виконання професійних обов'язків суб'єктам юридичної практичної діяльності надають відповідні права¹:

- представляти і захищати права, свободи та інтереси суб'єктів права за їх дорученням або за обов'язком у всіх органах, підприємствах, установах і організаціях, до компетенції яких входить вирішення відповідних питань;
- збирати відомості про факти, які можна використати як докази в юридичних справах (запитувати й отримувати документи або їх копії, ознайомлюватися з необхідними для виконання професійних обов'язків документами і матеріалами, отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань тощо);
- застосовувати науково-технічні засоби відповідно до чинного законодавства;
- доповідати клопотання і скарги компетентним особам та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді, особисто брати участь у їх розгляді тощо.

¹ Див.: стаття 6 “Професійні права адвоката” Закону України “Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62; стаття 13 “Права судового експерта” Закону України “Про судову експертизу” від 25 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 282; стаття 4 “Права нотаріуса” Закону України “Про нотаріат” від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.

Загальні обов'язки та права доповнюються, конкретизуються та деталізуються щодо особливостей здійснення окремих видів юридичної практичної діяльності або певних юридичних дій, наприклад таких.

1. Нотаріус зобов'язаний сприяти суб'єктам права у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних юридичних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду, а також відмовляти у вчиненні юридичних дій у випадках їх невідповідності законодавству України або міжнародним договорам.

2. Суддівська діяльність забезпечується обов'язками суддів¹:

- при здійсненні правосуддя дотримувати Конституції та законів України, забезпечувати повний, всебічний та об'єктивний розгляд судових справ з дотриманням встановлених законом строків, службової дисципліни та розпорядку роботи суду;
- не розголошувати відомості, що становлять державну, військову, службову, комерційну та банківську таємницю, таємницю нарадчої кімнати, відомості про особисте життя громадян та інші відомості, про які вони дізналися під час розгляду справи в судовому засіданні, для забезпечення нерозголошення яких було прийнято рішення про закриті судові засідання;
- не допускати вчинків та будь-яких дій, що порочать звання судді й можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності.

3. Адвокатська діяльність забезпечується:

а) обов'язками адвоката²:

- неухильно додержуватися вимог чинного законодавства;
- використовувати всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб;
- дотримуватися заборони використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення, та відмовитися від прийнятого на себе захисту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного;
- дотриманням заборони приймати доручення про подання юридичної допомоги у випадках, коли він у цій справі надає або раніше надавав юри-

¹ Стаття 6 "Обов'язки суддів" Закону України "Про статус суддів" від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 57.

² Стаття 7 "Обов'язки адвоката" Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

дичну допомогу особам, інтереси яких суперечать інтересам особи, що звернулася з проханням про ведення справи, або брав участь як слідчий, особа, що провадила дізнання, прокурор, громадський обвинувач та ін., а також коли в розслідуванні або розгляді справи бере участь посадова особа, з якою адвокат перебуває в родинних стосунках;

б) правами адвоката¹:

- представляти і захищати права та інтереси громадян і юридичних осіб за їх дорученням у всіх органах, підприємствах, установах і організаціях, до компетенції яких входить вирішення відповідних питань;
- збирати відомості про факти, які можна використати як докази в цивільних, господарських, кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення;
- застосовувати науково-технічні засоби відповідно до чинного законодавства;
- доповідати клопотання і скарги на прийомі у посадових осіб та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги;
- бути присутнім при розгляді своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів і давати пояснення щодо суті клопотань і скарг;
- виконувати інші дії, передбачені законодавством.

Подібно визначаються обов'язки та права судових експертів², нотаріусів³ тощо.

Значні відмінності мають професійні обов'язки та права міліції, Служби безпеки України, Державної митної служби, податкової міліції, пенітенціарної системи тощо, що пов'язано з проведенням ними оперативно-розшукової роботи, застосуванням заходів фізичного впливу щодо правопорушників та іншими особливостями професійної діяльності.

¹ Стаття 6 "Професійні права адвоката" Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

² Статті 12 "Обов'язки судового експерта", 13 "Права судового експерта" Закону України "Про судову експертизу" від 25 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 282.

³ Статті 4 "Права нотаріуса" та 5 "Обов'язки нотаріуса" Закону України "Про нотаріат" від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.

Відповідно до своїх завдань ці державні органи мають такі обов'язки.

1. Міліція зобов'язана¹:

- забезпечувати безпеку громадян і громадський порядок;
- виявляти, запобігати, припиняти та розкривати злочини, вживати з цією метою оперативно-розшукових та профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством;
- здійснювати досудову підготовку матеріалів за протокольною формою, провадити дізнання у межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством;
- припиняти адміністративні правопорушення і здійснювати провадження у справах щодо них;
- виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню правопорушень, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення; брати участь у правовому вихованні населення;
- проводити профілактичну роботу серед осіб, схильних до вчинення злочинів, здійснювати адміністративний нагляд за особами, щодо яких його встановлено, а також контроль за засудженими до кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі;
- розшукувати осіб, які переховуються від органів дізнання, слідства і суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, передбачених законодавством;
- забезпечувати в межах своєї компетенції безпеку дорожнього руху, додержання законів, правил і нормативів у цій сфері, здійснювати реєстрацію та облік автотранспортних засобів, приймати іспити на право керування транспортними засобами і видавати відповідні документи;
- запобігати забрудненню повітря, водойм транспортними засобами та сільськогосподарською технікою;
- охороняти на договірних засадах майно громадян, колективне і державне майно, а також майно іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних юридичних осіб та громадян, осіб без громадянства тощо.

2. Служба безпеки України зобов'язана²:

- здійснювати розвідувальну та інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління

¹ Стаття 10 "Основні обов'язки міліції" Закону України "Про міліцію" від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 4. — Ст. 20.

² Стаття 24 "Обов'язки Служби безпеки України" Закону України "Про Службу безпеки України" від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 27. — Ст. 382.

України внутрішньої і зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних з національною безпекою України;

- здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ, а також заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном;
- виявляти, припиняти та розкривати злочини, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції Служби безпеки України; проводити дізнання і слідство у цих справах;
- розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку зі вчиненням зазначених злочинів;
- забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань з боку окремих осіб та їх об'єднань;
- брати участь у розробці й здійсненні заходів щодо захисту державних таємниць України, сприяти у порядку, передбаченому законодавством, підприємствам, установам, організаціям та підприємцям у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України тощо.

Для виконання цих обов'язків міліцію та Службу безпеки України наділено відповідними правами¹.

7.3. Професійна (дисциплінарна) відповідальність юристів

Відповідальність юристів може бути загальною або пов'язаною з професійною діяльністю. Загальна відповідальність (юридична, моральна тощо) має непрофесійний характер і настає на загальних підставах. Дисциплінарна відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності, до якої юрист²

¹ Стаття 11 "Права міліції" Закону України "Про міліцію" від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 4. — Ст. 20; стаття 25 "Права Служби безпеки України" Закону України "Про Службу безпеки України" від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 27. — Ст. 38.

² Статті 31 "Підстави дисциплінарної відповідальності суддів", 32 "Види дисциплінарних стягнень", 36 "Строки для застосування і зняття дисциплінарного стягнення" Закону України "Про статус суддів" від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 57; стаття 16 "Дисциплінарна відповідальність адвоката" Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради

притягується за вчинення дисциплінарного проступку, тобто за порушення:

- законодавства при виконанні професійних функцій;
- присяги, яка ним прийнята;
- вимог статуту відповідного об'єднання юристів.

За вчинений дисциплінарний проступок до юристів застосовують такі дисциплінарні стягнення:

- попередження;
- догана;
- пониження кваліфікаційного класу;
- пониження у посаді та звільнення з посади;
- зупинення на певний строк дії свідоцтва (ліцензії) про право на заняття приватною юридичною практичною діяльністю або його анулювання.

До загальних правил притягнення юристів до дисциплінарної відповідальності належать такі:

- за кожний дисциплінарний проступок накладається лише одне дисциплінарне стягнення;
- дисциплінарне стягнення до юриста застосовують не пізніше шести місяців після виявлення проступку, не рахуючи часу тимчасової непрацездатності або перебування юриста у відпустці;
- якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення юриста не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, він вважається таким, що не має дисциплінарного стягнення;
- дисциплінарне стягнення може достроково зняти відповідна комісія;
- рішення про накладення дисциплінарного стягнення можна оскаржити до вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії, вищого державного органу або в судовому порядку;
- якщо юрист не допустив навмисного порушення закону чи несумлінності, що потягло за собою істотні наслідки, то скасування або зміна рішення, яке прийняв юрист, невизнання його дій або неприйняття доказів, тлумачень нормативно-правових актів не тягнуть за собою дисциплінарної відповідальності юриста.

України. — 1993. — № 9. — Ст. 62; стаття 21 “Відповідальність державного нотаріуса” Закону України “Про нотаріат” від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.

За дисциплінарні проступки, які потягли за собою істотні негативні наслідки, приватні юристи можуть бути позбавлені права на здійснення професійних повноважень, а юристи — державні посадові особи звільнені з посади. Наприклад, суддю¹ може бути звільнено з посади в порядку дисциплінарного провадження за неналежне виконання обов'язків, якщо до нього раніше застосовувались дисциплінарні стягнення; грубе порушення службових обов'язків; вчинення аморального проступку, не сумісного із зайняттям посади судді; порушення вимог, передбачених статтею 5 Закону України “Про статус суддів”; з підстав, передбачених пунктами 4, 5 та 7 статті 40 Кодексу законів про працю України.

Питання про дисциплінарну відповідальність юристів вирішуються, як правило, кваліфікаційно-дисциплінарними комісіями. Наприклад, дисциплінарна палата кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури утворюється у складі дев'яти членів: до неї входять п'ять адвокатів, два судді, по одному представнику від управління юстиції Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласної, Київської і Севастопольської міської державної адміністрації, відділення Спілки адвокатів України. У роботі кваліфікаційно-дисциплінарної комісії з правом дорадчого голосу можуть брати участь вчені юристи та народні депутати.

Рішення про притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності приймається відкритим голосуванням двома третинами голосів від загальної кількості членів палати². Рішення про притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності можна оскаржити до Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури³, яка утворюється при Кабінеті Міністрів України. До її складу входять по одному представнику від кожної кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, Верховного Суду України, Міністерства юстиції України, Спілки адвокатів України.

Скарги щодо рішень про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів та прокурорів розглядає Вища рада юстиції⁴, яка також вносить подання Президенту України про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад, чи розглядає справи і приймає рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності, а також здійснює

¹ Стаття 3 “Звільнення судді з посади” Закону України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 57.

² Стаття 13 “Кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури та їх повноваження” Закону України “Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

³ Стаття 14 “Вища кваліфікаційна комісія адвокатури” Закону України “Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 р. // Там само.

⁴ Стаття 3 “Повноваження Вищої ради юстиції” Закону України “Про Вищу раду юстиції” від 15 січня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 25. — Ст. 146.

дисциплінарне провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів.

Дисциплінарна справа юриста чи дисциплінарне провадження розглядаються в установленому нормативно-правовими актами порядку і включає:

- перевірку даних про дисциплінарний проступок;
- відкриття дисциплінарного провадження;
- розгляд дисциплінарної справи;
- прийняття рішення.

За наслідками перевірки складають висновок з викладенням фактів і обставин, виявлених під час перевірки, та пропозицій. Підставами для порушення дисциплінарного провадження щодо юриста (за винятком заяв та повідомлень, які є анонімними або не містять конкретних відомостей про проступки юристів), можуть бути:

- подання управлінь юстиції за наслідками перевірки заяв і повідомлень громадян;
- подання судів, посадових осіб державних органів, установ, організацій, органів місцевого і регіонального самоврядування;
- повідомлення в засобах масової інформації тощо.

7.4. Оплата праці юристів, їх правовий та соціальний захист

Грошове утримання юристів — державних посадових осіб¹ складається із посадових окладів, надбавок за класні чини чи спеціальні звання, вислугу років і має забезпечувати достатні матеріальні умови для незалежного виконання службових обов'язків, а так само закріплення кваліфікованих юридичних кадрів.

¹ Статті 43 “Право судді на відставку”, 44 “Матеріальне і побутове забезпечення суддів” Закону України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 57; стаття 49 “Матеріальне і соціальне забезпечення працівників прокуратури” Закону України “Про прокуратуру” від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 797; стаття 19 “Оплата праці працівників міліції” Закону України “Про міліцію” від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 4. — Ст. 20; стаття 30 “Грошове забезпечення військовослужбовців Служби безпеки України” Закону України “Про Службу безпеки України” від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 27. — Ст. 382.

Їм надається щорічна відпустка тривалістю 30 календарних днів з оплатою проїзду до місця відпочинку і у зворотному напрямку, а також додаткова оплачувана відпустка тривалістю від 5 до 15 календарних днів залежно від вислуги років.

Заходи правового і соціального захисту¹ юристів — державних посадових осіб передбачають:

- захист законом;
- встановлену законом відповідальність винних осіб за нанесення тілесних ушкоджень, образу, погрозу щодо них чи їх близьких родичів, а також знищення їх майна, інші насильницькі дії у зв'язку з виконанням ними своїх службових обов'язків або їх виконанням у минулому;
- відшкодування державою в повному розмірі за рахунок державного бюджету збитків, що заподіяні знищенням або пошкодженням майна їм, членам їх сімей і близьким родичам у зв'язку з виконанням службових обов'язків;
- обов'язкове державне страхування їх життя і здоров'я за рахунок коштів відповідних бюджетів;
- одержання ними компенсації в разі каліцтва чи інвалідності, що сталися у зв'язку з виконанням службових обов'язків;
- виплату сім'ї або утриманцям одноразової допомоги у випадку загибелі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, а також призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника та збереження права на одержання жилого приміщення на умовах і підставах, які були на час загибелі;
- призначення пенсії за вислугу років за особливими правилами, збереження за пенсіонерами права на медичне обслуговування в тих медичних установах, в яких вони перебували на обліку, та інших пільг;
- право носіння вогнепальної зброї.

¹ Стаття 45 “Соціальний захист суддів” Закону України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р., статті 50 “Заходи правового і соціального захисту працівників органів прокуратури” та 50-1 “Пенсійне забезпечення працівників прокуратури” Закону України “Про прокуратуру” від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 797; статті 21 “Правовий захист працівників міліції та громадян, які сприяють міліції в охороні громадського порядку та боротьбі із злочинністю” та 23 “Державне страхування та відшкодування шкоди у разі загибелі або каліцтва працівника міліції” Закону України “Про міліцію” від 20 грудня 1990 р., статті 27 “Соціальний і правовий захист військово-службовців і працівників Служби безпеки України”, 28 “Правові гарантії захисту військово-службовців Служби безпеки України та громадян, які беруть участь у забезпеченні державної безпеки”, 29 “Компенсації та виплати у разі загибелі або каліцтва співробітників Служби безпеки України і громадян, залучених до заходів щодо забезпечення державної безпеки, та заподіяння збитків їх майну” Закону України “Про Службу безпеки України” від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 27. — Ст. 382.

Окремі категорії державних посадових осіб мають право:

- безкоштовно користуватися за службовими посвідченнями на території України всіма видами транспорту міського, приміського і місцевого сполучення (крім таксі);
- під час службового відрядження користуватися правом бронювання місць у готелях і на всіх видах транспорту, а також позачергового придбання проїзних документів;
- забезпечення жилою площею місцевими органами влади в першочерговому порядку; їм також надається право на 50-відсоткову знижку плати за займане ними та членами їх сімей житло, комунальні послуги (водопостачання, газ, електрична та теплова енергія) і користування квартирним телефоном тощо.

Приватні юристи та їх помічники¹:

- користуються правом на відпустку та на всі види допомоги за державним соціальним страхуванням;
- призначення і виплата їм допомоги і пенсій за державним соціальним страхуванням провадяться відповідно до законодавства про соціальне страхування і соціальне забезпечення;
- внески на державне соціальне страхування сплачуються ними на рівні осіб, які займаються діяльністю, заснованою на особистій власності фізичної особи та виключно на її праці.

Оплата праці² приватних юристів та їх помічників здійснюється на підставі:

- угоди (домовленості) між громадянином чи юридичною особою і юристом чи юридичним об'єднанням, причому порядок оплати праці помічника юриста визначається угодою між ним та юристом чи юридичним об'єднанням, розмір її не може бути нижчою від встановленого державою мінімального розміру заробітної плати;

¹ Стаття 11 "Соціальні права адвоката та його помічника" Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62; стаття 18 "Оплата праці та соціальний захист судових експертів" Закону України "Про судову експертизу" від 25 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 282; стаття 28 "Службове страхування приватних нотаріусів" Закону України "Про нотаріат" від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.

² Стаття 12 "Оплата праці адвоката та його помічника" Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62; статті 31 "Оплата вчинюваних нотаріальних дій" та 62 "Винагорода за зберігання спадкового майна" Закону України "Про нотаріат" від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.

- оплата додаткових послуг правового характеру, що надаються юристами, але не визначені в угоді, провадиться за окремою домовленістю сторін;
- якщо договір розривається достроково, оплата праці юриста провадиться за фактично виконану роботу;
- у разі неналежного виконання професійних функцій на вимогу громадянина або юридичної особи, які уклали договір з юристом чи з юридичним об'єднанням, внесена плата повертається їм повністю або частково, а при виникненні спору — за рішенням суду;
- у випадках ведення юридичної справи за призначенням та при звільненні громадянина від оплати юридичної допомоги через його малозабезпеченість оплата праці юриста здійснюється за рахунок держави.

7.5. Гарантії забезпечення статусу суб'єктів юридичної практичної діяльності

Гарантії юридичної практичної діяльності — це будь-які зовнішні умови або внутрішні чинники, що тільки позитивно впливають на неї, забезпечують безумовне (точне, повне, правомірне) її здійснення відповідно до професійних вимог та стандартів.

Гарантії юридичної практичної діяльності поділяють:

- на правові (нормативно визначені чи правового характеру) та позаправові (власне економічні, політичні, соціальні та духовно-культурні);
- внутрішні, які є її складовими (професійні знання юристів, юридична техніка діяльності, професійне мислення, професійна мова) та зовнішні, що належать до її середовища (нормативно-правові акти та професійні норми, що її регулюють, фінансове та матеріально-технічне забезпечення);
- стимулюючі, що укріплюють, розвивають позитивні чинники та умови її здійснення, та захисні, спрямовані на попередження та припинення їх негативного впливу;
- загальні, що стосуються будь-якого виду юридичної діяльності або юридичної спеціальності, особливі та спеціальні, що забезпечують здійснення певних видів юридичної діяльності чи окремих її дій.

Найбільш поширеною є класифікація гарантій за їх відношенням до юридичної практичної діяльності та права. До загальноправових гарантій будь-якого виду юридичної практичної діяльності належать такі:

1) визначені у нормативно-правових актах:

а) безпосередньо стосуються здійснення юридичної практичної діяльності й передбачають:

- особливий порядок набуття та позбавлення права на здійснення юридичної практичної діяльності (обрання чи призначення на посади юристів — посадових осіб та звільнення з них або видачі, зупинення дії та анулювання ліцензії на здійснення юридичної практики), а також притягнення до юридичної відповідальності;

- процедури здійснення юридичної практичної діяльності (правосуддя, виконавчого провадження, нотаріального посвідчення, судових експертиз тощо);

- конфіденційність окремих видів професійної інформації;

- заборону незаконного втручання у здійснення юридичної практичної діяльності (правосуддя, ведення юридичних справ, проведення судових експертиз);

- обов'язковість виконання правомірних вимог юристів, що висуваються ними при здійсненні професійних функцій;

б) які впливають на здійснення юридичної практичної діяльності опосередковано, тобто через дію проміжних чинників, і містять:

- організаційні та інформаційні заходи;

- матеріально-технічні умови;

- фінансове забезпечення;

- заходи соціального захисту;

- системи самоврядування юридичних об'єднань чи професійних спілок юристів;

2) які мають правовий характер та створюють, так би мовити, “фон” (підґрунтя), на тлі якого й у зв'язку з яким існує та здійснюється юридична практична діяльність (низький стан злочинності, високий рівень правової культури населення, розвинутість системи правової освіти, досконалість законодавства тощо).

До загальнопозаправових гарантій належать умови, що не визначені у нормативно-правових актах та не стосуються до права (правової системи), але так або інакше впливають на здійснення юридичної практичної діяльності. Позаправові гарантії поділяють, у свою чергу, на економічні (стан економіч-

ної ситуації в країні, матеріальної забезпеченості членів суспільства), політичні (домінування певної партії або блоку партій, відповідної політичної ідеології, розстановка політичних сил), соціальні (безробіття) та духовно-культурні (рівень загальної культури населення, стан дотримання моральних принципів, традицій та звичаїв).

Необхідність особливих та спеціальних гарантій зумовлена особливостями, притаманними певним видам юридичної практичної діяльності чи окремим її складовим (діянням), зокрема своєрідністю. Особливі та спеціальні гарантії, як правило, є нормативно визначеними чи щонайменше мають правовий характер. Якщо особливі гарантії пов'язані з загальними гарантіями, відображають своєрідність їх прояву залежно від характеристик певних сукупностей видів чи дій юридичної практичної діяльності (наприклад, особливі гарантії, які забезпечують незалежність або конфіденційність здійснення правосуддя, прокурорського нагляду тощо), то спеціальні гарантії забезпечують ті їх властивості, які притаманні тільки окремому виду чи дії юридичної практичної діяльності (наприклад, недоторканність суддів чи кримінальна відповідальність судового експерта за надання свідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків¹). Зокрема, однією з особливих гарантій здійснення правосуддя, адвокатської діяльності та деяких інших видів юридичної практичної діяльності є їх незалежність, але умови, що її забезпечують, різні.

1. Незалежність суддів та суддівської діяльності забезпечується²:

- встановленим законом порядком їх обрання, зупинення їх повноважень та звільнення з посади;

- особливим порядком присвоєння військових звань суддям військових судів;

- передбаченою законом процедурою здійснення правосуддя;

- таємницею прийняття судового рішення і заборонаю її розголошення;

- заборонаю під загрозою відповідальності втручання у здійснення правосуддя;

- відповідальністю за неповагу до суду чи судді;

- обов'язком всіх інших суб'єктів права поважати незалежність судових органів і не посягати на неї;

¹ Стаття 4 “Гарантії незалежності судового експерта та правильності його висновку” Закону України “Про судову експертизу” від 25 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 282.

² Див.: статті 11—14 Закону України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 57.

- правом судді на відставку;
- створенням необхідних організаційно-технічних та інформаційних умов для діяльності судів, матеріальним і соціальним забезпеченням судів відповідно до їх статусу;

- особливим порядком фінансування судів;
- системою органів судового самоврядування.

2. Незалежність адвокатів та адвокатської діяльності забезпечується¹:

- охороною законом професійних прав, честі та гідності адвоката;
- заборобою будь-якого втручання в адвокатську діяльність, вимагання від адвоката та його помічників відомостей, що становлять адвокатську таємницю;

- неможливістю їх допиту як свідків з цих питань;
- недопустимістю незаконного прослуховування телефонних розмов адвоката, огляду, розголошення чи вилучення без його згоди документів, що пов'язані з виконанням адвокатом професійних функцій;

- захистом правової позиції адвоката у справі;
- забезпеченням рівності прав адвоката з іншими учасниками процесу;
- порушенням кримінальної справи проти адвоката тільки Генеральним прокурором України, його заступниками, прокурорами обласного рівня;

- заборобою притягнення адвоката до кримінальної, матеріальної та іншої відповідальності або погроз її застосування у зв'язку з наданням ними юридичної допомоги громадянам та організаціям згідно із законом.

3. Незалежність судового експерта забезпечується²:

- процесуальним порядком призначення судового експерта;
- заборобою під загрозою передбаченої законом відповідальності втручатися будь-кому в проведення судової експертизи;

- існуванням установ судових експертиз, незалежних від органів дізнання та попереднього слідства;

- створенням необхідних умов для діяльності судового експерта;
- його матеріальним і соціальним забезпеченням тощо.

¹Стаття 10 "Гарантії адвокатської діяльності" Закону України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

²Стаття 4 "Гарантії незалежності судового експерта та правильності його висновку" Закону України "Про судову експертизу" від 25 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 282.

Спеціальною гарантією здійснення правосуддя є недоторканність суддів¹, яка поширюється на його житло, службове приміщення, транспорт і засоби зв'язку, кореспонденцію, належне майно і документи, та передбачає таке²:

- суддя не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності та взятий під варту без згоди Верховної Ради України, або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, без згоди органу, який обрав суддю на посаду;

- суддя не може бути затриманий за підозрою у вчиненні злочину, а також підданий приводу чи примусово доставлений у будь-який державний орган в порядку провадження у справах про адміністративні правопорушення, а у випадку затримання за підозрою у вчиненні злочину чи адміністративного правопорушення, стягнення за яке накладається у судовому порядку, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи;

- проникнення в житло чи службове приміщення судді, в його особистий чи службовий транспорт, проведення там огляду, обшуку чи виїмки, прослуховування його телефонних розмов, особистий обшук судді, а так само огляд, виїмка його кореспонденції, речей і документів можуть провадитись тільки із санкції Генерального прокурора України за наявності порушеної кримінальної справи;

- кримінальна справа щодо судді Конституційного Суду України та будь-якого загального чи арбітражного суду розглядається у першій інстанції судами обласного рівня, причому підсудність справи визначається Головою Верховного Суду України або його заступником;

- судді, їх сім'ї та майно перебувають під особливим захистом держави (органи внутрішніх справ за відповідною заявою судді зобов'язані забезпечити безпеку його, членів його сім'ї, збереження їх майна; вчинені у зв'язку зі службовою діяльністю судді посягання на його життя і здоров'я, його близьких родичів (батьків, дружини/чоловіка, дітей), знищення чи пошкодження його майна, погроза вбивством, насильством тощо тягнуть за собою відповідальність згідно із законодавством; суддя має право на забезпечення засобами захисту, які йому надаються органами внутрішніх справ.

Спеціальна гарантія проведення судових експертиз — кримінальна відповідальність судового експерта за дачу свідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків.

¹Стаття 13 "Недоторканність суддів" Закону України "Про статус суддів" від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 57.

²Стаття 42 "Державний захист суддів та їх сімей" Закону України "Про статус суддів" від 15 грудня 1992 р. // Там само.

Система гарантій організаційного, фінансового та матеріально-технічного, наукового та інформаційного забезпечення юридичної практичної діяльності включає такі складові.

1. Ця система складається з організаційного забезпечення державних форм юридичної практичної діяльності, яке здійснюється при суворому додержанні принципу її незалежності та підкорення лише законам відповідними державними інститутами (центральними та місцевими), наприклад:

а) загальне організаційне забезпечення діяльності судів здійснюється Міністерством юстиції України та управліннями юстиції міських державних адміністрацій шляхом організації:

- розробки і внесення до відповідних державних органів пропозицій з питань організації діяльності судів, змін у мережі судів та їх штату;
- роботи з кадрами судів з підвищення їх кваліфікації і перепідготовки, здійснення добору кандидатур для обрання суддями;
- ведення судової статистики та аналізу статистичних даних;
- матеріально-технічного забезпечення судів, створення належних умов для здійснення правосуддя;
- забезпечення виконання рішень, ухвал і постанов судів у цивільних справах, постанов у справах про адміністративні правопорушення та вироків, ухвал і постанов судів у кримінальних справах щодо майнових стягнень;

б) безпосереднє забезпечення здійснення правосуддя судами, узагальнення судової практики тощо покладено на апарати судів, які складаються з відділів та інших структурних підрозділів¹;

в) вираження інтересів суддів як носіїв судової влади здійснюється органами суддівського самоврядування (конференції суддів загальних, арбітражних та військових судів, збори суддів Верховного Суду України, Вищого арбітражного суду України і з'їзд суддів України)².

2. Якщо фінансування і матеріально-технічне забезпечення недержавних форм юридичної практичної діяльності здійснюється власним коштом, то державних — за рахунок коштів державного бюджету України, місцевих

¹ Закон України "Про судоустрій" від 7 лютого 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 27—28. — Ст. 180.

² Статті 102—103 Закону України "Про судоустрій" від 7 лютого 2002 р. // Там само.

бюджетів, а також за рахунок коштів, які надходять на підставі договорів від міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій і громадян (замовників). Зокрема:

- розміри асигнувань на їх утримання затверджує Верховна Рада України за поданнями відповідних керівників центральних органів (Генерального прокурора України, Голови Верховного Суду України, Голови Служби безпеки України та ін.);
- кошторис витрат на утримання визначається керівниками центральних органів, у межах виділених асигнувань вони мають право вносити до нього зміни;
- порядок і умови оплати праці юристів — державних посадових осіб встановлюються Верховною Радою України, або Президентом України, або Кабінетом Міністрів України;
- службовими приміщеннями правоохоронні та інші державні органи юридичного спрямування забезпечуються безоплатно місцевими органами самоврядування, а транспортними і матеріально-технічними засобами за рахунок коштів державного бюджету України, місцевих бюджетів, а також за рахунок коштів, які надходять на підставі договорів від міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій;
- додаткові пільги в питаннях соціально-побутового та фінансового забезпечення встановлюються у визначеному законодавством порядку¹.

3. Наукове забезпечення юридичної практичної діяльності² охоплює:

- проведення відповідних науково-теоретичних і прикладних досліджень;

¹ Стаття 52 "Фінансування і матеріально-технічне забезпечення органів прокуратури" Закону України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 793; стаття 35 "Фінансування та матеріально-технічне забезпечення господарських судів" Закону України "Про господарський суд" від 4 червня 1991 р., стаття 24 "Фінансування і матеріально-технічне забезпечення міліції" Закону України "Про міліцію" від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 4. — Ст. 20; стаття 20 "Утримання державних нотаріальних контор" Закону України "Про нотаріат" від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383; стаття 18 "Фінансування, матеріально-технічне та соціально-побутове забезпечення Служби безпеки України" Закону України "Про Службу безпеки України" від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 27. — Ст. 382.

² Стаття 51 "Науково-навчальні та інші установи прокуратури" Закону України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 793; стаття 8 "Науково-методичне забезпечення судово-експертної діяльності" Закону України "Про судову експертизу" від 25 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232.

- видання фундаментальних, науково-довідкових, навчально-методичних, навчальних, інших праць та матеріалів;
- підготовку наукових кадрів у галузі юриспруденції;
- проведення науково-практичних, науково-методичних конференцій, семінарів тощо;
- створення відомчих науково-навчальних закладів для проведення наукових досліджень, підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників;
- створення науково-методичних або координаційних рад, що призначені для організації та координації наукової, методичної, освітянської діяльності відомчих наукових та навчальних закладів, а також наукових установ НАН України та ін.;
- заснування відомчих видавництв та видання спеціальної юридичної літератури тощо.

4. Підвищення ефективності юридичної практичної діяльності залежить від застосування нових інформаційних технологій, якісно нового рівня її інформаційного забезпечення, яке спрямовується:

- на створення відповідних інформаційних систем;
- визначення та задоволення потреб юристів у нових інформаційних технологіях та базах даних;
- розробку типових проектів та стандартів інформатизації;
- організацію міжнародного співробітництва у галузі обміну юридично значущою інформацією;
- здійснення безпаперового документообігу;
- удосконалення відповідної статистичної звітності;
- розробку нормативно-правових актів з питань інформатизації, у тому числі щодо її захисту.

Зокрема, інформатизація юридичної практичної діяльності передбачає побудову на єдиній методологічній і програмній основі інформаційно-аналітичних систем “Законодавство” та “Юридична практика”, потребує сучасного технічного, технологічного, програмного та фінансового забезпечення, нових комунікаційних ліній, відповідної підготовки юристів до роботи в умовах глобальної інформатизації.

Особливості інформаційного забезпечення окремих видів юридичної практичної діяльності нормативно визначені й передбачають додатково:

- зобов'язання надавати спеціалізованим установам та відомчим службам, що проводять судові експертизи, за їх запитом натурні зразки або каталоги своєї продукції, технічну документацію та іншу інформацію, необхідну для створення й оновлення методичної та нормативної бази судової експертизи або їх право одержувати від судів, органів дізнання і попереднього слідства знаряддя злочину та інші речові докази, щодо яких закінчено провадження у справах, для використання в експертній і науковій діяльності¹;
- право створювати періодичні видання юридичних об'єднань та установ, публікувати матеріали в державних офіційних виданнях (наприклад, Бюлетені Верховного Суду України, газетах “Голос України” та “Урядовий кур'єр”)².

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні вимоги до кандидатів на зайняття посади судді, прокурора та адвоката.
2. Яка роль кваліфікаційних комісій адвокатури та нотаріату у відборі кандидатів на самостійне здійснення діяльності?
3. Яку роль відіграє акт прийняття юристами присяги? Порівняйте тексти присяги судді, нотаріуса та адвоката, знайдіть відмінні та тотожні риси.
4. На підставі яких документів юристи несуть дисциплінарну відповідальність?
5. Згідно з чинним законодавством назвіть фактори, що можуть стати підставами припинення професійних повноважень юристів?
6. Як здійснюється матеріально-технічне забезпечення діяльності суду, прокуратури та адвокатури?
7. Який порядок оплати праці приватних нотаріусів та адвокатів?
8. Що ви розумієте під гарантіями здійснення професійних обов'язків суб'єктами юридичної практичної діяльності?

¹ Стаття 20 “Інформаційне забезпечення” Закону України “Про судову експертизу” від 25 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232.

² Стаття 49 “Опублікування офіційних матеріалів Вищої ради юстиції” Закону України “Про Вищу раду юстиції” від 15 січня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 25. — Ст. 146.

Література

1. Алексеев А.И., Ястребов В.Б. Профессия — прокурор (Введение в юридическую специальность). — М.: Юристь, 1999.
2. Алексеев С.С. Введение в юридическую специальность. — М., 1976.
3. Антонов И.А. Нравственно-правовые критерии уголовно-процессуальной деятельности следователей. — М., 2003.
4. Винокуров Ю.Е. Прокурорский надзор: Курс лекций и практикум. — М., 2003.
5. Воскобитова Л.А. Профессиональные навыки юриста. — М., 2001.
6. Герасимов С.И. Настольная книга прокурора. — М., 2003.
7. Голубовский В.Ю. Оперативно-разыскная деятельность: Словарь-справочник. — М., 2001.
8. Гомола А.И. Нотариат. — М., 2003.
9. Горшенев В.М., Бенедик И.В. Юридическая деонтология: Учеб. пособие. — К., 1988.
10. Демин А.А. Государственная служба. — М., 2002.
11. Казанцев С.М., сост. Дореволюционные юристы о прокуратуре: Сб. ст. — М., 2001.
12. Лубшев Ю.Ф. Курс адвокатского права. — М., 2003.
13. Пиену Ж. Ф., Ягр Ж. Профессиональное нотариальное право. — М., 2001.
14. Романов В.В. Юридическая психология. — М., 2003.
15. Россинская Е.Р. Профессия — эксперт (Введение в юридическую специальность). — М., 1999.
16. Сергеев В.И. Адвокат и адвокатура. — М., 2003.
17. Скакун О.Ф. Юридическая деонтология: Учебник. — Х., 2002.

Краще попередити злочин, ніж карати.

В цьому мета будь-якого доброго законодавства.

Чезаре Беккарія

Розділ 8

СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ ТА ЇХ ВИЯВ
У СФЕРІ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

8.1. Поняття конфлікту та його види

Характерною рисою суспільного буття сучасного суспільства є наявність численних і різноманітних конфліктів. Суперечності, протиборство, а нерідко і воєнні сутички між індивідами, релігійними та іншими об'єднаннями, соціальними спільнотами, державами стали суворими реаліями повсякденного життя. Тому вивчення природи, причин, механізмів конфліктів у суспільстві, а також розробка шляхів запобігання їм і розв'язання становлять проблему великого теоретичного і практичного значення. Її дослідженням покликана займатися наука конфліктологія. Конфліктологія як специфічна галузь наукового знання органічно пов'язана із суміжними науками, насамперед, із соціологією і соціальною психологією, з якими вона має багато спільного, оскільки, подібно до названих наук досліджує відносини між людьми. Чимало інформації для конфліктології дають політологія, економіка, етнологія та інші суспільні науки, що конкретизують характер, механізми розвитку і наслідки різноманітних конфліктів. Важливим аспектом взаємозв'язків з іншими науками є інтеграція конфліктології з правознавством і державознавством, які вивчають юридичні форми взаємодії людей, а саме: мирне співробітництво, співіснування, протидія або боротьба.

У науковій літературі є різні підходи до розуміння терміна “конфлікт”. Найбільш поширене його розуміння крізь призму суперечності як більш загального поняття, і насамперед через соціальну суперечність.

Конфлікт — це зіткнення протилежних інтересів, поглядів; крайнє загострення суперечностей, яке призводить до ускладнень або гострої боротьби. В історії соціології природа та сутність конфлікту визначалися по-різному:

- Г. Спенсер розглядав конфлікт як необхідне явище в історії розвитку людства, стимул соціального розвитку;
- М. Вебер позначав його як боротьбу;
- Гумплович, Т. Веблен, К. Левін, Г. Зіммель та ін. визначали його як спір та форму соціалізації індивіда;
- Парк включав конфлікт до числа чотирьох основних видів соціальної взаємодії, поряд зі змаганням, пристосуванням та асиміляцією;
- американський соціолог Л. Козер розглядав конфлікт як ідеологічне явище, яке відбиває спрямованість та почуття соціальних груп або індивідів у боротьбі за об’єктивні цілі — владу, зміну статусу, перерозподіл доходів, переоцінку цінностей тощо. Він вважав конфлікт важливим елементом соціальної взаємодії, який сприяє припиненню або укріпленню соціальних зв’язків;
- Р. Дарендорф власну соціологічну концепцію назвав “теорією конфліктів”.

Більшість соціологів розглядають конфлікт¹ як неантагоністичну суперечність, яку можна врегулювати. Парними категоріями конфлікту є згода, стабільність, порядок, спокій. При цьому спокій є постійним станом суспільства або взаємодії, а конфлікт — тимчасовим.

Таким чином, **конфлікт** — це випадок загострення соціальних суперечностей, який виражається у зіткненні соціальних спільнот — класів, націй, держав, соціальних груп, соціальних інститутів та ін., що зумовлено протилежністю або суттєвими відмінностями їх інтересів, мети, тенденцій розвитку.

Виходячи з того, що найбільш поширеним підходом є визначення конфлікту через соціальні суперечності, в науковій літературі склалося також поняття соціального конфлікту. **Соціальний конфлікт** — це така суперечність, в якій два або більше суб’єктів активно шукають можливість завадити один одному в досягненні певної мети, намагаються запобігти задоволенню інтересів суперника, змінити його погляди або соціальні позиції. Під соціальним конфліктом звичайно мають на увазі той вид протистояння, в якому сторони

¹ Современная западная социология: Словарь. — М., 1990. — С. 142—143.

намагаються захопити територію або ресурси, погрожують іншим суб’єктам посягати на їхні інтереси таким чином, що боротьба набуває форми нападу або оборони. Поняття соціального конфлікту включає активність протилежних сторін, суперечки, дебати, торги, суперництво, воєнні сутички, пряме і непряме насилля. Конфліктам, як правило, властиве сильне напруження, взаємне виключення інтересів. Слід розрізняти конфлікти і явища, що за зовнішніми ознаками наближаються до конфліктів, — змагання, конкуренцію, випробування. У подібних випадках також можна спостерігати протистояння сторін, але воно за своїм характером має зовсім іншу природу і не обов’язково переходить у ворожнечу.

Щодо класифікації конфліктів за різними підставами, виходячи з наявних поглядів, слід визначити такі види.

1. **Системний.** Такий конфлікт відбувається в результаті загострення внутрішніх суперечностей, характерних для будь-якої соціальної системи. Серед них слід назвати: компонент і систему, частину і ціле, тривале та короткострокове, внутрішнє і зовнішнє, різноманітність і одноманітність, організацію і дезорганізацію та ін. Головним є те, що починають руйнуватися внутрішньосистемні або функціональні зв’язки між компонентами системи, в результаті чого ці компоненти вступають у суперечність із системою або один з одним.

2. **За сферами прояву.** Цей підхід базується на виділенні суб’єктів конфліктів і сфер життєдіяльності суспільства, де можуть виявлятися конфлікти. За цими ознаками конфлікти поділяють на економічні, політичні, міжнаціональні, культурні, соціальні тощо.

3. **За ступенем гостроти.** На цій підставі виділяють агоністичні (примиримі) та антагоністичні (непримиримі) конфлікти. Упущені можливості розв’язання агоністичних конфліктів часом зумовлюють їх перехід у хронічну форму і навіть переростання в антагоністичні.

4. **За іншими ознаками** виділяють юридичні, побутові, матеріальні, духовні та ін., коли в основі класифікації можуть лежати кількість учасників, мотивація вчинків, ступінь урегульованості відносин, ресурси тощо. Слід окремо назвати конфлікти “некерованих емоцій” — бунти, погроми, масове безладдя та ін. Окрему групу також утворюють конфлікти інтересів, конфлікти поглядів (когнітивні).

Крім іншого, слід зазначити, що конфлікти розрізняють також за способом свого зовнішнього виявлення. На підставі цього критерію вони можуть бути явними (коли конфліктує сторони відверто виявляють одна до одної непри-

язнь, ворожі почуття) або прихованими, коли за зовні стриманими стосунками криється наполеглива боротьба інтересів. Наприклад, трапляється, коли в трудовому колективі розгортається широка дискусія навколо проблеми продуктивності виробництва, можливості забезпечення належного рівня управління виробничим процесом, а насправді відбувається боротьба за зайняття керівної посади. Може статися, що причини конфлікту фактично немає. Вона існує лише в уяві конфлікуючої сторони, яка помилково вважає, що інша сторона має намір вчинити агресивні, неправомірні чи інші небажані дії. Помилка в оцінці ситуації, однак, не усуває автоматично мотивів конфлікту і не зменшує його гостроти. Такий помилковий конфлікт найбільш доцільно гасити за сприяння спеціалістів, юристів, які можуть дати кваліфіковані поради і тим самим усунути підставу для конфлікту, надати йому характер непорозуміння.

8.2. Характеристика основних параметрів конфлікту

Для науки і практики істотне значення має питання про функції соціального конфлікту, його оцінку з погляду можливого впливу на організацію суспільного життя. Відповідь на це питання неоднозначна. Ряд науковців визнають конфлікт небажаним явищем, посилаючись на те, що конфлікти руйнують систему, що нормально функціонує. Однак окремі дослідники дотримуються думки, згідно з якою конфлікт — це нормальний стан суспільства. Це положення вони аргументують тим, що конфлікти приносять певну користь суспільству, оскільки так чи інакше є засобом розв'язання суперечностей. Зауважимо, що такий засіб не найкращий в умовах цивілізованого суспільства, тому про користь конфліктів можна говорити лише умовно, з філософського погляду.

З метою пізнання глибинної природи соціального конфлікту, прогнозування його динаміки, вивчення істинних причин виникнення, а також для вибору форм та засобів подолання конфлікту необхідно визначити конфлікт за параметрами простору, часу, змісту, за кількістю учасників, наслідками, а також визначити об'єкт, предмет посягання тощо.

Так, межі конфлікту в просторі визначаються територією, на якій відбувається конфлікт. Це може бути найменшій простір, а може бути територія земної кулі або частини світу. Іноді масштаби території вказують на можливу кількість суб'єктів, які волею або неволею стали учасниками конфліктних відносин.

Тривалість конфлікту в часі — це межі, які визначають його початок і закінчення. Початок конфлікту визначається об'єктивними актами поведінки, спрямованими проти іншого учасника, якщо той усвідомлює, що ці дії спрямовані саме проти нього, і відповідно їм протидіє. Закінченням конфлі-

кту слід вважати припинення дій протиборчих сторін, незалежно від причин, з яких це сталося. Визначення моменту, коли вважається, що конфлікт розпочався, стає важливим у справі визначення винної сторони, а також збитків, що сталися внаслідок конфлікту, можливих напрямів та перспектив його розвитку, а також для визначення правових засобів розв'язання соціального конфлікту.

Будь-який конфлікт відбувається у певній соціальній системі, а саме: у сім'ї, групі співробітників, державі, міжнародному товаристві та ін. Залежно від масштабів системи конфлікт може бути менш або більш осяжним, глибоким. Масштаби системи, в якій відбувається конфлікт, допомагають розуміти масштаби тих параметрів, за якими слід вимірювати та вивчати конфліктну ситуацію.

Розуміння природи конфлікту зумовлює необхідність визначення його предмета та об'єкта. Предмет конфлікту — це реально існуюча або уявна проблема, що стала причиною розбрату між сторонами. Це може бути проблема влади, володіння тими чи іншими цінностями, домагання забезпечення своїх інтересів або інтересів свого оточення у різних сферах життєдіяльності. Визначити предмет конфлікту часом досить складно, оскільки іноді проблеми напластовуються так, що за ними приховується проблема, яка стала першоосновою конфліктної ситуації. У такому разі сам предмет конфлікту втрачає певні межі. Конфлікт може мати основний предмет, який розпорошується на окремі самостійні предмети, наприклад, сімейні суперечки або міжнаціональні конфлікти.

Під об'єктом конфлікту мають на увазі ту конкретну матеріальну або духовну цінність, до оволодіння або використання якої прагнуть обидві сторони конфлікту. Об'єктом конфлікту може бути будь-який елемент матеріального світу або суспільної реальності, здатний виконувати роль центру притягання особистих, групових, загальносоціальних або державних інтересів. Однак об'єктом конфлікту такий елемент стає тоді, коли він "лежить" на перехрещенні інтересів різних соціальних суб'єктів, які прагнуть до одноосібного контролю над ним.

8.3. Суб'єкти соціального конфлікту

Основні суб'єкти конфлікту — це протидіючі сторони. Однак не всі учасники конфлікту в широкому розумінні безпосередньо беруть участь у протиборстві. Кожний з них відіграє певну роль, яка визначається змістом дій учасника та його функцією у конфлікті. Більш детально питання функціональної ролі учасників регламентуються у сфері юридичних конфліктів, що має

дуже велике практичне значення для вирішення юридичних справ, прийняття обґрунтованих рішень. На загальному рівні за своїми ролями у соціальному конфлікті слід розрізняти такі види учасників: підмовник, пособник, організатор.

Підмовник — особа, організація, держава, які підштовхують іншого учасника до конфлікту. Сам підмовник участі у конфлікті з тим може й не брати. Його завдання обмежується тим, що він має спровокувати, розв'язати конфлікт між іншими особами (групами).

Пособник — особа, яка сприяє конфлікту порадами, технічною допомогою та іншими засобами.

Організатор — особа (група), що провокує конфлікт, визначає характер його розвитку, передбачає різні шляхи забезпечення та охорони учасників. Організатором може бути одна особа, що одночасно виконує роль протидіючої сторони, а може бути і самостійна фігура.

У загальному розумінні учасником конфлікту може вважатись і посередник, який, будучи нейтральною особою, прагне розібратися у причинах і обставинах протиборства, намагається своїми діями запобігти розвитку подій, розв'язати конфліктну ситуацію за допомогою власного авторитету або інших засобів, сприяє досягненню згоди.

Для визначення сутності конфлікту, прогнозування перспектив його розвитку, визначення засобів подолання в теорії соціального конфлікту є певні підходи, що дають змогу визначити типологію як самого конфлікту, так і тип його учасників. Розрізняють три основні моделі поведінки у конфлікті й відповідно три типи суб'єктів:

1. *Деструктивний тип.* Це тип суб'єкта, схильного до розв'язування конфлікту і посилення його аж до фізичного знищення або повного придушення супротивника. У побуті — це егоїст, призвідник свар, скандалів, в установі — наклепник, критикан, ініціатор безладдя, непокори, руйнівних дій.

2. *Конформний тип.* Суб'єкти цього типу в певному розумінні протилежні названому вище. Їх позиція пасивна й об'єктивно є своєрідним доповненням поведінки деструктивного типу, хоч у конфлікті вони схильні скоріше поступитися, підкоритися, ніж продовжувати боротьбу. Така модель поведінки залежно від ситуації може відігравати негативну або позитивну роль. Небезпечність її виявляється в тому, що вона часом сприяє, а то й заохочує чужі агресивні прояви. Але в інших випадках, особливо коли суперечності між суб'єктами не мають принципового характеру і виникли з дрібниць, схильність до компромісу слугує мотивацією для припинення конфлікту.

3. *Конструктивний тип.* Принципово відрізняється від деструктивного типу, є його антиподом. Людина такого типу активно шукає варіанти взає-

моприйняттого рішення, яке б сприяло вичерпанню конфлікту. Представники цього типу охоче вступають у переговори, намагаються з'ясувати предмет розбіжностей, підшукують посередників, визначають засоби врегулювання суперечки.

8.4. Стадії розвитку конфлікту та причини його виникнення

Будь-який конфлікт, як правило, реалізується у процесі свого розвитку за певними стадіями, серед яких за однією із класифікацій виділяють латентну стадію та стадію зовнішнього вияву конфлікту.

Так, у низці випадків, виділяючи так звану латентну (приховану) стадію, спостерігаємо, що в цей період розвитку конфлікту наявні усі його елементи, за винятком зовнішніх дій: виникнення конфліктної ситуації, усвідомлення одним із суб'єктів своїх інтересів у ній і перешкод для їх задоволення; визначення персоніфікованого суб'єкта, який саме цьому перешкоджає; усвідомлення своїх інтересів і відповідних перешкод іншою стороною; нарешті, стадія, коли ще не вчиняється конфлікт, але скоєно конкретні дії, що започатковують відкритий конфлікт — прийнято негативне для однієї зі сторін рішення (відмова у наданні квартири, невизнання права особи на власність, права нації на національний суверенітет тощо).

Наступною стадією є зовнішні дії: спрямовані на захоплення і (або) утримання спірного об'єкта, створення завад, заподіяння непрямой шкоди, образливі слова і дії, підкорення і захоплення суб'єкта, нанесення прямої фізичної шкоди (насильство).

Серед іншого, охарактеризуємо *стадії конфлікту*, запропоновані С.С. Фроловим¹.

- *Передконфліктна стадія* включає ідентифікацію, тобто визначення суб'єктів, які перешкоджають досягненню мети, вважаються винними тощо, яка може бути дійсною або неправильною, а також формування стратегії та тактики розвитку конфлікту.

- *Інцидент*, тобто здійснення дій, спрямованих на зміну поведінки суперників, їх блокування (затримання, переривання). Продовження дій, тобто відступ (стримання — відмова від продовження дій, або придушення — припинення дій під тиском зовнішніх обставин) або агресивна поведінка,

¹ Фролов С.С. Основы социологии. — М., 1997. — С. 306—325.

спрямована на інших суб'єктів, та їх відповідна агресивна реакція. Ці дії поділяють на ті, які мають відкритий характер, тобто безпосередньо спостерігаються, усвідомлюються, оцінюються як ворожі, агресивні, шкідливі тощо, та приховані (латентні, таємні), які включають маскування власних дій, провокування необхідних дій супротивників, їх дезінформацію тощо.

- **Досягнення у розвитку конфлікту критичної точки**, тобто максимальної гостроти, сили та напруженості.
- **Розв'язання конфлікту** внаслідок — зміни умов конфліктної ситуації, установок суперників, одно- або двосторонніх поступок, усунення суперника, втручання третьої сили.

Серед засобів впливу на супротивника часто використовують погрозу, що в окремих випадках з позиції права може характеризуватись як злочин і тягнути за собою певні наслідки. Погроза не є прямим вступом у боротьбу у звичайному розумінні, зовні вона має вигляд нібито звернення до здорового глузду і почуттів супротивника, свідченням жорстокості й безкомпромісності. По суті погроза є зброєю суб'єктів деструктивного типу, звичайним методом авантюристів, терористів.

За динамікою конфлікти багато в чому відрізняються один від одного — можуть припинятися досить швидко, але водночас чимало конфліктів набувають тривалого характеру. Про це вже зазначалося з позицій класифікації конфлікту за ознакою часу, однак у цьому випадку слід звернути увагу на взаємозв'язок динаміки та часу розвитку конфлікту в ході визначення його основних параметрів. Розуміння такого взаємозв'язку дає можливість більш точно визначити ту чи іншу стадію у розвитку конфлікту, передбачити можливість послідовність подій, своєчасно застосувати превентивні заходи.

Швидко завершення конкретного зіткнення не завжди слід сприймати як свідчення ліквідації конфліктної ситуації, часто трапляється, що конфлікт незабаром спалахує з новою силою, а такі спалахи свідчать про тривалість конфлікту. Довготривалий характер мають міжнаціональні конфлікти, конфлікти на політичному, релігійному ґрунті, міжособистісні, сімейні та ін. У разі тривалого продовження конфлікт може розвиватися і в позитивному напрямі та завершитися повним або тимчасовим розв'язанням наявної суперечності. Однак нерідко в ньому переважають тенденції дещо іншого характеру: боротьба посилюється, загострюється, а конфлікт поширюється на коло суб'єктів та соціальних відносин. Такий варіант динаміки боротьби називають *ескалацією конфлікту*. Ескалація відбувається тоді, коли стикаються деструктивні моделі поведінки. Для такого явища характерна прогресуюча у часі зміна масштабів конфлікту, коли наступні руйнівні дії сторін щодо інтересів кожної з них вищі за інтенсивністю, ніж попередні.

Механізм соціальних конфліктів безпосередньо зумовлений характером причин, які визрівають у суспільному середовищі. У загальному вигляді ці причини зводяться до прагнення задовольнити свої інтереси. Користь, помста, ненависть, недоброзичливість, образа, незадоволеність прийнятим рішенням, намагання забезпечити себе матеріально — найбільш типові мотиви побутових конфліктів. Іншою, не менш різноманітною, є мотивація групових конфліктів (за кількістю учасників), де слід назвати такі причини: економічні труднощі, політичні симпатії і антипатії, прагнення до лідерства, національна гордість та ін. Найбільш характерні причини можна згрупувати так.

1. **Соціальна нерівність суб'єктів.** Вона виявляється у різниці майнового становища і, відповідно, у ставленні до власності, відмінностях соціального статусу. Ці особливості відображено у соціальній структурі суспільства, де фіксується нерівність у відносинах між соціальними групами або окремими індивідами. Звичайно, в основі безпосереднього зіткнення конфліктуючих сторін у цьому разі лежить тверде переконання однієї сторони, що право на певні матеріальні й культурні блага належить їй, тоді як протилежна сторона несправедливо обмежує доступ до них. Це неминуче веде до напруженості у відносинах між соціальними групами, а іноді до відкритого конфлікту.

2. **Інтереси і потреби.** Цей фактор виявляється як у міжособистісних відносинах, так і на більш високих рівнях, наприклад, суперечка між подружжям за гроші, конфлікт між різними релігійними конфесіями за вплив на віруючих, зіткнення між державами за право володіння певною територією, ресурсами тощо.

3. **Депривація.** Це стан, для якого характерна розбіжність між очікуванням і можливостями його задоволення. Із часом депривація може посилюватися або зменшуватися чи залишатися незмінною. Характерний приклад депривації — надії і пов'язані з ними очікування громадян на поліпшення соціального стану, які поступово переростають у незадоволення за умов поглиблення політичної та економічної кризи суспільства. Деякі громадяни вклали свої кошти на рахунки фінансових компаній, а згодом не тільки не отримали дивідендів, а й втратили свої заощадження, що призвело до соціальної напруженості, виникнення конфліктних ситуацій.

4. **Ірраціональні елементи.** До них належать зіткнення, конфлікти, що викликані не вагомими причинами, а приховані у характерах людей, настроях, смаках, дріб'язкових примхах та інших суб'єктивних факторах.

8.5. Особливості вияву соціальних конфліктів у правовій сфері

Юридична конфліктологія — це складова загальної соціальної конфліктології. Її завданням є вивчення конфліктів, які виникають, розвиваються і вирішуються в рамках внутрішнього (національного) або міжнародного права. Іншими словами, юридична конфліктологія узагальнює і вивчає особливості, які характеризують конфлікт з позиції права.

Одна з основних властивостей юридичного конфлікту полягає в тому, що в якій би сфері він не відбувався, він пов'язаний з виконанням (реалізацією) або порушенням тих чи інших норм права, а також з виникненням, змінами або припиненням правових відносин між фізичними чи юридичними особами. Юридична конфліктологія вивчає не тільки природу, причини і динаміку розвитку юридичних конфліктів, а й правові механізми попередження і розв'язання їх. Звідси і практична цінність такого підходу: встановити, чи можуть норми права взагалі і якою мірою вплинути на зародження, розвиток і вирішення конфлікту, і якщо можуть, то як підвищити ефективність цього впливу.

За природою юридичні конфлікти дуже різноманітні. Найбільш повно правовий аспект виявляється у тих, які виникають і розвиваються у зв'язку з об'єктивно існуючими суперечностями між двома або кількома правовими нормами, що стосуються одного предмета. У цьому випадку інтереси конфліктуючих сторін і мотиви їх поведінки визначаються змістом і значенням правових норм, від чого прямо залежать дії учасників. Такий конфлікт і починається, і закінчується з використанням юридичних засобів і процедур. Істотною мірою він має когнітивний характер, оскільки суперечка йде про розуміння права, але за цим часто криються інші, цілком прагматичні, інтереси сторін.

Як свідчить практика, більшість конфліктів виникають поза юридичною сферою і лише згодом, у процесі розвитку, набувають юридичних ознак, а відтак виявляються у перехідному або змішаному варіанті. Мотивація таких конфліктів спочатку не пов'язана з юриспруденцією і стосується економічних, національних, соціальних, особистих або суспільних інтересів, але згодом, у міру розвитку подій, вони трансформуються в явища юридичного порядку.

Правовий компонент у конфлікті залежно від обставин виявляється з різним ступенем інтенсивності. Наприклад, у міжособистісному конфлікті на ґрунті неприязних відносин у побуті юридичну роль можуть відігравати неясні побоювання того чи іншого учасника конфлікту, що занадто енергійні

дії можуть потягти кримінальну відповідальність, а тому слід уникати крайнього загострення ситуації. Зовсім інше значення юридичний елемент має у спорах про спадщину, про право власності, коли конфліктуючі сторони відстоюють свої дійсні чи уявні права, будучи твердо переконані в тому, що закон саме на їх боці. Це надає їм активності, що зовсім відрізняється від попереднього прикладу, де уявлення про правові межі примушує суб'єкта стримуватися. Слід зазначити, що є й інші варіанти з різним ступенем вияву інтенсивності правового елемента.

На підставі викладеного можна сформулювати в загальному вигляді поняття юридичного конфлікту. *Юридичним конфліктом* є будь-який конфлікт, в якому спір так чи інакше пов'язаний з правовими відносинами сторін (їхніми юридично значущими діями або станами), суб'єкти, мотивація їхньої поведінки, об'єкт конфлікту мають правові ознаки, а сам конфлікт тягне правові наслідки.

До юридичних належать будь-які міждержавні конфлікти, всі трудові, у багатьох випадках сімейні, виробничі, побутові та міжнаціональні конфлікти, угоди між регіонами чи гілками влади, суперечки з приводу визначення статусу нації та ін. Чимало конфліктів мають змішаний характер і містять як правові, так і неправові елементи (наприклад, конфлікти на релігійному або етнічному ґрунті).

В аспекті шляхів і засобів попередження, припинення і розв'язання конфліктів є вагомі підстави вважати, що майже кожний з конфліктів можна віднести до категорії юридичних. Адже відомо з практики, що за допомогою юридичних норм та інститутів можна врегулювати, як правило, будь-який конфлікт.

В юридичному конфлікті виділяють дві групи суб'єктів: фізичні і юридичні особи. Якщо виникає протиборство юридичних осіб, то конфлікт обов'язково набуває юридичного характеру, оскільки між цими суб'єктами складаються (або вже існують) правові відносини, і найбільш доцільно вирішити такий конфлікт саме юридичним шляхом.

Оскільки юридичний конфлікт — це своєрідний різновид соціального конфлікту, то його предмет та об'єкт можна визначити лише з урахуванням сутності явища більш широкого за змістом, яким і є конфлікт соціальний.

Отже, під предметом юридичного конфлікту слід розуміти об'єктивно існуючу чи уявну проблему юридичного характеру, яка пов'язана з визначенням прав та обов'язків сторін і має вирішуватися за допомогою юридичних засобів.

Об'єкти юридичних конфліктів — це матеріальні (власність, територія тощо) і нематеріальні (честь, гідність, здоров'я) елементи реального світу, які лежать на перехрещенні інтересів різних суб'єктів права, якщо врегулювання суперечок з цього приводу здійснюються за допомогою правових засобів.

Типологія юридичних конфліктів, як і інших, досить різноманітна. Їх поділяють на глобальні та регіональні, групові й міжособистісні, ситуаційні й позиційні, конфлікти інтересів і когнітивні, гострі й мляві, такі, що поновлюються, та ін.

Специфіка юридичного конфлікту визначається юридичними характеристиками, які включають відповідно галузь права, структуру правової норми, різновид юридичної установи, що має відношення до цього конфлікту.

Практично юридичні конфлікти можуть виявлятися у сфері будь-якої галузі права. Найбільш типові конфлікти пов'язані з питаннями цивільного, трудового, сімейного, фінансового права. Чимало екологічних, господарських конфліктів підпадають під дію норм адміністративного права. Значну групу утворюють конфлікти, що тягнуть застосування норм кримінального, кримінально-процесуального, виправно-трудоного права.

Особливу категорію становлять міжнародні й міжнаціональні конфлікти, що регулюються нормами міжнародного права, договорами та угодами держав, а також внутрішнім законодавством. У низці випадків конфлікти виявляються у змішаних варіантах. Наприклад, конфлікт між політичними партіями і державною структурою (парламентом, міністерством юстиції) з приводу різних підходів до політичного життя може спочатку не мати юридичного характеру, але з часом перерости в значну державно-правову проблему.

Змішані типи юридичних конфліктів нерідко трапляються й у взаєминах громадян під час довготривалих чвар за місцем роботи чи проживання, коли звичайні суперечки переходять в адміністративні правопорушення і навіть злочини. Часом трудові конфлікти (з приводу затримки заробітної плати, призначення керівника) можуть трансформуватись із трудових правовідносин у політичні або адміністративно-правові. Багатогалузевий характер можуть мати конфлікти на ґрунті міжнаціональних сварок, коли застосовуються норми конституційного, кримінального, цивільного, адміністративного і, навіть, міжнародного права.

Залежно від змісту норм права юридичні конфлікти поділяють на такі, що пов'язані з реалізацією уповноважених, зобов'язуючих або заборонних нормативно-правових приписів.

Певну специфіку мають конфлікти у нормативно-правовій сфері, які відрізняються від інших юридичних конфліктів тим, що ідеться про власне юридичні суперечності. Вони виникають не тільки у процесі правотворчості, а й у ході правозастосування. Головним об'єктом таких конфліктів є суперечності правових актів і норм (колізії законодавства). У вирішенні їх, як правило, активна роль належить юристам. Відмітною рисою цієї категорії конфліктів є їх предметність, яка визначається характером того чи іншого акта або окремої правової норми. Нерідко суперечності загострюються у зв'язку з неодно-

ковим ставленням до норми права з боку тих чи інших посадових осіб, державних органів, громадських організацій і громадян, різним тлумаченням ними суті норми, обсягу, меж дії, кола осіб, на які норма поширюється.

Нормативно-юридичний конфлікт може мати двоїстий характер. По-перше, такий конфлікт може виникати у власне нормативно-юридичній сфері, коли у фокусі його опиняються державно-правові явища (конфронтація між різними гілками державної влади, порушення конституційних норм, вади виборчої системи тощо). По-друге, нормативно-юридичний конфлікт може бути складовою, а також фігурувати як елемент більш загальної конфліктної ситуації. Нормативно-юридичний конфлікт — складне явище зі своїми динамічними елементами, якими, зокрема, є: розбіжності в праворозумінні, що мають вирішальне значення для формування масової правової свідомості, різні правові погляди, що відображають неоднаковий рівень правосвідомості й правової культури. До таких факторів належить правовий нігілізм, перекручення суті норм, віддання переваги доцільності над законністю тощо.

Виникнення і розвиток юридичних конфліктів характеризуються певними особливостями. Зокрема, значна частина таких конфліктів із самого початку мають юридичну основу. Це відбувається тоді, коли сторони пов'язані правовими відносинами і саме характер відносин надає конфлікту юридичного забарвлення.

Однак найчастіше юридичної форми конфлікт набуває не відразу, а згодом, у міру його розвитку. Так, у багатьох випадках конфлікти на сімейному ґрунті починаються з епізодів, які аж ніяк не потребують правових засобів урегулювання. Наприклад, виникнення суперечки між подружжям щодо методів виховання дітей. Проте з'ясування такої сімейної проблеми іноді переходить у конфлікт із застосуванням фізичної сили. І тут вже з'являються юридичні елементи, які за певних обставин приводять до правових наслідків.

У динаміці юридичного конфлікту помітну роль відіграє втручання третьої сторони — державного правозастосовного органу (суд, прокуратура, міліція), яка приймає остаточне рішення у справі. У своєму розвитку юридичний конфлікт, як правило, проходить такі стадії:

- 1) виникнення в однієї чи обох сторін мотивів до розладу;
- 2) виникнення правових відносин між конфліктуючими сторонами;
- 3) розвиток (зміна, припинення) правових відносин у зв'язку з розглядом справи в юридичній установі;
- 4) видання правового (правозастосовного) акта, що завершує конфлікт (рішення суду, постанова органу виконавчої влади). Може бути прийнято декілька рішень.

Разом із тим не виключена й інша динаміка конфлікту. Послідовність стадій може не збігатися із зазначеною вище, а деяких стадій може не бути взагалі.

8.6. Вирішення та попередження юридичних конфліктів

Завершення конфлікту звичайно асоціюється з його вирішенням. Однак ці два поняття хоч і близькі, але не тотожні. Завершення конфлікту — більш широке поняття, ніж його вирішення, і передбачає залежно від ситуації різні за сутністю наслідки: від загальносприйнятних, позитивних до вкрай негативних. Так, якщо суперечка між двома громадянами з приводу розподілу житлової площі завершується наданням квартири одному з них, а іншому залишається спірна колись жила площа, то конфлікт закінчується до задоволення інтересів кожної з конфлікуючих сторін. Проте трапляються випадки, коли конфлікт завершується загибеллю обох сторін, і, таким чином, закінчується протиставлення між ними. Але зрозуміло, що подібний результат — зовсім інша справа.

Головна, вирішальна передумова припинення конфлікту — усунення об'єктивних причин, що породили конфліктну ситуацію. Оскільки конфлікт залежить як від зовнішніх обставин, так і від самих конфлікуючих суб'єктів, то його вирішення визначається характером впливу цих факторів. До найбільш імовірних фіналів конфліктів можна віднести:

- припинення конфлікту внаслідок взаємного примирення сторін;
- припинення конфлікту шляхом так званого симетричного його вирішення (обидві сторони виграють або програють);
- припинення конфлікту шляхом асиметричного рішення (коли виграє одна сторона);
- переростання конфлікту в інше протиставлення;
- поступове згасання конфлікту.

До дійових передумов розв'язання конфліктів відносять: діагностику протиставлення, прогнозування ходу і наслідків конфлікту. Прояснення суті конфліктної ситуації, її об'єктивне розуміння, адекватне усвідомлення учасниками конфлікту може бути підставою для компромісів, а також у деяких випадках зовсім вичерпати конфлікт. Найявні механізми вирішення конфліктів в основному можна звести до двох видів: розв'язання конфлікту самими учас-

никами або за допомогою втручання третьої сторони. Крім того, конфлікт можна вирішити на різних стадіях. Розв'язання конфлікту — це, по суті, досягнення угоди зі спірного питання між учасниками. Виділяють три головних види такої угоди: угода внаслідок збігу думок сторін; угода відповідно до законодавчої чи моральної волі зовнішньої сили; угода, нав'язана однією з протиставлюючих сторін.

Якщо узагальнити основні відомі засоби усунення суперечностей, які становлять основу конфлікту, то до них слід віднести такі¹:

- усунення об'єкта конфлікту;
- поділ об'єкта конфлікту між сторонами;
- встановлення черговості або інших правил спільного використання об'єкта;
- компенсація втрати об'єкта на користь однієї зі сторін;
- розведення сторін конфлікту;
- перенесення відносин в іншу площину, що передбачає виявлення у сторін спільного інтересу.

Є й інші думки. Наприклад, А.М. Бандурка та В.А. Друзь вважають, що конкретні засоби вирішення конфлікту такі: розв'язання проблеми, що лежить в основі конфлікту; компроміс, пов'язаний зі взаємними поступками; усунення однієї або обох конфліктних сторін².

Як свідчить практика, найбільш бажаним і доцільним є урегулювання конфліктів мирним шляхом. Для досягнення цієї мети використовують такі фактори.

1. *Інституціональний*: існування в суспільстві механізмів для проведення консультацій, переговорів і пошуку взаємокорисних рішень, застосування механізмів діяльності законодавчої, виконавчої, судової влади.
2. *Консенсуальний*: наявність згоди між конфлікуючими сторонами щодо того, яким має бути взаємоприйнятне рішення.
3. *Фактор кумулятивності*: надійні перешкоди до обростання конфлікту новими проблемами і учасниками.

¹ Основы конфликтологии: Учеб. пособие / А.В. Дмитриев, Ю.Г. Запрудский, В.П. Казимирчук, В.Н. Кудрявцев; Под ред. В.Н. Кудрявцева. — М.: Юрист, 1997. — С. 124.

² Бандурка А.М., Друзь В.А. Конфликтология: Учеб. пособие для вузов. — Х: УВД, 1977. — С. 262.

4. *Фактор історичного, життєвого досвіду*, у тому числі прикладів вирішення подібних конфліктів, коли в їх урегулюванні відіграли позитивну роль старійшини та інші авторитетні люди.

5. *Фактор рівноваги сил*: коли конфліктуючі сторони приблизно рівні за можливостями щодо застосування примусових заходів, то вони будуть змушені шукати шляхи до мирного розв'язання конфлікту.

6. *Психологічний*: значною мірою вирішення конфлікту залежить від особистих якостей тих, кому належить першорядна роль у прийнятті кінцевого рішення.

З усіх засобів подолання протиборства сторін найбільш ефективним є переговори. Для переговорного процесу характерно те, що сторони намагаються досягти хоча б частини бажаного і з цією метою схильні піти на певні компроміси. Сутність переговорів полягає в тому, що сторони мають домовитись щодо спірних питань і про умови подальшого співіснування. Успішному веденню переговорів можуть сприяти посередники.

Деякі конфлікти породжуються наявністю правових актів низької якості, до того ж суперечливих, прийнятих несвоєчасно. Такі конфлікти врегулюються шляхом гармонізації. Гармонізація — це процес забезпечення узгодженості щодо правових актів адекватно обсягу повноважень відповідних суб'єктів, погодження планів досягнення цілей, визначених тими чи іншими державними інститутами. *Гармонізація* дає можливість досягти функціональної рівноваги правових актів, забезпечити той ступінь їх збалансованості один з одним, який у підсумку зумовлює можливість правової системи функціонувати і розвиватись у визначених напрямках. Тим самим гарантується стабільний статус усіх суб'єктів права, долаються відхилення в їхніх діях від нормативної моделі.

Одним із найбільш ефективних, а іноді і єдиним засобом вирішення конфлікту є судовий механізм його врегулювання, який виявляється у діяльності судів загальної компетенції, господарських, третейських судів, Конституційного Суду. Судова процедура розв'язання конфліктів має низку переваг. Вона забезпечує мирне завершення їх і характеризується обов'язковістю рішень суду для суб'єктів конфлікту.

У сучасній юридичній літературі йдеться також про можливість виділення певних стилів вирішення конфліктів, які спостерігаються в юридичній практиці¹. Під стилем розуміють міру, в межах якої одна зі сторін намагається за-

¹ Скаун О.Ф. Юридическая деонтология: Учебник. — Х.: Эспада, 2002. — С. 180—183.

довольнити свої інтереси або інтереси іншої сторони шляхом здійснення активних або пасивних, сумісних або індивідуальних дій. Розрізняють такі стилі.

1. *Стиль конкуренції (суперництва)*, для якого характерне намагання задовольнити свої інтереси без урахування інтересів інших осіб.

2. *Стиль співробітництва* характеризується активністю у відстоюванні своїх інтересів, але з урахуванням інтересів інших суб'єктів, пошуком альтернативи, використанням форм відкритого обговорення проблеми, сумісного аналізу причин конфлікту тощо.

3. *Стиль ухилення* спостерігається в ситуаціях, коли одна зі сторін ухиляється від процедури вирішення проблеми, висуваючи найрізноманітніші доводи. Простежується явна незацікавленість у найшвидшому прийнятті рішення за наявності ініціативи іншої сторони.

4. *Стиль пристосування* характеризується намаганням зберегти та продовжити стосунки, забезпечити інтереси партнера, згладити суперечності, уникнути обговорення спірних питань, а також готовністю погодитися з вимогами або претензіями.

5. *Стиль компромісу* виявляється в ситуаціях, коли сторони намагаються уникнути конфлікту, врегулювати розбіжності, частково задовольнити намагання одна одної. Сторони розуміють об'єктивну неможливість одночасного задоволення їхніх потреб, тому готові до вироблення взаємовигідного (компромісного) рішення, для якого разом із частковим задоволенням потреби характерна також, згода на часткову втрату певної цінності.

Загальновизнаним вважається віддання пріоритету профілактичній роботі. Запобігання конфліктним ситуаціям сприяє підтриманню миру і злагоди у міжособистісних відносинах і в суспільстві у цілому, благотворно впливає на душевний стан людей і їх колективів, позитивно позначається на збереженні нервової енергії і матеріально-грошових ресурсів. Попередження конфлікту полягає у здійсненні впливу на його учасників, мотиви їх поведінки, об'єкти, сили і засоби, які використовуються до моменту протистояння. Найбільш дійовою формою попередження конфлікту є усунення його причин, що може виявлятися на різних рівнях: загальносоціальному, внутрішньосистемному, міжособистісному. Відповідно до особливостей об'єкта використовують також різні види попереджувальної роботи. У глобальному масштабі попередження конфліктів передбачає послідовне проведення соціальної, економічної, культурної політики в інтересах усього суспільства, зміцнення правопорядку і законності, підвищення правової свідомості й правової культури. Така діяльність має назву "загальне попередження".

Істотне значення у профілактичній роботі належить ціннісним орієнтаціям людей у напрямі підвищення поваги до особистостей, зміцнення довіри до них, нетерпимості до приниження людської гідності, порушення їх прав.

У психологічному, індивідуальному плані усунення причин конфліктів органічно пов'язане з впливом на мотивацію учасників, що виявляється у висуненні контрмотивів, які б нейтралізували початкові, агресивні наміри конфліктуючого учасника. Глибокий і компетентний аналіз сутності конфліктних ситуацій і мотивів дій суб'єктів на ранніх стадіях, поки розбіжності не переросли в насильство, терпиме і стримане ставлення до конфліктуючих сторін, ненав'язливий, але наполегливий вплив на їх поведінку з боку компетентних посадових осіб, як свідчить практика, здатні у зародку ліквідувати вогнище готового спалахнути конфлікту.

Перш ніж вступити у протиборство майбутні суперники перебувають звичайно в нейтральних, а іноді у дружніх стосунках. У такому разі дуже важливо не руйнувати мінімальне співробітництво, а зміцнювати його, підтримувати і посилювати. З цією метою використовують такі методи.

1. *Згода*, коли можливого супротивника залучають до участі у справі.
2. *Практична емпатія*, яка передбачає входження у становище партнера, розуміння його труднощів, виявлення щодо нього співчуття і готовності допомогти.
3. *Збереження репутації партнера, поважне ставлення до нього*, хоч інтереси обох партнерів нині розбіжні.
4. *Взаємне доповнення* — використання властивостей партнера (майбутнього суперника), яких не має його контрагент. Стимулюючи і використовуючи ці властивості, можна зміцнити взаємну повагу і співробітництво, уникнути конфлікту.
5. *Виключення соціальної дискримінації*, що означає неприпустимість зверхнього ставлення одне до одного.
6. *Психологічне налаштування на можливі зміни службового статусу партнера*.
7. *Розподіл заслуг* таким чином, що хоча вони переважно належать тій чи іншій особі, але в тактичних цілях є сенс розподілити їх між усіма учасниками цієї роботи.
8. *Створення сприятливого мікроклімату у взаємовідносинах партнерів* шляхом підтримання доброго настрою, сприяння вияву позитивних емоцій, що знімає напруженість, викликає почуття симпатії до партнера і тим самим помітно зменшує можливість виникнення конфліктної ситуації.

Звичайно, цей перелік методів попередження конфліктів не можна назвати вичерпним. Велика роль у цій справі належить механізмам, що передбачають використання виховного впливу норм права на свідомість людей.

Є певні особливості й, відповідно, апробовані методи роботи із запобігання конфліктам у соціально-побутовому середовищі, що належать до компетенції правоохоронних органів. Ця проблема становить предмет соціального дослідження, і її детальний розгляд не входить до завдання авторів.

Зазначимо, що діяльність правоохоронних органів у цьому напрямі відіграє винятково важливу роль у справі боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями. По суті, в широкому розумінні вся ця робота має профілактичне значення. Розкриття злочинів, особливо так званих резонансних; гласний розгляд у судах кримінальних, цивільних справ, викриття органами прокуратури порушень законів у діяльності органів управління — все це є не тільки забезпеченням реалізації вимог законів, принципу невідворотності покарання, а й має великий профілактичний вплив.

Водночас важливість попередження правопорушень, специфічних конфліктних ситуацій зумовила чільне місце профілактичної роботи в діяльності правоохоронних органів, визначила нагальну потребу її активізації та постійного вдосконалення. Випробуваними формами такої діяльності є загальна та індивідуальна профілактика правопорушень. Якщо загальна профілактика розрахована на широкі верстви населення і полягає у здійсненні правової пропаганди, то індивідуальна профілактика націлюється на конкретних людей, урахувавши їх особливості, наявні відхилення від загальноприйнятих норм поведінки.

Нарешті, слід підкреслити, що проблема попередження конфліктів має комплексний характер, і її успішне вирішення залежить від об'єднання зусиль правоохоронних та інших державних органів, громадських організацій, всієї громадськості.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте поняття конфлікту.
2. Які ви знаєте види соціального конфлікту?
3. За допомогою яких характеристик визначають параметри конфліктної ситуації і як це може вплинути на її вирішення?
4. Охарактеризуйте суб'єктів конфлікту за формою участі у конфлікті.
5. Як можна пов'язати динаміку розвитку конфлікту з його тривалістю у часі?
6. Охарактеризуйте основні параметри юридичного конфлікту.
7. Які види юридичних конфліктів ви знаєте? Наведіть приклади з реального життя.

8. Що може слугувати причинами виникнення конфліктів взагалі і юридичних конфліктів зокрема?
9. Які ви знаєте засоби усунення конфлікту?
10. Назвіть фактори, що сприяють вирішенню конфліктів мирним шляхом?
11. Які є стилі вирішення конфліктів? Як це може виявитися у правовій сфері?
12. Поясніть, в чому сутність профілактичної роботи та назвіть методи попередження конфліктів.

Література

1. Бандурка А.М., Друзь В.А. Конфликтология: Учеб. пособие для вузов. — Х., 1997.
2. Гришина Н.В. Психология конфликта. — М.: Питер, 2003. — 464 с.
3. Громов Н.А., Алиев Т.Т., Зейналова Л.М. Состязательность и равноправие сторон в уголовном судопроизводстве. — М., 2003.
4. Жураковский В.А., Калинин В.В. Арбитражные споры и процесс: Комментарий законодательства. Обзоры судебной практики. — М., 2002.
5. Мамедов А.А. Справедливость назначения наказания. — М., 2003.
6. Основы конфликтологии: Учеб. пособие / А.В. Дмитриев, Ю.Г. Запрудский, В.П. Казимирчук, В.Н. Кудрявцев; Под ред. В.Н. Кудрявцева. — М.: Юрист, 1997.
7. Піча В.М., Левківський К.М., Хома Н.М. Політологія: Типові питання та відповіді з лекційного курсу: Навч. посібник для студентів. — К.: Каравелла; Л.: Новий світ-2000, 2002. — С. 149—153.
8. Радченко М.Ю. Арбитражные споры: Справ. практ. юриста. — М., 2001.
9. Решетникова И.В. Справочник по доказыванию в гражданском судопроизводстве. — М., 2002.
10. Романов В.В. Юридическая психология. — М., 2003.
11. Скакун О.Ф. Юридическая деонтология: Учебник. — Х.: Эспада, 2002. — 504 с.
12. Судебные системы европейских стран: Справочник. — М., 2002.
13. Сухарева Н.В. Споры с властью в арбитражных судах: Справочник. — М., 2002.
14. Тихомиров М.Ю. Разрешение споров в претензионном порядке: Комментарии и образцы документов. — М., 2003.
15. Томилин В.В. Судебная медицина. — М., 2003.
16. Фролов С.С. Основы социологии. — М., 1997.
17. Чудаков М.Ф. Судебные речи: Сборник. — М., 2002.
18. Шихирев П.Н. Этические принципы ведения дел в России. — М., 1999.
19. Щекин Д.М. Судебная практика по налоговым спорам. — М., 2003.

Для мене не важливо, на чьому боці сила;

важливе те, на чьому боці право.

В. Гюго

Розділ 9

ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА ЮРИСТА

9.1. Поняття професійної та правової культури

Під культурою розуміють сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом історії. Цей термін вживають також в інших значеннях, характеризуючи ступінь освіченості, виховання або визначення рівня досконалості якої-небудь галузі господарської або розумової роботи¹. Водночас у повсякденному житті широко вживають словосполучення на зразок “культура поведінки”, “культура мови, спілкування, виробництва”, що виражаються ставлення людини до загальноновизнаних або сталих правил співіснування, до використання або збереження тих чи інших соціальних цінностей.

У межах загальної культури особи як носія різноманітних соціальних цінностей та учасника широкого кола суспільних відносин виділяють кілька структурних компонентів, що свідчить про багатопрофільність та складність соціального спілкування. Так, серед названих складових у науковій літературі йдеться про культуру етичну, політичну, психологічну, економічну, правову, екологічну, інформаційну² тощо, які є своєрідними окремими спек-

¹ Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. — К.: Аконіт. — Т. 2. — С. 417.

² Скакун О.Ф. Юридическая деонтология: Учебник. — Х.: Эспада, 2002. — С. 280—416; Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов: Учеб. пособие / Под ред. А.В. Опалева и Г.В. Дубова. — М.: Щит-М, 1997. — С. 327; Кобликов А.С. Юридическая этика: Учеб. для вузов. — М.: Изд. группа “НОРМА—ИНФРА-М”, 1999. — 168 с.; Хома Н.М. Політична культура молоді України. — Л., 1997; Піча В.М., Левківський К.М., Хома Н.М. Політологія: Типові питання та відповіді з лекційного курсу: Навч. посіб. для студ. — К.: Каравелла; Л.: Новий світ-2000, 2002. — 176 с.

трами розуміння загальної культури особи. Виходячи з потреб та особливостей правової роботи, професійної спрямованості юристів, найбільший інтерес становлять питання правової культури, її структури, функцій, змісту та ролі в межах культури професійної.

У термінологічному обігу за допомогою терміна “культура” характеризують стан розвитку суспільства певної держави, соціальної групи або окремої особи. Якщо говорити про культуру групи осіб, об’єднаних за професійною належністю, напевно, потрібно використовувати поняття професійної культури, яка в традиційному розумінні базується на елементах загальної культури особи, але виокремлюється завдяки особливостям виконання завдань та функцій представником тієї чи іншої професійної групи. Із застосуванням цього терміна ми підкреслюємо необхідність саме тих знань, умінь, навичок, без володіння якими особа не здатна до виконання професійного обов’язку. Так, у структурі професійної культури можна виділити культуру етичну, економічну, політичну, правову, інформаційну, які природно з різним ступенем досконалості наповнюють зміст професійної культури представників різних професій. Але для представника певної професії кожний з названих компонентів буде або відігравати вирішальну роль, або мати другорядне значення. Якщо для працівника дипломатичного відомства або члена парламенту політична культура буде домінуючим фактором, то для бухгалтера таким фактором має стати економічна культура. А стосовно представника юридичної професії необхідно визнати як головний компонент культуру правову.

Під правовою культурою особи розуміють глибоке знання і розуміння права, високосвідоме виконання його вимог як усвідомленої необхідності та внутрішньої переконаності. В правовій культурі особи розрізняють окремі структурні елементи, серед яких виділяють правову свідомість, що формується на ґрунті правової ідеології та правової психології, елементи поведінки та безпосередньо правомірну поведінку, яка є формою зовнішнього прояву правової культури особи. Слід підкреслити, що таке структурування феномену правової культури особи — результат глибокого науково-теоретичного мислення, хоча в реальному житті всі названі компоненти одночасно співіснують у просторі та часі. Лише завдяки їх гармонійному розвитку та “співпраці” культурний рівень особи може виявитися на належному рівні.

Говорячи про соціальне значення правової культури та необхідність її розвитку і підтримання в суспільстві, слід розкрити також питання її функцій, серед яких виділяють¹:

¹ Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учеб. для вузов. — М.: ПРИОР, 2002. — С. 415—416.

- *пізнавальну* (формування у населення уявлень про державно-правову дійсність, окремі сторони правового життя суспільства);
- *регулятивну* (сприяння упорядкуванню суспільних відносин, виробленню загальноновизнаних стандартів суспільно корисної поведінки);
- *функцію правової соціалізації* (виявляється у здатності забезпечувати передання новим поколінням набутого досвіду щодо ефективного використання суб’єктивних права та виконання юридичних обов’язків);
- *оцінну* (полягає у виробленні ставлення індивіда до правових явищ на підставі сформованих уявлень, ідеалів, принципів);
- *прогностичну* (виражається у здатності передбачати напрями розвитку правової системи, законодавства, юридичної практики, визначати засоби для досягнення актуальних правових цілей).

Враховуючи те, що представники юридичної професії є носіями культурних цінностей у сфері права, можна з певністю сказати, що водночас вони є і суб’єктами реалізації зазначених функцій. Своїми діями, рішеннями, манерою поведінки в цілому юристи впроваджують у площину реального життя не просто культуру, а цілу низку правових цінностей, що перебувають під охороною права: життя людини, її честь, гідність, недоторканність, свободу, справедливість тощо. Таким чином, для представників правничої професії наявність високого рівня правової культури є обов’язковим моментом та необхідною умовою якісного виконання професійного обов’язку. Щодо таких понять, як професійна та правова культура, то вони за обсягом співвідносяться як ціле та частка, але така частка, яка відіграє провідну роль стосовно інших (моральна, політична, психологічна культура тощо).

Підвищена вимогливість до рівня правової культури та свідомості юристів завжди спостерігалась у поглядах науковців, державних діячів, представників громадських об’єднань, набуваючи своє обґрунтування у складності тих завдань, які постають перед працівниками юридичної сфери та від ефективного вирішення яких зрештою залежать перспективи розвитку суспільства. У зв’язку з цим серед вимог, які ставлять до кандидатів на зайняття посади за однією з юридичних спеціальностей, визначають такі: глибоке знання, розуміння та повага до права як міри добра, свободи та справедливості, що набула відображення у законі; наявність системи базових юридичних знань, що закладають основи правового світогляду та правового мислення (філософські, історико-теоретичні, методологічні); наявність ґрунтовних знань з окремих галузей права, правової науки, які дають можливість орієнтуватися в межах тієї чи іншої сфери здійснення юридичної практики; наявність юридичних спеціалізованих знань, що дають змогу виконувати ті чи інші процедури, дії, процесуальні провадження тощо, розумітися у функціональ-

ному призначенні того чи іншого учасника юридичного процесу; наявність навичок організаторської роботи у забезпеченні діяльності трудового колективу правової установи, навичок особистої підготовки документів юридичного змісту, надання їм оцінки з погляду істинності та значення у вирішенні юридичної справи; володіння навичками юридичного діалогу в спілкуванні з іншими суб'єктами юридичної діяльності або особами, що мають до неї опосередковане (непрофесійне) відношення.

Однією з важливих вимог до правової культури юриста є вимога точного та неухильного, свідомого виконання вимог чинного законодавства. У культурно-правовому аспекті представник юридичної професії у свідомості громадян своєї країни уявляється як еталон правової поведінки і багато в чому оцінюється саме за цим критерієм. Однак відповідність професійної поведінки певним нормативам полягає не тільки у виконанні правових приписів. У сфері юридичної діяльності функціонують й інші нормативи, породжені потребами духовного, економічного, політичного розвитку суспільства. Тому, характеризуючи професійну культуру юриста, необхідно брати до уваги норми моралі, етики, релігії, традицій, корпоративні норми, що також становлять нормативну базу діяльності юристів.

9.2. Поняття та структурна характеристика моралі

Що таке мораль, її витoki, суть, роль у житті суспільства та окремої людини? Відповідь на ці запитання дає одна з давніх галузей пізнання — етика, яка пояснює мораль (лат. *mores* — звичаї) як одну з форм суспільної свідомості, як суспільний інститут, який виконує функцію регулювання поведінки людей у всіх сферах суспільного життя. В аспекті нормативного регулятора, яким є мораль у процесі юридичної діяльності, її можна розглядати як систему вимог до юристів у зв'язку зі здійсненням ними своїх професійних обов'язків (норми моралі, совість, відповідальність, честь).

Характеризуючи мораль взагалі, слід зазначити, що моральне життя суспільства становить складне багатогранне явище, яке відображає різноманітні потреби та інтереси соціальних прошарків та груп населення і водночас є важливим регулятором взаємовідносин між людьми та фактором їх духовного розвитку. На фоні загального характеру моральної регуляції в суспільстві має місце наявність особливої професійної моралі, яка відображає специфіку того чи іншого виду соціальної діяльності людей. Професійна мораль — це результат історично професійного поділу праці, який відображав об'єктивні процеси розвитку суспільства. Слід зазначити, що професійна мораль складається перш за все в таких видах діяльності, об'єктом яких є

людина. Це пояснюється тим, що робота з людьми має свої неповторні ситуації, труднощі, суперечності, які треба вирішувати та уникати їх в процесі спілкування, які не можна раз і назавжди окреслити якоюсь універсальною юридичною нормою. Крім того, характер та специфіка відносин між людьми в кожній професії (хворий — лікар, підсудний — суддя, артист — глядач) висувають специфічні моральні вимоги та оцінки, які є важливим регулятором цих видів діяльності та забезпечують реалізацію завдань, що стоять перед ними. Виходячи з цього, професійна мораль, з одного боку, є складовою загальної моралі, з іншого — специфічним доповненням до нормативної бази, що регулює певний вид професійної діяльності людини.

В історичному аспекті мораль поділяють на види відповідно до типів суспільного ладу, де в основу покладено формаційний принцип розрізнення способів виробництва. У зв'язку з цим виділяють мораль первісного суспільства, мораль рабовласницького, феодального або буржуазного типу.

У колективній праці первісного суспільства з'являються перші моральні норми: обов'язковість праці для кожного, дисципліна, розпорядок праці, рівний розподіл продуктів праці, взаємна допомога тощо. Поступово в сімейно-шлюбних відносинах формувалися специфічні норми, які регулювали стосунки між чоловіком та жінкою, батьками та дітьми. Всі ці норми закріплювалися у вигляді традицій, обрядів, ритуалів. Вони були основними життєвими законами, передавалися від покоління до покоління та забезпечувалися силою громадської думки. Їхня роль у житті суспільства визначалась тим, що вони безпосередньо з'єднували людей у колектив, регулювали їхню поведінку у різноманітних ситуаціях, виступали як спосіб передання громадського досвіду окремій людині. Таким чином, з розвитком суспільних відносин формувалася та удосконалювався найважливіший засіб соціальної регуляції — загальна мораль, яка складалася з правил поведінки людей загального характеру, виходячи з уявлень про добро і зло, справедливе і несправедливе, належне або раціональне.

Однак для більш повної характеристики такого явища, як мораль, крім історичного моменту, необхідно звернутися до її організаційної побудови, визначити структурні компоненти моралі, можливості їхнього впливу на сферу юридичної діяльності. Це допоможе, крім іншого, визначити сутність та зміст моралі, форми зовнішнього вияву та фактори, що впливають на її формування. Зазначимо, що в структурі моралі можна виділити три основні елементи: моральну діяльність, моральні відносини та моральну свідомість. Розглянемо окремо названі елементи.

Основою моралі є *моральна діяльність* людини. Кожна діяльність має конкретну мету. Разом з тим, у будь-якій предметній діяльності наявний моральний аспект незалежно від того, врегульована чи не врегульована ця діяльність

нормами права. Щодо діяльності представників юридичних спеціальностей, то моральний аспект також матиме місце (для чого робиться ця справа — для добра, справедливості, інших моральних цілей або заради злого наміру).

Базовим елементом моралі моральна діяльність є на тій підставі, що визначити моральний аспект будь-якого вчинку можна лише за умов зовнішнього вияву людської активності, яка б піддавалася оцінці з боку норм моралі. У зв'язку з цим моральну діяльність розглядають як аспект будь-якої предметної діяльності, а також як специфічну діяльність людини у суспільстві, що здійснюється з метою виконання та на підставі системи вимог існуючої моралі. Крім того, це сторона, якісна ознака діяльності людини, що виявляється в різноманітних сферах життя суспільства. У будь-якій предметній діяльності можуть використовуватися прийнятні та неприйнятні засоби досягнення цілей. Наприклад, у діяльності працівників слідства при проведенні допиту, який ставить гуманну мету (розкриття злочину, визначення винної особи, відшкодування збитків), можуть використовуватись як гуманні, так і негуманні засоби — загроза, психологічний тиск, різні види насильств. Ці засоби вказують на моральний чи аморальний зміст діяльності. Так, характеризуючи результати, засоби або мету юридичної діяльності в межах конкретної професії, можна дійти висновку про її відповідність або невідповідність моралі (аморальність), тобто визначити моральний аспект.

У системі функціонування механізму правового регулювання деякі моральні положення можуть набувати нового змісту або особливої інтерпретації відносно їх буденного розуміння. Те, що вважається небезпечним, набуває характеру корисного явища, але тільки за умов особливої ситуації. Так, існування в кримінальному праві інститутів необхідної оборони, крайньої необхідності передбачає на законній основі здійснення вчинків, які формально підпадають під ознаки злочину, однак є соціально корисними. Таку суперечність можна пояснити особливостями юридичної техніки та пріоритетами загальносуспільних ідеалів, що ставляться вище за особистий інтерес та мають за походженням моральну основу. Практичне значення цих теоретичних положень полягає в тому, що за наявності сторін з протилежними інтересами (характерна ознака деяких форм юридичного процесу) та без урахування ієрархії моральних норм можна дійти протилежних висновків в оцінці одних і тих же дій. Завдання спеціалістів та відповідних посадових осіб юридичної сфери полягає в тому, щоб у результаті розгляду юридичної справи на підставі вимог чинного законодавства та високого призначення норм суспільної моралі прийняти обґрунтоване, виважене і найбільш раціональне рішення щодо конкретних осіб. Таким чином, юридичну діяльність як різновид соціальної діяльності, можна оцінити з позицій права, а також з позицій моралі, що є її оцінними критеріями, окремими сторонами або аспектами зовнішнього вияву.

Другим структурним елементом моралі є *моральні відносини*. Вони складаються у процесі моральної діяльності, є її продуктом та умовою здійснення. Моральні відносини характеризуються певними рисами.

1. Це специфічні залежності та зв'язки, в які вступають люди в процесі моральної діяльності. Вони характеризуються сталістю та загальним характером нормативного регулювання.

2. У моральних відносинах відображається соціальна зацікавленість суспільства, групи, класу, колективу, особистості, що зумовлено життєво важливими потребами соціальних суб'єктів. Іноді за інтерес нації в політичному лобі видається вузькогруповий інтерес (заміна керівника, надання бюджетних коштів, отримання спеціального дозволу), що є аморальним вчинком. Особливо небезпечними такі факти аморальності стають у ході законодавчого процесу, коли відкривається можливість для прийняття нормативно-правових актів вищої юридичної сили, що не відповідають загальним потребам суспільства.

3. Моральні відносини закріплюють на практиці найбільш сприятливі зразки поведінки і є єдиною системою внутрішньо узгоджених зв'язків.

4. Завдяки універсальності моделей, на яких будуються моральні відносини, в юридичній діяльності, як і в інших сферах соціального життя, забезпечуються зв'язок та взаємодія різнорідних за походженням та інтересами суб'єктів.

Залежно від об'єкта моральні відносини можна поділити на групи: відносини між особистістю, відношення особистості до себе, відношення особистості до людства в цілому. Об'єктами моральних відносин є такі цінності, як честь, гідність особи, її авторитет, визнання заслуг перед колективом, об'єктивність у визначенні історичної ролі особи в суспільстві на цьому етапі тощо.

Вся система моральних відносин є необхідною умовою і засобом морального розвитку особистості. Зі зміною матеріальних, соціально-економічних умов життєдіяльності людини відбуваються відповідні зміни моральних цінностей, які виступають як об'єкти моральних відносин. Зникають старі та з'являються нові цінності, змінюється їх підпорядкованість, одні пересуваються на другий план, а інші виходять вперед. Разом зі зміною моральних відносин змінюється моральна свідомість, тобто внутрішнє ідейно-психічне сприйняття дійсності крізь призму моралі.

Моральна свідомість є третьою складовою елемента моралі. Її розглядають як специфічну форму суспільної свідомості й визначають як систему поглядів, ідей, уявлень про належну поведінку, яка відповідає соціальним інтересам. Характеризуючи в цілому моральну свідомість, слід визначити її характерні риси: моральна свідомість зароджується в процесі моральної діяльності, відображає моральну практику, а через неї економічний базис і надбудову суспільства; у моральній свідомості набувають відображення межі вільних дій людини, відповідно до сприйнятих нею моральних цінностей.

В юридичній професії значна частина моральних норм, ідей, оцінних категорій набула своє закріплення в нормативно-правових актах, що регулюють той чи інший вид діяльності. Таким чином, можна стверджувати, що моральне та правове в нормативному регулюванні взаємодіють та поєднують, що дуже важливо для здійснення повноцінного регулятивного впливу. Однак поряд із цим є система моральних вимог, які не закріплюються правом, а лише усвідомлюються особою відповідно до рівня її правової та загальної культури. Це вимоги доброзичливого ставлення до оточення, чесність та порядність у взаємовідносинах із співробітниками, почуття колективізму, альтруїзму, без яких не можна сформувати належного мікроклімату у колективі. Отже, усвідомлення працівником основних ідей та норм морального походження разом з правовими приписами нормативно-правових актів є підґрунтям регуляції та саморегуляції поведінки людини і сприятиме зміцненню дисципліни, оздоровленню взаємовідносин, підвищенню ефективності в реалізації функціональних повноважень.

Характеризуючи структуру моральної свідомості, слід зазначити, що за рівнями формування розрізняють суспільну та індивідуальну свідомість. Якщо до першої відносять теоретичні вимоги, норми, кодекси, ідеали, категорії, то до другої — мотиви, почуття, переконання особистості. Ці два рівні існують у певній взаємодії. Індивідуальна свідомість визначається суспільною свідомістю, яка базується на суспільному бутті. Якщо людина проникається важливістю колективної ідеї, то сприймає її як особисту. Так, в умовах обстановки поваги один до одного, ввічливості, вшанування практичного досвіду, нетерпимості до правопорушень формується відповідна свідомість окремої особистості, відбувається сприйняття загальноприйнятих правил на індивідуальному рівні.

Зупинимося на вивченні найбільш значущих складових моральної свідомості, серед яких слід назвати моральні почуття та норми моралі.

Моральні почуття, які виявляються в юридичній діяльності, достатньо різноманітні, що виходить з широкого спектра зв'язків, які формуються в процесі вирішення значної кількості юридичних справ. До їх переліку можна віднести такі:

- **почуття патріотизму** (пріоритет інтересів загальної справи перед особистим інтересом або за рахунок особистого блага);
- **престижно-статусні почуття**, пов'язані з потребою самоствердження (почуття гордості за свою професію, за довіру колективу, усвідомлення необхідності подолання труднощів з метою випробування своїх професійних можливостей);
- **альтруїстичні почуття** (бажання дати радість, надати допомогу, втішити, підбадьорити в тяжку хвилину);
- **комунікабельні почуття** (симпатія, довіра, повага при спілкуванні).

Роль моральних почуттів у юридичній діяльності виявляється крізь призму спілкування людей. Виходячи з того, що юридична професія передбачає саме роботу з людьми різного характеру, з різними рівнями культури, інтелекту, то можна зазначити ту істотну роль, яку відіграють моральні почуття у мотивації роботи працівників юридичних установ. По-перше, — це оцінка вчинків та поведінки людей з позицій суспільно вироблених норм та ідеалів. По-друге, — моральні почуття є засобом регуляції відносин між людьми, соціальними групами тощо. По-третє, завдяки почуттям суспільно значущі норми, принципи, ідеали інтуїтивно перетворюються у внутрішню переконаність людини. По-четверте, моральні почуття є не тільки засобом регуляції, а й засобом самоствердження людини, виявом багатства її внутрішнього світу. Тому формування моральних почуттів у кожної людини, а тим більше в юристів, співробітників правоохоронних органів, є одним з найважливіших завдань морального виховання.

Другий важливий елемент моральної свідомості — **моральні норми**. Це найбільш прості форми моральних вимог, які ставляться до кожної людини. У них закріплено морально-оцінний досвід людей, інтереси суспільства або окремої людини. Вони зорієнтовані на підтримання сумісного життя та діяльності людей, суспільства в цілому. Як і моральні почуття, норми моралі — це універсальні регулятори поведінки. Одні з них регулюють ставлення людини до себе, другі — до інших людей, залежно від віку, статі, національної належності, треті — до навколишнього середовища, в якому живе людина.

Крім того, що норми моралі виконують функцію регламентації, вони є також засобом контролю, оцінки, підтримання, забезпечення зв'язків та відносин соціальних груп, класів, прошарків у соціальному середовищі. Головне полягає в тому, що вони забезпечують нормальну життєдіяльність суспільства та особистості, впливають на поведінку людини через її само-свідомість, самооцінку, мотиви до установки. У професії юриста знання та сприйняття норм морального спілкування є необхідною умовою виконання своїх обов'язків, що зумовлено організаційно-управлінським характером юридичної діяльності, потребою безпосереднього спілкування з людьми.

9.3. Моральна культура юриста

Вище вже було визначено, що таке мораль та яке значення вона має в житті суспільства, а тим більше у сфері юридичної діяльності. Але її функціонування в суспільному житті неможливе без наявності суб'єктів — носіїв моральних цінностей, без сприйняття та реалізації ними ідеалів моралі. Це, в свою чергу, вимагає від соціальних суб'єктів наявності відповідних знань про моральні цінності, а також почуттів, оцінок, емоцій та навиків поведінки, яка б узгоджувалась із вимогами моралі. Тобто йдеться про один з аспектів внутрішньої культури, яка базується на моралі та називається моральною культурою особи.

Моральна культура посідає одне з найважливіших місць в особистій культурі юристів. Це можна пояснити характером та сферою їхньої діяльності, а також завданнями, які стоять перед ними в межах професійного обов'язку. Як було вже зазначено, їхня робота пов'язана зі забезпеченням прав і свобод громадян, виконанням обов'язку перед суспільством і державою, зі служінням праву, а отже, справедливості, що ставить до всіх працівників юридичної сфери високі моральні вимоги. Особливо це стосується співробітників правоохоронних органів, які працюють у більш складних умовах і вирішують часом неймовірно складні проблеми. Навіть у мирний час їхня діяльність часто пов'язана з ризиком для життя та здоров'я, зі значними моральними травмами, глибокими чуттєвими переживаннями, психологічними стресами. Тому високий рівень їх моральної та професійної культури в цілому є необхідним фактором якісного вирішення поставлених перед ними завдань. Моральні якості, що наповнюють поняття моральної культури, завжди становили ціннісну характеристику особи та відігравали важливу роль у всіх сферах людської діяльності, особливо в тих, де реалізується життєво важливий суспільний інтерес, — політика, економіка, правоохоронна, соціальний захист населення, мистецтво, освіта. Крім того, відомо, що з ускладненням соціальної обстановки або конкретної ситуації, в якій доводиться виконувати свій професійний обов'язок, роль морального фактора значно зростає, про що свідчать приклади історії нашого суспільства.)

Особливо слід підкреслити важливе значення моральної культури в умовах кризового стану сучасного суспільства, в умовах реформування державного апарату, системи правоохоронних органів тощо. За таких обставин зростає необхідність залучення до правоохоронної роботи найбільш вихованих у моральному плані, безумовно надійних та стійких духом працівників.) Це зумовлено тим, що в стані реформування українського суспільства значні надії покладаються саме на правоохоронні органи, на

відданих своїй справі фахівців, які вміють поступитися особистим інтересом заради загального блага.

Що таке моральна культура? Розглядаючи це питання, передусім необхідно визначити, що це один з аспектів загальної культури людини, її складовий елемент, який свідчить про рівень духовного розвитку особи, ступінь готовності до цивілізованого співіснування. Поряд з моральною культурою виділяють також етичну, політичну, професійну, правову, які наповнюють змістовно поняття загальної культури особи, розкривають її потенційні можливості щодо участі у різноманітних соціальних відносинах.)

У структурному розумінні моральну культуру особи можна розглядати в аспекті духовного та практичного, що дає можливість виділяти такі рівні її внутрішньої побудови, як теоретичний (чуттєво-психологічний) та раціональний (діяльний, або практичний). Моральну культуру можна також уявити як єдність внутрішньої та зовнішньої культури. Під внутрішньою культурою розуміють духовне багатство особи, її знання, погляди, ідеї, життєві принципи, оцінні критерії; під зовнішньою — ступінь та форми їх вияву у повсякденному житті, а також навички та уміння.

Поділ культури на професійну, етичну та інші складові досить умовний, тому що пов'язаний із тими завданнями, які стоять перед дослідником. По суті, професійна культура за змістом може збігатися з будь-яким із названих вище компонентів. Так, професійна культура політичного діяча збігається з поняттям політичної культури, а професійна культура юриста — з поняттям правової культури. При цьому слід зазначити, що невід'ємним компонентом будь-якої професійної культури є моральна культура.

На підставі зазначеного вище можна дійти висновку, що *моральна культура* — це один із аспектів загальної культури особи, яка характеризується системою моральних цінностей, що формуються протягом усього життя особи і є головним критерієм у виборі моделі, мети, засобів здійснення поведінки, а також домінуючого мотиву будь-якої свідомої діяльності. До системи моральних цінностей відносять сукупність стійких знань про добро, зло, справедливість, несправедливість, про наявність певних норм та принципів моралі, переконаність у необхідності виконання цих правил, морально-чуттєве ставлення до випадків порушення цих правил, готовність стати на захист основних моральних ідеалів та особистими діями втілювати їх у практику життя.

Щоб глибше розібратися в системі моральних цінностей, необхідно більш детально зупинитися на структурній характеристиці моральної культури, а особливо на характеристиці її базового компонента — моральній свідомості. У моральній свідомості особи незалежно від її професійної спрямованості (політик, юрист, економіст) можна виділити два структурних рівні: теоретичний (раціональний) та психологічний (почуттєвий). Обидва рівні необхідні

та взаємодоповнюючі складові одного цілого, які лише умовно можна відокремити один від одного. Однак не можна не помітити й різниці між ними. Змістом теоретичного рівня є знання, погляди, ідеали, принципи та норми моралі, моральні потреби та уявлення. Цей рівень моральної свідомості формується досить довго — протягом усього життя особи, і є стійким та визначальним для будь-якої сфери соціальної діяльності.

Для працівників юридичної сфери знання про принципи та ідеали моралі вважаються необхідними, оскільки дають змогу зробити моральний вибір, тобто визначити свою лінію поведінки відповідно до соціального ідеалу, приймати рішення в межах закону, яке б не суперечило потребам та інтересам суспільства. Це, у свою чергу, стверджує авторитет юридичної професії, сприяє підвищенню авторитету права, а, отже, зміцненню режиму законності та правопорядку. Аморальні вчинки працівників юридичних установ призводять до значних втрат духовного та матеріального характеру, правового нігілізму, свавілля влади.

Другим рівнем моральної свідомості, як було зазначено вище, є психологічний (почуттєвий). Він складається з моральних почуттів, емоцій, симпатій, антипатій, оцінних критеріїв. Моральні почуття досить різні, класифікуються за різними підставами і можуть виявлятися зовні в актах людської поведінки: сміх, радість, доброзичливість у стосунках, а іноді навпаки — гнів, незадоволеність, роздратованість, нанесення психічної або фізичної образи. Як бачимо з наведених прикладів, значна частина варіантів психічного стану людини залишається несприятливою для людського спілкування, а тим більше для спілкування представників юридичної професії, для яких вимоги морального гатунку набувають особливого значення. У зв'язку з цим зрозумілішими стають проблеми кадрового добору, виховання юристів, вироблення чіткої системи деонтологічних вимог до різних напрямів юридичної діяльності, їх формулювання на офіційному рівні та втілення у життя. Для співробітників правоохоронних органів почуттями визначального характеру можна назвати почуття професійного обов'язку, відданості у боротьбі за справедливість, почуття патріотизму, готовності прийти на допомогу та ін. Особливого звучання набувають професійні почуття морально-політичного походження, в яких відбивається ставлення не стільки до інших осіб, скільки до найбільш значних соціальних подій та явищ суспільного життя: почуття інтернаціоналізму, колективізму, солідарності, національної гордості. Вони складні за змістом, багатогранні за формами вияву і є органічним поєднанням особистого та громадського.

Слід зазначити, що на відміну від моральних знань моральні почуття більш динамічні, безпосередньо відображають процеси реального життя та здійснюють суттєвий вплив на діяльність людини в цілому та на окремі її

вчинки. Людина з добре розвинутою почуттєвою системою є більш продуктивною в системі соціальних зв'язків, відкритою, сприятливою до оточення, що дуже бажано для представників юридичної професії. Однак відомо й інше. Особа, котра не вміє стримувати своїх почуттів, раціонально мислити в критичних ситуаціях, припускає здійснення негідних вчинків, про що потім жалкує. Такі ситуації в роботі юристів, коли приймаються незважені рішення або вчиняються дії в стані психічного розладу, використовуються неетичні засоби неприпустимі. Вони вкрай шкодять загальному ідеалу законності, знижують авторитет юридичної професії, авторитет державної служби, породжують правовий нігілізм. При цьому не слід забувати про ту позитивну роль, що відіграють моральні почуття, коли збуджують людину на героїчні вчинки, надають їй натхнення, внутрішньої впевненості та сили у подоланні труднощів. І, навпаки, низький рівень чуттєвого розвитку особи — причина цілої низки життєвих негараздів, а іноді й трагедій. Окремо слід сказати про керівників підрозділів, посадових осіб юридичних установ, які мають відповідати високим вимогам моральної культури, що, безумовно, сприяє створенню в колективі обстановки доброзичливості, взаємопорозуміння, комфортності, надає керівникові авторитету, сприяє ефективності та стабільності роботи всього колективу.

Моральні почуття як складовий елемент моральної свідомості стали предметом багатьох досліджень, у зв'язку з чим прийнято виділяти різні види почуттів, у тому числі такі як морально-політичні, морально-трудова, власне моральні та морально-бойові. Якщо перші три види почуттів характерні для всіх категорій громадян, то останній — лише для представників армії, флоту, співробітників правоохоронних органів та спецслужб. Це вимоги професійного порядку, тому можна зазначити, що морально-бойові почуття є складовим елементом професійної культури. Всі моральні почуття стають усвідомленою потребою людського спілкування і після багаторазового їх вияву в діяльності особи закріплюються за нею як система моральних якостей. На цій підставі спробуємо охарактеризувати найбільш вагомими моральні якості співробітників правоохоронних органів, які можна назвати визначальними у здійсненні професійного обов'язку:

- якості, в яких виявляється ставлення особи до Батьківщини, свого народу, його культури, мови, історії розвитку;
- розвинене почуття обов'язку, особистої відповідальності за справу;
- власне моральні якості: чесність, правдивість, почуття особистої гідності, скромність у спілкуванні;
- моральні якості, які виявляються в екстремальних ситуаціях: сміливість, мужність, дисциплінованість, готовність до самопожертвування тощо;

- якості, що характеризують культуру спілкування співробітників під час служби та в побуті.

Слід нагадати, що в ході реалізації своїх функціональних обов'язків співробітники правоохоронних органів висувають до громадян високі вимоги щодо реалізації духу та букви закону, а іноді й глибоко втручаються у сферу їх особистого життя. Тому стає цілком зрозумілим і справедливим формування системи вимог професійної моралі до певних напрямів юридичної роботи, до професії юриста взагалі. Виховання цих якостей — одне з головних завдань функціонування системи юридичної освіти. Постійне вдосконалення рівня моральної культури юристів — не лише освітянська справа, а й обов'язок кожного співробітника. Високий рівень моральної свідомості — запорука високої якості виконання службового обов'язку.

9.4. Моральні принципи та їх відображення в юридичній діяльності

Не менш важливою умовою здійснення юристами професійних обов'язків є усвідомлення та використання ними у своїй діяльності основоположних ідей — принципів моралі, які є найбільш узагальненим вираженням вимог тієї чи іншої моралі. Моральні принципи становлять ядро моралі, визначають її соціально-історичну сутність, ідейну спрямованість. На відміну від норм моралі, які визначають тактику поведінки людини в конкретних життєвих ситуаціях, принципи моралі визначають узагальнену соціальну орієнтацію, стратегію поведінки, є своєрідною програмою діяльності. Моральні принципи об'єднують та систематизують всю моральну діяльність, є фактором її стабільності, визначають головну лінію поведінки людини в різноманітних життєвих ситуаціях.

У професії юриста моральні принципи виконують специфічні функції. Вони допомагають орієнтуватися у найбільш складних, нормативно не визначених ситуаціях, що дає змогу приймати нестандартне рішення, яке не суперечить інтересам справи в цілому. Завдяки усвідомленню принципів моралі, що склалися в колективі службовців юридичної установи, виникає можливість програмування дій окремих співробітників, гарантування впевненості щодо виконання ними професійного обов'язку на належному рівні. Моральні принципи також забезпечують стабільність мікроклімату в колективі, а, отже, стабільність його роботи, що є необхідною умовою функціонування всіх правоохоронних органів. З іншого боку, дотримання принципів моралі у своїй професійній діяльності оберігає працівників юридичних служб

від аморальних вчинків, вчинення яких породжує серед громадян недоброчинне ставлення, недовіру, а в окремих випадках — люту ненависть до слугжителів Феміди.

Серед принципів моралі, які істотною мірою здійснюють позитивний вплив на сферу юридичної діяльності, слід назвати принципи гуманізму, демократизму, законності, справедливості, колективізму, чесності, порядності, гласності у роботі та деякі інші. У чому полягає сутність зазначених принципів стосовно професійного обов'язку юристів? Для висвітлення цього питання необхідно звернутися до визначення змісту провідних моральних принципів. Одним із загальноновизнаних та найважливіших вважається принцип гуманізму, який розкриває ціннісний аспект організації людських відносин. *Гуманізм* (лат. *humanus* — людяний, людський) означає людяність, любов до людей, вимогу на захист гідності людини, її право на щастя, всебічний розвиток. Як моральний принцип, що трансформується у сферу юридичної діяльності, він зі змістовного боку формулює певну систему вимог:

- розуміння людини як вищої цінності, а не як засобу для досягнення цілей, все робити для забезпечення потреб та інтересів людини;
- забезпечення свободи та захисту гідності особи, права на щастя, на духовний розвиток;
- повага до особистих якостей;
- рівне ставлення та повага до чоловіка та жінки, повага до ідеалів людини, її вікових, національних ознак, політичних поглядів;
- чутливість, душевність у відносинах;
- чесність, прямота в оцінці дій, доброзичливість до критики, несприйнятливості аморальних вчинків.

Принцип колективізму також притаманний юридичній роботі, щодо якої ставлять певні вимоги:

- єдність мети та волі колективу;
- ідейна єдність;
- співробітництво та взаємодопомога;
- керівництво колективом як організаційний та об'єднавчий фактор його існування;
- чітке дотримання дисципліни всіма членами колективу незалежно від стажу, досвіду, посади тощо.

Іноді окремі вимоги принципу колективізму трактують на підставі обстоювання вузькогрупового або індивідуально-егоїстичного інтересу, в резуль-

таті чого вони набувають іншого звучання. Так, слід відрізнити доброзичливу критику від критицизму, заздрості або інших негативних почуттів, взаємодопомогу від кругової поруки.

Принципи демократизму, законності як система вимог найбільше характерні для сфери державного управління, яке здійснюється у формі законодавчої діяльності. Ці принципи істотною мірою впливають на регламентацію правотворчого процесу і передбачають дотримання таких вимог: здійснення законодавчих повноважень тільки компетентними органами та в порядку, визначеному юридичною процедурою, урахування інтересів народу взагалі та окремих соціальних груп населення, надання права народу на самостійне визначення шляхів та перспектив соціально-політичного та економічного розвитку.

Таким чином, визначаючи нормативну основу регулювання юридичної діяльності, слід ураховувати існування в моралі основоположних ідей, які поряд з нормами моралі мають більш узагальнюючий характер, однак при конкретизації їх змісту щодо юридичної практики, надається можливість формулювання більш детальних правил, які доповнюють загальну картину ідеальної моделі поведінки юристів.

9.5. Етична культура

Інтерес суспільства до особливостей професії правознавця залишається постійним, незалежно від місця, яке займає юрист за родом своєї діяльності, оскільки з правосуддям суспільство співвідносить свої моральні критерії та ідеали. У зв'язку з цим крім професійних знань юрист має володіти високою культурою поведінки та ведення діалогу, мати глибокі навички аналітичного стилю мислення та інші важливі якості, про що вже йшлося у попередніх розділах.

Слід вирізнити в особі юриста соціальне, професійне та індивідуальне, але саме в єдності цих аспектів виявляється ідеальний образ, який шанується всім суспільством. При цьому особливу увагу привертає етична сторона діяльності юриста, що визначається як нормами права, так і нормами суспільної моралі. Сприйняття цих нормативів, використання у повсякденній роботі, у спілкуванні з оточенням називають *виявом етичної культури юриста*. В сучасному науковому уявленні, виходячи з ролі та соціального значення юридичної професії, видається можливим сформулювати основні положення правил етикету, які становлять зміст етичної культури юриста¹:

¹ Солодухина А.О., Солодухин О.А. Юридический диалог. Теория и практика, круг проблем. — М.: Экспертное бюро-М, 1998. — С. 82.

- служіння суспільним інтересам шляхом зміцнення законності та правопорядку;
- безумовне виконання вимог закону та процесуальної норми в юридичній практиці;
- досягнення об'єктивної істини та справедливого рішення в юридичному спорі;
- співвідношення мети юридичної діяльності з моральними засобами її досягнення;
- пріоритет гуманістичної націленості в діяльності юриста, визнання людини найвищою соціальною цінністю;
- самокритичність, готовність до конструктивного діалогу з опонентом;
- самостійність мислення, розумний скептицизм та конструктивний критицизм у спілкуванні;
- коректність та шанобливе ставлення до співрозмовників.

Як зазначено вище, юридична професія містить рису конфліктності, що передбачає дотримання цілого комплексу етичних вимог для досягнення найбільшої ефективності в роботі та збереження іміджу служителя Феміди. Але конфліктність виявляється по-різному, з різним ступенем гостроти, що передбачає використання різних форм та методів етичного спілкування.

Скажімо, в безконфліктній ситуації або в режимі слабого конфлікту ведення дискусії з правових питань пріоритетним критерієм моральної оцінки спілкування є його логічність або алогічність, доказова аргументація або софістична спекуляція. Коли ж йдеться про юридичну полеміку в умовах загостреної конфліктності, наприклад, під час допиту в ході попереднього слідства, тоді суто логічних критеріїв моральної оцінки юридичного діалогу недостатньо.

Позитивне вирішення спірного питання у більшості випадків у діяльності юристів залежить від тактичної, коректної поведінки учасників процесу. Всім відомо, що безтактний опонент у спорі, як правило, буває агресивним, безцеремонним, намагається нав'язати особисту думку, свою волю іншим учасникам діалогу, ігноруючи думку співрозмовників. Вияв безтактності в розмові може порушити нормальний хід вирішення проблеми, призвести до деструктивності.

Наприклад, дуже важливим в юридичній практиці є дотримання такту ведення судового спору, що значною мірою впливає на рішення суду. Некооректна поведінка однієї зі сторін може спрацювати не на користь порушника судового етикету. Законодавець передбачив навіть застосування низки санкцій за неповагу до суду або судової процедури. Або, наприклад, у процесі юридичного консультування, якщо юрисконсульт виявив елемент без-

тактності, то це може викликати у клієнта почуття недовіри та стриманості, що ускладнює ефективність обговорення проблеми.

Такт ведення спору — це міра поведінки, яка може виявлятися в умовах конфлікту та безконфліктної ситуації. Людина, яка добре поводить у звичайних обставинах, буває не в змозі витримати інтелектуальне та емоційне навантаження у ході боротьби думок. Говорячи про тактичність та коректність поведінки в спорі, необхідно перш за все згадати поважне ставлення кожного учасника до особи опонента, арбітра, аудиторії слухачів. Марно спорити з опонентом, якого не поважаєш, також немає сенсу спорити з аудиторією слухачів, думкою яких нехтуєш, безглуздо апелювати до суду, до якого не маєш довіри.

Вступаючи в спір, слід відкинути будь-які особисті почуття неприязні, щоб не перетворити обговорення головного питання у взаємний обмін грубощами. Тільки коректність, витримка та спокійний тон можуть підсилити позиції, які треба відстояти. Тільки довіра та взаємна ввічливість благойдно впливають на хід дискусії. Повага до учасників спору виявляється також в умінні слухати співрозмовника, аналізувати його доводи, що має надзвичайний прагматичний ефект у знаходженні контакту в процесі спілкування з опонентом. Особливого значення ці правила набувають у ході ведення допиту, ділової розмови, переговорів або звичайної юридичної консультації. Необхідно також зауважити, що вміння вислухати опонента, взяти до уваги його аргументацію є моральним обов'язком кожного учасника дискусії. Ступінь тактичності та коректності поведінки в процесі юридичного спілкування виявляється у формі ставлення учасників обговорення до думки та аргументації опонента. Головна умова чесного спору — повага до переконань та вірувань опонента. Не можна в опоненті бачити ворога, навіть якщо зіткнення думок має конфліктний характер, бо його позиція може бути помилковою. І, врешті-решт, треба пам'ятати, що вияв поваги до думки інших закріплює право на повагу до власних переконань.

Під час ведення спору велике значення має самокритичне ставлення до себе, до власної позиції та аргументації. Почуття самокритичності дає змогу признавати свої помилки та знаходити можливості для припинення дискусії чи відкладення її доти, доки не буде знайдено більш ґрунтовних доводів. У юридичній, особливо у судовій практиці кримінального процесу, позиція самокритичності також сприяє ефективному провадженню справи. Наприклад, якщо зі сторони державного обвинувачення не знайдено достатньої кількості доказів вини підсудного, то буде коректним відкрито заявити про це суду та зняти обвинувачення. У політичній дискусії або парламентських дебатах самокритичність опонуючих сторін є моральним гарантом плідного вирішення проблем.

У такті юридичного спілкування значну роль відіграє культура мови. У разі виникнення спору важливим є як зміст слова, так і форма його вираження. Вміло знайдений тон, правильне акцентування, виразна дикція — все це благойдно відображається на прагматиці процесу обговорення правових питань, на психологічному стані учасників співбесіди (спору), сприяє налагодженню емоційного напруження¹. Від умілого використання лексичних можливостей мови, її виразності залежать ясність вираження думок, їх правильне сприйняття. Словесна неохайність чи обмеженість мовних засобів можуть зіпсувати не тільки авторитет виступаючого, а й престиж самої позиції, яку він представляє.

Діяльність суду, органів прокуратури, попереднього слідства, дізнання, адвокатури базується на законі. Це — правова діяльність, пов'язана з творчим застосуванням юридичних норм, але норми права завжди мають моральну основу, тобто завжди можна простежити взаємозв'язок правових та етичних норм. На цій підставі юристи у своїй діяльності повинні керуватися не тільки правовим законом, а й дотримуватися принципів моралі, які цілком узгоджуються з принципами права та принципами правового регулювання.

Проблема моральних цінностей, їх збереження та розвитку — одна з головних проблем судової етики. Етична культура судового процесу виконує також виховні завдання з формування у громадян моральних якостей. Висока культура судового процесу — це також підвищення вимог до якості роботи суддів, прокурорів, адвокатів. На цій підставі домінуючою вважається думка, що етична сторона роботи юристів найбільше виявляється у судовому засіданні, де необхідно висловити особисту думку, враховуючи наявність суперечності думок та принцип змагальності процесу.

Таким чином, характеристику особистої культури юриста можна розкласти на окремі елементи, де обов'язковими частинами є моральність та етикет поведінки. Це впливає з об'єктивної взаємодії норм права та норм моралі, які формувалися паралельно, виходячи з уявлень суспільства про добро, зло, справедливість. І виконання одних приписів передбачає відповідно дотримання інших, які з різних обставин не набули чіткого формалізованого вираження. Тому у підготовці фахівців права слід враховувати обов'язкове знання ними не тільки норм, що видаються від імені держави, а й тих нормативів, що склалися історично протягом усього періоду розвитку суспільства.

¹ Солодухина А.О., Солодухин О.А. Юридический диалог. Теория и практика, круг проблем. — М.: Экспертное бюро-М, 1998. — 128 с.

9.6. Причини професійної деформації працівників юридичної сфери

Аналіз посадових обов'язків співробітників правоохоронних органів свідчить про те, що в їхній діяльності часом поєднуються протилежності, які, з одного боку, філософськи доповнюють одна одну, а з іншого створюють величезні проблеми вибору, що супроводжуються невизначеністю та екстремальністю ситуацій. Це зумовлено самою сутністю правоохоронної діяльності, реалізацією владних повноважень, застосуванням примусу. Використання зброї, спеціальних засобів до правопорушників, нанесення їм тілесних ушкоджень в установлених законом випадках поєднуються одночасно з діями з надання допомоги, роз'яснення прав та організації подальшої роботи, що потребує внутрішнього спокою та виваженості у спілкуванні. Навіть сама можливість правової свідомості побачити в одній особі злочинця, що посягає на суспільний інтерес, і людину, яка є найвищою соціальною цінністю, викликає у співробітників суперечливі почуття. Робота в таких умовах, постійне емоційне напруження, пов'язане з професійним ризиком, нерідко призводять до професійних захворювань, специфічних відхилень від загально визнаних стандартів емоційно-психічної діяльності, які називають фактами професійної деформації. Для більш детальної характеристики цього явища необхідно визначити три основні напрями його вияву: емоційний, функціональний і комунікативний. У першому напрямі спостерігаються зниження емоційної стійкості працівника, підвищена або знижена емоційність, неадекватність реагування у спілкуванні. У другому напрямі деформації спостерігаються зниження рівня ефективності в роботі, несвоєчасне, неякісне виконання обов'язку, перекладення частини обов'язків на підлеглих або оточення. Урешті-решт, у третьому напрямі виявляється втрата комунікативності, уміння цілеспрямованого спілкування, що може мати форму грубощів, внутрішньої замкнутості, відчуження, а іноді й неповаги.

Питання професійної деформації юристів — це питання їх правового виховання, моральної свідомості та культури. І проблеми, які постають у цьому руслі перед кадровими апаратами, керівництвом правоохоронних органів, є проблемами єдиного походження. Однак слід зазначити, що на деформацію правової свідомості у процесі професійної діяльності, а також на формування системи професійно-моральних якостей в процесі правового навчання впливає низка факторів внутрішнього та зовнішнього походження.

Зовнішні фактори — це недоліки системи політичної та економічної організації суспільства. Вони виступають як середовище, в якому має функціонувати право, а також як визначальні фактори соціального життя, які зреш-

тою впливають на всі види соціальних відносин, у тому числі на правові відносини в правоохоронній сфері. Застої виробництва, безробіття, затримки з виплатою заробітної плати тягнуть руйнування бюджетних сфер (правоохоронна, освіта, медицина), негаразди в політичній системі призводять до чергових “чисток” або реформ правоохоронних структур, що також негативно впливає на ставлення співробітників до своїх обов'язків, професії в цілому. Так, серед зовнішніх факторів соціального життя — можливих причин деформації моральної свідомості слід назвати:

- соціальну нестабільність;
- кризу соціальних, ідейних та моральних ідеалів;
- корумпованість владних структур;
- казуальність системи законодавства, низький рівень якості нормативно-правових актів, суперечності в офіційному тлумаченні законів, невиконання законів;
- низький рівень соціальної та правової захищеності співробітників правоохоронних органів;
- переважання негативних оцінок у висвітленні діяльності правоохоронних органів;
- низький соціальний престиж роботи правоохоронних структур;
- виконання співробітниками не властивих їм функцій.

Внутрішні фактори пояснюються недоліками самої правоохоронної системи, до яких слід віднести негативні традиції, стереотипи мислення, аморальні критерії оцінки, правопорушення самих співробітників, що в результаті також призводить до дефектів правової свідомості. Такі дефекти можна поділити на три групи: відображення, ставлення та мотивації. Відповідно до першої групи відносять правову недбалість, до другої — правовий нігілізм, до третьої — несприйняття особою приписів правових норм та вимог моралі.

У результаті досліджень виявлено, що основні мотиви правопорушень, вчинених працівниками правоохоронних органів, такі:

- намагання співробітників викрити правопорушника;
- неправильно зрозуміле почуття службового обов'язку, інтересів служби, які співробітник намагався захистити;
- висунення на перший план особистих світоглядних та моральних переконань, які стають визначальними факторами порівняно зі службовими обов'язками;

- прагнення до максимальної реалізації або демонстрації владних повноважень.

Перелічені вище мотиви свідчать про відхилення правової або моральної свідомості. Водночас вони є прикладами моральної деформації, які тягнуть за собою вчинення правопорушень. Що є першопричиною цих негативних процесів? Серед іншого видається можливим визначити групу внутрішньосистемних безпосередніх причин, що сприяють деформації моральної свідомості співробітників правоохоронних органів:

- негативні приклади поведінки керівників, безпринципність у службових відносинах;
- перевантаження роботою та відсутність контролю за її виконанням;
- низький рівень правової та моральної культури колективу, факти прояву правового нігілізму;
- неефективність форм та методів правовиховної роботи;
- негативний вплив з боку злочинного середовища в результаті постійного та безпосереднього спілкування з його представниками;
- незадоволеність рівнем матеріального забезпечення, іншими умовами праці;
- невідповідність рівня кваліфікації співробітників до займаних ними посад та ін.

Знання та урахування наведених вище факторів та показників мають винятково важливе значення для керівників підрозділів, контрольно-наглядових структур, а також для самих співробітників, що стає засобом здійснення ними самооцінки своєї діяльності.

Особливо необхідно використовувати ці знання посадовим особам, відповідальним за правове виховання та мікроклімат у колективі. Таким чином, можна визначити, що високий рівень моральної свідомості співробітників правоохоронних органів сприятиме підвищенню ефективності його роботи, зміцненню авторитету та престижності професії юриста. І навпаки, неухильне ставлення до морального виховання, нехтування нормами та принципами моралі призводять до зниження результатів у роботі, розпаду трудового колективу, вчинення співробітниками антигуманних та протиправних вчинків.

9.7. Фактори формування професійної свідомості та культури юристів

Вище вже було зазначено, що професійна культура та свідомість юристів багато в чому збігаються з поняттям правової культури, що зумовлено правовою сферою їх професійної діяльності. Однак не слід ототожнювати ці поняття, оскільки, наприклад, юристу для здійснення професійних обов'язків необхідно не тільки знати та розуміти право, складати документи, а ще й вільно і красиво викладати свої думки, елегантно одягатися, знати історію, філософію, політику, ввічливо та уважно спілкуватися з громадянами. Тобто потрібно володіти більш значною системою духовних цінностей, які становлять поняття загальної культури особи. У зв'язку з цим у структурі професійної культури юристів виділяють правову культуру, етичну, психологічну, моральну, естетичну, політичну та ін., залежно від мети та конкретизації предмета дослідження.

Перед тим, як аналізувати фактори, що впливають на формування професійної свідомості та культури юриста, необхідно визначитись попередньо з тими завданнями, які постають перед ними в ході виховного процесу. Йдеться про наявність кінцевої мети — абстрактної моделі або теоретичної конструкції професійної свідомості юриста. Спробуємо сформулювати деякі положення та вимоги щодо такої моделі:

- у визначенні моделі професійної свідомості юристів фундаментальною основою та складовим елементом є логіко-нормативний блок, до якого належать обсяг та глибина правових знань, рівень юридичного мислення. Знання права становлять конкретну вимірювальну категорію, мають свою структуру та поділяються на фундаментальні, галузеві, первинні та вторинні, знання про чинне право та про окремі закономірності його функціонування;
- іншою складовою професійної свідомості, яка має психологічне походження, слід назвати високу повагу до права та глибоку переконаність у необхідності свідомого виконання його вимог, сприйняття права як найвищої соціальної цінності;
- установка на активну правомірну і професійно значущу поведінку, яка передбачає готовність до виконання будь-якого професійного обов'язку, точне і неухильне застосування вимог правових норм, принципів у боротьбі з правопорушеннями, прагнення до справедливості, визнання необхідності самовдосконалення та ін.

Ці складові елементи слід вважати визначальними, тому що вони відображають структурні блоки людської свідомості, мають свій зміст та виступають як характерні риси загальної моделі професійної свідомості юристів. Залежно від спеціалізації юридичної професії, ця модель може зазнавати певних змін з погляду її змісту, але все-таки видається можливим стверджувати про наявність системи загальних вимог щодо свідомості юристів, які й утворюють зміст запропонованої моделі.

Процес формування професійної свідомості та культури юристів відбувається в певному соціальному середовищі, яке так чи інакше здійснює вплив на всі процеси, що відбуваються в ньому. Соціальне середовище за структурою дуже складне явище, в якому крім суб'єктів слід розрізняти засоби, форми, методи, принципи діяльності, причинні зв'язки тощо. Тому доцільним буде розглянути названі фактори в аспекті їх суб'єктивного та об'єктивного впливу.

Серед факторів суб'єктивного порядку слід назвати правове виховання, яке здійснюється у різноманітних формах та має на меті безпосереднє втручання в духовний світ особи, внесення корективів до її світоглядних позицій. Характерною ознакою суб'єктивного фактора слід назвати безпосередність та цілеспрямованість впливу. Нагадаємо, що форми правового виховання такі: правова агітація, пропаганда, правове навчання, юридична практика, самовиховання та самоосвіта. На практиці ці форми реалізуються у функціонуванні системи юридичної освіти, проведенні науково-практичних семінарів, конференцій, організації стажування, підвищенні кваліфікації. До суб'єктивного фактора слід також віднести умови сімейних відносин та відносин, що склалися в робочому колективі та характеризують моральний мікроклімат колективу.

Серед факторів об'єктивного порядку — економічний та політичний устрій, правова система суспільства, домінуючі в суспільстві політико-правові ідеали, результати роботи юридичних установ тощо. І об'єктивні, і суб'єктивні фактори за природою є невід'ємними речами, які тісно взаємодіють та доповнюють одне одного.

Висока якість соціальної обстановки, ефективність правового регулювання, належний стан законності в суспільстві створюють надійну основу для здійснення ефективного впливу на свідомість представників юридичної професії. При цьому високий рівень їх професійної свідомості та культури зумовлює ефективність функціонування права, стабільність правопорядку, стабільність у багатьох сферах соціального життя.

Питання для самоконтролю

1. Що означає термін "культура"? Які соціальні явища характеризуються за допомогою цього терміна?
2. З яких структурних елементів складається поняття загальної культури особи?
3. Охарактеризуйте співвідношення понять загальної культури, професійної культури та правової культури юриста. В чому відмінність професійних культур представників політичної, економічної та правової сфер діяльності?
4. Які компоненти змістовно наповнюють поняття моральної культури особи?
5. Як ви розумієте необхідність дотримання правил етикету в професійному спілкуванні юристів?
6. Як може впливати культура мови адвоката, юрисконсульта на результати ведення ділової розмови, переговорів або спору?
7. В яких формах можуть виявлятися результати професійної деформації у діяльності представників різних юридичних професій?
8. Поясніть, які об'єктивні умови життєдіяльності суспільства можуть негативно впливати на рівень правової свідомості юриста?
9. За допомогою яких факторів формується правова свідомість юристів?

Література

1. Афанасьева О.В., Пищелко А.В. Этика и психология профессиональной деятельности юриста. — М., 2001.
2. Барцевский М.Ю. Адвокатская этика. — М., 2000.
3. Григорович Л.А., Марцинковская Т.Д. Педагогика и психология. — М., 2003.
4. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д. Основы межкультурной коммуникации. — М., 2003.
5. Губаева Т.В. Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности. — М., 2003.
6. Еникеев М.И. Юридическая психология. — М., 2003.
7. Закомлистов А.Ф. Судебная этика. — М., 2003.
8. Казанцев С.М. (сост.). Дореволюционные юристы о прокуратуре: Сб. ст. — М., 2001.
9. Кармин А.С. Культурология. — М., 2003.
10. Кобликов А.С. Юридическая этика: Учеб. для вузов. — М., 1999.

11. Козаченко И.Я. (сост.). Истина и закон: Судебные речи известных российских и зарубежных адвокатов. — М., 2003.
12. Кравченко А.И. Культурология. — М., 2003.
13. Маленкова Л.И. Теория и методика воспитания. — М., 2002.
14. Нерсесянц В.С., Муромцев Г.И., Мальцев Г. Право и культура: Монография. — М., 2002.
15. Органов А.А., Хандельгьева И.Г. Теория культуры. — М., 2003.
16. Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов: Учеб. пособие / Под ред. А.В. Опалева и Г.В. Дубова. — М., 1997.
17. Романов В.В. Юридическая психология. — М., 2003.
18. Скакун О.Ф. Юридическая деонтология: Учебник. — Х., 2002.
19. Хохель С. Ступени сознания: Учеб. по становлению человека через развитие его качеств от психологии успеха до духовного развития. — К., 2002.
20. Чудаков М.Ф. Судебные речи: Сборник. — М., 2002.
21. Шихирев П.Н. Этические принципы ведения дел в России. — М., 1999.
22. Ягунов В.В. Педагогіка: Навч. посіб. — К., 2002.

*Меч правосуддя не повинен бути
ножем.*

Жозеф де Местр

Розділ 10

ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ВИДІВ ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

10.1. Суддівська діяльність

Як було зазначено у попередніх розділах, є різні види юридичної практичної діяльності залежно від того, що взяти за основу класифікації. Але однією з найбільш важливих класифікацій, яка характеризує практичну діяльність юристів є така, що визначає види за змістом юридичної роботи і дає можливість охарактеризувати окремі юридичні спеціальності. Так, у межах поняття юридичної практичної діяльності слід виокремлювати певні напрями її здійснення: суддівську (судову), прокурорську, слідчу, консультативну та ін.

Найбільш значущим видом серед усіх наявних, який відокремлюється за цілою низкою показників, у тому числі щодо історії становлення, ролі в юридичному процесі, є суддівська діяльність. Її можна охарактеризувати за різними критеріями, але головним є діяльний підхід, визначення юридичних процедур і дій, властивих не суду в цілому, а окремо взятому судді, визначення вимог професійного та особистого характеру, які ставляться до особи юриста, що отримав права на заняття таким видом юридичної роботи. Якщо говорити про діяльність судової системи, то в такому разі вважається доцільним використовувати термін “судова діяльність”, хоча таке термінологічне розмежування не має принципового характеру.

Професія судді є однією з найбільш складних юридичних професій. Це положення можна підтвердити низкою показників. Як носієві державної влади виключно судді надається право на здійснення правосуддя, що перед-

бачає високий рівень професіоналізму й особистої відповідальності за прийняття справедливого та всебічно виваженого рішення у конкретній юридичній справі. Діяльність судді в загальному плані — це не тільки втілення в життя духу і букви закону, відновлення порушеного права, а й втілення соціальної справедливості, підтримка та забезпечення загальносоціальних цінностей.

Суддя повинен приймати рішення не піддаючись ніякому зовнішньому тиску, ніяким обіцянкам або спокусам з боку зацікавлених осіб, навіть не звертаючи увагу на прохання або вимоги представників владних структур.

Характерним є *принцип чіткої регламентованості* роботи судді. Цей принцип виявляється в тому, що для реалізації своїх повноважень суддя не може відступитися від встановленого законом порядку здійснення процедури, він зобов'язаний у прийнятті рішення брати до уваги думку інших учасників процесу, об'єктивно оцінювати надану інформацію, організувати поведінку присутніх на судовому засіданні, виконувати інші дії, які також регламентуються законодавством.

Необхідно визначити також деякі функціональні аспекти суддівської діяльності, які характеризують її складний характер та необхідність високого рівня професійності юристів системи правосуддя. Це перш за все соціальний, комунікативний та організаційний аспекти.

1. Соціальний аспект. У своїй діяльності суддя піклується не тільки про те, щоб правильно, відповідно до закону розглянути юридичну справу та прийняти у ній справедливе рішення, а й максимально використати юридичну процедуру та весь обсяг своїх повноважень, щоб сприяти високому авторитету права, вихованню громадян у дусі високої поваги до його вимог, сприяти поширенню правових знань та іншої правової інформації.

2. Комунікативний аспект діяльності виявляється у різноманітних формах спілкування з окремими індивідами, організаціями, установами тощо, яке ґрунтується на принципах юридичного процесу та, виходячи із завдань окремо взятої ситуації, вимагає вияву цілої низки особистих якостей судді, таких як чуйність, емоційна сталість, вміння слухати співрозмовника, давати вичерпні й прямі відповіді. Вміння спілкуватися і в ході спілкування здійснювати функціональні обов'язки є однією з характеристик професіограми судді.

Серед основних завдань, які вирішуються у ході здійснення цього виду діяльності, є зміцнення законності та правопорядку, запобігання злочинам та іншим правопорушенням, охорона від усяких посягань на суспільний лад, його економічну та політичну систему, на права та свободи окремих індивідів та їх об'єднань, виховання громадян у дусі неухильного виконання вимог

чинного законодавства, покарання злочинців, а також їх виправлення та перевиховання¹.

Всі форми здійснення суддівської діяльності об'єднують в єдину систему за рахунок впровадження певних принципів, що характеризують правосуддя в аспектах організації та процедури. Слід зупинитися на найбільш значущих процедурних принципах, серед яких незалежність, законність, гуманізм, гласність, рівність учасників процесу перед законом і судом, чітка процесуальна регламентованість. Проте можна говорити й про інші принципи, які забезпечують здійснення окремих судових процедур, дій, принципів взаємодії з іншими органами влади та громадськими організаціями, принципи добору кадрів або побудови судової системи в цілому.

Один із важливих принципів, який актуалізується у зв'язку з проведенням судової реформи, впровадженням у соціальне життя принципів правової державності, — це принцип незалежності суддів. Його актуальність зумовлена також тим, що є досить значні труднощі реального втілення незалежності у роботу судової системи. Сутність незалежності насамперед означає високу персональну відповідальність за свої дії², тобто несвавільно приймати рішення на високому рівні відповідальності як перед законом, так і перед суспільством. Незалежність є умовою та гарантією втілення закону, забезпечення ефективності правосуддя та його функціонального призначення у правовій системі.

3. Організаційний аспект розуміння суддівської діяльності — це риси, які відрізняють її від організаційно-управлінської діяльності в загальному сенсі. Учасники процесу не перебувають у владному підпорядкуванні до судді. Однак якість розгляду справи багато в чому залежить від узгодженості дій, взаєморозуміння, безконфліктності стосунків, чого суддя досягає завдяки своїм організаційним здібностям. Особлива відповідальність за якісну організацію судового процесу покладається на головуючого, який своїми діями та рішеннями формує загальну психологічну атмосферу, обстановку діловитості, довіри, що сприяє ефективності виконання своїх функцій і адвокатом, і прокурором, і представником слідства. Навіть підтримання дисципліни в залі судового засідання під час розгляду справи — це також організаційний обов'язок судді, для чого його наділено певними повноваженнями. Крім того, суд — це не замкнута у собі інстанція, не таємний орган. Це цілісна система, яка досить чітко організована в єдину гілку державної влади по всій тери-

¹ Закон України “Про судоустрій” від 7 лютого 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 27—28. — Ст. 180.

² Кузнецова Н.В. А судьи кто? // Государство и право. — 1994. — № 8—9.

торії України. Верховний Суд України, обласні та районні суди діють не ізольовано один від одного, між ними налагоджено чітку взаємодію, що також вказує на організаційний момент діяльності юристів у судовій системі. Але свою роботу суддя організує не тільки у напрямі учасників процесу або вищих судових інстанцій. Необхідно організовувати взаємодію з органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, навчальними закладами, науковими установами, що характеризує багатоаспектний характер суддівської діяльності.

Діяльність судді як окремих напрям практичної діяльності юристів слід охарактеризувати також *з погляду змісту — це основні види робіт, які виконує суддя в ході здійснення своїх повноважень.*

Відповідно до Конституції України, правосуддя в Україні здійснюється тільки судом¹. Таке законодавче положення не тільки вказує на основне призначення судової системи, а й допомагає у визначенні основного змісту судової діяльності. Правосуддя згідно з чинним законодавством здійснюється шляхом розгляду і вирішення цивільних, адміністративних та кримінальних справ. Таким чином, у найзагальнішому вигляді зі змістовної сторони діяльність судді полягає у розгляді справ та прийнятті у них рішень. Однак така характеристика суддівської діяльності вдається спрощеною, втрачаються її складність та багатоплановість, про що йшлося вище. Необхідно назвати ті конкретні дії та процедури, які виконує суддя у зв'язку з розглядом справи та у зв'язку з організацією діяльності суду, судової системи.

Залежно від рівня судової інстанції, де працює суддя, від його повноважень будуть залежати й основні види робіт, але в цілому їх набір особливо не відрізняється. Так, можна визначити *основні дії, що характеризують суддівську діяльність з погляду змісту:*

- вивчення матеріалів справи, яку взято до розгляду, їх перевірка, аналіз, зіставлення, формування власної версії;
- витребування додаткових відомостей, документів, що стосуються справи;
- винесення постанов на проведення окремих слідчих дій, призначення експертиз;
- організація проведення судового засідання, визначення режиму його роботи;

¹ Закон України “Про судоустрій” від 7 лютого 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 27—28. — Ст. 180.

- заслуховування сторін та їх представників, постановка запитань, що допомагають конкретизувати відповіді або свідчення, приводять весь потік інформації до логічної системи;
- підготовка проекту та винесення рішення у справі, забезпечення його виконання.

Щоб потрапити у коло кандидатів для обрання на посаду судді, кожен громадянин має право скласти кваліфікаційний екзамен та звернутися до кваліфікаційної комісії суддів із заявою про рекомендацію його на посаду судді. Остання дає висновок.

До кандидатів на посаду судді, крім того, ставлять вимоги, щоб ці особи не мали судимості та не були обмежені в дієздатності.

Право на заняття суддівською діяльністю остаточно реалізується після отримання позитивних висновків кваліфікаційної комісії та за результатами виборів, які проводяться Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим та місцевими радами народних депутатів з попереднім обговоренням кандидатур.

Вперше обраний суддя в урочистій обстановці на засіданні того органу, який обрав суддю, приймає присягу. З отриманням статусу судді юрист, який буде здійснювати цей вид діяльності, повинен знати і чітко дотримуватися цілої низки вимог заборонного характеру, передбачених Законом України “Про статус суддів”¹, а саме: суддя не може бути народним депутатом, належати до політичної партії, руху, входити до складу органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого та регіонального самоврядування, підприємств, які мають на меті отримання прибутку, займатись підприємницькою та іншою діяльністю, крім викладацької, наукової та іншої оплачуваної творчої діяльності у вільний від роботи час.

Такі вимоги до суддівської діяльності ставлять у зв'язку з високим призначенням суду та судового процесу в здійсненні правосуддя, досягненні об'єктивної істини та у зв'язку з реалізацією інших завдань, покладених на судові органи. Слід підкреслити, що суддівську діяльність не може здійснювати приватна особа або комерційна структура. Судові рішення приймають від імені держави, судді є носіями судової влади в Україні й ця діяльність здійснюється лише у сфері публічного інтересу.

¹ Закон України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 22. — Ст. 142; 1994. — № 26. — Ст. 203; 1995. — № 34. — Ст. 268.

Окремо слід сказати про суддівську діяльність, яка не пов'язана з розглядом конкретної справи, а виходить із необхідності забезпечення функціонування судової системи в цілому. До її змісту належить:

- здійснення контролю за роботою підлеглих судів, внесення до їх діяльності коректив, виправлення помилок;
- здійснення прийому громадян, розгляд скарг, заяв та пропозицій;
- вивчення судової практики та її узагальнення, ведення судової статистики;
- вивчення законодавства, роз'яснення його положень іншим особам, органам, організаціям;
- надання правової та організаційної допомоги в межах своїх повноважень іншим судовим органам із питань правильного застосування законодавства;
- внесення подання про усунення порушень закону та умов, що сприяли вчиненню правопорушень, подання протестів на рішення, вирoki, ухвали і постанови у судових справах (для окремих категорій керівників судових органів);
- підготовка та подання звітів про результати діяльності органу або структурного підрозділу.

Для виконання перелічених вище дій юристи, які працюють у судових органах, повинні мати *спеціальні знання та навички суддівської роботи, здійснювати свої обов'язки на професійній основі*. Право на зайняття посади судді отримують громадяни України, які відповідають цілій системі вимог до освіти, віку та стажу юридичної роботи або роботи на посаді судді. Освіта у всіх випадках передбачається вища юридична, вік — 25—35 років, залежно від рівня судової інстанції, стаж роботи за юридичною спеціальністю — від 2 до 10 років, стаж роботи на посаді судді — від 3 до 5 років (для суддів Верховного Суду України, Верховного Суду Автономної Республіки Крим, обласного, судів міст Києва і Севастополя, військового суду регіону і Військово-Морських Сил України)¹.

Це означає, що у здійсненні правосуддя, втіленні справедливості, дотриманні високого рівня законності та правопорядку зацікавлені всі органи, організації, установи, всі члени суспільства. Цей інтерес є загальним для всіх, тому не може бути забезпечений підприємцями, які мають на меті отриман-

¹ Закон України "Про статус суддів" від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 22. — Ст. 142; 1994. — № 26. — Ст. 203; 1995. — № 34. — Ст. 268.

ня прибутку і в багатьох випадках перебувають поза межами державного контролю та загальнодержавного інтересу.

У зв'язку з цим слід сказати про *засоби контролю за суддівською діяльністю*. Контроль за цим видом юридичної практичної діяльності слід розглядати на трьох рівнях.

1. *На рівні взаємного контролю центральних органів державної влади* у зв'язку з реалізацією принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Кожна гілка влади здійснює контроль за діяльністю інших двох, що підтримує всю систему державних органів у стані належної працездатності, стримує від зазіхань на надмірну концентрацію влади, спроб використання влади не за призначенням тощо. Тому за діяльністю всієї системи судових органів здійснюється контроль з боку Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України. Окремо слід згадати про управлінські рішення щодо затвердження штатної чисельності та структури судів України (крім штатів Верховного Суду України) з боку Міністерства юстиції України. Це свого роду організаційний контроль.

2. *На рівні внутрішньосистемного контролю*, що можна простежити на підставі аналізу повноважень голів судів різного рівня, повноважень судових колегій, або президій, Пленуму Верховного Суду України. Наприклад, Голова Верховного Суду України має право здійснювати контроль за виконанням керівних роз'яснень Пленуму Верховного Суду України. Це означає, що його контрольні повноваження в цьому питанні стосуються всіх судових органів України. Розгляд судових справ у порядку нагляду або в касаційному порядку є також формою контролю за діяльністю судів, що виконують функцію судів першої інстанції. Крім того, Закон України "Про судоустрій" прямо вказує у статті 31 на контрольні повноваження Верховного Суду Автономної Республіки Крим, обласного, Київського і Севастопольського міських судів щодо діяльності районних (міських) та міжрайонних (окружних) судів. До внутрішньосистемних заходів контролю за діяльністю суддів слід також віднести утворення кваліфікаційних комісій та проведення кваліфікаційної атестації з метою оцінювання та стимулювання підвищення професійної кваліфікації суддів, підвищення їх відповідальності за додержання законодавства під час розгляду справ. До повноважень кваліфікаційних комісій належать здійснення атестації обраних суддів, надання висновків щодо кандидатів на посаду судді, порушення дисциплінарного провадження, проведення службових перевірок, надання висновків про звільнення з посад, застосування інших мір дисциплінарної відповідальності, присвоєння кваліфіка-

ційних класів¹. Крім того, до внутрішньосистемного контролю належить діяльність органів суддівського самоврядування, які на своїх форумах обговорюють питання застосування судами законодавства України, удосконалення роботи та організаційної структури судової системи.

3. На іншому рівні організації слід сприймати контроль за діяльністю суддів з боку окремих громадян, засобів масової інформації, політичних партій та громадських організацій. Такий рівень контролю можна назвати громадським, оскільки його вплив виявляється в основному у формуванні громадської думки відносно діяльності суду, судової системи в цілому або окремо взятого судді. Така форма контролю найхарактерніша для демократичних країн, особливо для країн з розвинутою адвокатурою. Проведення прес-конференцій, організація інтерв'ю з керівниками судових органів, в яких вони звітують про результати судової діяльності, недоліки у роботі, також є громадською формою контролю з боку суспільства.

10.2. Прокурорська діяльність

Цей вид юридичної практичної діяльності слід пов'язувати з діяльністю системи органів прокуратури та завданнями, які покладені на них у зв'язку з функцією здійснення вищого нагляду за додержанням законів в Україні. У системі правоохоронних органів України прокуратура є єдиним органом спеціального призначення, який спеціально створено саме для здійснення контролю-наглядових функцій у найширшому розумінні. Зазначимо, що ті чи інші контрольні функції здійснюють працівники суду, депутати, працівники різного рівня державних органів влади та установ. Але такі контрольні повноваження є лише допоміжним інструментарієм для виконання цими органами основних функцій іншого профілю. Для прокуратури здійснення контролю-наглядових функцій є основним завданням, що значною мірою зумовлює специфіку прокурорського виду діяльності.

Основним завданням прокурорського нагляду за додержанням законів є *всебічне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і захист суспільних відносин від протиправних посягань*. Використання терміна "вищий нагляд" підкреслює загальний характер нагляду, його впливовість

¹ Стаття 6 Закон України "Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України" від 2 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 22. — Ст. 140.

відносно всіх суб'єктів права незалежно від форми власності, обсягу повноважень, соціального стану або інших ознак. Так, до кола об'єктів вищого нагляду за додержанням і правильним застосуванням законів належать Кабінет Міністрів України, міністерства, державні комітети, відомства, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, окремі посадові особи¹, що підтверджує загальний характер нагляду, його відносну незалежність та відособленість.

Прокурорський нагляд як окремий вид діяльності передбачає не тільки спостереження та фіксацію фактів неправомірної поведінки, а й активне втручання в життєві ситуації, вплив на поведінку учасників правових відносин шляхом видання індивідуально-правових, управлінсько-організаційних актів.

На цій підставі до органів прокуратури включено підрозділи, які здійснюють розслідування діянь, що містять ознаки злочину. Наявність слідчих прокуратури, проведення ними попереднього слідства є необхідною умовою та фактором активного впливу на стан законності, виявлення осіб, винних у скоєнні злочину, а також умов, що сприяли правопорушенню. Саме активність контролю, а не пасивне спостереження є характерною рисою прокурорського нагляду.

Робота органів прокуратури, а отже, і прокурорська діяльність, незважаючи на її загальний характер, здійснюється за окремими напрямками, що закріплюється в законодавстві як функції прокуратури та дає можливість уявити масштабність вищого нагляду. Так, крім загального нагляду за додержанням законів органами, установами, посадовими особами і громадянами, прокурорський нагляд охоплює сферу діяльності органів, які ведуть боротьбу зі злочинністю, виконують покарання, утримують затриманих, а також сферу діяльності військових управлінь, частин та підрозділів Збройних Сил України, органів Служби безпеки України та інших військових формувань.

Слід також торкнутися тієї сторони прокурорської діяльності, де *прокурор виступає як учасник судового процесу*. Згідно з чинним законодавством, однією з основних функцій прокуратури є підтримання державного обвинувачення та участь у розгляді справ у судах. Характерним моментом цього напрямку прокурорської діяльності є те, що у разі підтримання обвинувачення прокурор бере безпосередню участь у дослідженні доказів і подає суду свої міркування щодо застосування кримінального закону, визначення міри покарання, тобто своїми діями сприяє прийняттю об'єктивного рішення у справі, не посягаючи на незалежність суду. Така взаємодія з органами суду

¹ Закон України "Про прокуратуру" від 21 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 793; 1993. — № 22. — Ст. 229; 1993. — № 50. — Ст. 474; 1995. — № 11. — Ст. 71; 1995. — № 34. — Ст. 268.

має на меті не тільки здійснення нагляду, а й сприяння ефективності судового слідства.

Незважаючи на широкомасштабність здійснення прокурорського нагляду, організацію контролю в різноманітних сферах соціального життя, вся діяльність прокуратури будується на певній системі принципів. Це принципи *гласності, незалежності у прийнятті рішень, неупередженості до різноманітних категорій громадян, визнання рівності всіх учасників юридичного процесу перед силою закону, невідворотності відповідальності осіб, що допустили порушення прав.*

Особливо слід підкреслити такі риси прокурорської діяльності, як її незалежність та обов'язковість виконання вимог прокурора. Незалежність прокуратури передбачає неприпустимість будь-якого втручання в її діяльність органів державної влади, їх посадових осіб, засобів масової інформації, політичних партій, крім Верховної Ради України, якій лише і підконтрольна діяльність прокуратури. Будь-якого роду запити, звернення та інші документи з приводу справ, що перебувають у провадженні органів прокуратури, не можуть містити вказівок або вимог щодо результатів їх вирішення. Крім того, намагання домогтися прийняття прокурором неправомірного рішення тягне за собою юридичну відповідальність.

Обов'язковість виконання рішень прокурора також характеризує цей вид діяльності з позицій його значення та ролі в юридичному процесі. Всі вимоги прокурора, які відповідають чинному законодавству, є обов'язковими для всіх адресатів і виконуються невідкладно або у визначений прокурором строк. Невиконання без поважних причин законних вимог прокурора тягне за собою юридичну відповідальність.

Реагування працівників прокуратури на факти порушення закону здійснюється у певних процесуальних формах та документах, серед яких розрізняють протести, приписи, подання, постанови, що видаються та вносяться до органів, посадових осіб залежно від характеру порушення.

У зв'язку з цим, і продовжуючи характеристику прокурорської діяльності, доцільно зупинитися на *характеристиці змісту роботи прокурора, визначенні основних видів робіт.*

Прокурори вивчають та узагальнюють показники реального стану правопорядку, результати роботи інших правоохоронних органів, роблять щодо них висновки, вносять пропозиції; вивчають матеріали конкретних справ, які перебувають у провадженні органів дізнання та попереднього слідства, підписують обвинувальний висновок, дають санкції на арешт; вимагають для перевірки документи і матеріали; особисто відвідують державні органи, установи, підприємства; викликають та проводять бесіди з громадянами, посадовими особами; виступають у суді; здійснюють особисто прийом грома-

дян, розглядають скарги та пропозиції; видають розпорядження щодо усунення порушень закону та виконують інші види робіт.

Такий багатогранний характер прокурорської діяльності потребує від юристів, котрі працюють в органах прокуратури, *наявності певних властивостей мислення:*

- здатності побачити за зовнішніми показниками сутність явища, причинні зв'язки;
- охопити в межах однієї проблеми широке коло питань та фактів, які перебувають поза межами безпосереднього впливу;
- швидко та якісно вирішувати проблеми в межах своєї компетенції, незважаючи на нестандартність обстановки;
- самостійно та відповідально приймати рішення, керуючись буквою закону та правосвідомістю професіонала;
- залишатися на принципах об'єктивності, неупередженості та всебічного вивчення матеріалів справи;
- вміти прогнозувати наслідки прийнятих рішень, вчинених дій з погляду їх правової, економічної або політичної спрямованості.

На цій підставі до правників органів прокуратури ставлять досить високі вимоги: освіта — вища юридична; вік (залежно від посади) — 25—30 років; стаж роботи в органах прокуратури або на судових посадах — від трьох до семи років.

Особи, які не мають практичного досвіду роботи за спеціальністю, зобов'язані пройти стажування в органах прокуратури не менше одного року.

Після призначення на посаду працівники прокуратури приймають присягу, текст якої затверджує Верховна Рада України. Строк повноважень Генерального прокурора України та підпорядкованих йому прокурорів — п'ять років.

Таким чином, після видання наказу Генерального прокурора України про призначення на посаду та прийняття присяги, особа, яка відповідає названим вимогам, отримує право на здійснення прокурорської діяльності. При цьому необхідно дотримуватись певних заборон: працівники прокуратури не можуть належати до будь-яких політичних партій чи рухів, а також входити до складу комісій, комітетів та інших колегіальних органів, утворених Радами народних депутатів або їх виконавчими органами. Як й іншим державним службовцям, їм також заборонено займатись підприємницькою діяльністю.

Характерною рисою є те, що на відміну від виборної посади судді всі посади в системі органів прокуратури є призначуваними, причому за принципом високого рівня централізації. Якщо Генерального прокурора України призначає на посаду Верховна Рада України за поданням її голови, то всі інші

посадові призначення в системі органів прокуратури здійснює Генеральний прокурор України.

Припинення права на здійснення прокурорської діяльності пов'язується з виходом на пенсію, переведенням на іншу роботу, накладенням дисциплінарного стягнення у випадках, передбачених статутом прокуратури України, який затверджується Верховною Радою України.

Контроль за здійсненням прокурорської діяльності також можна розглянути за трьома рівнями організації: зовнішньофункціональний, внутрішньосистемний та громадський. Зовнішньофункціональний контроль здійснюється єдиним органом — Верховною Радою України, перед якою Генеральний прокурор звітує за діяльність прокуратури не менш як один раз на рік.

Питання організації внутрішньосистемного контролю за діяльністю органів прокуратури цілком покладено на Генерального прокурора України, підлеглих йому прокурорів та колеги органів прокуратури, які поряд з прокурорами міст, районів, областей заслуховують звіти підпорядкованих прокурорів, начальників підрозділів та інших працівників прокуратури. У системі органів прокуратури функціонують атестаційні комісії, які один раз на п'ять років проводять атестацію прокурорів та слідчих прокуратури.

Громадський контроль за здійсненням прокурорської діяльності у звичному для нас розумінні не тягне безпосередньо правових наслідків, але може сприяти позитивному впливу на діяльність органів прокуратури. Це може бути контроль з боку преси, політичних партій, територіальної громади, що набуває втілення у запитах народних депутатів України, внесенні законопроектів на розгляд Верховної Ради України, заслуховуванні звітів Генерального прокурора України або зняття його з посади, лобюванні політичного інтересу певного угруповання щодо діяльності прокуратури України, опублікуванні звітів та інтерв'ю з працівниками прокуратури, висвітленні у засобах масової інформації статистичних даних з питань прокурорського нагляду тощо. Всі ці заходи з боку суспільства повинні сприяти підвищенню ефективності роботи прокуратури, вдосконаленню її організаційної структури та кадрового складу.

10.3. Слідча діяльність

Це окремих вид практичної юридичної діяльності, який заслуговує на особливу увагу з погляду його ролі та функціонального призначення у процесі здійснення правосуддя. Поряд з діяльністю судді, прокурора діяльність слідчого є невід'ємною частиною судочинства, завдяки якій у загальному плані відбувається процес втілення права, а з ним і втілення соціальної спра-

ведливості. Слідчу діяльність в аспекті кримінального процесу справді не можна розглядати відокремлено від діяльності суду або прокуратури, але видається цілком можливим виділити її характерні риси та особливості, які б на початковому етапі юридичного навчання допомогли скласти первинні особисті уявлення щодо цього напряму практичної діяльності юристів, визначитися на майбутнє у своїй професійній орієнтації.

З приводу слідства як виду діяльності та окремих його аспектів є достатня кількість наукової юридичної літератури, в якій досліджуються питання особистості слідчого, здійснення ним окремих слідчих дій, підвищення ефективності роботи тощо. Тому, характеризуючи цей вид діяльності, не можна не використовувати результати досліджень юридичної соціології, юридичної психології, криміналістики, кримінального процесу, які допоможуть, хоч і на загальному рівні (враховуючи завдання та предмет курсу), сформулювати яскраву картину професіограми слідчого.

Основним завданням слідства є розкриття злочину. Зрозуміло, що в ході вирішення цього глобального завдання вирішують ще цілу низку завдань, передбачених кримінальним законом. Але вже на цій підставі можна зробити висновок: *слідчий — це спеціаліст юрист, працівник спеціального відомства, який у встановленому законом порядку здійснює досудове розслідування кримінальних справ для їх подальшого розгляду в органах правосуддя — судах*¹. У цьому визначенні набули відображення ті риси слідства, які вказують на його функціональне призначення у кримінальному процесі та на взаємодію з органами правосуддя.

Однак цих рис було б недостатньо, якщо не висвітлити питання про суб'єктів здійснення слідчої діяльності, принципи їх роботи, взаємозв'язок з іншими учасниками процесу та особливості психологічної діяльності слідчого.

Так, у сучасній юридичній літературі вказують на *характерні риси слідчої діяльності*², серед яких слід назвати такі.

1. Основне призначення слідчої діяльності є розслідування злочинів.
2. Слідча діяльність дуже чітко регламентована кримінально-процесуальним законом, хоча, з іншого боку, у прийнятті рішень слідчий залишається процесуально незалежною постаттю.

¹ Коваль Н.В. Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект): Курс лекций. — Донецк, 1998. — С. 38.

² Там же; Андросюк В.Г. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К.: УАВС, 1994. — С. 4—6; Кузьмичов В.С. Теория и практика следственной деятельности. — К.: НВТ "Правник", 1997. — С. 246.

3. Здійснення слідства передбачає наявність у відповідного суб'єкта владних повноважень, які гарантовані державою та здійснюються від імені держави.

4. Діяльність слідчого характеризується високим рівнем відповідальності, а також надмірним рівнем емоційного напруження.

5. Слідчій діяльності властиві також елементи примусу, на що вказує В.С. Кузьмичов у своїй монографії. Це пояснюється не тільки власне характером слідчої діяльності, а й тим, що в ході встановлення об'єктивної істини зацікавлені, в тому учасники процесу, чинять протидію, для подолання якої і необхідно застосовувати примус¹.

6. Слідча діяльність, виходячи зі специфіки об'єкта свого впливу, передбачає виявлення елементів творчості у ході пошуку об'єктивної істини.

На цій підставі можна погодитися з висновком, що слідча діяльність є специфічним видом соціальної практики, який полягає в пізнанні подій протиправного характеру за допомогою прийомів та засобів, що відповідають закону, включаючи їх примусову реалізацію у випадках вчинення протидії розслідуванню злочинів².

Характеризуючи *принципи здійснення слідчої діяльності*, підкреслимо, що це основоположні ідеї, які визначають основу та шляхи підвищення ефективності та якості розслідування злочинів. При цьому не всі принципи набувають безпосереднього закріплення у статтях законів, керівних роз'ясненнях, наказах, а іноді формуються у сфері юридичної практики і лише потім отримують офіційне визнання. Але головне — принципи слідчої діяльності не можна формулювати свавільно, на хвилі політичного інтересу, інтересу окремої особи. Це об'єктивний процес, який ґрунтується на цілях та завданнях, що постають перед органами слідства. До системи принципів, на які спирається робота слідчих органів, слід віднести: законність, етичність, науковість, гласність, плановість, оперативність, динамізм, незалежність, гуманізм, економічність тощо. В літературі виділяють й інші принципи, які мають більш конкретний характер, є принципами здійснення окремих слідчих дій, використання методик, засобів криміналістичної техніки, взаємодії з іншими підрозділами та установами.

Наприклад, досить поширеним став такий принцип здійснення правосуддя, як принцип презумпції невинності, який має безпосереднє відношення до слідчої діяльності, в ході якої попередньо визначають винних осіб та

¹ Кримінально-процесуальний кодекс України. — К., 1993. — Гл. 13.

² Кузьмичов В.С. Теория и практика следственной деятельности. — К.: НВТ "Правник", 1997. — С. 40.

ступінь їхньої вини. Але остаточне рішення щодо винності особи, згідно з чинним законодавством, приймає лише суд (за винятком адміністративного та дисциплінарного провадження, де юрисдикцію можуть здійснювати й інші органи). Головне, що незважаючи ні на які особисті амбіції, ні на інтуїтивні почуття, слідчий у своїх висновках керується лише доказами, що з неупередженістю потім вивчаються в прокуратурі та суді.

Окрім того, в літературі традиційно згадують про принципи об'єктивності, всебічності вивчення фактичних обставин справи, винних у скоєнні злочину, принцип забезпечення цивільного позову, якщо такий має місце у ході кримінального розслідування.

Зупинимося на характеристиці *суб'єктів слідчої діяльності*. Перш за все необхідно зазначити, що органи слідства як спеціалізовані підрозділи, котрі здійснюють досудову підготовку матеріалів, належать до системи органів Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, прокуратури, податкової міліції¹. Їх повноваження мають певну диференціацію, що об'єктивно зумовлено функціональною націленістю того чи іншого державного органу або відомства.

Крім того, в Україні створено Національне бюро розслідувань як спеціалізований центральний орган виконавчої влади, основним завданням якого є проведення досудового слідства та оперативно-розшукових заходів в особливо складних кримінальних справах². Такі спеціалізовані структури вже діють в інших країнах, досить ефективно виконуючи свою функцію, але в нашій державі Національному бюро розслідувань такого досвіду ще треба набувати.

Говорячи про слідчу діяльність як можливість здійснювати слідчі дії, необхідно обов'язково згадати про таку форму розслідування як дізнання, що характерне не тільки для органів слідства. Закон передбачає, що розслідування кримінальних справ можуть здійснювати також міліція, командири військових частин, митні органи, начальники виправно-трудоустанов, органи пожежного нагляду, охорони кордонів, капітани морських суден, але кожний у межах своєї компетенції, передбаченої законом. Проте відмінність полягає в тому, що одні з названих вище суб'єктів виконують слідчі дії фрагментарно, в міру необхідності, а інші — працюють на професійній основі.

У зв'язку з цим *до кандидатів на посаду слідчого ставляться досить високі вимоги* — вища юридична освіта, знання специфіки роботи системи

¹ Кримінально-процесуальний кодекс України. — К., 1993. — Ст. 102.

² Указ Президента України "Про Національне бюро розслідувань України" від 24 квітня 1997 р. № 371/97.

правоохоронних органів, знання процесуального законодавства та навички його застосування, розвинений інтелект, уміння використовувати у мисленні закони логіки, високий рівень комунікативності, моральної культури тощо.

На жаль, правоохоронні органи України переживають певні труднощі щодо цього, які передусім пов'язані безпосередньо з кадровою політикою держави. Не вистачає кваліфікованих та досвідчених працівників, посади слідчих займають люди без юридичної освіти, призначені поза своїм бажанням примусово або не здатні до такого роду діяльності. виправленню ситуації сприятиме проведення судово-правової реформи в Україні, дбайливе ставлення до кадрового потенціалу державних службовців правоохоронної сфери.

Мабуть, характеристика слідчої діяльності була б неповною, якщо не зупинитися на психологічному рівні її розуміння. Це свого роду *психологія праці слідчого*.

1. Соціальний аспект. Працівники слідства є відокремленою професійною групою, з діяльністю якої суспільство пов'язує подолання злочинних діянь, пошук винних осіб і притягнення їх до відповідальності, захист потерпілих від правопорушення. Слідчі перебувають на передньому краї боротьби зі злочинністю і в безпосередньому контакті з її представниками. Ефективність розслідування передбачає ефективний захист та втілення справедливості у соціальні відносини, забезпечення стабільності суспільного розвитку, задоволення індивідуальних потреб та інтересів.

2. Комунікативний аспект. Як вказує В.Л. Васильєв, у світі є значна група професій за типом “людина—людина”. Це, наприклад, професії лікаря, педагога, судді, продавця тощо. Слідчий також належить до цієї категорії професій¹, тому що спілкування з різними категоріями громадян є одним з основних шляхів отримання інформації. Звідси до слідчих ставляться професійні вимоги входження в контакт, управління психологічним станом інших людей, вміння скеровувати розмову в необхідне русло.

3. Організаційний аспект. Уміння планувати роботу, розподіляти час з метою його ефективного використання має сенс у будь-якій сфері діяльності. Однак планування робочого часу для діяльності слідчого, організація себе та інших на відпрацювання версії, концентрацію зусиль слідчої бригади або

¹ Васильєв В.Л. Юридическая психология: Учебник. — М.: Юрид. лит., 1991. — С. 144—145.

оперативно-слідчої групи є необхідними умовами реалізації повноважень слідчого. Характерною рисою слідчої роботи є також її індивідуальність. Слідчий як головний виконавець провадження у справі особисто виконує переважну більшість різноманітних за характером дій. Організація особистої індивідуальної роботи більш проста справа, ніж, скажімо, організація колективної праці. Виникає необхідність розподілу обов'язків, погодженості та координації дій, налагодження взаємної інформації, злагоди та контролю за виконанням.

Слід пам'ятати, що в провадженні у слідчого одночасно перебувають кілька кримінальних справ, а їх розслідування повинно відбуватися у строки, чітко визначені законом, особливо якщо під вартою перебувають підозрювані. На цій підставі планування та розподіл робочого часу, призначення зустрічей, своєчасне виконання слідчих дій та оформлення документів мають виняткове значення, що зумовлює якісне ведення кількох справ одночасно. Організаційний аспект діяльності слідчого виявляється також у тому, що за характером роботи йому доводиться звертатися до різних установ, посадових осіб, організацій. Органи слідства з метою отримання необхідної інформації можуть давати доручення іншим органам слідства або дізнання, призначати проведення експертиз. Крім того, виконання окремих слідчих дій також вимагає від слідчого організаційних здібностей. Це, наприклад, проведення затримання підозрюваного, організація обшуку, очної ставки, де від якості організації процесу залежить перспектива справи.

Слідчі дії: допит, експеримент, впізнання, огляд та ін. відрізняються за своїм змістом. Виконання кожної з них пов'язано із застосуванням великої кількості різноманітних заходів, напрацьованих слідчою практикою та кримінальною наукою. Одне й те ж завдання можна вирішити різними прийомами та засобами, одну й ту ж обставину встановити різними шляхами. Крім найвищих форм інтелектуальної діяльності професія вимагає від слідчого багато суто технічних та маніпулятивних вмінь та дій: зшити справу, згідно з правилами документознавства, надрукувати текст документа, скласти топографічний план місцевості, виготовити зліпок, зробити фотозйомку. Для професії слідчого важливою рисою має бути подолання опору його діяльності з боку окремих осіб або в деяких випадках навіть макрогруп. Слідчий у пошуках істини у справі нерідко стикається з пасивним або активним опором з боку зацікавлених осіб — учасників процесу. Найбільш зацікавленою особою в такому ході справи є сам правопорушник, його представники, які всіма силами чинять протидію провадження слідства. Успіх слідства містить загрозу життєвим інтересам винної особи, що зумовлює її активність в органі-

зації протистояння слідству. Нерівність у становищі слідчого та названих вище осіб пов'язана також з тим, що останні знають, які обставини справи можна затаїти, щоб пом'якшити свою вину. Водночас слідчий постійно має в своєму розпорядженні неповну інформацію та уявлення про події та факти минулого, що підлягають доказуванню.

Своєрідною рисою розслідування є *необхідність збереження слідчої таємниці*. Процес слідства неминуче пов'язаний з проникненням в особисте життя людей, вивченням минулого устрою життя, сімейних відносин та суто інтимних обставин. Оголошення цих даних здатне вчинити велику шкоду, призвести до компрометації людей та особистої трагедії. Відомо багато випадків, коли злочинці збагачують свій досвід та знання, виношують нові засоби вчинення і приховання злочинів. Але справа не тільки в умінні зберігання таємниці. Необхідно також дотримувати спеціальних вимог конспірації, вмінти зберігати службові секрети, запобігати їх просочуванню за межі того кола осіб, які займаються роботою в цій справі.

Контроль за роботою слідчих підрозділів здійснюється як з боку відомства, в якому зосереджено орган слідства, так і з боку інших правоохоронних структур, зокрема суду і прокуратури. Слід враховувати, що за роботою слідчого здійснюють контроль також інші учасники процесу — свідки, підозрюваний, обвинувачений, що втілюється в здійсненні ними права на ознайомлення з матеріалами справи, заявленні відводу, принесенні скарги на дії слідчого, користуванні правом на захист. Особливою формою контролю за попереднім слідством може стати участь адвоката — професійного юриста, який захищає інтереси однієї зі сторін (потерпілого або підозрюваного). У таких випадках документальні або процесуальні помилки можуть звести нанівець всю роботу слідства.

Відомо, що діяльність слідчих підрозділів перебуває також під контролем громадської думки, населення, працівників преси, які уважно стежать за кінцевими результатами слідства, навіть іноді не враховуючи підсумкової ролі суду. Однак ті цифри, що свідчать про кількість розкритих злочинів, характеризують перш за все ефективність роботи органів слідства, а не суду та прокуратури. І сформована на цій підставі громадська думка про діяльність правоохоронних органів є досить впливовим засобом контролю, тому що тема правопорядку стає предметом обговорення і трудових колективів, і громадських організацій, і політичних партій.

Депутатський запит також є формою контролю за діяльністю слідчих органів. Такий запит подається, коли скоюються досить резонансні злочини, і політична влада зацікавлена у швидкому і якісному їх розслідуванні або є підозра, що слідство не буде об'єктивним.

За скоєння правопорушень *працівники слідства на підставі відомчих статутів та норм чинного законодавства несуть юридичну відповідальність* у повному обсязі, не користуючись ніякими пільгами. Характерним є те, що в разі слідчої або судової помилки заподіюють збитки громадянинові. У цих випадках держава бере на себе обов'язок відшкодування шкоди у повному обсязі незалежно від вини посадових осіб органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду¹.

Необхідно звернути увагу на той факт, що слідча діяльність в Україні здійснюється поза межами підприємництва. Є й приватний охоронний бізнес, але ці структури не мають права на проведення офіційного розслідування. Однак можна сподіватися на те, що зі стабілізацією обстановки у сфері правопорядку, проведенням судово-правової реформи в Україні питання приватної детективної служби постануть у порядку денному роботи Верховної Ради України.

10.4. Адвокатська діяльність

У сучасному суспільстві все більшої актуальності набувають питання забезпечення правового статусу окремих категорій громадян, їх об'єднань або соціальних груп. Особливого звучання ця проблема набула в рік 50-річчя прийняття і проголошення Генеральною Асамблеєю ООН Загальної Декларації прав людини. Процес посилення юридичних гарантій правового становища людини в суспільстві є по суті об'єктивним, тому що свідчить про розвиток соціальної організації, її вдосконаленість, прогресивність. Крім того, визначаючи Україну правовою соціальною державою, ми повинні визнати і забезпечити реальну наявність закріплених на конституційному рівні прав та свобод громадян. Соціальний прогрес, втілення концепції правової держави справді є досить вагомими чинниками, що вимагають вдосконалення сучасної системи юстиції в Україні, підвищення рівня правової захищеності громадян.

Одним із засобів вирішення цієї проблеми, який за можливостями можна назвати універсальним, є інститут адвокатури, що виступає як надійна правова гарантія здійснення захисту прав людини і надання їй правової допомоги.

В цьому випадку, говорячи про здійснення захисту прав, ми не маємо на увазі фізичний захист особи, що є функцією окремих органів держави або приватних охоронних структур, а розуміємо захист за допомогою суто юридичних

¹ Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник. — М.: Юрид. лит., 1991. — С. 144—145.

засобів та процедур, дозволених законом, використання яких потребує від суб'єктів наявності спеціалізованих юридичних знань та навичок роботи.

Говорячи про роль адвокатури, її соціальне значення, слід також згадати про функцію щодо правових установ, правосуддя, яку можна назвати контрольно-стимулюючою. Участь адвоката у різноманітних процесах змушує їх учасників працювати більш якісно, виважено, відповідно до букви і духу закону. Крім іншого, сама наявність інституту адвокатури створює певні можливості для надання широкого кола правових послуг усім верствам населення, особливо тоді, коли без втручання кваліфікованого юриста не обійтись. Професійні асоціації адвокатів виконують життєво важливу функцію з підтримання професійних стандартів юридичної діяльності й етичних норм, на яких вона ґрунтується, а також захищають своїх членів — представників незалежної юридичної професії, від переслідувань, обмежень та різноманітних посягань.

Згідно з чинним законодавством, *адвокатура України — є добровільне професійне громадське об'єднання, покликане сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу*¹.

Розкриваючи основні риси адвокатської роботи як одного з видів практичної юридичної діяльності, необхідно торкнутися питання про види та принципи адвокатської діяльності, порядок набуття та припинення права на адвокатську діяльність, особливості участі адвоката у кримінальному та цивільному процесі, питання етики адвоката, його соціального захисту, відповідальності тощо.

Характерною рисою сучасного стану цього виду діяльності можна назвати значне підвищення престижності серед інших юридичних професій, збільшення корпусу адвокатів. Це пояснюється різними факторами суб'єктивного та об'єктивного походження. Серед останніх слід назвати підвищення ролі права у суспільстві, нагальну потребу участі юристів у вирішенні конкретних ситуацій, що передбачає застосування спеціалізованих юридичних знань у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Досить висока *роль адвокатської роботи в системі економічних відносин*, де виникають проблеми захисту власності, відшкодування збитків, повернення втраченого майна. Це можуть бути ситуації, пов'язані з розподілом спадщини або майна подружжя, приватизацією житла, невиконанням договірних обов'язків адміністрацією підприємства. Таких ситуацій справді виникає досить багато і визначити особисту лінію поведінки без компетент-

¹ Закон України "Про адвокатуру" від 1 лютого 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

ного помічника, який вмів розбиратися у всіх тонкощах господарського або цивільного права, буває неможливо. Так, говорячи про зміст адвокатської роботи, А.Е. Жалінський вказує на те, що виникають нові види юридичних послуг в економічній сфері: розробка установчих документів, реєстрація юридичних осіб, правове супроводження ліцензування, договорів із нерухомістю тощо¹. Як приклад він наводить діяльність колегії адвокатів "Московський юридичний центр". Ця колегія, крім інших послуг, провадить економіко-правовий аналіз використання правових засобів у діяльності підприємств та установ, здійснює правове супроводження аудиту, пропонує методику перевірки фінансового стану контрагентів, надає допомогу в поверненні боргів тощо.

Не менш важливою вбачається *роль адвокатів і в системі політичних стосунків* між окремими організаціями, громадянами та державою, коли виборюється право на існування, захищаються честь, гідність, повертається чесне ім'я людині тощо. І знову виникає потреба участі спеціаліста, який забезпечить інтерес громадянина або організації в ході здійснення юридичних процедур, складання документів, свідчення фактів тощо. Такого спеціаліста, який у разі необхідності зможе сам виступити від імені свого підзахисного: зробити офіційну заяву, висунути вимогу, поставити запитання, надати необхідні докази, подавати документи.

Говорячи про престижність та авторитет адвокатів у суспільстві, слід звернутися до прикладу західних країн, де вживається такий термін "сімейний адвокат", що, на жаль, не можуть дозволити собі громадяни нашої держави. Сама наявність постійного помічника з правових питань сім'ї свідчить про значну поширеність представників цієї професії в розвинутих демократичних країнах. Розвиток демократії, права, правової культури, розширення правових знань по суті є невід'ємними процесами у справі формування правової держави.

Адвокатська діяльність як окремих видів юридичної практичної діяльності має спільні риси з іншими видами, а також певні особливості, які можна спостерігати у формах або принципах її здійснення. З цією метою необхідно звернутися до Закону України "Про адвокатуру", де в статті 5 вказано на *основні види юридичної допомоги*, які може здійснювати адвокат:

- давати консультації та роз'яснення з юридичних питань;
- надавати усні та письмові довідки щодо законодавства, тлумачити громадянам зміст окремих юридичних слів та формул;
- складати за дорученням своїх клієнтів скарги та інші документи, що мають правове значення для справи;

¹ Жалінский А.Э. Профессиональная деятельность юриста. — М.: БЕК, 1997. — С. 252.

- здійснювати також представництво в суді або інших органах держави шляхом особистої присутності;
- надавати юридичну допомогу підприємствам, організаціям, установам у питаннях правового забезпечення їхньої діяльності, допомагати в організації підприємництва, підтриманні господарських зв'язків у межах країни та за її кордонами;
- виконують свої обов'язки із захисту та представництва інтересів у процесі дізнання та попереднього слідства¹. Зазначений вище перелік не є вичерпним, і закон передбачає здійснення інших видів правової допомоги, які неможливо передбачити в повному обсязі у нормах статті. Їх перелік цілком залежатиме від ситуації, що склалася, а також від інтересу та потреб клієнта. Вичерпний перелік значною мірою обмежував би потенціал юриста у питаннях правової допомоги.

З погляду організаційної структури юристи можуть здійснювати адвокатську діяльність індивідуально шляхом створення адвокатського бюро та колективно шляхом об'єднання з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори відповідно до Закону України "Про адвокатуру".

Проте незалежно від організаційної форми, яку було обрано для здійснення професійної діяльності, вся адвокатська робота базується на певній системі принципів, що висвітлюють порядок організації об'єднань, способи їх діяльності, характеризують моральні критерії оцінки адвокатської роботи.

Серед таких принципів перш за все слід назвати²:

- верховенство закону,
- добровільність,
- незалежність,
- самоврядування,
- демократизм,
- колегіальність,
- гуманізм,
- гласність,
- конфіденційність.

¹ Закон України "Про адвокатуру" від 1 лютого 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

² Там само. — Ст. 4.

Окремо Закон "Про адвокатуру" закріплює норму, яка стосується гарантій адвокатської діяльності. Зокрема, законодавчо встановлено, що професійні права, честь і гідність адвоката охороняються законом; забороняється будь-яке втручання в адвокатську діяльність, вимагання від адвоката, його помічника, посадових осіб і технічних працівників адвокатських об'єднань відомостей, що становлять адвокатську таємницю. З цих питань вони також не можуть допитуватись як свідки. Документи, пов'язані з виконанням адвокатом доручення, не підлягають оглядові, розголошенню чи вилученню без згоди адвоката. Забороняється прослуховування телефонних розмов адвокатів у зв'язку з оперативно-розшуковими заходами без санкції органів прокуратури. Не допускається офіційне негативне реагування з боку правоохоронних органів (дізнання, слідства, суду) на правову позицію адвоката у справі.

Адвокату гарантується рівність прав з іншими учасниками процесу. Кримінальну справу проти адвоката можуть порушити тільки Генеральний прокурор України, його заступники, прокурори Автономної Республіки Крим, області, міста Києва. Адвоката не можна притягнути до кримінальної, матеріальної та іншої відповідальності або погрожувати її застосуванням у зв'язку з наданням юридичної допомоги громадянам та організаціям.

Особливий інтерес у питанні загальної характеристики адвокатської діяльності становить роль адвоката у кримінальному та цивільному процесах, де найчастіше виникають гостроконфліктні ситуації, суперечності, змінюються долі людей тощо.

Згідно зі статтею 29 Конституції України, кожний затриманий має право знати мотиви затримання, отримати роз'яснення його прав відповідно до ситуації, захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Більш детально питання організації захисту за участю адвоката регламентуються Кримінально-процесуальним кодексом України. Взагалі в кримінальному процесі є й інші учасники крім затриманого. Це — підозрюваний, обвинувачений, підсудний, потерпілий, цивільний позивач та цивільний відповідач. Усі учасники процесу мають право на захист своїх законних інтересів. Однак в юридичних питаннях судочинства, організації захисту вони, як правило, не мають досвіду, тому значна роль у відстоюванні їх прав та законних інтересів належить юристам-адвокатам.

Участь у справі захисника, насамперед адвоката, є однією з найважливіших гарантій права на захист. Згідно зі статтею 48 КПК України захисник зобов'язаний використовувати усі зазначені в законі засоби і способи для з'ясування обставин, що виправдовують обвинуваченого (підозрюваного) або пом'якшують його відповідальність, і надавати обвинуваченому (підозрюваному) необхідну юридичну допомогу. Захисник допускається до участі у

справі з моменту пред'явлення обвинувачення, а в разі затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, або застосування до неї запобіжного заходу у вигляді взяття під варту до пред'явлення обвинувачення — з моменту оголошення їй протоколу затримання або постанови про застосування цього запобіжного заходу, але не пізніше 24 годин після затримання. Коли попереднє розслідування не провадилося, захисник допускається до участі у справі після віддання обвинуваченого до суду.

Захисників запрошують самі підозрювані, обвинувачені чи підсудні, а їх законні представники, родичі або інші особи — тільки за їх дорученням або на їх прохання. Один адвокат замінюється іншим лише на клопотання або зі згоди підозрюваного, обвинуваченого, підсудного. У тих випадках, коли участь захисника, якого обрав обвинувачений (підозрюваний), є неможливою, орган дізнання, слідчий, суддя вправі запропонувати йому запросити іншого захисника або призначити останнього через колегію адвокатів.

Закон передбачає низку випадків *обов'язкової участі захисника у справі*: а) з моменту затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, або застосування до неї запобіжного заходу у вигляді взяття під варту до пред'явлення обвинувачення, але не пізніше 24 годин з моменту затримання — у справах про злочин неповнолітніх; німих, глухих, сліпих та інших осіб, які внаслідок своїх фізичних або психічних вад не можуть самостійно здійснювати своє право на захист; осіб, які не володіють мовою, якою ведеться судочинство; б) у судовому засіданні при суперечностях між інтересами підсудних, коли хоча б один із них має захисника; коли в судовому розгляді справи бере участь прокурор, а також громадський обвинувач за відсутності громадського захисника тощо.

Дуже важливою у захисті прав та законних інтересів обвинуваченого є участь захисника на заключному етапі попереднього слідства (ст. 218—222 КПК). При ознайомленні з усіма його матеріалами захисник має право: робити виписки, мати побачення з обвинуваченим наодинці, роз'яснювати йому зміст обвинувачення, обговорювати питання про заявлення клопотань, подавати докази, заявляти відводи, оскаржувати дії і рішення особи, що провадить дізнання, слідчого, прокурора (ст. 219 КПК). Ознайомившись з матеріалами справи, захисник, як і обвинувачений, має право порушити клопотання про доповнення попереднього слідства чи дізнання, про зміну кваліфікації злочину, про закриття справи.

Не менш важливою частиною участі захисника-адвоката є його усні пояснення в суді касаційної інстанції. Критично аналізуючи вирок, докази, на яких він ґрунтується, адвокат коротко, чітко і ясно викладає сутність касаційної скарги. Зосереджуючись на одному чи кількох найважливіших з погляду захисту моментах, адвокат прагне переконати суд у наявності

підстав для скасування або зміни вироку в бік поліпшення становища підзахисного.

Також відповідальним та характерним для адвокатської діяльності є участь як правозахисника та представника в цивільному процесі, що регламентується нормами цивільно-процесуального права України.

Законодавство України покладає на адвоката виконання в цивільному процесі подвійних функцій. Відповідно до статті 6 Закону України "Про адвокатуру" і глави 12 (ст. 110—117) ЦПК України адвокати в цивільному процесі виконують одночасно функції правозаступництва й представництва і є суб'єктами, котрі здійснюють представництво сторін і третіх осіб у суді (ст. 112) і мають статус осіб, які беруть участь у справі (ст. 98). Отже, участь адвоката в цивільному процесі України полягає у здійсненні ним представництва і захисті суб'єктивних майнових і особистих немайнових прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб (громадян і юридичних осіб) та в сприянні суду у всебічному, повному й об'єктивному з'ясуванні дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін. У процесуальному представництві адвоката поєднуються два види правовідносин — між адвокатом і особою, інтереси якої він представляє, між адвокатом і судом у цивільному процесі, які врегульовуються різними галузями права.

Правовідносини між адвокатом і довірительом (стороною, третьою особою та ін.) мають матеріально-правовий і процесуально-правовий характер. Матеріально-правові правовідносини ґрунтуються на договорі доручення. Процесуально-правові зв'язки виникають з приводу оформлення і визначення обсягу повноважень представника в цивільному процесі.

Правові відносини між адвокатом і судом у цивільному судочинстві врегульовано нормами цивільного процесуального права (ст. 110—117 ЦПК) і є цивільними процесуально-правовими. Процесуальне представництво є найбільш поширеним у цивільному судочинстві України. При здійсненні професійної діяльності адвокату надано право представляти і захищати права та інтереси громадян і юридичних осіб за їх дорученням в усіх судових органах та всіх стадіях цивільного судочинства. Для ведення справи в суді адвокат повинен мати повноваження, підтвержене ордером юридичної консультації (п. 4 ст. 113 ЦПК). Повноваження дають адвокату право на вчинення від імені особи, яку він представляє, усіх процесуальних дій, крім таких: передачі справи до товариського чи третейського суду, повної або часткової відмови від позовних вимог, погодження з позовом, зміни предмета позову, укладення мирової угоди, передачі повноважень іншій особі (передоручення), оскарження рішення суду, подання виконавчого листа до стягнення, одержання присудженого майна або грошей. Повноваження адвоката на вчинення кожної із зазначених дій мають бути спеціально обумовлені у видано-

му йому дорученні (ст. 115 ЦПК). Адвокат, що займається адвокатською діяльністю індивідуально, набуває повноважень після подання судового доручення, виданого довірительом, а також свідоцтва атестаційної комісії про право на заняття адвокатською діяльністю.

Серед усіх питань привертають увагу питання соціального захисту адвокатів. Виходячи з того, що адвокатура є громадським об'єднанням, проблема соціального забезпечення представників адвокатури набуває особливого звучання. Від того, як професійне об'єднання юристів зможе належним чином захищати своїх колег від різноманітних соціальних негараздів, надавати їм необхідну допомогу (особливо у зв'язку з виконанням свого професійного обов'язку), залежатимуть якість та ефективність юридичних послуг для громадян, ефективність захисту інтересів окремо взятої особи.

Згідно із Законом "Про адвокатуру", адвокати користуються правом на відпустку та на всі види допомоги за державним соціальним страхуванням. Щодо розміру внесків на нього, то адвокат сплачує їх на рівні осіб, які займаються діяльністю, заснованою на особистій власності фізичної особи та виключно на праці. Допомогу, пенсії адвокатам призначають і виплачують відповідно до законодавства про соціальне страхування і соціальне забезпечення. Слід зазначити, що адвокати — члени Спілки адвокатів України на відміну від решти адвокатів, що не є членами Спілки, користуються низкою пільг. Так, у 1992 р. рішенням Правління Спілки затверджено Положення про Фонд соціального захисту адвокатів України. Цей Фонд є центром з акумуляції коштів, спрямованих для соціального захисту членів Спілки, що є членами Фонду.

Основні завдання Фонду такі: збирання і накопичення внесків; виплата різних видів допомог, організація санаторно-курортного лікування і відпочинку членів Фонду та їх сімей; фінансування навчання членів Фонду; забезпечення розширеного відтворення засобів Фонду на основі принципів самофінансування; міжнародне співробітництво з проблем, пов'язаних із соціальним захистом адвокатів; організація страхування адвокатського ризику; надання стипендій дітям членів Фонду — студентам юридичних ВНЗ; кредитування членів Фонду для професійної роботи, оренди приміщень, надання довгострокових позик на пільгових умовах тощо. Майно Фонду складається із засобів як у грошовій формі, так і в іншій матеріальній формі, що надходять від засновників, спонсорів, членських внесків, засобів від діяльності Фонду, інших надходжень. Членом Фонду може бути лише член Спілки адвокатів України, який звернувся із заявою про вступ до Фонду і бере участь своїми членськими внесками у формуванні його майна, виконує інші обов'язки, передбачені Положенням про Фонд.

Щодо права на здійснення адвокатської діяльності необхідно розглянути два моменти — умови набуття та умови припинення права на здійснення адвокатської діяльності.

Адвокатом, за Законом "Про адвокатуру", може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи за спеціальністю юриста або помічника адвоката не менше двох років, котрий склав кваліфікаційні іспити, одержав свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та прийняв Присягу адвоката України. Він не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, національної безпеки, державного управління. Адвокатом не може бути й особа, яка має судимість.

Для визначення рівня професійних знань осіб, які мають намір займатися адвокатською діяльністю, створюють (у Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі) кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури, положення про які затверджено Указом Президента України від 5 травня 1993 р.¹ Ці комісії діють у складі двох палат — атестаційної та дисциплінарної. Атестаційна палата має у складі 11 членів: до неї входять чотири адвокати, чотири судді та по одному представнику від Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних Київської та Севастопольської міських Рад народних депутатів і відповідних управлінь юстиції, а також відділення Спілки адвокатів України.

Атестаційна палата розглядає заяви з доданими до неї документами осіб, які виявили бажання займатися адвокатською діяльністю, приймає кваліфікаційні іспити, ухвалює рішення про видачу або відмову у видачі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю.

Особа, яка має бажання займатися адвокатською діяльністю, подає до атестаційної палати заяву, нотаріально засвідчену копію диплома про вищу юридичну освіту, документ, що підтверджує стаж роботи за спеціальністю юриста або помічника адвоката не менше двох років. Подані документи розглядаються палатою протягом одного місяця з дня надходження.

Кваліфікаційні іспити включають відповіді на усні запитання з різних галузей права, вирішення практичних завдань, співбесіди тощо. Програми цих іспитів розробляє і затверджує Вища кваліфікаційна комісія адвокатури. Особа, яка не склала кваліфікаційні іспити, має право складати їх повторно через рік. Рішення щодо видачі свідоцтва про право на заняття адво-

¹ Указ Президента України "Про Положення про кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури та Положення про Вищу кваліфікаційну комісію адвокатури" від 5 травня 1993 р. № 155/93.

катською діяльністю або про відмову у його видачі приймається відкритим голосуванням, більшістю голосів від загальної кількості членів палати.

Питання припинення права на заняття адвокатською діяльністю врегульовано статтею 17 Закону України “Про адвокатуру”, в якій дається кінцевий перелік випадків, що вважаються правоприпиняючими фактами. На цій підставі *адвокатська діяльність може бути припинена* рішенням кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури у випадках¹:

- засудження адвоката за вчинення злочину — після набрання вироком законної сили;
- обмеження судом дієздатності або визнання адвоката недієздатним;
- втрати громадянства;
- грубого порушення вимог Закону “Про адвокатуру” та інших актів законодавства України, які регулюють діяльність адвокатури, Присяги адвоката України.

Незважаючи на те, що діяльність адвоката порівнюють з роботою незалежного професіонала — представника громадського об’єднання, його дії контролюються різноманітними інстанціями крізь призму законності та виконання статутних вимог.

З одного боку, має місце конфіденційність у роботі з інформацією відносно клієнта, а з іншого — гласність і публічність у стосунках з посадовими особами, установами та організаціями, що зумовлює наявність зовнішнього контролю за межами спілки, колегії, контори, фірми, в якій працює адвокат. Таким чином, можна говорити про здійснення зовнішнього контролю за діяльністю адвоката з боку прокуратури, суду, органів слідства, дізнання, з боку самого клієнта, з якими укладено угоду про надання юридичної допомоги.

Негативними наслідками такого контролю у випадках здійснення адвокатом правопорушення може бути притягнення його до юридичної відповідальності. Йдеться перш за все про відповідальність за порушення, яке було скоєно у зв’язку з реалізацією адвокатом функціональних повноважень. Таке порушення, якщо воно не містить ознак злочину чи адміністративного проступку, можна прирівняти до дисциплінарного, за що накладається й відповідна міра стягнення.

Дисциплінарні порушення є найбільш поширеними в практичній діяльності адвокатів щодо інших видів правопорушень, а дисциплінарна відповідальність

¹ Стаття 17 Закону України “Про адвокатуру” від 1 лютого 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 4.

дальність щодо кримінальної та адміністративної — найменш значущою для правопорушника. Адвоката до дисциплінарної відповідальності притягують у результаті здійснення дисциплінарного провадження, яке передбачає виконання цілої низки дій та процедур згідно з вимогами правозастосовного процесу.

Дисциплінарне провадження проти адвокатів здійснюється дисциплінарною палатою, яка, як уже зазначалося, створюється при кваліфікаційно-дисциплінарних комісіях у складі дев’яти членів: п’яти адвокатів, двох суддів, по одному представнику від управління юстиції, Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласної, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій, відділення Спілки адвокатів України.

Дисциплінарна палата розглядає скарги громадян, а також окремі ухвали суддів, постанови, подання слідчих органів, заяви адвокатських об’єднань, підприємств, установ, організацій на дії адвокатів; вирішує питання про притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності та розглядає порушені з цих питань справи.

До адвоката можуть бути застосовані такі дисциплінарні стягнення: попередження; зупинення дії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю на строк до одного року, анулювання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю.

При накладенні стягнення враховують характер порушення та його наслідки, серйозність проступку, особу адвоката, ступінь його вини. Питання про дисциплінарну відповідальність адвоката як члена адвокатського об’єднання регулюється також статутом адвокатури. Адвокат може бути підданий дисциплінарному стягненню не пізніше одного місяця з дня виявлення проступку, і на нього не може бути накладене стягнення пізніше від шести місяців з моменту скоєння проступку.

Право порушити дисциплінарне провадження належить голові дисциплінарної палати, який попередньо розглядає матеріали, що стосуються підстав притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності, ознайомлює його з їх змістом і вимагає письмового пояснення. До початку розгляду справи може бути проведена додаткова перевірка підстав притягнення, яку голова доручає одному з членів дисциплінарної палати.

Дисциплінарна справа має бути розглянута у місячний строк. Під час її розгляду участь адвоката, що притягується, є обов’язковою. Під час засідання він вправі у будь-який момент заявляти клопотання і давати додаткові пояснення. За розсудом дисциплінарної палати можуть бути заслухані інші особи, запрошені з ініціативи як адвоката, так і палати, оголошені документи і досліджені інші матеріали, що є в справі, а також додатково подані.

Рішення виносять у відсутності адвоката, відносно якого порушено дисциплінарну справу. Рішення про накладання дисциплінарного стягнення

може бути оскаржено протягом трьох місяців до Вищої кваліфікаційної комісії або в судовому порядку. Якщо протягом року з дня накладання дисциплінарного стягнення адвоката не буде піддано новому, він вважається таким, що не піддавався заходу впливу.

Через шість місяців з дня накладення стягнення Дисциплінарна палата може зняти його достроково у разі бездоганної поведінки адвоката і сумлінного ставлення до виконання обов'язків.

10.5. Нотаріальна діяльність

Notarius (notarius) — слово іншомовного походження, яке в дослівному перекладі з лат. означає писар, секретар. У сучасному розумінні нотаріус — це службова особа, яка засвідчує, оформляє різні юридичні акти (договори, заповіти, довіреності тощо)¹. Однак обмежене визначення не дає можливості скласти повне уявлення про роботу всієї системи органів нотаріату, прирівняних до них органів, а отже, про окремий напрям юридичної роботи, який визначається як нотаріальна діяльність.

Поряд із прокурорською, суддівською, слідчою нотаріальна діяльність є необхідним елементом, невід'ємною частиною в ланцюжку юридичних дій та процедур, що здійснюються системно у всіх напрямках правової практики. Слід зазначити, що в науковій літературі діяльність нотаріату висвітлюється обмежено. З боку законодавчої влади приділяється мало уваги, хоч і з об'єктивних причин. Немає конкретизуючих вказівок щодо нотаріусів і в системі міжнародно-правових актів. Але це зовсім не свідчить про другорядну роль нотаріату в системі юридичних установ та у сфері здійснення юридичної практики.

Іноді нотаріальну діяльність називають за її змістом засвідчувальною діяльністю, що справді розкриває її функціональне призначення та сутність як окремого виду юридичної роботи. І, говорячи про значення засвідчувальної діяльності, слід згадати, що повсякденна потреба в ній зумовила надання права на здійснення нотаріальних дій іншим органам та посадовим особам, які не входять до системи органів нотаріату. Своєчасне вирішення життєвих ситуацій передбачає невідкладність здійснення нотаріальних дій, без чого органи та установи не можуть прийняти до свого провадження справу, а отже, інтерес громадянина залишається незадоволеним, виникають перепони на шляху реалізації суб'єктивного права. В реальному житті це виявляється у ситуаціях, коли є потреба звернутися із заявою до органу або установи, всту-

¹ Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. — К., 1974. — С. 471.

пити у договірні правовідносини з іншою особою і підтвердити їх офіційно у законному порядку, довести шляхом нотаріального засвідчення компетентним органом держави свій соціальний стан або правовий статус із метою захисту інтересів, реалізації потреб.

У цілому таких ситуацій виникає безліч, коли складається нагальна потреба підтвердити на офіційному рівні достовірність фактів, документів, без чого вирішення тієї чи іншої справи не уявляється можливим. Специфіка таких ситуацій полягає в тому, що сам орган, у провадженні якого перебуває справа, або фізична особа, що вчиняє правовий вчинок, не можуть самі здійснювати посвідчення. Це суперечить принципу об'єктивної істини. Наприклад, спадкодавець не повинен посвідчувати сам своє волевиявлення відносно розподілу майна між спадкоємцями, а сторони договору купівлі-продажу автомобіля не повинні самі посвідчувати достовірність угоди під час реєстрації його в органах ДАІ. Такий розподіл функцій між різними органами сприяє дотриманню законності та забезпеченню достовірності у здійсненні багатьох правових вчинків.

Таким чином, *нотаріальна діяльність забезпечує виконання засвідчувальної та контрольної-реєстраційної функції під час вирішення юридичних справ*. Крім того, у ході здійснення своїх функціональних повноважень органи нотаріату покликані зміцнювати режим законності в країні, сприяти підвищенню рівня правопорядку, охороняти відносини власності, створювати умови для всебічної реалізації прав, законних інтересів громадян, а також попереджувати факти скоєння правопорушень. Завдання нотаріусів полягають не в тому, щоб перевіряти підстави здійснення тих чи інших цивільно-правових угод або законність підстави видачі документів громадянину іншим органом. Їх завдання — перевірка справжності документів, фактів, дій, засвідчення їх реальності та надання їм юридичної сили.

Основні завдання зі здійснення нотаріальної діяльності покладено на нотаріат, під яким розуміють систему органів та посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законодавством, з метою надання їм юридичної вірогідності. Посадових осіб нотаріату називають нотаріусами, а їх дії — нотаріальними. На сучасному етапі в системі органів нотаріату відбулися певні зміни, зумовлені прийняттям у 1994 р. закону України "Про нотаріат" та визнанням права на існування приватних нотаріальних контор. Однак такі організаційні зміни зовсім не вплинули на зміст та призначення нотаріальної діяльності, на умови та порядок вчинення нотаріальних дій, за винятком окремих нормативних положень відомчого походження, які передбачили новизну в системі документообігу тощо. Наявність приватних нотаріальних контор зовсім не передбачає, що вони пра-

цюють кожна на свій лад та виключно на свій інтерес з припущенням різноманітних відхилень у роботі. Приватне в юридичній діяльності не повинно асоціюватися з протиправним. Інакше в такому разі під сумнів можна поставити й діяльність адвокатури, яка має недержавний характер.

Зрозуміло, що на початковому етапі на хвилі поширення приватної ідеології деякі нечесні підприємці встигли втрутитись і в цю сферу, де мають панувати лише закон та справедливість. Але згодом ситуація поступово зазнала змін на краще, про що свідчать статистичні дані про зменшення кількості приватних нотаріальних контор та факти анулювання свідоцтв на право заняття цим видом діяльності. Таким чином, на сьогодні в Україні констатувати наявність двох основних форм здійснення нотаріальної діяльності — державної та приватної. Є навіть підстави говорити про конкуренцію у їх діяльності, яка виявляється в оволодінні ринком правових послуг.

При цьому, незважаючи на відмінності у походженні, і державні, і приватні нотаріальні контори здійснюють діяльність на підставі єдиних нормативів щодо порядку вчинення нотаріальних дій та взаємодії з іншими органами, організаціями та установами. Основним документом, що регулює діяльність нотаріату, є Закон України “Про нотаріат”. Але в цьому ж законі визначається, що нотаріуси та інші посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії, у своїй діяльності керуються також постановами Верховної Ради України, указами і розпорядженнями Президента України, наказами міністра юстиції України, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а на території Республіки Крим — законодавством Автономної Республіки Крим. Характерним є те, що Закон України “Про нотаріат” містить також посилання на норми системи міжнародного права, міждержавних угод, які можуть визначити перелік питань, також вирішуваних нотаріусами в межах їхньої компетенції. У зв’язку з цим слід зазначити, що право створення нормативної бази діяльності нотаріату України належить як центральним, так і місцевим органам державної влади, хоча не всі з назованих вище активно використовують це право.

Одна з ознак юридичної практичної діяльності — *чітка правова регламентація* — цілком стосується кожного з її видів, у тому числі нотаріальної діяльності. Робота з документами взагалі передбачає абсолютну увагу, точність ведення обліку, належний режим зберігання, порядок підготовки, затвердження, проходження по інстанціях, а також виконання системи вимог щодо структури, мови, реквізитів, порядку використання технічних засобів, бланків тощо.

Тому, говорячи про роботу нотаріуса, який працює в основному з документами, слід говорити про об’єктивну необхідність нормативної регламентації такої роботи.

Унікаючи питання про систему органів нотаріату, їх підпорядкування, що є предметом вивчення іншої юридичної дисципліни, зупинимося на характеристиці змісту нотаріальної діяльності, який у такому розумінні слід розкрити крізь призму вчинення нотаріальних дій. У цьому разі необхідно зазначити певну відмінність в обсязі компетенцій між державним нотаріатом, приватними нотаріусами та іншими органами і посадовими особами, уповноваженими на вчинення нотаріальних дій, що певною мірою характеризує і зміст роботи. Тому візьмемо за основу компетенцію державного нотаріату, який є більш значущим суб’єктом у здійсненні саме цього виду діяльності, чий обсяг повноважень найбільш змістовний. У Законі України “Про нотаріат” подано конкретний *перелік нотаріальних дій*, що можуть вчинятися державними нотаріусами¹:

- посвідчення угод (договорів, заповітів, доручень, шлюбних контрактів та ін.);
- вжиття заходів щодо охорони спадкового майна;
- видача свідоцтва про право на спадщину;
- видача свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя;
- видача свідоцтва про придбання жилих будинків з прилюдних торгів;
- видача дублікатів документів, що зберігаються у справах нотаріальної контори;
- накладення заборони на відчуження жилого будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна;
- засвідчення правильності копій документів і виписок з них;
- засвідчення правильності перекладу документів з однієї мови на іншу;
- посвідчення факту, що громадянин є живим;
- посвідчення факту перебування громадянина в певному місці;
- посвідчення тотожності громадянина з особою, зображеною на фотокартці;
- посвідчення часу пред’явлення документів;
- передача заяв фізичних і юридичних осіб іншим фізичним і юридичним особам;
- прийняття у депозит грошових сум та цінних паперів;
- вчинення виконавчих написів;
- вчинення протестів векселів;

¹ Стаття 34 Закону України “Про нотаріат” від 23 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.

- пред'явлення чеків до платежу і посвідчення неоплати чеків;
- вчинення морських протестів;
- прийняття на зберігання документів.

Цей перелік значно скорочується, якщо в законі йдеться про компетенції недержавних нотаріусів або інших суб'єктів. Вище було зазначено, що право на вчинення нотаріальних або прирівняних до них дій належить не тільки юристам-фахівцям, які працюють в органах нотаріату, а й іншим особам та установам. До них відносять¹:

- посадових осіб виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад народних депутатів;
- консульські установи України;
- головних лікарів, їх заступників по медичній частині, чергових лікарів, капітанів суден, начальників експедицій, начальники госпіталів та установ і закладів, начальники місць позбавлення волі.

Такий розширений перелік суб'єктів, уповноважених на вчинення нотаріальних дій, не характеризує нотаріальну діяльність у цілому. Її характерною рисою залишається здійснення повноважень лише на професійній основі, що не виключає визнання окремих винятків із загального правила.

Професіоналізм, спеціалізація правових знань, досвід, відповідність кваліфікаційним нормативам, володіння системою морально-етичних норм — все це вимоги особистого та професійного характеру, дотримання яких дає можливість стверджувати про високий рівень правового обслуговування населення.

Продовжуючи аналіз, зупинимось на психологічному аспекті характеристики нотаріальної діяльності. Наприклад, М.В. Коваль стверджує, що насамперед у психологічній характеристиці професійної діяльності нотаріуса слід виділити такі сторони²:

- пізнавальну, як аналог пошукової діяльності, що полягає в професійному дослідженні наданих нотаріусу документів;
- комунікативну, яка полягає в організації психологічного контакту з громадянами, що звертаються за допомогою до нотаріуса;

¹ Статті 37, 40 Закону України "Про нотаріат" від 23 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39.

² Коваль Н.В. Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект): Курс лекций. — Донецк: Центр подготовки абитуриентов, 1988. — С. 3—4.

- засвідчувальну, яка полягає в досягненні основної професійної мети, прийнятті рішення про необхідність підтвердження факту, документа тощо.

Принцип професіоналізму у здійсненні юридичної діяльності ставить певну систему вимог до особистості нотаріуса. Закон передбачає, що нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту і пройшов стажування протягом шести місяців, склав кваліфікаційний іспит та одержав свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю. Крім цих вимог, є й певні обмеження. Наприклад, не може бути нотаріусом особа, яка має судимість. Нотаріус не може перебувати у штаті інших державних, приватних та громадських підприємств та організацій, займатися підприємницькою діяльністю, виконувати іншу оплачувану роботу, крім складання проектів угод і заяв, виготовлення копій документів та виписок з них, а також роз'яснення і консультування правового характеру¹.

Принцип професіоналізму також зумовив функціонування в органах нотаріату кваліфікаційних комісій, які за аналогією до кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури покликані визначити рівень професійної підготовки осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю.

До кандидата на заняття нотаріальною діяльністю ставлять вимоги щодо знання цивільного, сімейного, житлового законодавства, знання видів документів, уміння розпізнавати дійсні документи, відрізняти їх від підробних або прострочених, чітке знання переліку необхідних реквізитів на них, уміння складати самому окремі види правових документів тощо.

Не менш важлива система вимог етичного характеру, що ставляться до всіх працівників юридичної сфери і походять з вимог соціальної моралі або ґрунтуються на деонтологічних нормах міжнародного права. Частина таких вимог має безпосереднє відношення до нотаріусів і у зв'язку з цим закріплена в статтях нормативно-правових актів. Наприклад, у статті 6 Закону "Про нотаріат" міститься *текст присяги нотаріуса*, яку складає особа, що вперше отримала право на заняття нотаріальною діяльністю:

"Урочисто присягаю виконувати обов'язки нотаріуса чесно і сумлінно, згідно з законом і совістю, поважати права і законні інтереси громадян і організацій, зберігати професійну таємницю, скрізь і завжди берегти чистоту високого звання нотаріуса"².

Також у Законі міститься вимога додержання таємниці. Відомості, що стали відомі у справі, не розголошуються нотаріусом. Також таємницю ста-

¹ Статті 3, 4 Закону України "Про нотаріат" від 23 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.

² Там само. — Ст. 6.

новлять відомості про вчинення особою тих чи інших юридично значущих дій, за посвідченням яких особа звернулася в нотаріат. Їх розголошення може кваліфікуватись як правопорушення, і якщо для громадянина, установи або організації настали шкідливі наслідки, то посадову особу можна притягнути до юридичної відповідальності шляхом анулювання свідоцтв про право на заняття нотаріальною діяльністю.

Як обмеження в праві вчинення нотаріальних дій розглядають ситуації в законі, коли за правовою допомогою до нотаріуса можуть звернутися його родичі, співробітники по нотаріальній конторі, коли нотаріус або посадова особа бажають вчинити нотаріальну дію на своє ім'я і від свого імені, від імені свого органу.

Такі дії визнають як аморальними, так і протизаконними, що зумовлює їх ненадійність.

Крім зазначеного вище слід звернутися до *обов'язків нотаріуса*, де також містяться важливі моральні приписи: нотаріус зобов'язаний сприяти громадянам, організаціям, установам у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про можливі наслідки нотаріальних дій, щоб юридична необхідність не могла бути використана їм на шкоду¹.

Припинення права на здійснення нотаріальних дій безпосередньо пов'язане з остаточним переліком умов, визначених у законі, настання яких позбавляє юриста свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю. До таких умов належать²:

- 1) власна ініціатива нотаріуса;
- 2) подання управління юстиції Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій у випадках:
 - а) втрати громадянства України або виїзду за межі України на постійне проживання;
 - б) винесення щодо нотаріуса обвинувального вироку суду, який набрав чинності;
 - в) винесення ухвали про застосування щодо нотаріуса примусових заходів медичного характеру, що набрала законної сили;
 - г) винесення постанови про припинення кримінальної справи щодо нотаріуса з nereабілітуючих підстав;

¹ Статті 3, 4 Закону України "Про нотаріат" // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 5.

² Стаття 12 Закону України "Про нотаріат" від 23 вересня 1993 р. // Там само. — Ст. 383.

д) винесення рішення суду, що набрало законної сили, про обмеження дієздатності особи, яка виконує обов'язки нотаріуса, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, оголошення її померлою;

е) неодноразового порушення нотаріусом чинного законодавства при вчиненні нотаріальних дій або грубого порушення закону, яке завдало шкоди інтересам держави, підприємств, установ, організацій, громадян;

є) невідповідності нотаріуса займаній посаді внаслідок стану здоров'я, що перешкоджає нотаріальній діяльності;

ж) порушення нотаріусом вимог, передбачених частиною другою статті 3, частиною першою статті 8 та статтею 9.

Крім того, що органи нотаріату здійснюють певні контрольні функції за значною кількістю правових відносин згідно з обсягом своїх повноважень, їхня діяльність також підлягає контролю, який можна поділити на два види, — відомчий та зовнішній (позавідомчий). Обидва види мають на меті здійснення контролю за законністю діяльності, ефективністю та якістю роботи, за рівнем професіоналізму працівників, за досконалістю організаційної структури тощо. Якщо зовнішній контроль здійснюється з боку органів прокуратури, суду або органів дізнання та попереднього слідства, то внутрішньосистемний контроль тими органами, які здійснюють керівництво роботою нотаріальних контор, а також Вищою кваліфікаційною комісією нотаріату при Міністерстві юстиції України та кваліфікаційними комісіями при територіальних управліннях юстиції Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

10.6. Юридична консультативна діяльність

Мабуть, жоден з описаних вище видів практичної юридичної діяльності не пов'язаний так тісно з господарсько-виробничими відносинами, як діяльність юридичного консультанта на підприємстві. Але було б несправедливим обмежити сферу діяльності юрисконсультів лише підприємствами. Їхньої допомоги потребують і установи, і організації, і громадські об'єднання, і приватні фірми, і міждержавні асоціації тощо. Така практика, що передбачає використання у виробничій сфері юридичного консультанта, склалася вже досить давно, тому що виправдана ефективністю, яку може дістати те чи інше підприємство або установа від використання професійних юридичних знань.

Сфери підприємства, господарської діяльності дуже тісно пов'язані з їх нормативним регулюванням, і особливо в тій частині, яка передбачає опе-

рації з фінансами або матеріальними ресурсами. І виходячи з того, що нормативне впорядкування цих сфер шляхом правотворчої діяльності дуже активно продовжується у всіх країнах СНД, займатися підприємництвом або здійснювати господарювання в Україні та за її межами стає просто неможливо без участі кваліфікованого юриста-фахівця.

Консультант у перекладі з лат. означає радник, тобто фахівець, службовим обов'язком якого є давати поради, висновки з питань його спеціальності. Таким чином, *юридична консультативна діяльність — це професійна діяльність юристів, — фахівців з різних галузей права, основною функцією яких є правове забезпечення різноманітних форм та методів діяльності тієї організаційної структури, яка користується правовими послугами юрисконсульта*. Виходячи із завдань, які вирішуються в межах господарської діяльності підприємства або установи, перед юрисконсультом постають конкретні завдання та цілі, що зумовлюють його спеціальний статус та обсяг посадових обов'язків.

Слід зауважити, що в системі народного господарства будь-якої країни, незалежно від її політичної або економічної спрямованості, функціонує значна кількість господарюючих суб'єктів найрізноманітнішого профілю, порядку походження, форми власності. Кожний з них перебуває у складних економічних відносинах з іншими суб'єктами, але за відмінностей у меті об'єднавчим фактором такого роду спілкування буде нормативно-правова база їхньої діяльності. На цій підставі можна уявити, які різні завдання можуть ставитися перед фахівцем-консультантом у зв'язку зі специфікою інтересів виробництва. Зрозуміло, що це питання компетенцій юрисконсульта, але цей штрих вказує на певну універсальність консультативної роботи, пристосованість до потреб реального життя.

Юрисконсульти працюють і в державному, і в недержавному секторі, і безліч виробничих завдань повсякденного характеру, які виникають у їхній роботі, іноді виводять їх зі сфери правової у сферу адміністративної діяльності. Можна сказати, що це проблема внутрішньоорганізаційного походження. Але на будь-якому підприємстві здійснюються трудові правовідносини, підтримується трудова дисципліна, виникають ситуації правопорушень, конфліктів, вирішення яких поряд з іншим природно об'єднує юрисконсультів за їхньою функціональною належністю. Специфіка консультативної роботи формується у зв'язку з профілем діяльності установи або підприємства та на підставі професійної спеціалізації працівника в межах юридичного відділу, групи або служби, якщо такі сформовані як структурні підрозділи. Наприклад, є певна відмінність в організації правового консультування (забезпечення, супроводження) між підприємством, яке виробляє господарчі товари для внутрішнього ринка, та установою, яка організує імпорто-екс-

пертні операції, що також потребують правової оцінки фахівця. Є також відмінність у спеціалізації співробітників відділу юридичного забезпечення, які можуть працювати за напрямками діяльності підприємства, за принципом територіальних зв'язків з іншими суб'єктами, за спеціалізацією у галузях права, за розподілом сфер та ділянок адміністративно-управлінської роботи.

Слід зупинитися ще на одному з аспектів цього виду діяльності. У попередніх розділах зазначалося, що юридична діяльність багато в чому має управлінсько-організаційний характер. І саме ця риса в такому разі виявляється більш за все. Досить значна кількість важливих управлінсько-організаційних рішень набувають своє обґрунтування за допомогою правових засобів, коли в основу закладається не бажання або настрої керівника, а процедурно-процесуальна вимога норми права.

Що ж означає термін “давати юридичні консультації”? У найширшому розумінні він означає давати поради та висновки. Хоча фактично організація правової роботи передбачає використання й інших форм роботи:

- підготовка проектів документів, їх візування, доповнення;
- перевірка фінансової надійності клієнтів, замовників, партнерів та ін.;
- попередження правопорушень на виробництві та організація профілактичних заходів;
- ведення агітаційно-пропагандистської та правовиховної роботи;
- представлення та захист інтересів організації в інших органах, установах, забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки організації.

Однак більш повне враження про діяльність юрисконсульта може скластися, якщо ґрунтовно ознайомитись із типовим переліком його функціональних повноважень, який може певною мірою змінюватися залежно від конкретних умов праці юриста. При цьому не видається можливим попередньо визначити, в якому обсязі будуть співвідноситися ті чи інші форми діяльності. В одному випадку це можуть бути значна частка документально-проектної роботи, правова оцінка договірних відносин, в іншому — ведення претензійно-позовної роботи.

Наприклад, до *посадових обов'язків юрисконсульта* підприємства відносять такі:

- організація та забезпечення правильного виконання актів законодавства, інших нормативних актів і документів, подання керівництву пропозицій щодо вирішення правових питань виробничої, економічної та соціальної діяльності підприємства;

- координація роботи та безпосередня участь у підготовці наказів та інших актів підприємства, що регулюють відносини структурних підрозділів, їх майнову відповідальність;
- перевірка відповідності законодавству проектів наказів, інших актів, що подаються на підпис керівнику підприємства, та візування їх за наявності погодження цих проектів із зацікавленими підрозділами. Прийняття актів правового характеру без попередньої перевірки юридичною службою не допускається;
- підготовка висновків за проектами наказів та іншими актами, підготовка і внесення пропозицій про зміну чи скасування відомчих нормативних актів та актів підприємств, що фактично втратили чинність;
- здійснення контролю за відповідністю законодавству актів, прийнятих керівниками структурних підрозділів;
- забезпечення обліку і зберігання текстів законодавчих та інших нормативних актів, участь у підготовці, укладенні та контролі за виконанням господарських договорів, контрактів з іншими підприємствами, установами і організаціями;
- надання правової допомоги в процесі створення, освоєння та впровадження науково-технічних розробок, новітніх технологій, а також у здійсненні заходів щодо поліпшення якості продукції (робіт, послуг) і зменшення втрат від випуску недоброякісної продукції;
- організація претензійної і ведення позовної роботи. Представлення у встановленому законодавством порядку інтересів підприємства в судах, інших органах під час розгляду правових питань і спорів. Надання правової оцінки претензіям, що пред'явлені підприємству у зв'язку з порушенням його майнових прав і законних інтересів;
- аналіз наслідків розгляду претензій, позовів і судових справ, практики укладання та виконання договорів (контрактів). Внесення керівнику підприємства пропозицій щодо удосконалення правового забезпечення господарської діяльності;
- надання висновків стосовно правомірності списання матеріальних цінностей, дебіторської заборгованості, непродуктивних витрат та правової оцінки фактам нестач, крадіжок, безгосподарності, псування майна тощо;
- сприяння додержанню законності у реалізації прав трудового колективу під час вирішення ним питань виробничого характеру і соціального розвитку, участь у підготовці та укладанні колективного договору, консультування виборних органів трудового колективу з питань законодавства;
- участь у підготовці заходів щодо зміцнення трудової дисципліни, забезпечення охорони праці на виробництві, надання правової допомоги працівникам підприємства, які потребують соціального захисту;

- забезпечення правильного застосування норм трудового, житлового, пенсійного, іншого законодавства, що зачіпають права й законні інтереси працівників;
- участь у забезпеченні додержання законодавства про охорону навколишнього природного середовища та вжиття заходів, спрямованих на запобігання його порушенням;
- сприяння своєчасному вжиттю заходів за протестами та поданнями прокуратури, окремими ухвалами суду, рішеннями, постановами, ухвалами арбітражного суду, відповідними документами інших правоохоронних і контролюючих органів;
- організація і проведення роботи, пов'язаної з підвищенням рівня правових знань працівників підприємства, інформування про законодавство та практику його застосування. Надання консультацій з правових питань.

Цей перелік повноважень є свого роду змістом виробничої діяльності юрисконсульта і, мабуть, у розширеному вигляді характеризує його роботу як окремий вид юридичної практичної діяльності. В аспекті взаємодії з представниками інших юридичних професій юрисконсульт співпрацює більш за все із суддями арбітражних судів у ході судових засідань, де доводиться вести справу своєї організації шляхом усних виступів, надання письмових доказів, різноманітних довідок, звітів, актів контрольних перевірок тощо. Характерною рисою, слід зазначити є те, що в одних випадках юрисконсульт виконує свої обов'язки за штатною посадою, коли це передбачено організаційною структурою, в інших — шляхом надання разових послуг. Крім того, якщо обсяги робіт на фірмі або підприємстві зменшуються, то адміністрація може взагалі відмовитися від платних послуг, поки не мине криза. В цілому за умов стабільної економічної ситуації успіх підприємства значною мірою пов'язується не тільки з якістю роботи менеджерів, бухгалтерів, а й з ефективністю роботи юридичної служби, тому що своєю роботою юрисконсульт може як допомогти підприємству, так і довести його до банкрутства або підставити під удар штрафних санкцій з боку податкової служби. У зв'язку з цим необхідно назвати таку рису, як значущість та відповідальність у роботі юрисконсульта. Його праця порівняно з іншими залишається напруженою, хоча є й такі організації, де посада юрисконсульта реалізується формально, а скорочення штатів не передбачається.

Які ж вимоги ставляться до претендентів на посаду? Юрисконсультом державного підприємства, установи може бути особа з вищою (або неповною вищою) юридичною освітою, яка володіє необхідними знаннями та навичками у справі правового забезпечення діяльності цих організацій та надання

інших видів правової допомоги¹. Крім того, для осіб, не мають досвіду роботи, передбачається обов'язкове проходження стажування на базі управлінської юстиції в області або в містах Києві та Севастополі.

Щодо приватних підприємств, то вимоги до кандидатів на посади юристів можуть певною мірою спрощуватись або підвищуватись, що цілком залежить від потреб виробництва та труднощів господарсько-виробничих відносин. Як правило, при прийнятті на роботу адміністрація висуває низку додаткових вимог особистого та професійного характеру, які стосуються віку, досвіду, стажу роботи, сімейного стану, профілю, освіти. Такий підхід цілком зрозумілий та виправданий, оскільки на таку відповідальну посаду необхідно призначати висококваліфікованого спеціаліста, який, крім іншого, повинен працювати з адміністрацією в одній команді як представник управлінського персоналу і залишатися взірцем порядку та справедливості в очах трудового колективу. Якщо керівник підприємства часом неправий у своїх рішеннях або вчинках, робітник передусім звертається до юрисконсульта підприємства як до джерела істини. Тому, крім досвіду роботи, вищої освіти, знання своєї справи, юрисконсульт повинен володіти певними моральними цінностями, які дозволять йому залишатися чесною, справедливою та авторитетною особою в колективі.

Щодо правової обізнаності юрисконсульта, то це коло різноманітних знань. Він повинен знати:

- постанови, розпорядження, накази вищих органів. Методичні, нормативні та інші керівні матеріали щодо правової діяльності підприємства;
- чинне законодавство (цивільне, трудове, фінансове, адміністративне право), технічні засоби механізації та автоматизації довідково-інформаційної роботи щодо законодавства;
- порядок ведення обліку та складання звітів про господарсько-фінансову діяльність підприємства;
- порядок укладення та оформлення господарських договорів, основи економіки, організації праці, виробництва та управління, правила та норми охорони праці, техніки безпеки, виробничої санітарії та протипожежного захисту.

Контроль за діяльністю юридичних відділів та служб покладається на керівників підприємств, органів, установ, де вони функціонують. На цій

¹ Постанова Кабінету Міністрів України "Про загальне положення про юридичну службу міністерства, іншого центрального органу державної виконавчої влади, державного підприємства, установи, організації" від 27 серпня 1995 р. № 690.

же підставі організовано їх підпорядкування як структурного підрозділу, наділеного специфічними обов'язками та правами для сприяння виробничому процесу, забезпечення його законності, ефективності й стабільності розвитку.

10.7. Юридична виконавча діяльність

Поряд з іншими видами юридичної діяльності виконавча діяльність посідає чільне місце у сфері реалізації права і є одним із важливих засобів забезпечення ефективності у роботі механізму правового регулювання, засобом втілення соціальної справедливості на практичному рівні. Виділення цього напрямку юридичної роботи в окремий вид сприяло формуванню окремого органу влади з відповідним статусом та створення необхідної законодавчої бази для його діяльності. Хоч інститут виконавчого провадження має тривалу історію, його роль та значення для правової системи України було найбільш повно розкрито наприкінці 90-х років XX століття з прийняттям органічного та процесуального законів, присвячених названому інституту¹. Довгий час виконавча служба функціонувала при судах, керуючись чинним законодавством СРСР: Цивільним, Цивільно-процесуальним, Кримінальним, Кримінально-процесуальним кодексами Української РСР. Однак останні роки виконавча служба не виправдовувала свого призначення, на що були чинники об'єктивного походження. Цей фактор сприяв прийняттю рішення про створення самостійної служби, підлеглої Міністерству юстиції України.

Говорячи про підвищення соціальної ролі та значення виконавчого провадження, не слід все зводити лише до прийняття законодавчих актів, нормативна основа для виконавчих дій формувалася і в попередні роки. Скоріше слід зазначити, що новий нормативний акт став завершальною ланкою в перебігу подій щодо актуалізації виконавчого провадження. Серед основних причин, що змусили державу на такий крок, перш за все слід назвати розвиток відносин власності, появу нової еліти суб'єктів господарювання, сформованої на приватній власності.

В умовах домінування державної власності, тотального контролю за господарською діяльністю окремих фізичних або юридичних осіб проблеми ви-

¹ Див.: Закони України "Про державну виконавчу службу" від 24 березня 1998 р. // Офіційний вісник України. — 1998. — № 15. — Ст. 566; "Про виконавче провадження" від 21 квітня 1999 р. // Офіційний вісник України. — 1999. — № 19. — Ст. 813.

конання рішень влади в таких масштабах не було, враховуючи той факт, що відносини господарювання склалися в основному в межах однієї форми власності. Однак у ринкових умовах правове забезпечення економічних відносин має бути на більш високому рівні, що передбачає залучення нових та більш ефективних механізмів захисту та охорони власності. Як один із таких засобів може розглядатися державна виконавча служба.

Водночас заслуговує на увагу й інша думка українських вчених, що висвітлюють також проблемні сторони функціонування виконавчої служби. Сьогодні, як зазначають С.Я. Фурса та С.В. Щербак¹, проблема примусового виконання рішень судів та інших органів юрисдикції набула нового змісту у зв'язку з тим, що прийняття нового законодавства про виконавче провадження не тільки не вирішило, а навпаки, поставило блок нових питань, пов'язаних із подальшим удосконаленням норм законодавства про виконавче провадження. Нерозробленість цілої низки проблемних, спірних моментів, пишуть автори, призводить до незахищеності прав власника та інших зацікавлених осіб і дорого коштує як окремим учасникам цивільного обігу, так і державі в цілому, а тому потребує значного оновлення. При цьому сучасний етап перебудови виконавчого провадження, коли правова наука все більше впливає на суспільні відносини, потребує відповідного ґрунтового аналізу. Однак неможливо аналізувати відповідну процедуру без визначення її місця в правовій системі України.

І все ж, ураховуючи певні недоліки законодавчого регулювання виконавчої діяльності, можна констатувати факт безпосереднього функціонального зв'язку виконавчої служби з діяльністю суду, що надає судовим рішенням реального змісту. Як і судові органи, органи державної виконавчої служби здійснюють правозахисну функцію, втілюючи у практику життя індивідуально-правові акти органів влади та використовуючи при цьому примусові заходи впливу.

Згідно із сучасними теоретичними уявленнями органи державної виконавчої служби не належать до ланки судових установ, їх зараховують до системи органів виконавчої влади. Водночас виконавчу службу не можна охарактеризувати як правоохоронний орган, що впливає з аналізу статті 1 Закону України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів"².

Згідно з чинним законом³, державна виконавча служба входить до системи органів Міністерства юстиції України, в межах якого утворено Де-

¹ Фурса С.Я., Щербак С.В. Виконавче провадження в Україні: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2002. — С. 25.

² Закон України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 11. — Ст. 50.

³ Закон України "Про державну виконавчу службу" від 24 березня 1998 р. // Офіційний вісник України. — 1998. — № 15. — Ст. 566.

партамент державної виконавчої служби. Відповідні відділи державної виконавчої служби створено на рівні району, міста, району в місті та наділено статусом юридичної особи відповідно до цивільного законодавства¹.

Основним завданням державної виконавчої служби є своєчасне, повне і неупереджене примусове виконання рішень суду та інших органів. Слід зазначити, що характерною рисою діяльності державних виконавців є застосування примусових заходів, що зумовлено небажанням боржників виконувати свій обов'язок. Держава заздалегідь санкціонує застосування примусу державним виконавцем, передбачаючи, що всі інші засоби вирішення ситуації були використані та не досягли успіху. У зв'язку з цим у сучасній літературі навіть склалася думка, що основним методом правового регулювання діяльності виконавчої служби є санкціонований примус².

Аспект примусовості у характеристиці цього напряму професійної діяльності юристів не слід сприймати як самоціль або як негативний момент у характеристиці державної влади, державного режиму. Слід зазначити, що цей вид державного примусу має адміністративно-правовий характер³, спрямований не взагалі на суспільство, а лише на ті правові відносини, в яких одна зі сторін не виконала свого обов'язку, чим порушила право іншої сторони. Тому такий примус слід сприймати як позитив, певне правове благо для потерпілої сторони, що узгоджується із загальною метою та принципами правового регулювання. Окрім примусу, виконавчу діяльність юристів також характеризують неупередженість, повнота та своєчасність забезпечення реалізації суб'єктивних прав учасників правовідносин. Слід приділити особливу увагу принципу неупередженості, що висуває додаткові вимоги до особистості державного виконавця, рівня його професійної культури.

Для характеристики змісту професійної діяльності державного виконавця необхідно звернутися до елементів його правового статусу, а саме прав та посадових обов'язків⁴. Державний виконавець зобов'язаний вжити всіх

¹ Закон України "Про державну виконавчу службу" від 24 березня 1998 р. // Офіційний вісник України. — 1998. — № 15. — Ст. 566.

² Фурса С.Я., Щербак С.В. Виконавче провадження в Україні: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2002. — С. 47.

³ Адміністративний примус — один з основних методів державного управління, який полягає в застосуванні уповноваженими на те органами виконавчої влади та іншими компетентними суб'єктами у передбачених законом випадках комплексу примусових заходів морального, матеріального та фізичного впливу на волю і поведінку учасників управлінських відносин з метою забезпечення громадського порядку та громадської безпеки, попередження та припинення правопорушень, а також покарання правопорушників (Гончарук С.Т. Адміністративне право України: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 89).

⁴ Закон України "Про виконавче провадження" від 21 квітня 1999 р. // Офіційний вісник України. — 1999. — № 19. — Ст. 813.

заходів для своєчасного і повного виконання рішень компетентних органів влади, надати сторонам можливість ознайомитись із матеріалами справи, роз'яснити сторонам їхні права та обов'язки.

Водночас державних виконавців наділено значним обсягом повноважень, що відповідає примусовому характеру здійснення виконавчої діяльності, а саме: накладати арешт на майно боржників, вилучати, передавати таке майно на зберігання та реалізувати його в порядку, встановленому законом; одержувати необхідну інформацію для проведення виконавчих дій; входити до приміщень і сховищ, що належать боржникам; звертатися до суду з поданням про розшук боржника або дитини; викликати громадян та посадових осіб з приводу виконавчих документів, що перебувають у виконавчому провадженні тощо.

Таким чином, представників цього виду юридичної професії наділено від імені держави достатньо широким спектром повноважень *для забезпечення ефективності управлінських рішень, приведення суспільних відносин у відповідність до вимог права.*

Підкреслюючи виключність виконавчих повноважень, законодавець закріплює рису обов'язковості вимог державного виконавця, що взагалі характеризує систему владних відносин. Рішення влади мають, як правило, імперативний характер, а їх невиконання захищено можливістю застосування владного (в межах закону) примусу. Невиконання законних вимог державного виконавця тягне за собою юридичну відповідальність. Водночас, говорячи про обов'язковість рішень виконавця, слід наголосити на певних психологічних або процесуальних труднощах, що виникають при цьому. У ході своєї діяльності працівники виконавчої служби зустрічаються з різними людьми, але основною категорією є боржники. Крім того, що зі сторони останніх завжди слід очікувати на антипатію, в окремих випадках такий антагонізм переростає у фізичну протидію, яка може виражатись як у приховуванні майна, недопущенні у приміщення, ненаданні документів або інших відомостей про майно, так і в погрозах щодо життя та здоров'я. Для попередження різних форм протидії державні виконавці залучають до співпраці інших учасників виконавчого провадження (представників сторін, понятих, перекладача, спеціаліста, представників місцевих органів влади та самоврядування). Окремо слід приділити увагу організації взаємодії виконавчої служби та органів внутрішніх справ, що потребує додаткової правової регламентації. Як свідчить практика, ефективність виконавчих дій була б більшою, якби така взаємодія була тіснішою або в межах відомства було створено спеціальний силовий підрозділ на зразок податкової міліції в межах податкової адміністрації. До речі, в Російській Федерації з 2000 р. в системі служби судових приставів діє силовий підрозділ — Сприяння виконавчим діям, бійці

якого мають власну форму, право на носіння та використання зброї, що значно спрощує перетинання меж приватного охоронного бізнесу. Особливо допомога органів внутрішніх справ потрібна при розшуку боржника, примусовому звільненні приміщення, при вселенні, під час опису майна, його вилученні, коли боржником чиниться опір. Крім того, науковці та практики стверджують про необхідність правового закріплення такого заходу, як супровід та охорона державних виконавців працівниками органів внутрішніх справ.

Зміст діяльності та функціональне призначення виконавчої служби в системі органів державної влади обумовили систему вимог, що ставляться до кандидатів на зайняття посади. Державним виконавцем може бути громадянин України, який має юридичну освіту, здатний за особистими і діловими якостями виконувати покладені на нього обов'язки. Для кандидатів на зайняття керівної посади ставлять більш високі вимоги, які зводяться до наявності вищої юридичної освіти і стажу юридичної роботи не менше трьох років.

Водночас для осіб, які претендують на зайняття посади державного виконавця, встановлено обмеження, що виходять зі змісту статті 12 Закону України "Про державну службу"¹. Так, законом передбачено, що не можуть бути обраними або призначеними на посаду в державному органі та його апараті такі особи: визнані недієздатними; які мають судимість, що є несумісною із зайняттям посади; які у разі прийняття на службу будуть безпосередньо підпорядковані або підлегли особам, які є їх близькими родичами чи свояками; в інших випадках, передбачених законами України.

Поряд із цими обмеженнями щодо призначення на посаду є обмеження, які стосуються більшою мірою осіб, що вже призначені виконавцями, — заборона на заняття підприємницькою діяльністю, на виконання роботи на умовах сумісництва, на участь у роботі керівних органів господарських товариств, а також неприйняття подарунків від фізичних та юридичних осіб, грошових винагород або користування пільгами у зв'язку зі своєю службовою діяльністю.

Щодо подальшої роботи за посадою до працівників також ставляться вимоги, дотримання яких сприяє ефективному функціонуванню всієї системи органів державної виконавчої служби²:

¹ Стаття 12 Закону України "Про державну службу" від 16 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 52. — Ст. 490.

² Фурса С.Д., Щербак С.В. Виконавче впровадження в Україні: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2002. — С. 91.

- 1) добросовісне та професійне виконання своїх службових обов'язків;
- 2) забезпечення пріоритету прав і свобод людини та громадянина у службовій діяльності;
- 3) додержання законодавчо закріплених морально-етичних вимог щодо поведінки;
- 4) недопущення проявів корупції, бюрократизму тощо;
- 5) збереження державної та іншої охоронюваної законом таємниці.

Юристи, котрі працюють в органах державної виконавчої служби, як і представники всіх інших юридичних спеціальностей, повинні *дотримуватися норм та принципів, що походять від моралі* та становлять основу світогляду людини, впливають на її поведінку, яка в тій чи іншій життєвій ситуації сприймається як єдино доцільна або припустима. Юристам виконавчої служби притаманні такі риси характеру, як ввічливість, комунікативність, принциповість, непідступність, що є необхідним моментом у здійсненні професійного обов'язку. Водночас для державних виконавців характерні риси гуманізму, людяності, доброзичливості, чесності тощо, які є загальнолюдськими цінностями і без яких особа не повинна здійснювати обов'язків державного службовця взагалі.

Зазначені характеристики передбачено не тільки нормами національного законодавства, професійними кодексами честі, а й нормами, що містяться в *актах міжнародних організацій*¹. Особливо це актуально для забезпечення прав людини в Україні.

Характеризуючи окремі сторони виконавчої діяльності та враховуючи владний характер статусу державного виконавця, не можна обминути питання контролю за здійсненням професійних обов'язків цією категорією працівників. *Внутрішньосистемний контроль* за роботою державного виконавця здійснюється його безпосереднім начальником, а також керівниками вищого рангу по вертикалі до рівня Департаменту державної виконавчої служби. У цьому плані до внутрішнього контролю слід віднести такі дії, як добір кадрів, здійснення загального контролю за їхньою діяльністю та забезпечення координації роботи, підвищення їхнього професійного рівня, аналіз звітності та планування діяльності, розгляд скарг та пропозицій щодо роботи підрозділів, окремих виконавців, застосування заходів дисциплінарного впливу, вжиття заходів щодо усунення недоліків у роботі.

¹ Див., наприклад: Права людини і професійні стандарти для працівників правоохоронних органів в документах міжнародних організацій. — К.: Сфера, 2002. — 413 с.

Водночас слід пам'ятати, що виконавча служба входить до складу системи органів Міністерства юстиції України¹. Це свідчить про наявність контрольних повноважень з боку міністра, його заступників, а також начальників управлінь юстиції, що також можна вважати внутрішньосистемним контролем.

Зовнішній контроль може здійснюватись, наприклад, органами та посадовими особами Головного управління державної служби, системи правоохоронних органів України, громадських об'єднань або окремих громадян. У кожному конкретному випадку правові наслідки здійснення тієї чи іншої форми контролю будуть різними, але головним фактором слід визнати наявність механізмів, що забезпечують персональну відповідальність, професіоналізм державних службовців, а також законність, гласність та відкритість виконавчого процесу.

Державна виконавча служба в Україні як новий інститут у системі правоохоронних органів має поки що небагату історію після прийняття відповідного закону, тому можна передбачити, що виконавча діяльність має перспективи розвитку як спеціалізованого напрямку юридичної професії. Так, потребує уточнення правовий статус державного виконавця, особливо в частині процесуальної регламентації виконання окремих дій. Окрім того, фахівці процесуального права роблять акцент на необхідності посилення гарантій щодо реалізації державними виконавцями професійного обов'язку. Не повинні залишитися поза увагою держави й питання соціального захисту виконавців та їх сімей, що врешті-решт сприятиме підвищенню не тільки авторитету цього виду юридичної діяльності, а й авторитету суб'єктивних прав громадян.

Питання до самоконтролю

1. Які другорядні завдання вирішуються слідчими підрозділами в процесі розкриття злочинів?
2. Назвіть органи, установи та посадових осіб, уповноважених на здійснення окремих слідчих дій у формі дізнання.
3. Назвіть основні напрями та принципи здійснення прокурорського нагляду.
4. Як пов'язані діяльність суду та слідчих органів?
5. Сформулюйте вимоги, що ставляться до кандидатів на посаду судді.
6. Що означає здійснювати правосуддя?

¹ Постанова Кабінету Міністрів України "Про систему органів юстиції" від 30 квітня 1998 р.

7. У чому полягає незалежність як принцип здійснення слідчої, суддівської та адвокатської діяльності?
8. Назвіть види правових послуг, які можуть надавати адвокатські об'єднання?
9. У результаті порівняльного аналізу визначте, які з відомих вам юридичних професій передбачають прийняття присяги.
10. На вчинення яких дій уповноважені приватні нотаріуси?
11. У чому полягають особливості характеристики правових знань юридичних консультантів?
12. Що, на вашу думку, означає здійснювати правове забезпечення виробничої та господарської діяльності?
13. Які основні завдання стоять перед державною виконавчою службою України?
14. У чому виявляється державно-владний та процесуальний характер діяльності державних виконавців?
15. Охарактеризуйте повноваження державного виконавця.

Література

1. *Аверьянова Т.В., Статкус В.Ф.* Эксперт: Руководство для экспертов органов внутренних дел. — М., 2002.
2. *Андросюк В.Г.* Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
3. *Байков А.В.* Юридическая клиника: опыт практического обучения юристов. — М., 1999.
4. *Васильев В.Л.* Юридическая психология: Учебник. — М., 1999.
5. *Винокуров Ю.Е.* Прокурорский надзор: Курс лекций и практикум. — М., 2003.
6. *Власов Ю.Н., Калинин В.А.* Судебные приставы. Исполнительное производство. — М., 2000.
7. *Гаухман Л.Д.* Квалификация преступлений: Закон, теория, практика. — М., 2003.
8. *Герасимов С.И.* (ред.) . Настольная книга прокурора. — М., 2003.
9. *Гилинский Я.И.* Криминология: Теория, история, эмпирическая база, социальный контроль: Курс лекций. — М., 2002.
10. *Голубовский В.Ю.* Оперативно-розыскная деятельность: Слов.-справ. — М., 2001.
11. *Гомола А.И.* Нотариат. — М., 2003.
12. *Громов Н.А., Алиев Т.Т., Зейналова Л.М.* Состязательность и равноправие сторон в уголовном судопроизводстве. — М., 2003.
13. *Долгополов А.М.* Організація юридичної служби на підприємствах: Конспект лекцій. — К., 2000.

14. *Еникеев М.И.* Юридическая психология: Энциклопедия. — М., 2001.
15. *Жалинский А.Э.* Профессиональная деятельность юриста. — М., 1997.
16. *Кикоть В.Я.* (ред.) Административная деятельность органов внутренних дел: Общая и особенная части. — М., 2003.
17. *Коваль Н.В.* Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект): Курс лекций. — Донецк, 1998. — 192 с.
18. *Красникова Е.А.* Этика и психология профессиональной деятельности: Учебник. — М., 2003.
19. *Кузнецова Н.В.* А судьи кто? // Государство и право. — 1994. — № 8—9.
20. *Кузьмичов В.С.* Теория и практика следственной деятельности. — К., 1997.
21. *Лубшев Ю.Ф.* Курс адвокатского права. — М., 2003.
22. *Лукьянова Е.Г.* Теория процессуального права. — М., 2003.
23. *Образцов В.А.* Следственные действия. Криминалистические рекомендации. Типовые образцы документов. — М., 2002.
24. *Пиену Ж.-Ф., Ягр Ж.* Профессиональное нотариальное право. — М., 2001.
25. *Рыжаков А.П.* Следственные действия (понятие, виды, порядок производства). — М., 2002.
26. *Семаков Г.С., Кондракова С.П.* Нотариат в Украине: Курс лекций. — К., 2001.
27. *Сергеев В.И.* Адвокат и адвокатура. — М., 2003.
28. *Смирнов М.П.* Комментарий оперативно-розыскного законодательства РФ и зарубежных стран. — М., 2003.
29. *Смирнова С.А.* Эксперт в правоприменительном процессе. — СПб., 2001.
30. *Соловьев А.Б.* Доказывание в досудебных стадиях уголовного процесса: Научно-практическое пособие для следователей. — М., 2002.
31. Судебная власть / Ред. И.Л. Петрухин. — М., 2003.
32. *Томилин В.В.* Судебная медицина. — М., 2003.
33. *Фурса С.Я., Щербак С.В.* Виконавче провадження в Україні: Навч. посіб. — К., 2002.

Тема 1. Психологія слідчої діяльності

1. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
2. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
3. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
4. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
5. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
6. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
7. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
8. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
9. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
10. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
11. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
12. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
13. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
14. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
15. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
16. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
17. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
18. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
19. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
20. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
21. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
22. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
23. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
24. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
25. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
26. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
27. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
28. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
29. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
30. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
31. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
32. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
33. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
34. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
35. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
36. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
37. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
38. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
39. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
40. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
41. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
42. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
43. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
44. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
45. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
46. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
47. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
48. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
49. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.
50. Психологія слідчої діяльності: Навч. посіб. — К., 1994.

ДОДАТКИ

Додаток 1

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “ЮРИДИЧНА ДЕОНТОЛОГІЯ (ВСТУП ДО ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ, ПРАКТИЧНІ ТА ДЕОНТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ)”

Тема 1. Вступ до навчального курсу

Юридична деонтологія: історія та сучасність. Історичний аспект становлення системи деонтологічних знань. Виникнення деонтології як науки. Становлення та розвиток юридичної деонтології.

Поняття та загальна характеристика науки “юридична деонтологія”. Предмет наукового дослідження. Роль юридичної деонтології в системі гуманітарних наук. Соціальне значення юридичних деонтологічних знань. Завдання науки “юридична деонтологія”.

Юридична деонтологія як навчальна дисципліна. Предмет та структура курсу “Юридична деонтологія”. Завдання, що вирішуються навчальною дисципліною. Сучасні підходи до викладання курсу.

Тема 2. Загальна характеристика юридичної діяльності

Методологічні підходи до розуміння (вивчення) юридичної діяльності. Юридична діяльність як різновид соціальної діяльності. Основні риси, що характеризують юридичну діяльність. Зміст юридичної діяльності. Види юридичної діяльності. Правові дії та юридична діяльність. Юридична діяльність та професійна діяльність юристів. Система юридичної діяльності.

Внесок римських юристів у світову юридичну теорію та юридичну практику. Тенденції розвитку юридичної діяльності.

Тема 3. Загальна характеристика юридичної наукової діяльності

Поняття юридичної науки та її структура. Функції юридичної науки.

Зміст та структура юридичної науки (теорії, наукові закони, постулати та аксіоми, проблеми, гіпотези, методи, поняття та категорії, наукові факти).

Рівні розвинутості систем юридичних наукових знань (уявлення, ідеї, принципи, ідеологія, концепції, доктрини, вчення, теорії).

Об'єкт та предмет юриспруденції. Методологія юриспруденції. Зміст методології юриспруденції. Структура методології юриспруденції.

Процедура конкретного наукового правового дослідження. Поняття та зміст світогляду, типу юридичного наукового мислення, юридичної наукової парадигми.

Методологічні підходи юриспруденції (історичний, логічний, герменевтичний, порівняльний, ціннісний чи аксіологічний, системний, синергетичний, поведінковий чи біхевіористський, гуманістичний, кібернетичний, інституціональний, структурний, функціональний, комплексний, системно-функціональний, функціонально-структурний).

Методи юриспруденції: види та зміст. Загальні методи (загальні діалектичні та загальні формально-логічні методи). Загальнонаукові методи (методи емпіричних досліджень та теоретичного дослідження).

Приватнонаукові методи юриспруденції. Спеціально-наукові методи юридичних наукових дисциплін.

Юриспруденція як система юридичних наук. Загальна характеристика видів юридичних наукових дисциплін. Юридичні науки теоретичного й історичного профілю (теорія права і держави, філософія права, історія вчень про державу і право, історія права і держави, соціологія права, порівняльне правознавство чи юридична компаративістика).

Галузеві або нормативні, юридичні наукові дисципліни (науки конституційного права, адміністративного права, цивільного права, цивільно-процесуального права, кримінального права, кримінально-процесуального права, сімейного права, міжнародного права).

Спеціальні або прикладні юридичні наукові дисципліни (криміналістика, кримінологія, судова медицина та психіатрія, оперативно-розшукова діяльність). Перспективи розвитку юриспруденції (основні шляхи розвитку юриспруденції, проблеми удосконалення методології та структури юриспруденції).

Тема 4. Юридична навчальна діяльність

Система юридичної освіти в Україні. Основні засади освіти в Україні.

Основні характеристики системи і структури юридичної освіти. Основні шляхи удосконалення вищої юридичної освіти в Україні. Особливості правової освіти в Україні. Державні стандарти юридичної освіти. Освітньо-кваліфікаційні характеристики та освітньо-професійні програми підготовки фахівця з вищою освітою за спеціальністю "Правознавство". Нормативний зміст освітньо-професійної програми (система знань, державна атестація студента).

Суб'єкти освітньої діяльності. Види вищих закладів юридичної освіти. Рівні акредитації вищих закладів юридичної освіти. Порядок створення, реорганізації, ліквідації, ліцензування, атестації та акредитації вищого закладу юридичної освіти. Завдання, права та обов'язки вищого закладу юридичної освіти. Структура вищого закладу юридичної освіти. Управління вищим закладом юридичної освіти. Студентське самоврядування. Наукова діяльність. Міжнародні зв'язки і зовнішньоекономічна діяльність. Фінансування діяльності вищих закладів юридичної освіти. Учасники навчально-виховного процесу вищих закладів юридичної освіти. Права студентів, курсантів, слухачів, стажистів, магістрів, аспірантів, докторантів. Обов'язки студентів, курсантів, слухачів, стажистів, магістрів, аспірантів, докторантів. Права та обов'язки педагогічних та науково-педагогічних працівників.

Тема 5. Навчальний процес у вищих закладах юридичної освіти

Навчальний процес: поняття та основні елементи. Форми навчання. Основні види навчальних занять з теоретичної підготовки та їх характеристика. Види самостійної роботи студента. Практична підготовка студентів. Контрольні заходи. Навчальний час студента. Форми навчання. Науково-методичне забезпечення навчального процесу.

Переведення, відрахування, поновлення та працевлаштування студентів.

Курсові, кваліфікаційні, дипломні та магістерські роботи. Організація і контроль за процесом підготовки та захисту письмових робіт. Вибір проблеми дослідження, наукового керівника, теми, затвердження останніх та конкретизація завдання на проведення дослідження. Обґрунтування теми, вибір об'єкта, предмета та визначення мети дослідження. Висунення гіпотез та відпрацювання теоретичних засад дослідження. Розробка програми і методики дослідження, його проведення. Опрацювання номативних, наукових, навчально-методичних та інших літературних джерел. Підготовка до написання та написання роботи. Основні вимоги до структури та тексту письмової роботи (назва письмової роботи, структура письмової роботи, вступна частина, основна частина письмової роботи, висновки письмової роботи, список використаних джерел).

Правила та вимоги оформлення письмової роботи. Рецензування, підготовка та проведення захисту письмової роботи. Орієнтовний порядок проведення захисту письмової роботи.

Тема 6. Юридична практична діяльність

Загальна характеристика юридичної практичної діяльності. Юридична практична діяльність і право. Основні підходи до праворозуміння. Позитивістський (нормативний) підхід. Соціологічне праворозуміння. Право і суспільство. Право й економічні та інші матеріальні суспільні відносини. Право і демократія.

Юридична практична діяльність і правова практика.

Основні ознаки юридичної практичної діяльності (професіоналізм незалежність, компетентність, повага та не порушення прав, свобод та законних інтересів інших суб'єктів, конфліктність, інформативність, гласність, конфіденційність, чесність, порядність). Основні дії юридичної практичної діяльності (Ведення юридичної справи. Встановлення фактичних обставин. Доказування. Вибір та аналіз правових норм. Правова кваліфікація. Вирішення юридичної справи. Виконання рішення з юридичної справи. Тлумачення правових текстів. Консультування з правових питань. Представництво юристом інтересів суб'єкта права).

Принципи, завдання та функції юридичної практичної діяльності.

Обов'язки та права суб'єктів юридичної практичної діяльності.

Процедури, умови, прийоми та засоби здійснення юридичної практичної діяльності.

Координація і взаємодія у юридичній практичній діяльності.

Тема 7. Суб'єкти здійснення юридичної практичної діяльності

Основні вимоги та умови набуття права на здійснення юридичної практичної діяльності (набуття якостей, необхідних для самостійного здійснення професійних юридичних функцій, права на самостійне здійснення юридичної практичної діяльності, професійних повноважень, припинення здійснення професійних повноважень).

Характеристика основних прав та обов'язків суб'єктів юридичної практичної діяльності відповідно до вимог чинного законодавства України. Порядок здійснення соціального захисту працівників юридичної сфери.

Професійна (дисциплінарна) відповідальність юристів.

Основні положення щодо оплати праці представників різних юридичних професій. Особливості оплати праці адвокатів, приватних нотаріусів, юрисконсультів (юристів) приватних підприємств та установ.

Гарантії забезпечення статусу суб'єктів юридичної практичної діяльності.

Тема 8. Соціальні конфлікти та їх прояв у сфері юридичної діяльності

Конфліктологія — спеціалізована галузь наукових знань. Поняття та характеристика основних рис конфлікту.

Основні причини виникнення соціальних конфліктів. Види соціальних конфліктів.

Визначення об'єкта та предмета конфлікту. Визначення меж поширення конфлікту. Характеристика конфліктів за ознаками тривалості, динаміки, територіальної поширеності, за колом осіб.

Види учасників конфлікту за їх роллю та формою участі: підмовник, пособник, організатор. Роль посередника у конфліктних відносинах.

Типологія учасників конфлікту: деструктивний тип, конформний тип, конструктивний тип.

Розвиток конфлікту в часі, стадії розвитку, поняття динаміки конфлікту.

Характеристика основних причин виникнення конфліктів у соціальному середовищі.

Поняття та основні властивості юридичного конфлікту, його види. Фізичні та юридичні особи як учасники юридичного конфлікту. Предмет, об'єкт та типологія юридичних конфліктів.

Виникнення, розвиток та основні стадії проходження юридичного конфлікту. Вирішення та попередження юридичних конфліктів, основні засоби

усунення суперечностей. Фактори, що сприяють вирішенню конфлікту мирним шляхом. Стилі вирішення конфлікту та характеристика основних методів профілактичної роботи.

Тема 9. Професійна культура юриста

Загальна культура особи.

Характеристика професійної культури, її значення для якісного здійснення професійного обов'язку.

Поняття та співвідношення правової та професійної культури юриста.

Поняття моральної культури. Співвідношення моралі та права.

Роль присяги у формуванні морально-етичних установок.

Моральні принципи та їх прояв у сфері юридичної діяльності.

Етична культура юристів. Характеристика змісту етичних норм, що регламентують поведінку представників різних юридичних професій.

Причини професійної деформації працівників юридичної сфери. Фактори формування професійної свідомості та культури юриста.

Тема 10. Характеристика окремих видів юридичної практичної діяльності

Суддівська діяльність.

Прокурорська діяльність.

Слідча діяльність.

Адвокатська діяльність.

Нотаріальна діяльність.

Юридична консультативна діяльність.

Юридична виконавча діяльність.

Додаток 2

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ, ЩО РЕГЛАМЕНТУЮТЬ СФЕРУ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Додаток 2.1

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ від 28 червня 1996 року (Витяг)

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1

Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 3

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 6

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 19

Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Розділ II**ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА****Стаття 55**

Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Стаття 56

Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Стаття 59

Кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Стаття 62

Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Стаття 63

Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист.

Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Розділ VII**ПРОКУРАТУРА****Стаття 121**

Прокуратура України становить єдину систему, на яку покладаються:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Розділ VIII ПРАВОСУДДЯ

Стаття 124

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України.

Стаття 127

Правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні.

Професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою.

Суддями спеціалізованих судів можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів. Ці судді відправляють правосуддя лише у складі колегій суддів.

Розділ XII КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

Стаття 147

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Стаття 150

До повноважень Конституційного Суду України належить:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність):

- законів та інших правових актів Верховної Ради України;
- актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України;
- правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

2) офіційне тлумачення Конституції України та законів України;

3) питань, передбачених цією статтею, Конституційний Суд України ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені.

**ЗАКОН УКРАЇНИ
ПРО ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ
від 16 грудня 1993 року
(Витяг)**

**Розділ I
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ**

Стаття 1. Державна служба і державні службовці

Державна служба в Україні — це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Ці особи є державними службовцями і мають відповідні службові повноваження.

Стаття 5. Етика поведінки державного службовця

Державний службовець повинен:

- сумлінно виконувати свої службові обов'язки;
- шанобливо ставитися до громадян, керівників і співробітників, дотримуватися високої культури спілкування;
- не допускати дій і вчинків, які можуть зашкодити інтересам державної служби чи негативно вплинути на репутацію державного службовця.

Державному службовцю забороняється:

- брати участь у діях, що суперечать національним інтересам України, ускладнюють функціонування державних органів;
- вчиняти дії, що можуть бути розцінені як використання свого службового становища в корисливих цілях у власних інтересах, а також дії, які відповідно до чинного законодавства вважаються корупційними;
- виявляти всупереч інтересам справи упередженість або прихильність до будь-якого підприємства, установи, організації, органу, об'єднання громадян чи конкретної особи;
- проявляти бюрократизм, відомчість і місництво.

**Розділ III
ПРАВОВИЙ СТАТУС ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ ДЕРЖАВНИХ
ОРГАНІВ ТА ЇХ АПАРАТУ**

Стаття 10. Основні обов'язки державних службовців

Основними обов'язками державних службовців є:

- додержання Конституції України та інших актів законодавства України;
- забезпечення ефективної роботи та виконання завдань державних органів відповідно до їх компетенції;
- недопущення порушень прав і свобод людини та громадянина;
- безпосереднє виконання покладених на них службових обов'язків, своєчасне і точне виконання рішень державних органів чи посадових осіб, розпоряджень і вказівок своїх керівників;
- збереження державної таємниці, інформації про громадян, що стала їм відома під час виконання обов'язків державної служби, а також іншої інформації, яка згідно з законодавством не підлягає розголошенню;
- постійне вдосконалення організації своєї роботи і підвищення професійної кваліфікації;
- сумлінне виконання своїх службових обов'язків, ініціатива і творчість в роботі.

Державний службовець повинен діяти в межах своїх повноважень. У разі одержання доручення, яке суперечить чинному законодавству, державний службовець зобов'язаний невідкладно в письмовій формі доповісти про це посадовій особі, яка дала доручення, а в разі наполягання на його виконанні — повідомити вищу за посадою особу.

Стаття 11. Основні права державних службовців

Державні службовці мають право:

- користуватися правами і свободами, які гарантуються громадянам України Конституцією і законами України;
- на повагу особистої гідності, справедливе і шанобливе ставлення до себе з боку керівників, співробітників і громадян;
- вимагати затвердження керівником чітко визначеного обсягу службових повноважень за посадою службовця;
- на оплату праці залежно від посади, яку він займає, рангу, який йому присвоюється, якості, досвіду та стажу роботи;
- безперешкодно ознайомлюватись з матеріалами, що стосуються проходження ним державної служби, в необхідних випадках давати особисті пояснення;

— на просування по службі з урахуванням кваліфікації та здібностей, сумлінного виконання своїх службових обов'язків, участь у конкурсах на заміщення посад більш високої категорії;

— вимагати службового розслідування з метою зняття безпідставних, на думку службовця, звинувачень або підозри;

— на здорові, безпечні та належні для високопродуктивної роботи умови праці;

— на соціальний і правовий захист відповідно до його статусу;

— захищати свої законні права та інтереси у вищестоящих державних органах та у судовому порядку.

Конкретні обов'язки та права державних службовців визначаються на основі типових кваліфікаційних характеристик і відображаються у посадових положеннях та інструкціях, що затверджуються керівниками відповідних державних органів у межах закону та їх компетенції.

Стаття 12. Обмеження, пов'язані з прийняттям на державну службу

Не можуть бути обраними або призначеними на посаду в державному органі та його апараті особи, які:

- визнані у встановленому порядку недієздатними;
- мають судимість, що є несумісною із зайняттям посади;
- у разі прийняття на службу будуть безпосередньо підпорядковані або підлеглі особам, які є їх близькими родичами чи свояками;
- в інших випадках, встановлених законами України.

Стаття 14. Особливості дисциплінарної відповідальності державних службовців

Дисциплінарні стягнення застосовуються до державного службовця за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних з проходженням державної служби, а також за вчинок, який порочить його як державного службовця або дискредитує державний орган, в якому він працює.

До службовців, крім дисциплінарних стягнень, передбачених чинним законодавством про працю України, можуть застосовуватися такі заходи дисциплінарного впливу:

- попередження про неповну службу відповідність;
- затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду.

Розділ IV ПРОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ В ДЕРЖАВНИХ ОРГАНАХ ТА ЇХ АПАРАТІ

Стаття 16. Обмеження, пов'язані з проходженням державної служби Державний службовець не має права:

— займатися підприємницькою діяльністю безпосередньо чи через посередників, крім випадків, передбачених чинним законодавством, або бути повіреним третіх осіб у справах державного органу, де він працює, а також виконувати роботу на умовах сумісництва (крім наукової, викладацької, творчої діяльності, а також медичної практики);

— сприяти, використовуючи своє службове становище, фізичним і юридичним особам у здійсненні ними підприємницької діяльності з метою одержання за це винагороди у грошовому чи іншому вигляді, послуг, пільг;

— самостійно або через представника входити до складу керівних органів підприємств, господарських товариств тощо, організацій, спілок, об'єднань, кооперативів, що здійснюють підприємницьку діяльність;

— приймати подарунки чи послуги від фізичних або юридичних осіб у зв'язку із своєю службовою діяльністю.

Державні службовці не можуть брати участь у страйках та вчиняти інші дії, що перешкоджають нормальному функціонуванню державного органу.

Інші обмеження, пов'язані з проходженням державної служби окремими категоріями державних службовців, встановлюються виключно законодавчими актами України.

Стаття 17. Присяга державних службовців

Громадяни України, які вперше зараховуються на державну службу, приймають Присягу такого змісту:

“Повністю усвідомлюючи свою високу відповідальність, урочисто присягаю, що буду вірно служити народові України, суворо дотримувати Конституції та законів України, сприяти втіленню їх у життя, зміцнювати їх авторитет, охороняти права, свободи і законні інтереси громадян, з гідністю нести високе звання державного службовця, сумлінно виконувати свої обов'язки”.

Державний службовець підписує текст Присяги, який зберігається за місцем роботи. Про прийняття Присяги робиться запис у трудовій книжці.

Стаття 22. Відсторонення від виконання повноважень за посадою

Невиконання службових обов'язків, що призвело до людських жертв або заподіяло значної матеріальної чи моральної шкоди громадянину, державі, підприємству, установі, організації чи об'єднанню громадян, є підставою для

відсторонення державного службовця від виконання повноважень за посадою із збереженням заробітної плати. Рішення про відсторонення державного службовця від виконання повноважень за посадою приймається керівником державного органу, в якому працює цей службовець.

Тривалість відсторонення від виконання повноважень за посадою не повинна перевищувати часу службового розслідування. Службове розслідування проводиться у строк до двох місяців у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Якщо правомірність рішення про відсторонення державного службовця від виконання повноважень за посадою не підтверджується результатами службового розслідування, це рішення скасовується.

Розділ V СЛУЖБОВА КАР'ЄРА

Стаття 29. *Навчання і підвищення кваліфікації державних службовців*

Державним службовцям створюються умови для навчання і підвищення кваліфікації у відповідних навчальних закладах (на факультетах) та шляхом самоосвіти.

Державні службовці підвищують свою кваліфікацію постійно, у тому числі через навчання у відповідних навчальних закладах, як правило, не рідше одного разу на п'ять років. Результати навчання і підвищення кваліфікації є однією з підстав для просування по службі.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ від 3 червня 1992 року (Витяг)

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Глава I Статус Конституційного Суду України та його завдання

Стаття 1. *Конституційний Суд України — орган судової влади*

1. Конституційний Суд України є незалежним органом у системі судової влади, покликаним забезпечувати відповідність законів, інших нормативних актів органів законодавчої і виконавчої влади Конституції України, охорону конституційних прав та свобод особи.

2. Конституційний Суд України здійснює свої повноваження шляхом розгляду в судовому засіданні справ щодо конституційності законів та інших нормативних актів, а також дає висновки з питань, передбачених Конституцією України і цим Законом.

Стаття 2. *Мета і завдання Конституційного Суду України*

1. Основна мета діяльності Конституційного Суду України — забезпечення конституційної законності і верховенства Конституції України.

2. Завданнями Конституційного Суду України є забезпечення відповідності Конституції України законів та інших актів органів законодавчої і ви-

конавчої влади, а також дача висновків у випадках, передбачених Конституцією України і цим Законом.

Стаття 4. Основні принципи діяльності Конституційного Суду України

Конституційний Суд України будує свою діяльність на основі принципів: законності, незалежності, колегіальності, змагальності, гласності, повноти розгляду справи та обґрунтованості прийнятих рішень.

Глава II

Статус суддів Конституційного Суду України

Стаття 6. Вимоги до судді Конституційного Суду України

1. До складу Конституційного Суду України може бути обраним громадянин України, який має виборчі права, досяг на день обрання не менше 40 років і має вищу юридичну освіту, стаж практичної, наукової або педагогічної діяльності в галузі права не менше як 15 років.

2. Судді Конституційного Суду України не можуть бути народними депутатами України, належати до будь-яких політичних партій і рухів, входити до складу органів державної виконавчої влади, інших державних органів, займатись підприємницькою та іншою діяльністю, крім викладацької і наукової у вільний від роботи час.

Стаття 7. Присяга судді Конституційного Суду України

1. Суддя Конституційного Суду України при вступі на посаду приносить присягу такого змісту: "Урочисто присягаю чесно і сумлінно виконувати високий обов'язок судді Конституційного Суду України, поважати і захищати права і свободи людини, конституційний лад України та верховенство її Основного Закону, зберігати службову таємницю".

2. Приведення до присяги проводиться Головою Верховної Ради України на пленарному засіданні Верховної Ради України.

Стаття 12. Дострокове припинення повноважень особи, обраної до Конституційного Суду України

1. Повноваження судді Конституційного Суду України припиняються у зв'язку з:

1) його проханням про відставку;

2) втратою громадянства;

3) досягненням ним 65-річного віку;

4) порушенням присяги;

5) порушенням вимог, зазначених в частині 2 статті 6 цього Закону;

6) винесенням щодо нього обвинувального вироку суду, який набрав чинності.

2. Рішення про припинення повноважень судді Конституційного Суду України приймає Верховна Рада України за поданням її Голови.

Розділ III

ГАРАНТІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Глава VIII

Гарантії діяльності суддів Конституційного Суду України

Стаття 29. Незалежність Конституційного Суду України

1. Конституційний Суд України та його судді у своїй діяльності незалежні, користуються всією повнотою повноважень, наданих їм Конституцією України та цим Законом. Судді Конституційного Суду при виконанні своїх обов'язків підкоряються тільки Конституції України.

2. Будь-яке втручання в діяльність Конституційного Суду України не допускається і тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Стаття 30. Недоторканість суддів Конституційного Суду України

1. На суддів Конституційного Суду України поширюються гарантії недоторканості, встановлені для народних депутатів України. Вони можуть бути позбавлені її лише за згодою Верховної Ради України.

2. Судді Конституційного Суду України не можуть бути притягнуті до будь-якої відповідальності за висловлені ними думки чи голосування при розгляді справ та прийнятті рішень в Конституційному Суді.

3. Повноваження суддів Конституційного Суду України та їх громадянські права не можуть бути обмежені при введенні військового чи надзвичайного стану.

4. Судді Конституційного Суду України не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності, арештовані або піддані будь-яким іншим заходам, що обмежують їхні права і свободу, а також заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, без попередньої згоди Верховної Ради України.

**ЗАКОН УКРАЇНИ
ПРО УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ
УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ**
від 23 грудня 1997 року
(Витяг)

**Розділ I
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ**

Стаття 1. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина

Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі — Уповноважений), який у своїй діяльності керується Конституцією України (254к/96-ВР), законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Стаття 2. Сфера застосування Закону

Сферою застосування Закону є відносини, що виникають при реалізації прав і свобод людини і громадянина лише між громадянином України, незалежно від місця його перебування, іноземцем чи особою без громадянства, які перебувають на території України, та органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами.

Стаття 3. Мета парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина

Метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є:

- 1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;
- 2) додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина суб'єктами, зазначеними у статті 2 цього Закону;
- 3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;
- 4) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;
- 5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;
- 6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;
- 7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

**Розділ II
ПРИЗНАЧЕННЯ НА ПОСАДУ, ЗВІЛЬНЕННЯ З ПОСАДИ
ТА ПРИПИНЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ УПОВНОВАЖЕНОГО
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ**

Стаття 5. Вимоги до кандидата на посаду Уповноваженого та призначення на посаду Уповноваженого

Уповноважений призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів.

Уповноваженим може бути призначено громадянина України, який на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх п'яти років проживає в Україні.

Не може бути призначено Уповноваженим особу, яка має судимість за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена та не знята в установленому законом порядку.

Уповноважений призначається строком на п'ять років, який починається з дня прийняття ним присяги на сесії Верховної Ради України.

Стаття 7. Присяга Уповноваженого

При вступі на посаду Уповноважений на пленарному засіданні Верховної Ради України складає присягу такого змісту: "Я, (ім'я та прізвище), заступаючи на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, урочисто присягаю чесно та сумлінно захищати права і свободи людини і громадянина, добросовісно виконувати свої обов'язки, додержуватися Конституції України і законів України та керуватися справедливістю і власною совістю. Зобов'язуюся діяти незалежно, неупереджено, в інтересах людини і громадянина".

Повноваження Уповноваженого починаються з моменту складення присяги.

Розділ IV**ПОВНОВАЖЕННЯ УПОВНОВАЖЕНОГО****Стаття 13. Права Уповноваженого**

Уповноважений має право:

1) невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами;

2) бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів;

3) звертатися до Конституційного Суду України з поданням:

— про відповідність Конституції України (254к/96-ВР) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина;

— про офіційне тлумачення Конституції України та законів України;

4) безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях;

5) на ознайомлення з документами, у тому числі і секретними (таємниці), та отримання їх копій в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включаючи справи, які знаходяться в судах.

Доступ до інформації, пов'язаної із службовою та державною таємницями, здійснюється в порядку, визначеному законодавчими актами України;

6) вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків;

7) запрошувати посадових і службових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства для отримання від них усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються по справі;

8) відвідувати у будь-який час місця тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установи відбування засудженими покарань та установи примусового лікування і перевиховання, психіатричні лікарні, опитувати осіб, які там перебувають, та отримувати інформацію щодо умов їх тримання;

9) бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, у тому числі на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим;

10) звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод людини і громадянина, які за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть цього зробити самостійно, а також особисто або через свого представника брати участь у судовому процесі у випадках та порядку, встановлених законом;

11) направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів;

12) перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, в тому числі тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

Стаття 15. Акти реагування Уповноваженого

Актами реагування Уповноваженого щодо порушень положень Конституції України, законів України, міжнародних договорів України стосовно прав і свобод людини і громадянина є конституційне подання Уповноваженого та подання до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб.

Конституційне подання Уповноваженого — акт реагування до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційності) закону України чи іншого правового акта Верховної Ради України, акта Президента України та Кабінету Міністрів

України, правового акта Автономної Республіки Крим; офіційного тлумачення Конституції України та законів України.

Подання Уповноваженого — акт, який вноситься Уповноваженим до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовим і службовим особам для вжиття відповідних заходів у місячний строк щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини і громадянина.

Стаття 16. Підстави для провадження справ та призначення перевірок

Уповноважений здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які отримує:

- 1) за зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їх представників;
- 2) за зверненнями народних депутатів України;
- 3) за власною ініціативою.

Стаття 19. Участь Уповноваженого у міжнародному співробітництві

Уповноважений бере участь у підготовці доповідей з прав людини, які подаються Україною в міжнародні організації згідно з чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Розділ V ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УПОВНОВАЖЕНОГО

Стаття 21. Гарантії захисту прав людини і громадянина при зверненні до Уповноваженого

Кожен може без обмежень і перешкод звернутися до Уповноваженого у порядку, передбаченому чинним законодавством.

При зверненні до Уповноваженого не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками.

Особа, позбавлена волі, може звернутись із письмовим зверненням до Уповноваженого або його представників. У цьому разі до неї не застосову-

ються обмеження щодо листування. Звернення такої особи протягом двадцяти чотирьох годин направляються Уповноваженому.

Кореспонденція Уповноваженому та його представникам від осіб, які затримані, перебувають під арештом, під вартою, в місцях позбавлення волі та місцях примусового тримання чи лікування, а також інших громадян України, іноземців та осіб без громадянства незалежно від місця їх перебування не підлягає ніяким видам цензури та перевірок.

Особи, які вчинили дії, заборонені цією статтею, притягаються до відповідальності згідно з чинним законодавством.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО СТАТУС СУДДІВ від 15 грудня 1992 року (Витяг)

Цей закон визначає статус суддів з метою забезпечення належних умов для здійснення правосуддя, дотримання Конституції і законів України, охорони прав і свобод громадян.

Глава I Загальні положення

Стаття 1. Суддя — носій судової влади

1. Судді та залучені у визначених законом випадках для здійснення правосуддя представники народу є носіями судової влади в Україні, які здійснюють правосуддя незалежно від законодавчої та виконавчої влади.

2. Судді є посадовими особами державної влади, які в конституційному порядку наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов'язки на професійній основі...

Стаття 5. Вимоги, що ставляться до судді

Суддя не може бути народним депутатом, належати до будь-якої політичної партії, руху, входити до складу органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого та регіонального самоврядування, підприємств, які мають на меті отримання прибутку, займатись підприємницькою та іншою діяльністю, крім викладацької, наукової та іншої оплачуваної творчої діяльності у вільний від роботи час.

Стаття 6. Обов'язки суддів

Судді зобов'язані:

— при здійсненні правосуддя дотримувати Конституції та законів України, забезпечувати повний, всебічний та об'єктивний розгляд судових справ з дотриманням встановлених законом строків;

— додержувати вимог, передбачених статтею 5 цього Закону, службової дисципліни та розпорядку роботи суду;

— не розголошувати відомості, що становлять державну, військову, службову, комерційну та банківську таємницю, таємницю нарадчої кімнати, відомості про особисте життя громадян та інші відомості, про які вони дізналися під час розгляду справи в судовому засіданні, для забезпечення нерозголошення яких було прийнято рішення про закриті судові засідання;

— не допускати вчинків та будь-яких дій, що порочать звання судді і можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності.

Глава II Обрання суддів

Стаття 10. Присяга судді

Вперше обраний суддя в урочистій обстановці приймає присягу такого змісту:

“Урочисто присягаю чесно і сумлінно виконувати обов'язки судді, здійснювати правосуддя, підкоряючись тільки закону, бути об'єктивним і справедливим”.

Присяга приймається на засіданні того органу, який обрав суддю.

Глава VI Дисциплінарна відповідальність суддів

Стаття 31. Підстави дисциплінарної відповідальності суддів

1. Суддя притягується до дисциплінарної відповідальності за вчинення дисциплінарного проступку, а саме за порушення:

- законодавства при розгляді судових справ;
- вимог, передбачених статтею 5 цього Закону;
- обов'язків, вказаних у статті 6 цього Закону.

Стаття 32. Види дисциплінарних стягнень

1. До суддів застосовуються такі дисциплінарні стягнення:
 - догана;

- пониження кваліфікаційного класу;
 - звільнення з посади.
2. За кожне з порушень, вказаних у статті 31 цього Закону, накладається лише одне дисциплінарне стягнення.

Стаття 37. Звільнення судді з посади

Суддя може бути звільнений з посади в порядку дисциплінарного провадження за:

- 1) неналежне виконання обов'язків, передбачених статтею 6 цього Закону, якщо до нього раніше застосовувались дисциплінарні стягнення;
- 2) грубе порушення службових обов'язків;
- 3) вчинення аморального проступку, несумісного з зайняттям посади судді;
- 4) порушення вимог, передбачених статтею 5 цього Закону;
- 5) з підстав, передбачених пунктами 4 та 7 статті 40 Кодексу законів про працю України.

Суддя також може бути звільнений з посади з підстав, передбачених пунктом 5 статті 40 Кодексу законів про працю України.

Стаття 38. Зупинення повноважень судді

1. Повноваження судді можуть бути зупинені у зв'язку з:
 - пред'явленням судді обвинувачення у вчиненні злочину;
 - розглядом дисциплінарної справи з підстав, визначених у статті 5 цього Закону;
 - порушенням щодо нього процедури імпичменту Верховною Радою України.

2. Верховна Рада України зупиняє повноваження судді, позбавляє його недоторканності і дає згоду на притягнення його до кримінальної відповідальності.

3. З моменту повідомлення про зупинення повноважень суддя усувається від здійснення своїх службових обов'язків із збереженням заробітної плати.

4. Зупинення повноважень судді втрачає силу в разі винесення виправдувального вироку суду, припинення кримінальної справи щодо цього судді з реабілітуючих підстав, закриття дисциплінарного провадження, винесення кваліфікаційною комісією рішення про недоцільність увільнення судді з посади.

Глава VII Атестація суддів

Стаття 41. Невідповідність судді займаній посаді

1. Суддя може бути звільнений з посади за невідповідності рівня професійних знань. В разі виявлення невідповідного для здійснення правосуддя рівня професійних знань судді атестаційно-дисциплінарна комісія своїм рішенням відкладає атестацію і надає судді строк для підвищення професійної кваліфікації та набуття відповідних знань, але не більше шести місяців.

2. Якщо після закінчення встановленого строку атестаційно-дисциплінарна комісія знову зробить висновок про невідповідність рівня професійних знань судді для здійснення правосуддя, вона приймає з цього приводу рішення, яке у п'ятиденний строк також надсилається у відповідну кваліфікаційну комісію для вирішення питання про звільнення судді за невідповідність займаній посаді, а копію рішення у той же строк надсилає судді.

Суддя має право оскаржити це рішення у відповідну кваліфікаційну комісію суддів.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО ДЕРЖАВНУ ПОДАТКОВУ СЛУЖБУ В УКРАЇНІ від 4 грудня 1990 року (Витяг)

Цей Закон визначає статус державної податкової служби в Україні, її функції та правові основи діяльності.

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Система органів державної податкової служби

До системи органів державної податкової служби належать: Державна податкова адміністрація України, державні податкові адміністрації в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, державні податкові інспекції в районах, містах (крім міст Києва та Севастополя), районах у містах (далі — органи державної податкової служби).

У складі органів державної податкової служби знаходяться відповідні спеціальні підрозділи по боротьбі з податковими правопорушеннями (далі — податкова міліція).

Стаття 2. Завдання органів державної податкової служби

Завданнями органів державної податкової служби є:

- здійснення контролю за додержанням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати до бюджетів, державних цільових фондів податків і зборів (обов'язкових платежів), а також неподаткових доходів, установлених законодавством (далі — податки, інші платежі);
- внесення у встановленому порядку пропозицій щодо вдосконалення податкового законодавства;

- прийняття у випадках, передбачених законом, нормативно-правових актів і методичних рекомендацій з питань оподаткування;
 - формування та ведення Державного реєстру фізичних осіб — платників податків та інших обов'язкових платежів та Єдиного банку даних про платників податків — юридичних осіб;
 - роз'яснення законодавства з питань оподаткування серед платників податків;
 - запобігання злочинам та іншим правопорушенням, віднесеним законом до компетенції податкової міліції, їх розкриття, припинення, розслідування та провадження у справах про адміністративні правопорушення.
- (Стаття 2 в редакції Закону України від 05.02.98 № 83/98-ВР)

РОЗДІЛ II ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ

Стаття 8. Функції Державної податкової адміністрації України

Державна податкова адміністрація України здійснює такі функції:

- 1) виконує безпосередньо, а також організовує роботу державних податкових адміністрацій та державних податкових інспекцій, пов'язану із:
 - здійсненням контролю за додержанням законодавства про податки, інші платежі, валютні операції, порядку розрахунків із споживачами з використанням електронних контрольно-касових апаратів, комп'ютерних систем і товарно-касових книг, лімітів готівки в касах та її використанням для розрахунків за товари, роботи, послуги, а також контролю за наявністю свідоцтв про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності та ліцензій, патентів, інших спеціальних дозволів на здійснення окремих видів підприємницької діяльності;
 - здійсненням контролю за додержанням виконавчими комітетами сільських і селищних рад порядку прийняття і обліку податків, інших платежів від платників податків, своєчасністю і повнотою перерахування цих сум до бюджету;
 - обліком платників податків, інших платежів;
 - виявленням і веденням обліку надходжень податків, інших платежів;
- 2) видає у випадках, передбачених законом, нормативно-правові акти і методичні рекомендації з питань оподаткування;
- 3) затверджує форми податкових розрахунків, звітів, декларацій та інших документів, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків, інших платежів, декларацій про валютні цінності, зразок картки фізичної особи — платника

податків та інших обов'язкових платежів, форму повідомлення про відкриття або закриття юридичними особами, фізичними особами — суб'єктами підприємницької діяльності банківських рахунків, а також форми звітів про роботу, проведену органами державної податкової служби;

4) роз'яснює через засоби масової інформації порядок застосування законодавчих та інших нормативно-правових актів про податки, інші платежі та організовує виконання цієї роботи органами державної податкової служби;

5) здійснює заходи щодо добору, розстановки, професійної підготовки та перепідготовки кадрів для органів державної податкової служби;

6) подає органам державної податкової служби методичну і практичну допомогу в організації роботи, проводить обстеження та перевірки її стану;

7) організовує роботу по створенню інформаційної системи автоматизованих робочих місць та інших засобів автоматизації та комп'ютеризації робіт органів державної податкової служби;

8) розробляє основні напрями, форми і методи проведення перевірок додержання податкового та валютного законодавства;

9) при виявленні фактів, що свідчать про організовану злочинну діяльність, або дій, що створюють умови для такої діяльності, направляє матеріали з цих питань відповідним спеціальним органам по боротьбі з організованою злочинністю;

10) передає відповідним правоохоронним органам матеріали за фактами правопорушень, за які передбачено кримінальну відповідальність, якщо їх розслідування не належить до компетенції податкової міліції;

11) подає Міністерству фінансів України та Головному управлінню Державного казначейства України звіт про надходження податків, інших платежів;

12) вносить пропозиції та розробляє проекти міжнародних договорів стосовно оподаткування, виконує в межах, визначених законодавством, міжнародні договори з питань оподаткування;

13) надає фізичним особам — платникам податків та інших обов'язкових платежів ідентифікаційні номери і надсилає до державної податкової інспекції за місцем проживання фізичної особи або за місцем отримання нею доходів чи за місцезнаходженням об'єкта оподаткування картку з ідентифікаційним номером та веде Єдиний банк даних про платників податків — юридичних осіб;

14) прогнозує, аналізує надходження податків, інших платежів, джерела податкових надходжень, вивчає вплив макроекономічних показників і податкового законодавства на надходження податків, інших платежів, розробляє пропозиції щодо їх збільшення та зменшення втрат бюджету;

15) забезпечує виготовлення марок акцизного збору, їх зберігання, продаж та організовує роботу, пов'язану із здійсненням контролю за наявністю цих марок на пляшках (упаковках) алкогольних напоїв і на пачках (упаковках) тютюнових виробів під час їх транспортування, зберігання і реалізації;

16) вносить в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення податкового законодавства;

17) організовує у межах своїх повноважень роботу щодо забезпечення охорони державної таємниці в органах державної податкової служби.

РОЗДІЛ III ПРАВА, ОБОВ'ЯЗКИ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ

Стаття 11. Права органів державної податкової служби

Органи державної податкової служби в установленому законом порядку мають право:

1) здійснювати на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форм власності та у громадян, в тому числі громадян — суб'єктів підприємницької діяльності, перевірки грошових документів, бухгалтерських книг, звітів, кошторисів, декларацій, товарно-касових книг, показників електронних контрольно-касових апаратів і комп'ютерних систем, що застосовуються для розрахунків за готівку із споживачами, та інших документів незалежно від способу подання інформації (включаючи комп'ютерний), пов'язаних з обчисленням і сплатою податків, інших платежів, наявності свідоцтв про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, спеціальних дозволів (ліцензій, патентів тощо) на її здійснення, а також одержувати від посадових осіб і громадян у письмовій формі пояснення, довідки і відомості з питань, що виникають під час перевірок; перевіряти у посадових осіб, громадян документи, що посвідчують особу, під час проведення перевірок з питань оподаткування; викликати посадових осіб, громадян для пояснень щодо джерела отримання доходів, обчислення і сплати податків, інших платежів, а також проводити перевірки достовірності інформації, одержаної для занесення до Державного реєстру фізичних осіб — платників податків та інших обов'язкових платежів.

Періодичність таких перевірок та проведення обстежень виробничих, складських, торговельних та інших приміщень встановлюється Державною податковою адміністрацією України.

Орган державної податкової служби може запрошувати громадян, в тому числі громадян — суб'єктів підприємницької діяльності, для перевірки пра-

вильності нарахування та своєчасності сплати ними податків, інших платежів. Письмові повідомлення про такі запрошення направляються громадянам рекомендованими листами, в яких зазначаються підстави виклику, дата і година, на яку викликається громадянин;

2) одержувати безоплатно від підприємств, установ, організацій, включаючи Національний банк України та його установи, комерційні банки та інші фінансово-кредитні установи, від громадян — суб'єктів підприємницької діяльності довідки, копії документів про фінансово-господарську діяльність, отримані доходи, видатки підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та громадян про розрахункові, валютні та інші рахунки, інформацію про наявність та обіг коштів на цих рахунках, у тому числі про ненадходження у встановлені терміни валютної виручки від суб'єктів підприємницької діяльності, та іншу інформацію, пов'язану з обчисленням та сплатою податків, інших платежів у порядку, визначеному законодавством, входити в будь-які інформаційні системи, зокрема комп'ютерні, для визначення об'єкта оподаткування;

— одержувати безоплатно необхідні відомості для формування інформаційного фонду Державного реєстру фізичних осіб — платників податків та інших обов'язкових платежів від підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, включаючи Національний банк України та його установи, комерційні банки, та громадян — суб'єктів підприємницької діяльності — про суми доходів, виплачених фізичним особам, і утриманих з них податків, інших платежів, від органів, уповноважених проводити державну реєстрацію, а також видавати спеціальні дозволи (ліцензії, патенти тощо) на здійснення деяких видів підприємницької діяльності, — про видачу таких дозволів суб'єктам підприємницької діяльності, від органів внутрішніх справ — про громадян, які прибули на проживання до відповідного населеного пункту чи вибули з нього, від органів реєстрації актів громадянського стану — про громадян, які померли;

— одержувати безоплатно від митних органів щомісяця звітні дані про ввезення на митну територію України імпортованих товарів і справляння при цьому податків, інших платежів та інформацію про експортно-імпортовані операції, що здійснюють резиденти і нерезиденти, за формою, погодженою з Державною податковою адміністрацією України, та від органів статистики — дані, необхідні для використання їх у проведенні аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій всіх форм власності;

3) обстежувати будь-які виробничі, складські, торговельні та інші приміщення підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та житло громадян, якщо вони використовуються як юридична адреса суб'єкта підприємницької діяльності, а також для отримання доходів. У разі відмови

керівників підприємств, установ, організацій і громадян допустити посадових осіб органів державної податкової служби для обстеження зазначених приміщень і обладнання та неподання документів про отримані доходи і проведені витрати органи державної податкової служби мають право визначати оподатковуваний дохід (прибуток) таких підприємств, установ, організацій та громадян на підставі документів, що свідчать про одержані ними доходи (прибутки), а стосовно громадян — також із урахуванням оподаткування осіб, які займаються аналогічною діяльністю;

4) вимагати від керівників та інших посадових осіб підприємств, установ, організацій, а також від громадян, діяльність яких перевіряється, усунення виявлених порушень податкового законодавства і законодавства про підприємницьку діяльність, контролювати їх виконання, а також припинення дій, які перешкоджають здійсненню повноважень посадовими особами органів державної податкової служби;

5) зупиняти операції платників податків, інших платежів на рахунках в установах банків, інших фінансово-кредитних установах, за винятком операцій щодо сплати податків, інших платежів у разі:

— відмови у проведенні документальної перевірки чи недопущення посадових осіб органів державної податкової служби для обстеження приміщень, що використовуються для одержання доходів або пов'язані з утриманням інших об'єктів оподаткування незалежно від їх місцезнаходження, обладнання, електронних контрольно-касових апаратів, комп'ютерних систем, що застосовуються для розрахунків за готівку із споживачами, вагокасових комплексів, систем та засобів штрихового кодування;

— неподання органам державної податкової служби та їх посадовим особам бухгалтерських звітів, балансів, податкових декларацій (розрахунків), декларацій про валютні цінності, звітів про застосування електронних контрольно-касових апаратів, комп'ютерних систем та інших документів, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків, інших платежів;

— непред'явлення свідоцтв про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, спеціальних дозволів (ліцензій, патентів тощо) на її здійснення, сертифікатів відповідності електронних контрольно-касових апаратів, комп'ютерних систем;

— порушення підприємством, установою, організацією, громадянином суб'єктом підприємницької діяльності встановленого законом порядку реєстрації в органі державної податкової служби як платників податків, відсутності обліку об'єктів оподаткування або коли існує реальна загроза витрачання коштів чи відчуження майна, вилучення яких у встановленому законом порядку є єдиним засобом відшкодування збитків, завданих державі, у зв'язку з неплатоспроможністю юридичної особи, що перевіряється;

6) вилучати (із залишенням копій) у підприємств, установ та організацій документи, що свідчать про приховування (заниження) об'єктів оподаткування, несплату податків, інших платежів, та вилучати у громадян — суб'єктів підприємницької діяльності, які порушують порядок заняття підприємницькою діяльністю, реєстраційні посвідчення або спеціальні дозволи (ліцензії, патенти тощо) з наступною передачею матеріалів про порушення органам, що видали ці документи;

7) застосовувати до підприємств, установ, організацій і громадян фінансові санкції у вигляді стягнення:

— однократного розміру донарахованої за результатами перевірки суми податку або іншого платежу, а у разі повторного порушення протягом року після порушення, встановленого попередньою перевіркою, — у двократному розмірі донарахованої за результатами перевірки суми податку, іншого платежу;

— десяти відсотків належних до сплати сум податків, інших платежів за неподання або несвоєчасне подання органам державної податкової служби податкових декларацій, розрахунків, аудиторських висновків та інших документів, необхідних для обчислення податків, інших платежів, а також за неподання або несвоєчасне подання установам банків платіжних доручень на сплату податків, інших платежів;

— застосовувати до установ банків або юридичних осіб, фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності, які у встановлений законом строк не повідомили про відкриття або закриття рахунків у банках, фінансові санкції у вигляді стягнення від двадцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Зазначені санкції застосовуються у випадках, якщо інше не передбачено законом, який запроваджує відповідний податок, інший платіж.

Фінансові санкції, передбачені цим пунктом, застосовуються щодо податків, інших платежів, за якими встановлено обов'язкове подання органам державної податкової служби податкових декларацій, розрахунків. Рішення про застосування фінансових санкцій приймається у строк не пізніше десяти днів з дня складання акта перевірки;

8) стягувати до бюджетів та державних цільових фондів донараховані за результатами перевірок суми податків, інших платежів, суми недоїмки з податків, інших платежів, а також суми штрафів та інших санкцій, передбачених пунктом 7 цієї статті та іншими законами України, якщо ці платежі не сплачені добровільно в десятиденний строк з дня прийняття органом державної податкової служби відповідного рішення, з підприємств, установ, організацій, незалежно від форм власності, та наслідків фінансово-господарської діяльності у безспірному порядку, а з громадян — за рішенням суду або за виконавчими написами нотаріусів.

У разі незгоди суб'єкта оподаткування з рішенням податкового органу щодо безспірного стягнення коштів таке стягнення може бути зупинено терміном на тридцять днів вищестоящим органом державної податкової служби. Якщо скаргу суб'єкта оподаткування відхилено, разом з податковим зобов'язанням стягується пеня, нарахована з моменту виникнення такого податкового зобов'язання до моменту його погашення;

9) надавати в межах своїх повноважень відстрочки і розстрочки сплати податків, інших платежів на умовах податкового кредиту з урахуванням фінансового стану платників податку;

10) за несвоєчасне виконання установами банків та іншими фінансово-кредитними установами розпоряджень органів державної податкової служби про безспірне стягнення податків, інших платежів, а також доручень підприємств, установ, організацій та громадян про сплату податків, інших платежів стягувати з установ банків та інших фінансово-кредитних установ пеню за кожний день прострочення (включаючи день сплати) у розмірах, встановлених законодавством щодо таких видів платежів;

11) накладати адміністративні штрафи:

— на керівників та інших посадових осіб підприємств, установ, організацій, винних у заниженні суми податку, іншого платежу, приховуванні (заниженні) об'єктів оподаткування, а також у відсутності бухгалтерського обліку об'єктів оподаткування або веденні його з порушеннями встановленого порядку, у неподанні, несвоєчасному поданні або поданні за невстановленою формою бухгалтерських звітів і балансів, податкових декларацій, розрахунків, аудиторських висновків, платіжних доручень та інших документів, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків, інших платежів, — від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а за ті самі дії, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за одне із зазначених правопорушень, — від десяти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

— на керівників та інших посадових осіб підприємств, установ, організацій, включаючи установи Національного банку України, комерційні банки та інші фінансово-кредитні установи, які не виконують перелічених у пунктах 2—5 цієї статті вимог посадових осіб органів державної податкової служби, — від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

на посадових осіб підприємств, установ і організацій, а також на громадян — суб'єктів підприємницької діяльності, які виплачували доходи, винних у неутриманні, неперерахуванні до бюджету сум податку на доходи фізичних осіб, перерахуванні податку за рахунок коштів підприємств, установ і організацій (крім випадків, коли таке перерахування дозволено законодав-

ством), у неповідомленні або несвоєчасному повідомленні державним податковим інспекціям за встановленою формою відомостей про доходи громадян, у розмірі трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а за ті самі дії, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за одне із зазначених правопорушень, — у розмірі п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

— на громадян, винних у неподанні або несвоєчасному поданні декларацій про доходи чи у включенні до декларацій перекручених даних, у відсутності обліку або неналежному веденні обліку доходів і витрат, для яких встановлено обов'язкову форму обліку, — від одного до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

— на громадян, які займаються підприємницькою діяльністю, винних у протидіях посадовим особам органів державної податкової служби, зокрема у недопущенні їх до приміщень, які використовуються для здійснення підприємницької діяльності та одержання доходів, — від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

— на громадян, які займаються підприємницькою діяльністю без державної реєстрації чи без спеціального дозволу (ліцензії), якщо його отримання передбачено законодавством, — від трьох до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

— на громадян, які здійснюють продаж товарів без придбання одноразових патентів або з порушенням терміну їх дії, чи здійснюють продаж товарів, не зазначених у деклараціях, — від одного до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а за ті самі дії, вчинені громадянином, якого протягом року було піддано адміністративному стягненню за одне із зазначених правопорушень, — від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

12) користуватися безперешкодно в службових справах засобами зв'язку, які належать підприємствам, установам і організаціям незалежно від форм власності;

13) у разі виявлення зловживань під час здійснення контролю за надходженням валютної виручки, проведенням розрахунків із споживачами з використанням товарно-касових книг, а також за дотриманням лімітів готівки в касах та її використанням для розрахунків за товари, роботи і послуги давати доручення органам державної контрольно-ревізійної служби на проведення ревізій;

14) вимагати від керівників підприємств, установ і організацій, що перевіряються, проведення інвентаризації основних фондів, товарно-матеріальних цінностей, коштів і розрахунків; у необхідних випадках опечатувати каси, касові приміщення, склади та архіви;

15) надавати інформацію з Державного реєстру фізичних осіб — платників податків та інших обов'язкових платежів іншим державним органам відповідно до чинного законодавства;

16) матеріально і морально заохочувати громадян, які подають допомогу в боротьбі з порушеннями податкового законодавства.

**ЗАКОН УКРАЇНИ
ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ОСІБ, ЯКІ БЕРУТЬ
УЧАСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ**
від 23 грудня 1993 року
(Витяг)

**Розділ I
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ**

Стаття 1. *Поняття забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві*

Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, тобто у виявленні, попередженні, припиненні, розкритті або розслідуванні злочинів, а також у судовому розгляді кримінальних справ, — це здійснення правоохоронними органами правових, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на захист життя, житла, здоров'я та майна цих осіб від протиправних посягань, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя.

Стаття 2. *Особи, які мають право на забезпечення безпеки*

Право на забезпечення безпеки шляхом застосування заходів, зазначених у статтях 1 і 7 цього Закону, за наявності відповідних підстав мають:

- а) особа, яка заявила до правоохоронного органу про злочин або в іншій формі брала участь чи сприяла у виявленні, попередженні, припиненні і розкритті злочинів;
- б) потерпілий та його представник у кримінальній справі;
- в) підозрюваний, обвинувачений, захисники і законні представники;
- г) цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники у справі про відшкодування шкоди, завданої злочинцем;
- д) свідок;

- е) експерт, спеціаліст, перекладач і понятий;
- є) члени сімей та близькі родичі осіб, перелічених у пунктах “а” — “е” цієї статті, якщо шляхом погроз або інших протиправних дій щодо них робляться спроби вплинути на учасників кримінального судочинства.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО СЛУЖБУ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ від 25 березня 1992 року (Витяг)

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Служба безпеки України

Служба безпеки України — державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України.

Служба безпеки України підпорядкована Президенту України і підконтрольна Верховній Раді України.

Стаття 2. Завдання Служби безпеки України

На Службу безпеки України покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб.

До завдань Служби безпеки України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Стаття 3. Засади діяльності Служби безпеки України

Діяльність Служби безпеки України, її органів і співробітників ґрунтується на засадах законності, поваги до прав і гідності особи, позапартійності та відповідальності перед народом України.

В оперативно-службовій діяльності Служба безпеки України дотримується принципів поєднання єдиноначальності і колегіальності, гласності і конспірації.

Стаття 4. Правова основа діяльності Служби безпеки України

Правову основу діяльності Служби безпеки України становлять Конституція України, цей Закон та інші акти законодавства України, відповідні міжнародні правові акти, визнані Україною.

Стаття 5. Діяльність Служби безпеки України і права людини

Діяльність Служби безпеки України здійснюється на основі дотримання прав і свобод людини. Органи і співробітники Служби безпеки України повинні поважати гідність людини і виявляти до неї гуманне ставлення, не допускати розголошення відомостей про особисте життя людини. У виняткових випадках з метою припинення та розкриття державних злочинів окремі права та свободи особи можуть бути тимчасово обмежені у порядку і межах, визначених Конституцією та законами України.

Неправомірне обмеження законних прав та свобод людини неприпустиме і тягне за собою відповідальність згідно з законодавством.

Орган Служби безпеки України у разі порушення його співробітниками при виконанні службових обов'язків прав чи свобод людини повинен вжити заходів до поновлення цих прав та свобод, відшкодування заподіяної моральної і матеріальної шкоди, притягнення винних до відповідальності.

Служба безпеки України на вимогу громадян України у місячний строк зобов'язана дати їм письмові пояснення з приводу обмеження їх прав чи свобод. Такі особи мають право оскаржити до суду неправомірні дії посадових (службових) осіб та органів Служби безпеки України.

Розділ III КАДРИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Стаття 19. Склад кадрів Служби безпеки України

Кадри Служби безпеки України складають: співробітники-військовослужбовці, працівники, які уклали трудовий договір із Службою безпеки України, а також військовослужбовці строкової служби.

До органів Служби безпеки України приймаються на конкурсній, добровільній і договірній основі громадяни України, здатні за діловими та моральними якостями, освітнім рівнем і станом здоров'я ефективно виконувати службові обов'язки. Критерії професійної придатності, зокрема юридичної обізнаності, визначаються кваліфікаційно-нормативними документами, які затверджуються головою Служби безпеки України.

Стаття 22. Підготовка спеціалістів для Служби безпеки України

Підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації спеціалістів для Служби безпеки України здійснюється відповідно до Закону України "Про освіту" та інших актів законодавства.

Для забезпечення професійної освіти кадрів Служба безпеки України створює відповідні навчальні заклади.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО ПОПЕРЕДНЄ УВ'ЯЗНЕННЯ від 30 червня 1993 року (Витяг)

Стаття 1. Попереднє ув'язнення

Попереднє ув'язнення відповідно до кримінально-процесуального законодавства України є запобіжним заходом щодо обвинуваченого, підсудного, підозрюваного у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, та засудженого, вирок щодо якого не набрав законної сили.

Порядок попереднього ув'язнення визначається цим Законом, Кримінально-процесуальним (1001-05, 1002-05, 1003-05) і Виправно-трудоим кодексами України та іншими актами законодавства.

Стаття 2. Мета попереднього ув'язнення

Метою попереднього ув'язнення є запобігання можливому ухиленню особи, взятої під варту, від слідства і суду, перешкоджанню встановленню істини в кримінальній справі або зайняттю злочинною діяльністю, а також забезпечення виконання вироку.

Стаття 3. Підстави для попереднього ув'язнення

Підставою для попереднього ув'язнення є санкціонована прокурором постановою слідчого, органу, який проводить дізнання, постановою прокурора або вирок, ухвала суду чи постановою судді про обрання як запобіжного заходу взяття під варту, винесені відповідно до кримінального і кримінально-процесуального законодавства України.

Стаття 4. Установи для попереднього ув'язнення

Установами для тримання осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, є слідчі ізолятори Міністерства внутрішніх справ України і Служби безпеки України, а також тюрми Міністерства внутрішніх справ України, що виконують і функції слідчих ізоляторів. В окремих випадках, що визначаються потребою в проведенні слідчих дій, ці особи можуть перебувати в ізоляторах тимчасового тримання або на гауптвахті.

Порядок і термін тримання осіб, взятих під варту, в ізоляторі тимчасового тримання, на гауптвахті або в тюрмі визначаються законодавством України.

Якщо особи, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі чи дисциплінарних батальйонах, притягаються до кримінальної відповідальності за вчинення іншого злочину і щодо них як запобіжний захід обрано взяття під варту, то вони за постановою особи, яка проводить розслідування, можуть перебувати у штрафному ізоляторі виправно-трудової колонії або в дисциплінарному ізоляторі виховно-трудової колонії чи на гауптвахті.

У випадках і порядку, передбачених виправно-трудоим законодавством, засуджені за їх письмовою згодою можуть бути залишені для роботи по господарському обслуговуванню чи благоустрою слідчого ізолятора (тюрми).

Стаття 6. Правове становище осіб, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення

Особі, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення, мають обов'язки і права, встановлені законодавством для громадян України, з обмеженнями, що передбачені цим Законом і впливають з режиму тримання під вартою.

Правове становище іноземних громадян і осіб без громадянства, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення, визначається законодавством України, що передбачає права і обов'язки цих осіб під час перебування їх на території України, з обмеженнями, які встановлені цим Законом і впливають з режиму тримання під вартою.

Не допускається надання будь-яких пільг чи переваг особам, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення, залежно від їх расової, національної приналежності, ставлення до релігії, майнового стану, політичних поглядів та минулих заслуг.

Стаття 9. Права осіб, взятих під варту

Особі, взяті під варту, мають право:

- на захист відповідно до кримінально-процесуального законодавства;
- знайомитися з правилами тримання під вартою;
- на щоденну прогулянку тривалістю одна година. Вагітним жінкам і жінкам, які мають при собі дітей, неповнолітнім, а також хворим з дозволу

лікаря та за їх згодою тривалість щоденної прогулянки встановлюється до двох годин;

— одержувати два рази на місяць передачі або посилки вагою до восьми кілограмів та без обмежень грошові перекази і передачі;

— купувати протягом місяця за безготівковим розрахунком продукти харчування і предмети першої необхідності на суму до одного мінімального розміру заробітної плати та без обмежень письмове приладдя, газети, книги через торговельну мережу на замовлення;

— користуватися власним одягом і взуттям, мати при собі документи і записи, що стосуються кримінальної справи;

— користуватися телевізорами, одержаними від родичів або інших осіб, настільними іграми, газетами і книгами з бібліотеки місця попереднього ув'язнення та придбаними через торговельну мережу;

— відправляти в індивідуальному порядку релігійні обряди і користуватися релігійною літературою та властивими їх віруванню предметами релігійного культу, виготовленими з малоцінних матеріалів, якщо при цьому не порушується встановлений у місцях попереднього ув'язнення порядок, а також не обмежуються права інших осіб;

— на восьмигодинний сон в нічний час, під час якого не допускається залучення до участі в процесуальних та інших діях, за винятком невідкладних випадків;

— звертатись із скаргами, заявами та листами до державних органів і службових осіб у порядку, встановленому статтею 13 цього Закону.

Взяті під варту жінки вправі мати при собі дітей віком до двох років.

Осіб, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, в разі обрання щодо них запобіжного заходу у вигляді взяття під варту в зв'язку з провадженням в іншій справі, тримають відповідно до правил, установлених цим Законом. Одержання цими особами посилок і передач, а так само купівля ними продуктів харчування і предметів першої необхідності здійснюються в порядку, встановленому Виправно-трудоим кодексом України для виду режиму виправно-трудої колонії, призначеного їм за вироком, ухвалою або постановою суду.

Перелік продуктів харчування і предметів першої необхідності, які забороняється передавати особам, взятим під варту, встановлюється Міністерством внутрішніх справ України і Службою безпеки України за погодженням з Генеральною прокуратурою України.

Стаття 10. Обов'язки осіб, взятих під варту

Особі, взяті під варту, зобов'язані:

- додержувати порядку, встановленого в місцях попереднього ув'язнення, і виконувати законні вимоги адміністрації;

— дотримувати санітарно-гігієнічних правил, мати охайний зовнішній вигляд, постійно підтримувати чистоту в камері;

— бути ввічливими до працівників місця попереднього ув'язнення, а також поміж собою; не вступати в суперечки з представниками адміністрації, не принижувати їх гідність, не протидіяти виконанню ними своїх обов'язків;

— бережливо ставитися до інвентаря, обладнання та іншого майна місця попереднього ув'язнення.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО МІЛІЦІЮ від 20 грудня 1990 року (Витяг)

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Міліція в Україні

Міліція в Україні — державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Стаття 2. Основні завдання міліції

Основними завданнями міліції є:

- забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;
- запобігання правопорушенням та їх припинення;
- охорона і забезпечення громадського порядку;
- виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;
- забезпечення безпеки дорожнього руху;
- захист власності від злочинних посягань;
- виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;
- участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Стаття 3. Принципи діяльності міліції

Діяльність міліції будується на принципах законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями й населенням.

Діяльність міліції є гласною. Вона інформує органи влади і управління, трудові колективи, громадські організації, населення і засоби масової інформації про свою діяльність, стан громадського порядку та заходи щодо його зміцнення. За погодженням з міліцією засоби масової інформації можуть акредитувати своїх журналістів при її органах. Не підлягають розголошенню відомості, що становлять державну або службову таємницю.

У підрозділах міліції не допускається діяльність політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань, що мають політичну мету. При виконанні службових обов'язків працівники міліції незалежні від впливу будь-яких політичних, громадських об'єднань. *(Частина третя статті 3 в редакції Закону України № 2484-12 від 19.06.92.)*

Стаття 5. Діяльність міліції та права громадян

Міліція виконує свої завдання неупереджено, у точній відповідності з законом. Ніякі виняткові обставини або вказівки службових осіб не можуть бути підставою для будь-яких незаконних дій або бездіяльності міліції. Для забезпечення громадського порядку працівники міліції зобов'язані вживати заходів незалежно від свого підпорядкування.

Міліція поважає гідність особи і виявляє до неї гуманне ставлення, захищає права людини незалежно від її соціального походження, майнового та іншого стану, расової та національної належності, громадянства, віку, мови та освіти, ставлення до релігії, статі, політичних та інших переконань. При звертанні до громадянина працівник міліції зобов'язаний назвати своє прізвище, звання та пред'явити на його вимогу службове посвідчення. У взаємовідносинах з громадянами працівник міліції повинен виявляти високу культуру і такт.

Міліція не розголошує відомостей, що стосуються особистого життя людини, принижують її честь і гідність, якщо виконання обов'язків не вимагає іншого.

Міліція тимчасово, в межах чинного законодавства, обмежує права і свободи громадян, якщо без цього не можуть бути виконані покладені на неї обов'язки, й зобов'язана дати їм пояснення з цього приводу.

Міліція забезпечує право на юридичний захист та інші права затриманих і взятих під варту осіб, не пізніше як через 24 години повідомляє про їх перебування близьким родичам, адміністрації за місцем роботи чи навчання і в разі необхідності вживає заходів до негайного подання їм медичної та іншої допомоги.

Стаття 9. Залучення до виконання завдань міліції інших працівників органів внутрішніх справ

До виконання завдань по охороні громадського порядку, громадської безпеки і боротьбі із злочинністю в порядку, встановленому чинним законодавством, можуть залучатись інші працівники органів внутрішніх справ, військовослужбовці внутрішніх військ. На них (працівників виправно-трудоустанов, пожежної охорони, а також курсантів, слухачів, ад'юнктів, інших атестованих працівників, в тому числі й викладацького складу навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ України), поширюються права і обов'язки, гарантії правового і соціального захисту та відповідальність працівників міліції.

**Розділ III
ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ФІЗИЧНОГО ВПЛИВУ,
СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАСОБІВ І ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ****Стаття 12. Умови і межі застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї**

Міліція має право застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю у випадках і в порядку, передбачених цим Законом.

Забороняється застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та малолітніх, крім випадків вчинення ними групового нападу, що загрожує життю і здоров'ю людей, працівників міліції, або збройного нападу чи збройного опору.

У разі неможливості уникнути застосування сили вона не повинна перевищувати міри, необхідної для виконання покладених на міліцію обов'язків і має зводитись до мінімуму можливості завдання шкоди здоров'ю правопорушників та інших громадян. При завданні шкоди міліція забезпечує подання необхідної допомоги потерпілим в найкоротший строк.

Перевищення повноважень по застосуванню сили, в тому числі спеціальних засобів і зброї, тягне за собою відповідальність, встановлену законом.

Розділ IV СЛУЖБА В МІЛІЦІЇ

Стаття 16. Особовий склад міліції

Особовий склад міліції складається з працівників, що проходять державну службу в підрозділах міліції, яким відповідно до чинного законодавства присвоєно спеціальні звання міліції.

Працівники міліції мають єдиний формений одяг, зразки якого затверджуються Кабінетом Міністрів України, що видається безплатно, і відзнаки. Працівникам міліції видається службове посвідчення.

Використання спеціальних звань, відзнак, форми одягу і службового посвідчення працівника міліції особою, яка не є працівником міліції, тягне за собою відповідальність за законом. *(Дія частини третьої статті 16 поширюється на начальницький і рядовий склад органів внутрішніх справ згідно із Постановою Верховної Ради № 3135-12 від 22.04.93. (ВВР. — 1993. — № 22. — Ст. 234)).*

Стаття 17. Прийняття на службу до міліції

На службу до міліції приймаються на контрактній основі громадяни, здатні за своїми особистими, діловими і моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров'я виконувати покладені на міліцію завдання. При прийнятті на службу може бути встановлено іспитовий строк до одного року. *(Частина перша статті 17 із змінами, внесеними згідно із Законом України № 2484-12 від 19.06.92).*

Працівники міліції приносять присягу, текст якої затверджується Кабінетом Міністрів України.

Не можуть бути прийняті на службу до міліції особи, які раніше засуджувались за вчинення злочину. *(Дія статті 17 поширюється на начальницький і рядовий склад органів внутрішніх справ згідно з Постановою Верховної Ради від 22.04.93 № 3135-12 (ВВР. — 1993. — № 22. — Ст. 234)).*

Розділ V ПРАВОВИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ. ВІДПОВІДАЛЬ- НІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ

Стаття 20. Правове становище працівників міліції

Працівник міліції є представником державного органу виконавчої влади.

Законні вимоги працівників міліції є обов'язковими для виконання громадянами і службовими особами.

Працівник міліції при виконанні покладених на нього обов'язків керується тільки законом, діє в його межах і підпорядковується своїм безпосередньому і прямому начальникам. Ніхто інший, за винятком уповноважених службових осіб, у передбачених законом випадках не вправі втручатися в законну діяльність працівника міліції.

Ніхто не має права покласти на працівника міліції виконання обов'язків, не передбачених чинним законодавством.

Втручання в діяльність міліції тягне за собою відповідальність за законом.

Стаття 25. Відповідальність працівників міліції

Працівник міліції у межах повноважень, наданих цим Законом та іншими законодавчими актами, самостійно приймає рішення і несе за свої протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну чи кримінальну відповідальність.

При порушенні працівником міліції прав і законних інтересів громадянина міліція зобов'язана вжити заходів до поновлення цих прав, відшкодування завданих матеріальних збитків, на вимогу громадянина публічно вибачитися.

Працівник міліції, який виконує свої обов'язки відповідно до наданих законодавством повноважень та у межах закону, не несе відповідальності за завдані збитки. Такі збитки компенсуються за рахунок держави.

Дії працівника міліції можуть бути оскаржені у встановленому порядку до органів внутрішніх справ, суду або прокуратури.

Службова особа міліції, яка порушила вимоги закону або неналежно виконує свої обов'язки, несе відповідальність у встановленому порядку.

Розділ VI КОНТРОЛЬ І НАГЛЯД ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ МІЛІЦІЇ

Стаття 26. Контроль за діяльністю міліції

Контроль за діяльністю міліції здійснюють Кабінет Міністрів України, Міністр внутрішніх справ України і в межах своєї компетенції Ради народних депутатів.

Ради народних депутатів, здійснюючи контроль за роботою міліції, не втручаються в її оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну та адміністративну діяльність.

Стаття 27. Нагляд за додержанням законності у діяльності міліції

Нагляд за додержанням законності у діяльності міліції здійснюють Генеральний прокурор України і підлеглі йому прокурори.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО ПРОКУРАТУРУ від 5 листопада 1991 року (Витяг)

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Прокурорський нагляд за додержанням законів в Україні

Прокурорський нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів Кабінетом Міністрів України, міністерствами, державними комітетами, відомствами, іншими органами державного і господарського управління та контролю, Урядом Кримської АРСР, місцевими Радами народних депутатів, їх виконавчими і розпорядчими органами, військовими частинами, політичними партіями, громадськими організаціями, масовими рухами, підприємствами, установами й організаціями, незалежно від форм власності, підпорядкованості та приналежності, посадовими особами та громадянами здійснюється Генеральним прокурором України і підпорядкованими йому прокурорами.

Стаття 2. Генеральний прокурор України

Генеральний прокурор України призначається Верховною Радою України за поданням Голови Верховної Ради України.

Звільнення (відставка) Генерального прокурора України протягом строку повноважень може місце мати лише у випадках вчинення ним злочину, порушення виконання службових обов'язків, у зв'язку з неможливістю виконання обов'язків за станом здоров'я, а також за власним бажанням.

У всіх випадках питання про відставку Генерального прокурора України вирішується Верховною Радою України.

Стаття 3. Правові основи діяльності прокуратури

Повноваження прокурорів, організація, засади та порядок діяльності прокуратури визначається Конституцією України, цим Законом, іншими законодавчими актами.

Органи прокуратури в установленому порядку в межах своєї компетенції вирішують питання, що впливають із загальноновизнаних норм міжнародного права, а також укладених Україною міждержавних договорів.

Стаття 6. Принципи організації і діяльності прокуратури

Органи прокуратури України:

1) становлять єдину централізовану систему, яку очолює Генеральний прокурор України, з підпорядкуванням нижчестоящих прокурорів вищестоящим;

2) здійснюють свої повноваження на підставі додержання Конституції України та чинних на території республіки законів, незалежно від будь-яких органів державної влади, посадових осіб, а також рішень громадських об'єднань чи їх органів;

3) захищають у межах своєї компетенції права і свободи громадян на засадах їх рівності перед законом, незалежно від національного чи соціального походження, мови, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, службового чи майнового стану та інших ознак;

4) вживають заходів до усунення порушень закону, від кого б вони не виходили, поновлення порушених прав і притягнення в установленому законом порядку до відповідальності осіб, які допустили ці порушення;

5) діють гласно, інформують державні органи влади, громадськість про стан законності та заходи до її зміцнення.

Працівники прокуратури не можуть належати до будь-яких політичних партій чи рухів.

Стаття 8. Обов'язковість виконання вимог прокурора

Вимоги прокурора, які відповідають чинному законодавству, є обов'язковими для всіх органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб та громадян і виконуються невідкладно або у передбачені законом чи визначені прокурором строки.

Статистична та інша інформація або їх копії, необхідні для здійснення прокурорського нагляду чи розслідування, видаються на вимогу прокурора або слідчого безкоштовно.

Невиконання без поважних причин законних вимог прокурора тягне передбачену законом відповідальність.

Посадові особи і громадяни зобов'язані з'являтися за викликом прокурора і давати пояснення з обставин, які з'ясовуються прокурорською

перевіркою. В разі ухилення від прибуття посадова особа або громадянин за постановою прокурора можуть бути доставлені примусово органами міліції.

Стаття 11. Право невідкладного прийому

Генеральний прокурор України має право бути невідкладно прийнятим Головою Верховної Ради України, Президентом України, Прем'єр-Міністром України.

Прокурор Кримської АРСР має право бути невідкладно прийнятим Головою Верховної Ради Кримської АРСР і Головою Уряду Кримської АРСР.

Прокурори областей, міст Києва, районні, міські і прирівняні до них інші прокурори мають право бути невідкладно прийнятими керівниками, іншими посадовими особами відповідних органів державної влади та управління, підприємств, організацій та установ.

Стаття 12. Розгляд заяв і скарг

Прокурор розглядає заяви і скарги про порушення прав громадян і юридичних осіб у справах, не підвідомчих суду та не віднесених до компетенції інших органів.

Прокурор здійснює нагляд за додержанням вимог законодавства щодо порядку розгляду скарг всіма органами, підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами.

Прокурор проводить особистий прийом громадян.

Прийняте прокурором рішення може бути оскаржене вищестоящому прокурору, а в передбачених законом випадках — у суд.

Після прийняття рішення по скарзі Генеральним прокурором України провадження по таких скаргах в органах прокуратури припиняється.

Розділ IV

КАДРИ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ

Стаття 46. Вимоги до осіб, які призначаються на посади прокурорів і слідчих

Прокурорами і слідчими можуть призначатися громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові і моральні якості. Особи, які не мають досвіду практичної роботи за спеціальністю, проходять в органах прокуратури стажування строком до одного року. Порядок стажування визначається Генеральним прокурором України.

Особи, які вперше призначені на посади помічників прокурорів, прокурорів управлінь, відділів, слідчих прокуратури, приймають "Присягу

працівника прокуратури". Текст присяги затверджується Верховною Радою України. Процедура її прийняття визначається Генеральним прокурором України.

На посади прокурорів Кримської АРСР, областей, міста Києва та прирівняних до них прокурорів призначаються особи віком не молодше 30 років, які мають стаж роботи в органах прокуратури або на судових посадах не менше семи років; на посади районних і міських прокурорів віком не молодше 25 років зі стажем роботи в органах прокуратури або на судових посадах не менше трьох років.

Прокурори і слідчі прокурори підлягають атестації один раз у п'ять років. Порядок атестації визначається Генеральним прокурором України.

Сумісництво служби в органах прокуратури з роботою на підприємствах, в установах чи організаціях, а також з будь-яким підприємництвом не допускається, за винятком наукової і педагогічної діяльності.

Не можуть бути прийняті на посаду прокурора або слідчого прокуратури особи, які були засуджені за вчинення злочину, за винятком реабілітованих.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО АДВОКАТУРУ від 19 грудня 1992 року (Витяг)

Стаття 1. Адвокатура України та її завдання

Адвокатура України є добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним згідно з Конституцією України (888-09) сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу юридичну допомогу.

Стаття 2. Адвокат

Адвокатом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи за спеціальністю юриста або помічника адвоката не менше двох років, склав кваліфікаційні іспити, одержав свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та прийняв Присягу адвоката України.

Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, служби безпеки, державного управління. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість.

Стаття 3. Правове регулювання діяльності адвокатури

Діяльність адвокатури регулюється Конституцією України, цим Законом, іншими законодавчими актами України і статутами адвокатських об'єднань.

Стаття 4. Принципи та організаційні форми діяльності адвокатури

Адвокатура України здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності.

Адвокат має право займатись адвокатською діяльністю індивідуально, відкрити своє адвокатське бюро, об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори та інші адвокатські об'єднання, які діють відповідно до цього Закону та статутів адвокатських об'єднань.

Адвокатські об'єднання діють на засадах добровільності, самоврядування, колегіальності та гласності. Реєстрація адвокатських об'єднань проводиться у Міністерстві юстиції України в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Стаття 5. Види адвокатської діяльності

Адвокати дають консультації та роз'яснення з юридичних питань, усні і письмові довідки щодо законодавства; складають заяви, скарги та інші документи правового характеру; посвідчують копії документів у справах, які вони ведуть; здійснюють представництво в суді, інших державних органах, перед громадянами та юридичними особами; подають юридичну допомогу підприємствам, установам, організаціям; здійснюють правове забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян і юридичних осіб, виконують свої обов'язки відповідно до кримінально-процесуального законодавства у процесі дізнання та попереднього слідства.

Адвокат може здійснювати й інші види юридичної допомоги, передбачені законодавством.

Стаття 7. Обов'язки адвоката

При здійсненні своїх професійних обов'язків адвокат зобов'язаний неухильно додержувати вимог чинного законодавства, використовувати всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб і не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення, та відмовитись від прийнятого на себе захисту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного.

Адвокат не має права прийняти доручення про подання юридичної допомоги у випадках, коли він у даній справі подає або раніше подавав юридичну допомогу особам, інтереси яких суперечать інтересам особи, що звернулася з проханням про ведення справи, або брав участь як слідчий, особа, що провадила дізнання, прокурор, громадський обвинувач, суддя, секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, представник потерпілого, цивільний позивач, цивільний відповідач, свідок, перекладач, понятий, а також коли в розслідуванні або розгляді справи бере участь посадова особа, з якою адвокат перебуває в родинних стосунках.

Стаття 9. Адвокатська таємниця

Адвокат зобов'язаний зберігати адвокатську таємницю. Предметом адвокатської таємниці є питання, з яких громадянин або юридична особа зверталася до адвоката, суть консультацій, порад, роз'яснень та інших відомостей, одержаних адвокатом при здійсненні своїх професійних обов'язків.

Дані попереднього слідства, які стали відомі адвокату у зв'язку з виконанням ним своїх професійних обов'язків, можуть бути розголошені тільки з дозволу слідчого або прокурора. Адвокати, винні у розголошенні відомостей попереднього слідства, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством.

Адвокату, помічнику адвоката, посадовим особам адвокатських об'єднань забороняється розголошувати відомості, що становлять предмет адвокатської таємниці, і використовувати їх у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб.

Стаття 15. Присяга адвоката України

При видачі кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю особа, якій вручено це свідоцтво, приймає Присягу адвоката України такого змісту:

ПРИСЯГА адвоката України

Я, _____, беручи на себе обов'язки адвоката, урочисто клянусь:

у своїй професійній діяльності суворо додержувати законодавства України, міжнародних актів про права і свободи людини, правил адвокатської етики, з високою громадянською відповідальністю виконувати покладені на мене обов'язки, бути завжди справедливим і принциповим, чесним і уважним до людей, суворо зберігати адвокатську таємницю, всюди і завжди берегти чистоту звання адвоката, бути вірним Присязі.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО НОТАРІАТ від 2 вересня 1993 року (Витяг)

Розділ I НОТАРІАТ В УКРАЇНІ

Глава 1 ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Поняття нотаріату. Органи і посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії

Нотаріат в Україні — це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

У населених пунктах, де немає нотаріусів, нотаріальні дії, передбачені статтею 38 цього Закону, вчиняються уповноваженими на це посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад народних депутатів.

Стаття 3. Нотаріус

Нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту (університет, академія, інститут) і пройшов стажування протягом шести місяців в державній нотаріальній конторі або у нотаріуса, що займається приватною нотаріальною практикою, склав кваліфікаційний іспит та одержав свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість.

Нотаріус не може перебувати в штаті інших державних, приватних та громадських підприємств і організацій, займатися підприємницькою і посередницькою діяльністю, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім тієї, яка передбачена абзацом другим статті 4 цього Закону, а також викладацької і наукової у вільний від роботи час.

Стаття 5. Обов'язки нотаріуса

Нотаріус зобов'язаний:

- здійснювати свої професійні обов'язки відповідно до цього Закону і принесеної присяги;
- сприяти громадянам, підприємствам, установам і організаціям у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду;
- зберігати в таємниці відомості, одержані ним у зв'язку з вчиненням нотаріальних дій;
- відмовити у вчиненні нотаріальної дії в разі її невідповідності законодавству України або міжнародним договорам.

Стаття 6. Присяга нотаріуса

Особа, якій вперше надається право займатися нотаріальною діяльністю, в управлінні юстиції Ради Міністрів Республіки Крим, обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій в урочистій обстановці приносить присягу такого змісту:

“Урочисто присягаю виконувати обов'язки нотаріуса чесно і сумлінно, згідно з законом і совістю, поважати права і законні інтереси громадян і організацій, зберігати професійну таємницю, скрізь і завжди берегти чистоту високого звання нотаріуса”.

Стаття 8. Додержання таємниці вчинюваних нотаріальних дій

Нотаріуси та інші посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії, зобов'язані додержувати таємниці цих дій.

Довідки про вчинені нотаріальні дії та документи видаються тільки громадянам та юридичним особам, за дорученням яких або щодо яких вчинялися нотаріальні дії.

На письмову вимогу суду, арбітражного суду, прокуратури, органів дізнання і слідства довідки про вчинені нотаріальні дії та документи видаються у зв'язку з кримінальними, цивільними або господарськими справами, що знаходяться у їх провадженні.

На письмову вимогу державної податкової інспекції видаються довідки, документи і копії з них, необхідні для визначення правильності стягнення державного мита та цілей оподаткування.

Довідки про заповіти видаються тільки після смерті заповідача.

Обов'язок дотримання таємниці вчинюваних нотаріальних дій поширюється також на осіб, яким про вчинені нотаріальні дії стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків.

Вказані в частинах першій і шостій цієї статті особи, які винні в порушенні таємниці вчинюваних нотаріальних дій, несуть відповідальність у порядку, встановленому законодавством України.

Стаття 10. Кваліфікаційні комісії нотаріату

Для визначення рівня професійної підготовленості осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю, при управлінні юстиції Ради Міністрів Республіки Крим, обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій утворюється кваліфікаційна комісія нотаріату, положення про яку затверджується Міністерством юстиції України.

На підставі результатів складеного іспиту кваліфікаційна комісія нотаріату приймає рішення про можливість допуску особи до нотаріальної діяльності.

Стаття 12. Анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю

Свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю може бути анульоване Міністерством юстиції України:

- 1) з власної ініціативи нотаріуса;
- 2) за поданням управління юстиції Ради Міністрів Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій у випадках:
 - а) втрати громадянства України або виїзду за межі України на постійне проживання;
 - б) винесення щодо нотаріуса обвинувального вироку суду, який набрав чинності;
 - в) винесення ухвали про застосування щодо нотаріуса примусових заходів медичного характеру, що набрала законної сили;
 - г) винесення постанови про припинення кримінальної справи щодо нотаріуса з nereабілітуючих підстав;
 - д) винесення рішення суду, що набрало законної сили, про обмеження дієздатності особи, яка виконує обов'язки нотаріуса, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, оголошення її померлою;

е) неодноразового порушення нотаріусом чинного законодавства при вчиненні нотаріальних дій або грубого порушення закону, яке завдало шкоди інтересам держави, підприємств, установ, організацій, громадян;

є) невідповідності нотаріуса займаній посаді внаслідок стану здоров'я, що перешкоджає нотаріальній діяльності;

ж) порушення нотаріусом вимог, передбачених частиною другою статті 3, частиною першою статті 8 та статтею 9 цього Закону.

Рішення про анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю може бути оскаржено до суду в місячний строк з дня його одержання.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО ДЕРЖАВНУ ВИКОНАВЧУ СЛУЖБУ від 24 березня 1998 року (Витяг)

(Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 36—37. — Ст. 243)

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Завдання державної виконавчої служби

Державна виконавча служба входить до системи органів Міністерства юстиції України і здійснює виконання рішень судів та інших органів (далі — рішень) відповідно до законів України.

Завданням державної виконавчої служби є своєчасне, повне і неупереджене примусове виконання рішень, передбачених законом.

Стаття 3. Органи державної виконавчої служби

Органами державної виконавчої служби є:

- департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України;
- відділи державної виконавчої служби Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, обласних, Київського та Севастопольського міських управлінь юстиції;
- районні, міські (міст обласного значення), районні у містах відділи державної виконавчої служби відповідних управлінь юстиції.

Виконання рішень, перелік яких встановлено законом, покладається на державних виконавців районних, міських (міст обласного значення), районних у містах відділів державної виконавчої служби.

Районні, міські (міст обласного значення), районні у містах відділи державної виконавчої служби є юридичними особами, мають поточні та вкладні (депозитні) рахунки в установах банків, гербову печатку.

Стаття 4. Державні виконавці

Відповідно до цього Закону державними виконавцями є: начальник, заступник начальника, старший державний виконавець, державний виконавець районного, міського (міста обласного значення), районного у місті відділу державної виконавчої служби.

Державний виконавець здійснює примусове виконання рішень у порядку, передбаченому законом.

Розділ II ПРАВОВИЙ СТАТУС ДЕРЖАВНИХ ВИКОНАВЦІВ

Стаття 6. Правовий статус державних виконавців

Державні виконавці є державними службовцями.

Державним виконавцям видаються службові посвідчення єдиного зразка, який затверджується Міністром юстиції України.

Державний виконавець під час виконання службових обов'язків носить формений одяг, зразок якого затверджується Кабінетом Міністрів України.

Державний виконавець користується правами і виконує обов'язки, передбачені законом.

Стаття 7. Забезпечення прав громадян і юридичних осіб

Державний виконавець зобов'язаний сумлінно виконувати службові обов'язки, не допускати в своїй діяльності порушення прав громадян та юридичних осіб, гарантованих Конституцією України та законами України.

Розділ III ПОРЯДОК ПРИЗНАЧЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ВИКОНАВЦІВ

Стаття 8. Вимоги, що пред'являються до державних виконавців

Державним виконавцем може бути громадянин України, який має юридичну освіту, здатний за своїми особистими і діловими якостями виконувати покладені на нього обов'язки.

Начальником районного, міського (міста обласного значення), районного у місті відділу державної виконавчої служби призначається громадянин України з вищою юридичною освітою і зі стажем юридичної роботи не менше трьох років.

Не можуть бути призначеними на посаду державного виконавця особи, відносно яких існують обмеження, передбачені Законом України "Про державну службу".

Стаття 9. Порядок призначення і звільнення державних виконавців

Державні виконавці призначаються на посаду, звільняються з посади начальниками районних, міських (міст обласного значення), районних у містах відділів державної виконавчої служби відповідних управлінь юстиції.

Начальники районних, міських (міст обласного значення), районних у містах відділів державної виконавчої служби призначаються на посаду та звільняються з посади начальниками Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, обласних, Київського та Севастопольського міських управлінь юстиції за поданням начальників відділів державної виконавчої служби відповідних управлінь юстиції.

Директор Департаменту державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, начальники відділів державної виконавчої служби Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі призначаються Міністром юстиції України.

Розділ IV

КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ДЕРЖАВНИХ ВИКОНАВЦІВ

Стаття 10. Контроль за діяльністю державних виконавців

Контроль за діяльністю державних виконавців здійснюють Міністерство юстиції України через Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, а Головне управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, управління юстиції в областях, містах Києві та Севастополі — через відповідні відділи державної виконавчої служби. Контроль за діяльністю державних виконавців здійснюють й інші державні органи в порядку, передбаченому законом.

Стаття 11. Відповідальність державних виконавців

Державні виконавці несуть дисциплінарну відповідальність в порядку, встановленому законом.

У разі вчинення державним виконавцем під час виконання службових обов'язків діяння, що має ознаки злочину чи адміністративного правопорушення, він підлягає кримінальній чи адміністративній відповідальності у порядку, встановленому законом.

**ЗАКОН УКРАЇНИ
ПРО РАТИФІКАЦІЮ КОНВЕНЦІЇ ПРО ВИЗНАННЯ
КВАЛІФІКАЦІЙ З ВИЩОЇ ОСВІТИ
В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ РЕГІОНІ
від 3 грудня 1999 року
(Витяг)**

(Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 51. — Ст. 459)

Верховна Рада України *п о с т а н о в л я є*:

Конвенцію про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні, підписану від імені України 11 квітня 1997 року в м. Лісабоні (Португалія) (994-308), ратифікувати.

**ЗАКОН УКРАЇНИ
ПРО РАТИФІКАЦІЮ УГОДИ МІЖ УКРАЇНОЮ
ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СПІВТОВАРИСТВОМ
ПРО НАУКОВЕ І ТЕХНОЛОГІЧНЕ
СПІВРОБІТНИЦТВО
від 25 грудня 2002 року
(Витяг)**

(Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 6. — Ст. 53)

Верховна Рада України *п о с т а н о в л я є*:

Ратифікувати Угоду між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво (994-194), підписану 4 липня 2002 року в м. Копенгагені.

Угода між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво

Україна, з одного боку, і Європейське співтовариство (далі "Співтовариство"), з другого боку, що далі іменуються "Сторонами",

Зважаючи на важливість науки і технології для їхнього економічного і соціального розвитку,

Визнаючи те, що Україна і Співтовариство проводять дослідницьку і технологічну діяльність у багатьох галузях, що становлять спільний інтерес, і те, що участь кожної зі Сторін у таких дослідженнях та розробках на основі взаємності сприятиме взаємній вигоді,

Відповідно до Угоди про партнерство та співробітництво між Україною, з одного боку, та Європейськими співтовариствами та їхніми державами-членами, з другого боку, підписаної 16 червня 1994 року (998-012), зокрема до Статті 58 зазначеної Угоди,

Бажаючи створити правову основу для співробітництва у сфері наукових і технологічних досліджень, що розширить і зміцнить співпрацю в галузях, які становлять спільний інтерес, і сприятиме використанню результатів такого співробітництва для економічної та соціальної вигоди Сторін,

Домовилися про таке:

Стаття 1. Мета

Сторони заохочують, розвивають і сприяють спільній діяльності в галузі науково-технологічних досліджень і розробок, що становлять взаємний інтерес.

Стаття 5. Форми співробітництва

(а) Співробітництво може включати наступні види діяльності:

1) участь українських організацій у проектах Співтовариства у сферах спільної діяльності та, відповідно, участь організацій, створених у Співтоваристві, в українських проектах в цих сферах.

Додатки

Така участь має регламентуватися чинним законодавством Сторін. У проектах можуть також брати участь наукові та технологічні організації Сторін; проекти можуть також здійснюватися із залученням агентств і офіційних органів Сторін;

2) вільний доступ та спільне використання дослідницького обладнання, включаючи установки та об'єкти для проведення моніторингу, спостереження та експериментів, а також збору даних, що стосуються спільної діяльності;

3) візити та обмін науковими, технічними та іншими кадрами з метою участі в семінарах, симпозіумах і робочих нарадах, які мають відношення до спільної діяльності в рамках цієї Угоди;

4) обмін інформацією про практику, законодавство і програми, які стосуються співробітництва в рамках цієї Угоди;

5) інші дії, які можуть взаємно визначатися Сторонами у відповідності з політикою та програмами Сторін.

(б) Спільні дослідницькі проекти відповідно до цієї Угоди здійснюються лише після того, як учасники проекту затвердять спільний план розпорядження технологіями, як зазначено в додатку № 1 до цієї Угоди, який становить її невід'ємну частину.

(в) Сторони можуть спільно здійснювати співробітництво з третіми сторонами.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ НАУКИ І ТЕХНІКИ

від 11 грудня 2001 року
(Витяг)

(Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 48. — Ст. 253)

Цей Закон визначає правові, фінансові та організаційні засади цілісної системи формування та реалізації пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки в Україні.

Стаття 1

Правовою основою формування та реалізації пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки є Конституція України (254к/96-ВР), Закон України "Про наукову і науково-технічну діяльність" (1977-12), Закон України "Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України" (1602-14), інші закони України.

Стаття 2

Пріоритетні напрями розвитку науки і техніки формуються на п'ять років на підставі прогнозу розвитку науки і техніки і є складовою прогнозу економічного і соціального розвитку України на середньостроковий період.

Порядок розробки прогнозу розвитку науки і техніки та формування пріоритетних напрямів науки і техніки визначається законодавством України.

Стаття 3

Реалізація пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки здійснюється через систему державних наукових та науково-технічних програм, а також державне замовлення на науково-технічну продукцію.

Формування переліку державних наукових та науково-технічних програм забезпечується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері наукової і науково-технічної діяльності.

Стаття 7

Визначити такі пріоритетні напрями розвитку науки і техніки на період до 2006 року:

- 1) фундаментальні дослідження з найважливіших проблем природничих, суспільних і гуманітарних наук;
- 2) проблеми демографічної політики, розвитку людського потенціалу та формування громадянського суспільства;
- 3) збереження навколишнього середовища (довкілля) та сталий розвиток;
- 4) новітні біотехнології; діагностика і методи лікування найпоширеніших захворювань;
- 5) нові комп'ютерні засоби та технології інформатизації суспільства;
- 6) новітні технології та ресурсозберігаючі технології в енергетиці, промисловості та агропромисловому комплексі;
- 7) нові речовини і матеріали.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО НАУКОВУ І НАУКОВО-ТЕХНІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

від 13 грудня 1991 року
(Витяг)

(Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 12. — Ст. 165)

(Вводиться в дію Постановою Верховної Ради від 13 грудня 1991 р.
№ 1978-ХІІ (1978-12) // ВВР. — 1992. — № 12. — Ст. 166)

Цей Закон визначає правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку науково-технічної сфери, створює умови для наукової і науково-технічної діяльності, забезпечення потреб суспільства і держави у технологічному розвитку.

Розділ І ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 4. Суб'єкти наукової і науково-технічної діяльності

Суб'єктами наукової і науково-технічної діяльності є: вчені, наукові працівники, науково-педагогічні працівники, а також наукові установи, наукові організації, вищі навчальні заклади III—IV рівнів акредитації, громадські організації у науковій та науково-технічній діяльності (далі — громадські наукові організації).

Стаття 5. Вчений

Вчений є основним суб'єктом наукової і науково-технічної діяльності.

Вчений має право:

— обирати форми, напрями і засоби наукової і науково-технічної діяльності відповідно до своїх інтересів, творчих можливостей та загальнолюдських цінностей; об'єднуватися з іншими вченими в постійні або тимчасові наукові колективи для проведення спільної наукової і науково-технічної діяльності;

— брати участь у конкурсах на виконання наукових досліджень, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України та інших джерел відповідно до законодавства України;

— здобувати визнання авторства на наукові і науково-технічні результати своєї діяльності;

— публікувати результати своїх досліджень або оприлюднювати їх іншим способом, у порядку, встановленому законодавством України;

— брати участь у конкурсах на заміщення вакантних посад наукових і науково-педагогічних працівників;

— отримувати, передавати та поширювати наукову інформацію;

— здобувати державне і громадське визнання через присудження наукових ступенів, вчених звань, премій, почесних звань за внесок у розвиток науки, технологій, впровадження наукових, науково-технічних результатів у виробництво та за підготовку наукових кадрів.

Вчений при здійсненні наукової, науково-технічної та науково-педагогічної діяльності зобов'язаний:

— не завдавати шкоди здоров'ю людини, її життю та довкіллю;

— додержуватися етичних норм наукового співтовариства, поважати право на інтелектуальну власність.

Стаття 6. Науковий працівник

Науковий працівник може виконувати науково-дослідну, науково-педагогічну, дослідно-конструкторську, дослідно-технологічну, проектно-конструкторську, проектно-технологічну, пошукову, проектно-пошукову роботу та (або) організовувати виконання зазначених робіт у наукових установах та організаціях, вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації, лабораторіях підприємств.

Науковий працівник має право:

— об'єднуватися в професійні спілки, бути членом і брати участь в діяльності громадських об'єднань і політичних партій;

— на мотивовану відмову брати участь в науковій (науково-технічній) діяльності, результати якої можуть мати негативні наслідки для людини, суспільства або довкілля;

— на матеріальну підтримку виконуваних досліджень за рахунок коштів Державного бюджету України та інших джерел фінансування відповідно до

законодавства України; на іменні та інші стипендії, а також премії, що встановлюються державою, юридичними та фізичними особами; на об'єктивну оцінку своєї діяльності та отримання матеріальної винагороди відповідно до кваліфікації, наукових результатів, якості та складності виконуваної роботи, а також одержання доходу чи іншої винагороди від реалізації наукового або науково-прикладного результату своєї діяльності; займатися викладацькою діяльністю, надавати консультативну допомогу, а також бути експертом відповідно до законодавства України; займатися підприємницькою діяльністю відповідно до законодавства України.

Науковий працівник зобов'язаний:

- провадити наукові дослідження відповідно до укладених договорів (контрактів);
- представляти результати наукової і науково-технічної діяльності шляхом наукових доповідей, публікацій та захисту дисертацій;
- у встановленому порядку проходити атестацію на відповідність займаній посаді; постійно підвищувати свою кваліфікацію.

Прийняття на роботу наукових працівників здійснюється на основі конкурсного відбору.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО НАУКОВУ І НАУКОВО-ТЕХНІЧНУ ЕКСПЕРТИЗУ від 10 лютого 1995 року (Витяг)

(Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 9. — Ст. 56)

Цей Закон визначає правові, організаційні і фінансові основи експертної діяльності в науково-технічній сфері, а також загальні основи і принципи регулювання суспільних відносин у галузі організації та проведення наукової та науково-технічної експертизи з метою забезпечення наукового обґрунтування структури і змісту пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, наукових, науково-технічних, соціально-економічних, екологічних програм і проектів, визначення напрямів науково-технічної діяльності, аналізу та оцінки ефективності використання науково-технічного потенціалу, результатів досліджень.

Розділ I ПРЕДМЕТ НАУКОВОЇ І НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Стаття 1. *Поняття наукової і науково-технічної експертизи*

Наукова і науково-технічна експертиза — це діяльність, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз та оцінка науково-технічного рівня об'єктів експертизи і підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів.

Наукова і науково-технічна експертиза у сфері науково-технічних розробок та дослідно-конструкторських робіт, фундаментальних і прикладних досліджень, у тому числі на стадії їх практичного застосування (впровадження, використання, наслідки використання тощо), проводиться науково-дослідними організаціями та установами, вищими навчальними закладами, іншими організаціями та окремими юридичними і фізичними особами, які акредитовані на цей вид діяльності.

Стаття 2. Завдання наукової і науково-технічної експертизи

Основними завданнями наукової і науково-технічної експертизи є:

- об'єктивне, комплексне дослідження об'єктів експертизи;
- перевірка відповідності об'єктів експертизи вимогам і нормам чинного законодавства;
- оцінка відповідності об'єктів експертизи сучасному рівню наукових і технічних знань, тенденціям науково-технічного прогресу, принципам державної науково-технічної політики, вимогам екологічної безпеки, економічної доцільності;
- аналіз рівня використання науково-технічного потенціалу, оцінка результативності науково-дослідних робіт і дослідно-конструкторських розробок;
- прогнозування науково-технічних, соціально-економічних і екологічних наслідків реалізації чи діяльності об'єкта експертизи;
- підготовка науково обґрунтованих експертних висновків.

Стаття 3. Принципи наукової і науково-технічної експертизи

Основними принципами наукової і науково-технічної експертизи є:

- компетентність, об'єктивність осіб, установ та організацій, що проводять експертизу;
- врахування світового рівня науково-технічного прогресу, норм і правил технічної та екологічної безпеки, вимог стандартів, міжнародних угод;
- експертиза громадської думки з питання щодо предмету експертизи, її об'єктивна оцінка;
- відповідальність за достовірність і повноту аналізу, обґрунтованість рекомендацій експертизи.

Стаття 4. Суб'єкти наукової і науково-технічної експертизи

Суб'єктами наукової і науково-технічної експертизи є замовники, організатори експертизи, а також експерти.

Замовниками наукової і науково-технічної експертизи можуть бути органи державної влади і органи місцевого самоврядування, підприємства, установи і організації, громадяни, зацікавлені у проведенні такої експертизи.

Замовники можуть вступати у відносини з експертами безпосередньо або через організаторів експертизи на підставі договорів або доручень.

Замовники наукової і науково-технічної експертизи формують завдання на проведення експертизи, забезпечують оплату витрат на її проведення, оплату праці експертів або послуг організаторів експертизи.

Організаторами наукової та науково-технічної експертизи є фізичні та юридичні особи, які на підставі доручення або договору з замовниками організують та проводять експертизу і подають експертні висновки.

Експертизу можуть проводити:

- органи виконавчої влади у межах своєї компетенції;
- підприємства, установи та організації всіх форм власності, тимчасові творчі колективи, що здійснюють наукову і науково-технічну діяльність, спеціалізовані експертні організації;
- окремі експерти, групи експертів та експертні ради.

Експертами є фізичні особи, які мають високу кваліфікацію, спеціальні знання і безпосередньо здійснюють наукову чи науково-технічну експертизу та несуть персональну відповідальність за достовірність і повноту аналізу, обґрунтованість рекомендацій відповідно до вимог завдання на проведення експертизи.

Стаття 5. Об'єкти наукової та науково-технічної експертизи

Об'єктами наукової та науково-технічної експертизи можуть бути:

- діючі об'єкти техніки (в тому числі військової) та промисловості, споруди, природні об'єкти тощо, стосовно яких виникає потреба отримати науково обґрунтовані експертні висновки;
 - проекти, програми, пропозиції різного рівня, щодо яких необхідно провести науково обґрунтований аналіз і дати висновок про доцільність їх прийняття, впровадження, подальшого використання тощо.
- Обов'язковій науковій і науково-технічній експертизі підлягають:
- національні та державні наукові і науково-технічні програми;
 - міждержавні наукові і науково-технічні програми, що реалізуються на підставі міжнародних договорів України в межах її території;
 - галузеві і міжгалузеві програми у сфері наукової і науково-технічної діяльності;
 - інноваційні програми та проекти державного значення.

**ЗАКОН УКРАЇНИ
ПРО НАУКОВО-ТЕХНІЧНУ ІНФОРМАЦІЮ**
від 25 червня 1993 року
(Витяг)

(Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 33. — Ст. 345)

Цей Закон визначає основи державної політики в галузі науково-технічної інформації, порядок її формування і реалізації в інтересах науково-технічного, економічного і соціального прогресу країни. Метою Закону є створення в Україні правової бази для одержання та використання науково-технічної інформації.

Дія Закону не поширюється на інформацію, що містить державну та іншу охоронювану законом таємницю.

**Розділ I
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ**

Стаття 5. Право на науково-технічну інформацію

1. Усі громадяни України, юридичні особи, державні органи, органи місцевого і регіонального самоврядування відповідно до Конституції України (888-09) і цього Закону мають право на відкриту науково-технічну інформацію, яке передбачає можливість вільного її одержання, зберігання, використання і поширення під час здійснення наукової, науково-дослідної, виробничої, громадської та іншої діяльності, що не забороняється чинним законодавством.

2. Режим доступу до відкритої науково-технічної інформації та інформації з обмеженим доступом регулюється чинним законодавством.

Стаття 6. Право власності на науково-технічну інформацію

1. Науково-технічна інформація відповідно до чинного законодавства є об'єктом права власності.

4. Право власності на науково-технічну інформацію, створену на кошти державного бюджету, визначається державою як прийняттям загальних рішень, так і встановленням форм договорів між фінансуючим державним органом і виконавцем робіт по створенню науково-технічної інформації.

Науково-технічна інформація, що є об'єктом права приватної або інших форм власності, може переходити в державну власність у разі передачі її до відповідних державних банків даних, фондів або архівів на договірній основі. Може використовуватись форма передачі інформації на зберігання або використання без передачі прав власності в повному обсязі.

Стаття 8. Визначення та склад національної системи науково-технічної інформації

1. Основною метою національної системи науково-технічної інформації є задоволення потреб громадян, юридичних осіб і держави в науково-технічній інформації.

Національна система науково-технічної інформації — це організаційно-правова структура, за допомогою якої формується державна інформаційна політика, а також здійснюється координація робіт по створенню, користуванню, зберіганню та поширенню національних ресурсів науково-технічної інформації з урахуванням інтересів національної безпеки.

Стаття 9. Основні завдання національної системи науково-технічної інформації

Основними завданнями національної системи науково-технічної інформації є:

- формування на основі вітчизняних і зарубіжних джерел довідково-інформаційних фондів, включаючи бази і банки даних, та інформаційне забезпечення юридичних та фізичних осіб;
- розроблення і впровадження сучасних технологій в науково-інформаційну діяльність;
- організація пропаганди і сприяння широкому використанню досягнень науки і техніки, передового виробничого досвіду;
- створення загальнодоступної мережі бібліотек, інформаційних центрів громадського користування як бази для освіти, виробництва та наукових досліджень, системи реалізації прав громадян на культурний та фаховий розвиток.

Стаття 17. Державна підтримка науково-інформаційної діяльності

1. Держава з метою створення та розвитку національної системи науково-технічної інформації забезпечує:

— створення державних мереж первинного збирання, обробки та зберігання усіх видів науково-технічної інформації;

— фінансову, в тому числі валютну, підтримку надходження науково-технічної інформації до державних органів і служб науково-технічної інформації, наукових і науково-технічних бібліотек, створення їх мереж і відповідного технічного забезпечення;

— підготовку кадрів у сфері інформатики і науково-інформаційної діяльності через систему навчальних закладів вищої та середньої освіти, підвищення рівня інформаційної підготовки спеціалістів народного господарства;

2. Держава сприяє відкритості та загальнодоступності науково-технічної інформації.

Обмеження щодо доступу, поширення та використання інформації, яка є державною або іншою таємницею, що охороняється законом, визначаються законами України.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО ВИЩУ ОСВІТУ від 17 січня 2002 року (Витяг)

(Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 20. — Ст. 134)

Цей Закон спрямований на врегулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної підготовки громадян України. Він встановлює правові, організаційні, фінансові та інші засади функціонування системи вищої освіти, створює умови для самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства і держави у кваліфікованих фахівцях.

Стаття 4. Право громадян на вищу освіту

1. Громадяни України мають право на здобуття вищої освіти.

Громадяни України мають право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних вищих навчальних закладах на конкурсній основі в межах стандартів вищої освіти, якщо певний освітньо-кваліфікаційний рівень громадянин здобуває вперше. Вони вільні у виборі форми здобуття вищої освіти, вищого навчального закладу, напряму підготовки і спеціальності.

2. Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, мають право на здобуття вищої освіти, крім права на здобуття вищої освіти за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів, якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Стаття 5. Мова (мови) навчання у вищих навчальних закладах

Мова (мови) навчання у вищих навчальних закладах визначається відповідно до Конституції України та закону України про мови.

Стаття 7. Освітні рівні вищої освіти

1. Неповна вища освіта — освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує сформованість її інтелектуальних якостей, що визначають розвиток особи як особистості і є достатніми для здобуття нею кваліфікацій за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста.

2. Базова вища освіта — освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує сформованість її інтелектуальних якостей, що визначають розвиток особи як особистості і є достатніми для здобуття нею кваліфікацій за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра.

3. Повна вища освіта — освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує сформованість її інтелектуальних якостей, що визначають розвиток особи як особистості і є достатніми для здобуття нею кваліфікацій за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста або магістра.

4. Вищу освіту мають особи, які завершили навчання у вищих навчальних закладах, успішно пройшли державну атестацію відповідно до стандартів вищої освіти і отримали відповідний документ про вищу освіту державного зразка.

Державна атестація осіб, які закінчують вищі навчальні заклади усіх форм власності, здійснюється державною екзаменаційною комісією. Положення про державну екзаменаційну комісію затверджується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Стаття 8. Освітньо-кваліфікаційні рівні вищої освіти

1. Молодший спеціаліст — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі повної загальної середньої освіти здобула неповну вищу освіту, спеціальні уміння та знання, достатні для здійснення виробничих функцій певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності.

2. Бакалавр — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі повної загальної середньої освіти здобула базову вищу освіту, фундаментальні і спеціальні уміння та знання щодо узагальненого об'єкта праці (діяльності), достатні для виконання завдань та обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності.

3. Спеціаліст — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра здобула повну вищу освіту, спеціальні уміння та знання, достатні для виконання завдань та обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності.

4. Магістр — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра здобула повну вищу осві-

ту, спеціальні уміння та знання, достатні для виконання професійних завдань та обов'язків (робіт) інноваційного характеру певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності.

Стаття 42. Форми навчання у вищих навчальних закладах

Навчання у вищих навчальних закладах здійснюється за такими формами: денна (очна); вечірня; заочна, дистанційна; екстернатна.

Форми навчання можуть бути поєднані. Терміни навчання за відповідними формами визначаються можливостями виконання освітньо-професійних програм підготовки фахівців певного освітньо-кваліфікаційного рівня.

Екстернатна форма навчання — особлива форма навчання, що передбачає самостійне вивчення навчальних дисциплін, складання у вищому навчальному закладі заліків, екзаменів та проходження інших форм підсумкового контролю, передбачених навчальним планом.

*Затверджено
постановою Кабінету Міністрів України
від 14 червня 2000 року № 963*

ПЕРЕЛІК ПОСАД ПЕДАГОГІЧНИХ ТА НАУКОВО- ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Посади науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів III—IV рівня акредитації

Керівник (ректор, президент тощо), проректори (діяльність яких безпосередньо пов'язана з навчально-виховним або науковим процесом), керівник філіалу, заступники керівника філіалу (діяльність яких безпосередньо пов'язана з навчально-виховним або науковим процесом), завідувач кафедри — професор, професор, доцент, старший викладач, викладач, асистент, викладач-стажист, провідний концертмейстер, концертмейстер, декан, заступник декана, вчений секретар, завідувач: докторантурою, аспірантурою, ординатурою, інтернатурою, підготовчим відділенням.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

*Затверджений Законом Української РСР
від 28 грудня 1960 року
(Витяг)*

Загальні положення

Глава I ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Призначення Кримінально-процесуального кодексу України

Призначенням Кримінально-процесуального кодексу України є визначення порядку провадження у кримінальних справах.

Стаття 2. Завдання кримінального судочинства

Завданнями кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний.

Стаття 3. Чинність кримінально-процесуального закону

Провадження в кримінальних справах на території України здійснюється за правилами цього Кодексу незалежно від місця вчинення злочину.

При провадженні в кримінальній справі застосовується кримінально-процесуальний закон, який діє відповідно під час дізнання, попереднього слідства або судового розгляду справи.

Норми цього Кодексу застосовуються при провадженні в справах про злочини іноземних громадян, за винятком осіб, які користуються правом дипломатичної недоторканності. Норми цього Кодексу застосовуються і в справах про злочини осіб без громадянства.

Стаття 4. Обов'язок порушити кримінальну справу і розкрити злочин

Суд, прокурор, слідчий і орган дізнання зобов'язані в межах своєї компетенції порушити кримінальну справу в кожному випадку виявлення ознак злочину, вжити всіх передбачених законом заходів до встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, і до їх покарання.

Стаття 5. Недопустимість притягнення як обвинуваченого інакше ніж на підставах і в порядку, встановлених законом

Ніхто не може бути притягнутий як обвинувачений інакше ніж на підставах і в порядку, встановлених законом.

Стаття 25. Прокурорський нагляд в кримінальному судочинстві

Нагляд за додержанням законів при провадженні дізнання і попереднього слідства здійснюється Генеральним прокурором України і підпорядкованими йому прокурорами.

Прокурор зобов'язаний в усіх стадіях кримінального судочинства своєчасно вживати передбачених законом заходів до усунення всяких порушень закону, від кого б ці порушення не виходили.

Свої повноваження в кримінальному судочинстві прокурор здійснює незалежно від будь-яких органів і посадових осіб, підкоряючись тільки законowi і керуючись вказівками Генерального прокурора України.

Постанови прокурора, винесені відповідно до закону, є обов'язковими для виконання всіма підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами і громадянами.

Стаття 43. Обвинувачений і його права

Обвинуваченим є особа, щодо якої в установленому цим Кодексом порядку винесена постанова про притягнення як обвинуваченого. Після віддання до суду обвинувачений називається підсудним.

Обвинувачений має право: знати, в чому його обвинувачують; давати показання з пред'явленого йому обвинувачення або відмовитися давати пока-

зання і відповідати на запитання; мати захисника і побачення з ним до першого допиту; подавати докази; заявляти клопотання; ознайомлюватися після закінчення попереднього слідства або дізнання з усіма матеріалами справи; брати участь у судовому розгляді в суді першої інстанції; заявляти відводи; подавати скарги на дії і рішення особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора, судді та суду.

Підсудний має право на останнє слово.

Стаття 43-1. Підозрюваний

Підозрюваним визнається:

1) особа, затримана по підозрінню у вчиненні злочину;

2) особа, до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого.

Підозрюваний має право: знати, в чому він підозрюється; давати показання або відмовитися давати показання і відповідати на запитання; мати захисника і побачення з ним до першого допиту; подавати докази; заявляти клопотання і відводи; вимагати перевірки прокурором правомірності затримання; подавати скарги на дії і рішення особи, яка провадить оперативно-розшукові дії та дізнання, слідчого і прокурора.

Стаття 44. Захисник у кримінальному судочинстві

Як захисники підозрюваних, обвинувачених і підсудних допускаються особи, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю. За згодою підсудного допускаються близькі родичі, опікуни або піклувальники.

Захисник допускається до участі у справі з моменту пред'явлення обвинувачення, а у разі затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, або застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту — з моменту оголошення їй протоколу про затримання або постанови про застосування запобіжного заходу, але не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту затримання.

Стаття 47. Порядок призначення захисника

Захисник з числа осіб, зазначених у частині першій статті 44 цього Кодексу, запрошується підозрюваним, обвинуваченим чи підсудним, його законними представниками, родичами або іншими особами за дорученням чи на прохання підозрюваного, обвинуваченого і підсудного. Якщо у випадках, передбачених частиною третьою статті 46 цього Кодексу, захисник не буде запрошений зазначеними особами, його призначає особа, яка провадить дізнання, слідчий, суд або суддя.

Оплата праці захисника у випадку, коли він брав участь у дізнанні, попередньому слідстві або судовому розгляді за призначенням, та при звільненні підозрюваного, обвинуваченого і підсудного від оплати юридичної допомоги через малозабезпеченість провадиться за рахунок держави в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Відшкодування витрат державі у таких випадках може бути покладено на засудженого.

Стаття 48. Обов'язки і права захисника

З моменту допущення до участі у справі захисник має право:

- до першого допиту підозрюваного чи обвинуваченого мати з ним побачення віч-на-віч, а після першого допиту — без обмеження їх кількості і тривалості;
- мати побачення із засудженим і особою, до якої застосовано примусові заходи медичного характеру;
- бути присутнім при допитах підозрюваного і обвинуваченого, а також при провадженні інших слідчих дій, виконуваних з їх участю або за клопотанням підозрюваного, обвинуваченого чи його захисника;
- з дозволу особи, яка провадить дізнання, або слідчого брати участь і в інших слідчих діях;
- застосовувати науково-технічні засоби при провадженні тих слідчих дій, в яких бере участь захисник, а також при ознайомленні з матеріалами справи — з дозволу особи, яка провадить дізнання, чи слідчого, а у суді, якщо справа розглядається у відкритому судовому засіданні, — з дозволу судді чи суду;
- ознайомлюватися з матеріалами, якими обґрунтовується затримання підозрюваного чи обрання запобіжного заходу або пред'явлення обвинувачення, а після закінчення попереднього слідства — з усіма матеріалами справи;
- виписувати з матеріалів справи, з якими він ознайомився, необхідні відомості;
- брати участь у судовому розгляді справи;
- подавати докази і заявляти клопотання і відводи;
- подавати скарги на дії та рішення особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора, судді та суду.

Захисник має право збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази у справі, зокрема одержувати документи або їх копії від підприємств, установ, організацій, об'єднань, а від громадян — за їх згодою; ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними документами і матеріалами, за винятком тих, таємниця яких охороняється законом; отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань.

Особа, яка провадить дізнання, і слідчий повинні своєчасно повідомити захисника про час і місце провадження слідчих дій, які виконуються з участю підозрюваного або обвинуваченого чи за клопотанням захисника.

Захисник зобов'язаний своєчасно з'явитися для участі у провадженні тих процесуальних дій, в яких його участь є обов'язковою.

Стаття 49. Потерпілий

Потерпілим визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду.

Про визнання громадянина потерпілим чи про відмову в цьому особа, яка провадить дізнання, слідчий і суддя виносять постанову, а суд — ухвалу.

Громадянин, визнаний потерпілим від злочину, вправі давати показання у справі. Потерпілий і його представник мають право: подавати докази; заявляти клопотання; знайомитися з усіма матеріалами справи з моменту закінчення попереднього слідства, а у справах, в яких попереднє слідство не провадилося, — після віддання обвинуваченого до суду; брати участь у судовому розгляді; заявляти відводи; подавати скарги на дії особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора і суду, а також подавати скарги на вирок або ухвали суду і постанови народного судді.

Стаття 50. Цивільний позивач

Цивільний позивач або його представник мають право: подавати докази; заявляти клопотання; брати участь у судовому розгляді; просити орган дізнання, слідчого і суд про вжиття заходів до забезпечення заявленого ними позову; підтримувати цивільний позов; ознайомлюватися з матеріалами справи з моменту закінчення попереднього слідства, а у справах, в яких попереднє слідство не провадилося, — після віддання обвинуваченого до суду; заявляти відводи; подавати скарги на дії особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора і суду, а також подавати скарги на вирок або ухвали суду в частині, що стосується цивільного позову.

Стаття 51. Цивільний відповідач

Цивільний відповідач або його представник має право: заперечувати проти пред'явленого позову; давати пояснення по суті пред'явленого позову; подавати докази; заявляти клопотання; ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються цивільного позову, з моменту закінчення попереднього слідства, а у справах, в яких попереднє слідство не провадилося, — після віддання обвинуваченого до суду; брати участь у судовому розгляді; заявляти відводи; подавати скарги на дії особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора і суду, а також подавати скарги на вирок і ухвали суду в частині, що стосується цивільного позову.

Стаття 52. Представники потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача

Представниками потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача можуть бути адвокати, близькі родичі, законні представники, а також інші особи за постановою особи, яка провадить дізнання, слідчого, судді або за ухвалою суду.

Коли цивільним позивачем або цивільним відповідачем є підприємство, установа чи організація, то представниками їх інтересів можуть бути спеціально уповноважені ними на те особи.

Зазначені в цій статті представники користуються процесуальними правами осіб, інтереси яких вони представляють.

Стаття 53. Обов'язок роз'яснення і забезпечення прав особам, які беруть участь у справі

Суд, прокурор, слідчий та особа, яка провадить дізнання, зобов'язані роз'яснити особам, що беруть участь у справі, їх права і забезпечити можливість здійснення цих прав.

Стаття 53-1. Обов'язок органу дізнання, слідчого, прокурора і суду щодо вжиття заходів до відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями

У разі закриття кримінальної справи за відсутністю події злочину, відсутністю в діянні складу злочину або за недоведеністю участі особи у вчиненні злочину, а також у разі постановлення виправдувального вироку орган дізнання, слідчий, прокурор і суд зобов'язані роз'яснити особі порядок поновлення її порушених прав і вжити необхідних заходів до відшкодування шкоди, завданої особі внаслідок незаконних засудження, притягнення як обвинуваченого, затримання, застосування запобіжного заходу та у разі незаконного продовження виконання призначеного покарання у випадках, коли кримінальний закон, який усуває караність діяння, набрав чинності.

ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ Затверджений Законом Української РСР від 18 липня 1963 року (Витяг)

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Глава I ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Законодавство про цивільне судочинство

Законодавство про цивільне судочинство встановлює порядок розгляду справ по спорах, що виникають з цивільних, сімейних, трудових та колгоспних правовідносин, справ, що виникають з адміністративно-правових відносин, і справ окремого провадження. Справи, що виникають з адміністративно-правових відносин, і справи окремого провадження розглядаються за загальними правилами судочинства, крім окремих винятків, встановлених цим Кодексом та іншими законами України.

Стаття 2. Завдання цивільного судочинства

Завданнями цивільного судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних, юридичних осіб, держави шляхом всебічного розгляду та вирішення цивільних справ у повній відповідності з чинним законодавством.

Стаття 4. Право на звернення до суду за судовим захистом

Усяка заінтересована особа вправі в порядку, встановленому законом, звернутись до суду за захистом порушеного або оспорюваного права чи охоронюваного законом інтересу.

Відмова від права на звернення до суду недійсна.

Стаття 5. *Порушення цивільної справи в суді*

Суд приступає до розгляду цивільної справи:

- 1) за заявою особи, яка звертається за захистом свого права або охоронюваного законом інтересу;
- 2) за заявою прокурора;
- 3) за заявою органів державного управління, профспілок, державних підприємств, установ, організацій, колгоспів, інших кооперативних організацій, їх об'єднань, інших громадських організацій або окремих громадян у випадках, коли за законом вони можуть звертатися до суду за захистом прав та інтересів інших осіб;
- 4) за заявою органів Антимонопольного комітету України з питань, віднесених законодавчими актами до їх компетенції.

Стаття 6. *Здійснення правосуддя тільки судом і на засадах рівності громадян перед законом і судом*

Правосуддя в цивільних справах здійснюється тільки судом і на засадах рівності перед законом і судом усіх громадян незалежно від їх походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Стаття 7. *Колегіальний та одноособовий розгляд справ*

Цивільні справи у всіх судах розглядаються колегіально або одноособово судьями, обраними у встановленому порядку.

Суддя при одноособовому розгляді справи діє від імені суду.

При колегіальному розгляді справ судді користуються рівними правами з головуючим у судовому засіданні у вирішенні всіх питань, що виникають при розгляді справи і постановленні рішення.

Стаття 24. *Цивільні справи, що розглядаються судами*

Судам підвідомчі:

- 1) справи по спорах, що виникають з цивільних, сімейних, трудових і кооперативних правовідносин, якщо хоча б однією з сторін у спорі є громадянин, за винятком випадків, коли вирішення таких спорів віднесено законом до відання інших органів;
- 2) справи, що виникають з адміністративно-правових відносин, перелічені у статті 236 цього Кодексу;
- 3) справи окремого провадження, перелічені у статті 254 цього Кодексу.

Стаття 25. *Підвідомчість цивільних справ товариським і третейським судам*

У випадках, передбачених законом, цивільні справи можуть розглядатись товариськими і третейськими судами в порядку, передбаченому Положенням про товариські суди і Положенням про третейські суди України.

Стаття 110. *Види представництва*

Громадяни можуть вести свої справи в суді особисто або через своїх представників. Особиста участь у справі громадянина не позбавляє його права мати по цій справі представника.

Справи юридичних осіб ведуть у суді їх органи, що діють в межах повноважень, наданих їм законом, статутом чи положенням, або їх представники.

Стаття 113. *Документи, що стверджують повноваження представників*

Повноваження представників сторін і третіх осіб на ведення справи в суді повинні бути ствержені такими документами:

- 1) членів колегіальних органів управління колгоспами, іншими кооперативними організаціями, їх об'єднаннями, іншими громадськими організаціями — витягом з протоколу засідання належного органу управління, що уповноважив вести справу в суді;
- 2) представників підприємств, установ, організацій — довіреністю від імені підприємства, установи, організації;
- 3) уповноважених профспілок — довіреністю відповідного профспілкового органу;
- 4) адвокатів — ордером, виданим юридичною консультацією;
- 5) інших осіб — довіреністю чи усною заявою довірителя з занесенням її до протоколу судового засідання.

Стаття 163. *Обов'язки присутніх у залі судового засідання*

Всі присутні в залі судового засідання при вході до нього суду повинні встати. Рішення суду всі присутні в залі заслуховують стоячи. Особи, які беруть участь у справі, свідки, експерти, перекладачі звертаються до суду та дають свої показання і пояснення стоячи.

Стаття 164. *Заходи щодо порушників порядку в судовому засіданні*

Особі, яка порушує порядок під час розгляду справи, головуючий від імені суду робить попередження.

За невідкорення розпорядженню головуєчого або порушення порядку під час судового засідання свідок, позивач, відповідач та інші громадяни несуть відповідальність за частиною першою статті.

Стаття 273. Справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, розглядувані судом

Суд розглядає справи про встановлення:

- 1) родинних відносин громадян;
- 2) перебування громадянина на утриманні;
- 3) каліцтва на виробництві або у зв'язку з виконанням державних чи громадських обов'язків, якщо це потрібно для призначення пенсії або одержання допомоги по соціальному страхуванню;
- 4) реєстрації усиновлення, шлюбу, розірвання шлюбу, народження і смерті;
- 5) перебування у фактичних шлюбних відносинах у встановлених законом випадках, якщо шлюб в органах запису актів громадянського стану не може бути зареєстрований внаслідок смерті одного з подружжя;
- 6) належності правовстановлюючих документів особі, прізвище, ім'я, по батькові, місце і час народження якої, зазначені в документі, не збігаються з ім'ям, по батькові, прізвищем, місцем і часом народження цієї особи, вказаними у свідоцтві про народження або в паспорті;
- 7) факту смерті особи в певний час при відмові органів запису актів громадянського стану зареєструвати факт смерті.

Стаття 285. Право на подання скарги, заяви

Заінтересована особа, яка вважає неправильно вчинену нотаріальну дію або відмову у вчиненні нотаріальної дії, вправі подати про це скаргу до районного (міського) суду за місцем знаходження державної нотаріальної контори, державного нотаріального архіву, виконавчого комітету сільської, селищної, міської Ради народних депутатів чи робочого місця приватного нотаріуса.

Скарги на неправильне посвідчення заповітів і доручень або на відмову в їх посвідченні посадовими особами, зазначеними у статті 40 Закону України "Про нотаріат" (3425-12), подаються до суду за місцем знаходження відповідно лікарні, іншого стаціонарного лікувально-профілактичного закладу, санаторію, будинку для престарілих та інвалідів, експедиції, госпіталю, військово-лікувального закладу, військової частини, з'єднання, установи, військово-навчального закладу, місця позбавлення волі.

Скарги на неправильне посвідчення заповіту або на відмову в його посвідченні капітаном морського судна або судна внутрішнього плавання, що плаває під прапором України, подаються до суду за місцем порту приписки судна.

Прокурор може звернутися до суду з заявою на неправильно вчинену нотаріальну дію або відмову у вчиненні нотаріальної дії.

**ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС
УКРАЇНИ**

*У редакції Закону України
від 21 червня 2001 року
(Витяг)*

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 2. Порушення справ у арбітражному суді

Господарський суд порушує справи за позовними заявами:

- підприємств та організацій, які звертаються до арбітражного суду за захистом своїх прав та охоронюваних законом інтересів;
- державних та інших органів, які звертаються до господарського суду у випадках, передбачених законодавчими актами України;
- прокурорів та їх заступників, які звертаються до господарського суду.

Стаття 4. Законодавство, яке застосовується при вирішенні господарських спорів

Господарський суд не застосовує акти державних та інших органів, якщо ці акти не відповідають законодавству України.

Якщо в міжнародних договорах України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, встановлені інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору.

Господарський суд у випадках, передбачених законом або міжнародним договором, застосовує норми права інших держав.

У разі відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю іноземного суб'єкта підприємницької діяльності, господарський суд може застосовувати міжнародні торгові звичаї.

Розділ IV

УЧАСНИКИ АРБИТРАЖНОГО ПРОЦЕСУ**Стаття 18. Склад учасників господарського процесу**

До складу учасників господарського процесу входять: сторони, треті особи, прокурор, інші особи, які беруть участь у процесі у випадках, передбачених цим Кодексом.

Стаття 29. Участь в господарському процесі прокурора

Прокурор може вступити у справу в будь-якій стадії процесу, якщо цього вимагає захист інтересів держави. Про свою участь у справі прокурор повідомляє господарський суд письмово, а в судовому засіданні — також і усно.

Участь прокурора в господарському процесі є обов'язковою: у справах, порушених за його заявою, у разі коли це передбачено законом або визначено за необхідне господарським судом. Відмова прокурора від поданого ним позову, зменшення розміру позовних вимог, зміна підстави або предмета позову не позбавляють позивача права підтримувати позовні вимоги.

(Стаття 29 у редакції Закону України від 13.05.97 № 251/97-ВР.)

Стаття 31. Участь в господарському процесі судового експерта

У господарському процесі може брати участь судовий експерт.

Права, обов'язки та відповідальність судового експерта визначаються цим Кодексом та Законом України "Про судову експертизу" (4038-12).

Судовий експерт зобов'язаний за ухвалою господарського суду з'явитись на його виклик і дати мотивований висновок щодо поставлених йому питань. Висновок робиться у письмовій формі.

Судовий експерт, оскільки це необхідно для дачі висновку, має право знайомитися з матеріалами справи, брати участь в огляді та дослідженні доказів, просити господарський суд про надання йому додаткових матеріалів.

Стаття 41. Призначення і проведення судової експертизи

Для роз'яснення питань, що виникають при вирішенні господарського спору і потребують спеціальних знань, господарський суд призначає судову експертизу.

Учасники господарського процесу мають право пропонувати суду питання, які мають бути роз'яснені судовим експертом. Остаточне коло цих питань встановлюється господарським судом в ухвалі.

Стаття 71. Рівність та змагальність сторін

Правосуддя в господарських відносинах здійснюється на засадах рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

Стаття 72. Гласність господарського процесу

Вирішення спорів в господарському суді є відкритим та повністю фіксується технічними засобами, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної, комерційної та банківської таємниці або коли проти цього є обґрунтовані заперечення однієї чи обох сторін.

Стаття 82. Прийняття рішення

При вирішенні господарського спору по суті (задоволення позову, відмова в позові повністю або частково) господарський суд приймає рішення.

Рішення приймається в засіданні суддею за результатами обговорення всіх обставин справи, а якщо спір вирішується трьома суддями — більшістю голосів суддів.

Рішення викладається у письмовій формі та підписується всіма суддями, які брали участь у засіданні. У разі розгляду справи трьома суддями суддя, не згодний з рішенням, зобов'язаний викласти у письмовій формі свою окрему думку, що приєднується до справи.

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ПРО НАЦІОНАЛЬНЕ БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ УКРАЇНИ

від 24 квітня 1997 року
(Витяг)

З метою зміцнення національної безпеки держави, забезпечення належного захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, посилення боротьби зі злочинністю, особливо організованими її формами та відповідно до пунктів 1 і 15 статті 106 Конституції України (254к/96-ВР) *постановляю:*

1. Утворити Національне бюро розслідувань України як центральний орган виконавчої влади.

2. Визначити, що основними завданнями Національного бюро розслідувань України є:

— проведення відповідно до законодавства України досудового слідства та оперативно-розшукових заходів в особливо складних кримінальних справах про злочини, які становлять значну суспільну небезпеку;

— інформаційно-аналітична робота з метою виявлення й усунення причин та умов, які сприяють корупції, вчиненню інших небезпечних злочинів, прогнозування динаміки злочинності в суспільстві.

3. Національне бюро розслідувань України очолює Директор, який безпосередньо підпорядковується Президентові України. Директор призначається на посаду за поданням Прем'єр-міністра України Президентом України. Повноваження Директора Національного бюро розслідувань України припиняються Президентом України.

Призначити ЛИТВАКА Олега Михайловича Директором Національного бюро розслідувань України.

Директор Національного бюро розслідувань України має першого заступника і заступників, яких за його поданням призначає на посади і звільняє з посад Президент України.

4. Національне бюро розслідувань України покладені на нього завдання виконує як безпосередньо, так і через підпорядковані йому регіональні бюро розслідувань, що утворюються в Автономній Республіці Крим, місті Києві та окремих областях залежно від криміногенної обстановки.

Регіональні бюро розслідувань очолюють начальники, яких за поданням Директора Національного бюро розслідувань України призначає на посади і звільняє з посад Президент України.

6. Національне та регіональні бюро розслідувань формуються з працівників існуючих оперативно-слідчих підрозділів правоохоронних органів, військовослужбовців тощо, які приймаються на роботу на підставі контракту. Умови і строк дії контракту визначаються Кабінетом Міністрів України.

8. Положення про Національне бюро розслідувань України затверджує Президент України за поданням Директора Національного бюро розслідувань України.

Директору Національного бюро розслідувань України у двомісячний строк подати на затвердження проект зазначеного Положення.

9. Установити, що проведення досудового слідства і оперативно-розшукових заходів Національне та регіональні бюро розслідувань здійснюють після внесення в установленому порядку змін і доповнень до відповідних законодавчих актів.

**НАКАЗ
ДЕРЖАВНОГО МИТНОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ
ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ ПОЛОЖЕННЯ
ПРО ПРОВАДЖЕННЯ В СПРАВАХ
ПРО ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ**

від 4 листопада 1992 року № 205

(Витяг)

НАКАЗУЮ:

1. Затвердити "Положення про провадження в справах про порушення митних правил" і ввести в дію з 15 листопада.
2. Затвердити форми протоколів, передбачені "Положенням ..." 1992 року.
3. Управлінню матеріально-технічного постачання (М.Г. Терещенко) забезпечити виготовлення типографським способом "Положення..." та форм процесуальних документів. Управлінню по боротьбі з контрабандою та порушеннями митних правил (С.Ф. Вінник) скласти заявки на виготовлення необхідної кількості екземплярів.
4. Начальникам митниць до отримання нових форм процесуальних документів забезпечити їх виготовлення на місцях.

**ПОЛОЖЕННЯ
ПРО ПРОВАДЖЕННЯ В СПРАВАХ
ПРО ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ
(Витяг)**

1. Загальні положення

1.1. Згідно з Митним кодексом України (1970-12) (далі МК України) на митні органи покладені завдання по боротьбі з порушеннями митних правил. Ці завдання вирішуються з допомогою митних розслідувань.

1.2. Митні розслідування — це система процесуальних дій встановлених МК України, а в частині, яка не передбачена ним, — Кодексом України про адміністративні правопорушення (80731-10, 80732-10) (далі КпАП України).

1.4. Основними завданнями митних розслідувань є:

- виявлення та припинення правопорушень;
- своєчасне, всебічне повне та об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, її вирішення відповідно до чинного законодавства;
- забезпечення виконання постанов у справах;
- виявлення причин та умов, які сприяли скоєнню митних правопорушень, вжиття заходів щодо їх усунення, запобігання правопорушень та зміцнення правопорядку та законності.

1.5. Митні розслідування складаються з таких стадій:

- виявлення та припинення правопорушень, перевірка первинних повідомлень, матеріалів правопорушень;
- розгляд матеріалів перевірки та прийняття рішення про порушення адміністративного провадження або відмову у порушенні такого провадження;
- провадження митно-процесуальних дій по виявленню факту та обставин правопорушення, особи правопорушника, збиранню та перевірці доказів;
- розгляд справи про порушення митних правил;
- виконання постанов у справах про порушення митних правил;

— направлення матеріалів про інші правопорушення у відповідні правоохоронні органи; внесення пропозицій про вжиття заходів щодо усунення причин та умов, які сприяли скоєнню правопорушення.

1.6. Провадження у справах про порушення митних правил здійснюється службовими особами митних органів України.

3. Адміністративна відповідальність за порушення митних правил

3.1. Відповідальність за порушення митних правил.

За вчинення порушень митних правил можуть застосовуватись такі адміністративні стягнення:

- попередження;
- штраф;
- конфіскація предметів, знярядь вчинення порушень митних правил;
- конфіскація предмета, який є безпосереднім об'єктом порушення митних правил.

3.2. Основні і додаткові адміністративні стягнення.

Конфіскація предметів може застосовуватись як основне, так і додаткове адміністративне стягнення; штраф і попередження можуть застосовуватись тільки як основні.

За одне порушення митних правил може бути накладене основне або основне і додаткове стягнення. Якщо санкцією статті митного кодексу передбачене накладення основного і додаткового стягнення, застосування тільки додаткового стягнення суперечить діючому законодавству (ст. 25 КпАП України) (80731-10).

Затверджено наказом
Міністерства юстиції України
29 грудня 1984 року № 22/5

ІНСТРУКЦІЯ ПРО ПОРЯДОК РЕЄСТРАЦІЇ АКТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СТАНУ В УКРАЇНІ (Витяг)

(Зі змінами і доповненнями, внесеними Міністерством юстиції України
19 квітня 1994 року)

І. Загальні положення

1. Відповідно до статті 158 Кодексу про шлюб та сім'ю України (2006-07) народження, смерть, одруження, розірвання шлюбу, встановлення батьківства, переміна імені, по батькові і прізвища підлягають реєстрації в органах реєстрації актів громадянського стану.

Про зроблений запис акта громадянського стану видається відповідне свідоцтво.

2. Згідно з статтею 159 Кодексу про шлюб та сім'ю України акти громадянського стану реєструються в районних центрах, районах у містах Києві та Севастополі відділами реєстрації актів громадянського стану місцевих державних адміністрацій, у містах і в районах міст обласного підпорядкування — відділами реєстрації актів громадянського стану виконавчих комітетів відповідних Рад народних депутатів, а в сільській місцевості і селищах — виконавчими комітетами сільських і селищних Рад народних депутатів.

3. Районні, районні у містах Києві та Севастополі відділи реєстрації актів громадянського стану районних державних адміністрацій, міські, районні у містах обласного підпорядкування відділи реєстрації актів громадянського стану виконавчих комітетів відповідних Рад народних депутатів відповідно

до статті 160 Кодексу про шлюб та сім'ю України (2006-07) провадять реєстрацію народження, смерті, одруження, розірвання шлюбу, встановлення батьківства, переміни прізвища, імені та по батькові, змінюють, доповнюють, виправляють й анулюють записи актів громадянського стану, поновлюють втрачені записи, видають повторні свідоцтва, а також у встановленому порядку зберігають актові книги.

Виконками селищних і сільських Рад народних депутатів провадять реєстрацію народження, смерті, одруження і встановлення батьківства.

4. При реєстрації актів громадянського стану пред'являються документи, які підтверджують факти, що підлягають реєстрації в органах реєстрації актів громадянського стану, а також документи, які посвідчують особу заявника: паспорт, посвідчення особи або військова книжка військовослужбовця.

5. За реєстрацію актів громадянського стану, а також видачу громадянам повторних свідоцтв про реєстрацію актів громадянського стану і свідоцтв у зв'язку із зміною, доповненням, виправленням і поновленням записів актів громадянського стану справляється державне мито у розмірах і порядку, встановлених чинним законодавством.

6. Працівники органів реєстрації актів громадянського стану не мають права реєструвати акти громадянського стану щодо себе, другого з подружжя, своїх дітей та родичів.

7. Керівники та спеціалісти відділів реєстрації актів громадянського стану не можуть перебувати у штаті інших державних або приватних і колективних підприємств та об'єднань громадян, а також безпосередньо займатися підприємницькою, посередницькою та іншою діяльністю, крім викладацької і наукової у вільний від роботи час.

II. Реєстрація народження

8. Реєстрація народження провадиться за місцем народження дитини або за місцем проживання її батьків чи одного з них, а в разі хвороби, смерті батьків або неможливості для них з інших причин зареєструвати народження — за заявою родичів, інших осіб або адміністрації лікувального закладу, в якому перебувала мати під час народження дитини.

Коли батьки дитини не перебувають у шлюбі між собою, народження дитини може бути зареєстроване за місцем проживання особи, яка визнає себе батьком дитини, якщо одночасно з заявою про реєстрацію народження вона подасть заяву про встановлення батьківства.

Орган реєстрації актів громадянського стану не вправі відмовити в реєстрації народження, мотивуючи відмову доцільністю провести таку реєстрацію в іншому органі реєстрації актів громадянського стану.

20. Батько і мати, які перебувають у шлюбі між собою, записуються батьками дитини в книзі реєстрації актів про народження за заявою будь-кого з них.

Якщо батьки не перебувають у шлюбі між собою, запис про матір дитини провадиться за заявою матері, а запис про батька дитини — за спільною заявою батька і матері дитини, або батько записується згідно з рішенням суду. В разі смерті матері, визнання матері недієздатною, позбавлення її батьківських прав, а також при неможливості встановити місце її проживання запис про батька дитини провадиться за заявою батька.

У разі, коли мати не перебуває у шлюбі та немає спільної заяви батьків або рішення суду про встановлення батьківства, запис про батька дитини провадиться за прізвищем матері, а ім'я, по батькові — за бажанням матері, запис про громадянство і національність батька — за громадянством і національністю матері.

25. При переміні прізвища неповнолітньої дитини в запису акта про її народження може бути змінено і прізвище того з батьків, що звернувся з клопотанням про переміну прізвища неповнолітній дитині.

26. Ім'я дитини визначається за згодою батьків. При відсутності згоди батьків щодо імені дитини спір вирішується органами опіки і піклування.

Якщо батьки настоюють на присвоєнні дитині зменшеного, пестливого або скороченого імені, в графі "Для відміток" треба зробити про це відповідну відмітку і засвідчити її підписами обох батьків.

27. По батькові присвоюється за іменем батька. Якщо у батька подвійне ім'я, по батькові дитині присвоюється за одним з них на вибір батьків.

III. Реєстрація смерті

42. Реєстрація смерті провадиться за останнім місцем проживання померлого або за місцем настання смерті чи виявлення трупа або за місцем поховання.

43. Реєстрація смерті провадиться за заявою родичів померлого, його сусідів, працівників житлово-експлуатаційних організацій та інших осіб чи за повідомленням адміністрації лікувального закладу, де сталася смерть.

44. Заява про реєстрацію смерті повинна бути зроблена не пізніше трьох діб з дня смерті чи виявлення трупа, а в разі неможливості одержання довідки лікувального закладу або висновку судово-медичної експертизи чи прокурора — не пізніше п'яти діб.

45. Реєстрація смерті особи, оголошеної судом померлою, а також реєстрація факту смерті, встановленого в судовому порядку, провадиться відділами реєстрації актів громадянського стану районних, районних у містах Києві та Севастополі держадміністрацій, а також відділами реєстрації актів громадянського стану міських (міст обласного підпорядкування) і районних у містах Рад народних депутатів.

Датою смерті особи, оголошеної судом померлою, вважається день набрання законної сили рішенням суду, якщо інше не зазначено в рішенні.

46. Підставою для реєстрації смерті є: лікарське свідоцтво або фельдшерська довідка про смерть, видані лікувальним закладом, рішення суду про встановлення факту смерті чи оголошення громадянина померлим, а також повідомлення з місць позбавлення волі. Ці документи додаються до другого примірника запису акта про смерть.

IV. Реєстрація шлюбу

55. Особи, які бажають зареєструвати шлюб, подають особисто письмову заяву за встановленою формою до органу реєстрації актів громадянського стану за місцем проживання однієї з них або за місцем проживання їх батьків.

Особи, які раніше перебували в шлюбі, можуть зареєструвати новий шлюб тільки при пред'явленні документів, що підтверджують припинення попереднього шлюбу (свідоцтво про розірвання шлюбу, свідоцтво про смерть одного з подружжя, судові рішення про визнання шлюбу недійсним).

56. Якщо особи, які одружуються, подають заяву до органу реєстрації актів громадянського стану за місцем проживання батьків або одного з них, повинен бути пред'явлений паспорт з відміткою про його прописку в даній місцевості.

V. Реєстрація розірвання шлюбу

75. Реєстрація розірвання шлюбу провадиться за місцем проживання подружжя або одного з них.

Реєстрація розірвання шлюбу на підставі рішення суду провадиться за заявою подружжя або одного з них по пред'явленні копії рішення суду про розірвання шлюбу, що набрало законної сили, а також квитанції про сплату встановленої судом суми державного мита.

У випадках, коли один з подружжя, що розриває шлюб, звільнений від сплати державного мита, реєстрація розірвання шлюбу і видача йому свідоцтва провадиться незалежно від сплати державного мита другим з подружжя.

76. Шлюб припиняється з часу реєстрації розлучення в книзі записів актів про розірвання шлюбу, тобто датою припинення шлюбу є не дата постановлення рішення суду про розірвання шлюбу, а дата реєстрації розлучення в органі реєстрації актів громадянського стану хоча б одним з подружжя.

ПОСТАНОВА КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ ПОРЯДКУ ОПЛАТИ ПРАЦІ АДВОКАТІВ З НАДАННЯ ГРОМАДЯНАМ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВИ

від 14 травня 1999 року № 821

Кабінет Міністрів України постановляє:

1. Затвердити Порядок оплати праці адвокатів з надання громадянам правової допомоги в кримінальних справах за рахунок держави, що додається.

2. Міністерству юстиції та Міністерству фінансів привести власні нормативно-правові акти з питання оплати праці адвокатів з надання громадянам правової допомоги в кримінальних справах за рахунок держави у відповідність із цією постановою.

3. Міністерству фінансів під час підготовки проекту державного бюджету на наступні роки передбачати за наданими Міністерством юстиції розрахунками асигнування на оплату праці адвокатів з надання громадянам правової допомоги в кримінальних справах за рахунок держави.

4. Визнати такою, що втратила чинність, постанову Кабінету Міністрів України від 15 листопада 1991 р. № 315 (315-91-п) "Про порядок оплати праці адвокатів по наданню юридичної допомоги у кримінальних справах".

ПОРЯДОК ОПЛАТИ ПРАЦІ АДВОКАТІВ З НАДАННЯ ГРОМАДЯНАМ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВИ

1. Цей Порядок визначає механізм оплати праці адвокатів з надання правової допомоги в кримінальних справах громадянам, звільненим особою, яка провадить дізнання, слідчим, прокурором чи судом від оплати правової допомоги у зв'язку з їхньою малозабезпеченістю, а також у разі, коли адвокат за їх призначенням брав участь у процесі дізнання, попереднього слідства чи в судових засіданнях. Підставою для оплати праці адвокатів з надання правової допомоги громадянам у кримінальних справах у таких випадках є постанова особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора, ухвала суду чи постанова судді та оформлена ними довідка про участь адвоката у справі (додаток 1).

2. Копія постанови, ухвали про звільнення громадянина від оплати правової допомоги або про призначення адвоката та довідка про його участь у справі подаються керівнику адвокатського об'єднання (адвокату, якщо він працює індивідуально), який складає довідку-розрахунок у трьох примірниках згідно з додатком 2.

Один примірник довідки-розрахунку керівник адвокатського об'єднання (адвокат) надсилає особі, яка провадила дізнання, слідчому, прокурору чи суду для приєднання до кримінальної справи, другий використовується для проведення оплати, третій зберігається у справах адвокатського об'єднання (адвоката).

3. Оплата праці адвокатів здійснюється згідно з цим Порядком за рахунок державного бюджету в розмірі 15 гривень за повний робочий день.

Якщо адвокат був зайнятий у справі неповний робочий день, то оплата його праці провадиться пропорційно до затраченого часу виходячи з цього розміру оплати.

4. У разі, коли адвокат надавав правову допомогу підозрюваному, обвинуваченому чи підсудному у процесі дізнання, попереднього слідства або в судових засіданнях за призначенням, то при визнанні громадянина винним у вчиненні злочину і за відсутності підстав для звільнення його від оплати за правову допомогу відшкодування витрат покладається на засудженого.

5. Контроль за виконанням вироку суду в частині стягнення з винної особи витрат на оплату праці адвоката здійснюється в установленому законодавством порядку.

6. Кошти за надання правової допомоги перераховуються адвокатському об'єднанню (адвокату) Головним управлінням юстиції Мін'юсту в Автономній Республіці Крим, обласними, Київським та Севастопольським міськими управліннями юстиції протягом 10 днів після одержання від них документів, передбачених у цьому Порядку.

Додаток 2.30

*Затверджено наказом
Міністерства юстиції України,
від 29 червня 1999 року
№ 34/5/22/103/512/326/73
Генеральної прокуратури України,
Служби безпеки України
Міністерство внутрішніх справ
України
Верховний Суд України
Державна податкова адміністрація
України
Державний департамент України
з питань виконання покарань*

**ІНСТРУКЦІЯ
ПРО ПОРЯДОК ВИКОНАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ
КОНВЕНЦІЙ З ПИТАНЬ КРИМІНАЛЬНОГО
СУДОЧИНСТВА
(Витяг)**

**Розділ I
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ**

1.4. Центральними органами України, компетентними вирішувати та розглядати питання виконання Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом (995-029) (1990 р.), є Міністерство юстиції України (щодо судових рішень) і Генеральна прокуратура України (щодо процесуальних дій під час розслідування кримінальних справ).

1.5. Органом України, через який здійснюється надсилання та отримання запитів на виконання Європейської конвенції про видачу правопорушників, 1957 р. (995-033), Додаткового протоколу до Європейської конвенції про видачу правопорушників, 1975 р. (995-034), Другого додаткового протоколу до Європейської конвенції про видачу правопорушників, 1978 р. (995-035), Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах, 1959 р. (995-036), Додаткового протоколу до Європейської конвенції про взаємну правову допомогу у кримінальних справах, 1978 р. (995-037), Європейської конвенції про нагляд за умовно засудженими особами, 1964 р. (994-007), Європейської конвенції про передачу провадження у кримінальних справах, 1972 р. (994-008), Конвенції про передачу засуджених осіб, 1983 р. є Міністерство юстиції України.

1.6. Центральними органами України, компетентними вирішувати та розглядати питання щодо виконання конвенцій, зазначених у пункті 1.5 розділу 1 цієї Інструкції, є Міністерство юстиції України (щодо справ, що перебувають на розгляді в суді) і Генеральна прокуратура України (щодо процесуальних дій під час розслідування кримінальних справ).

**Розділ II
МЕХАНІЗМ ВИКОНАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ
ПРО ВИДАЧУ ПРАВОПОРУШНИКІВ (995-033)**

2.1. При отриманні повідомлення про місцеперебування в іноземній державі особи, яка підлягає видачі правоохоронним органам України, орган, що проводить розслідування у справі, згідно з вимогами статті 12 Конвенції готує обґрунтований запит і невідкладно, але не пізніше 10 днів з моменту отримання повідомлення через свій центральний орган, а в разі знаходження кримінальної справи у провадженні органів прокуратури — через прокуратуру області (прирівняну до неї прокуратуру) надсилає запит до Генеральної прокуратури України.

2.2. Генеральна прокуратура України після вивчення та перевірки матеріалів, за наявності передбачених законом підстав для звернення, скеровує запит до Міністерства юстиції України.

2.3. У разі знаходження кримінальної справи щодо розшукуваної особи у провадженні суду або потреби приведення до виконання вироку суду щодо такої особи запит про видачу надсилається до Міністерства юстиції України через відповідне управління юстиції.

2.4. Міністерство юстиції України після вивчення та перевірки матеріалів у разі належного їх оформлення, наявності підстав і відсутності перешкод,

передбачених Конвенцією, готує і в якомога стислий термін надсилає відповідному органу іноземної держави запит про видачу особи в Україну для притягнення до кримінальної відповідальності або для приведення до виконання вироку суду.

2.5. При надходженні від відповідного органу іноземної держави згоди на видачу розшукуваної особи і повідомлення про її затримання (арешт) Генеральна прокуратура України (у разі знаходження кримінальної справи щодо особи, яка підлягає видачі, на стадії досудового слідства) або відповідно Міністерство юстиції України (у разі знаходження кримінальної справи щодо особи, що підлягає видачі, у провадженні суду або потреби приведення до виконання вироку суду щодо такої особи) направляють Міністерству внутрішніх справ України та Державному департаменту України з питань виконання покарань доручення про організацію прийому цієї особи та взяття її, у разі потреби, під варту. У дорученні також повідомляється адреса етапування заарештованого та орган, у провадженні якого знаходиться справа щодо цієї особи.

2.6. Міністерство внутрішніх справ України організовує приймання цієї особи на кордонах сусідніх держав на пунктах пропуску через Державний кордон України в порядку, передбаченому Інструкцією про порядок приймання-передавання осіб, які перебувають під вартою, на кордоні України та за її межами, затвердженою спільним наказом Міністерства внутрішніх справ України та Державного комітету у справах охорони державного кордону України від 17.11.98 № 474/845, зареєстрованою в Міністерстві юстиції України 14.01.99 р. за № 16/3309. Після здійснення прийняття ця особа передається встановленим порядком до установи Державного департаменту України з питань виконання покарань, про що Державний департамент України з питань виконання покарань та Міністерство внутрішніх справ України повідомляють Генеральну прокуратуру або відповідно Міністерство юстиції України із зазначенням у повідомленні місця, куди її поміщено, та дати прийняття.

2.7. Після закінчення провадження у справі щодо виданої особи органом, у провадженні якого була кримінальна справа, до Міністерства юстиції України та Державного департаменту з питань виконання покарань надсилається належним чином завірена копія постанови або вироку для подальшого інформування відповідного органу іноземної держави.

2.8. Запит про видачу особи, що надійшов до Міністерства юстиції України від відповідного органу іноземної держави, розглядається Міністерством юстиції України.

2.9. За відсутності обставин, які згідно з чинним законодавством України і положеннями Конвенції не перешкоджають вирішенню питання щодо видачі

особи з України, запит про її видачу з Міністерства юстиції України надсилається до Генеральної прокуратури України для прийняття рішення по суті.

2.9.1. За відсутності обставин, які згідно з чинним законодавством України і положеннями Конвенції перешкоджають вирішенню питання щодо видачі особи, прокурорам областей (прирівняним до них прокурорам) надсилається відповідне доручення. Матеріали виконаного доручення надсилаються до Генеральної прокуратури України за тими самими каналами.

2.10. Генеральна прокуратура України в разі задоволення запиту щодо видачі особи інформує Міністерство юстиції України й направляє до Міністерства внутрішніх справ України та Державного департаменту України з питань виконання покарань доручення про взяття під варту цієї особи та організацію її передачі правоохоронним органам іноземної держави.

2.11. Міністерство юстиції України інформує відповідний орган іноземної держави про надання згоди на видачу особи з України.

2.12. Міністерство внутрішніх справ України разом з Державним департаментом України з питань виконання покарань організовують передачу цієї особи в порядку, передбаченому Інструкцією про порядок приймання-передавання осіб, які перебувають під вартою, на кордоні України та за її межами, затвердженою спільним наказом Міністерства внутрішніх справ України та Державного комітету у справах охорони державного кордону України від 17.11.98 № 474/845, зареєстрованим Міністерством юстиції України 14.01.99 за № 16/3309. Після здійснення передачі цієї особи Міністерство внутрішніх справ України та Державний департамент України з питань виконання покарань інформують Генеральну прокуратуру або відповідно Міністерство юстиції про здійснення передачі та її дату.

2.13. У разі наявності перешкод для видачі особи відповідний орган іноземної держави інформується про це з мотивованим викладенням відповідних причин.

2.14. Термін розгляду запитів про видачу не повинен перевищувати 45 діб.

Розділ III МЕХАНІЗМ ВИКОНАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ ПРО ВЗАЄМНУ ПРАВОВУ ДОПОМОГУ В КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ (995-036)

3.1. Орган, що проводить розслідування у справі, згідно з вимогами статті 14 Конвенції готує обґрунтований запит про проведення процесуальних дій на території іноземної держави і через свій центральний орган, а в разі зна-

ходження кримінальної справи в провадженні органів прокуратури — через прокуратуру області (прирівняну до неї прокуратуру) надсилає запит до Генеральної прокуратури України.

3.2. Генеральна прокуратура України після вивчення та перевірки матеріалів, за наявності передбачених законом підстав для звернення, спрямовує запити до Міністерства юстиції України.

3.3. У разі потреби виконання доручення суду на території іноземної держави запит надсилається до Міністерства юстиції України через відповідне управління юстиції.

3.4. Міністерство юстиції України після вивчення та перевірки матеріалів, у разі відповідності змісту та форми запиту і необхідних додатків положенням Конвенції, готує і в якомога стислий термін надсилає відповідному органу іноземної держави запит про проведення процесуальних дій/виконання доручення суду.

3.5. Запит про проведення процесуальних дій/виконання доручення суду, що надійшов від відповідного органу іноземної держави, розглядається Міністерством юстиції України.

Додаток 2.31

Зареєстровано
в Міністерстві юстиції України
7 липня 1994 року за № 152/361

**НАКАЗ
МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ ІНСТРУКЦІЇ ПРО ПОРЯДОК
ВЧИНЕННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ НОТАРІУСАМИ
УКРАЇНИ**

від 18 червня 1994 року № 18/5
(Витяг)

З метою реалізації Закону України “Про нотаріат” (3425-12)

НАКАЗУЮ:

1. Затвердити Інструкцію про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України.

*Затверджено
наказом Міністерства юстиції України
від 18 червня 1994 року № 18/5*

ІНСТРУКЦІЯ ПРО ПОРЯДОК ВЧИНЕННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ НОТАРІУСАМИ УКРАЇНИ

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють в державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси).

2-1. Нотаріальні дії, що вчиняються нотаріусами України, виконуються з використанням спеціальних бланків нотаріальних документів (далі — спеціальні бланки).

Зразок бланка, а також порядок обліку, зберігання та витрачання спеціальних бланків встановлюється Міністерством юстиції України.

На спеціальних бланках викладаються:

- договори про відчуження майна (купівлі-продажу, міни, дарування, довічного утримання);
- договори про відчуження земельних ділянок, що перебувають у приватній або колективній власності;
- договори про заставу нерухомого майна, транспортних засобів, космічних об'єктів, товарів в обороті або переробці;
- договори позики;
- шлюбні контракти;
- договори найму та оренди;
- заповіти;

- усі види доручень;
- інші угоди, для яких чинним законодавством передбачена обов'язкова нотаріальна форма;
- інші угоди, для яких чинним законодавством не передбачена обов'язкова нотаріальна форма, але які посвідчуються за бажанням сторін;
- угоди про розірвання всіх вищезгаданих правочинів;
- свідоцтва про право на спадщину;
- свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя;
- свідоцтва про придбання жилих будинків з прилюдних торгів;
- свідоцтва про посвідчення фактів, що громадянин є живим, та перебування громадянина в певному місці, а також про тотожність громадянина з особою, зображеною на фотокартці;
- копії документів та виписок із них (крім копій установчих документів та фотокопій документів);
- заяви громадян та юридичних осіб;
- акти про морські протести;
- дублікати документів.

Використання інших бланків або стандартних білих аркушів паперу для вчинення зазначених нотаріальних дій забороняється.

Зазначені нотаріальні дії, виконані не на спеціальному бланку, є нечинними.

4. Нотаріуси зобов'язані додержувати таємниці нотаріальних дій.

Довідки про вчинені нотаріальні дії та документи видаються тільки громадянам та юридичним особам, за дорученням яких або щодо яких вчинялися нотаріальні дії.

На письмову вимогу суду, арбітражного суду, прокуратури, органів дізнання і слідства довідки про вчинені нотаріальні дії та документи видаються у зв'язку з кримінальними, цивільними або господарськими справами, що знаходяться у їх провадженні.

Довідки про заповіти (про наявність заповіту, його зміст та ін.) видаються особам, переліченим в абзацах другому і третьому цього пункту, а також спадкоємцям за законом тільки після смерті заповідача при поданні свідоцтва про його смерть.

На письмову вимогу державної податкової інспекції видаються довідки, документи і копії з них, необхідні для визначення правильності стягнення державного мита та цілей оподаткування.

Обов'язок додержання таємниці вчинюваних нотаріальних дій поширюється також на осіб, яким про вчинені нотаріальні дії стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків.

5. Нотаріуси зобов'язані здійснювати свої професійні обов'язки відповідно до Закону "Про нотаріат" (3425-12) і принесеної присяги, сприяти громадянам, підприємствам, установам і організаціям у здійсненні їх прав та захисті інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду, зберігати в таємниці відомості, одержані ними, у зв'язку з вчиненням нотаріальних дій, відмовити у вчиненні нотаріальної дії в разі її невідповідності законодавству України або міжнародним договорам.

На прохання громадян чи юридичних осіб, які звернулися за вчиненням нотаріальних дій, нотаріуси мають право витребувати від підприємств, установ і організацій відомості та документи, необхідні для вчинення цих нотаріальних дій, складати проекти угод і заяв, виготовляти копії документів та виписки з них, а також давати роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій і консультації правового характеру.

Чинним законодавством нотаріусу можуть бути надані й інші права.

6. Мова нотаріального діловодства визначається у відповідності зі статтею 15 Закону "Про нотаріат" (3425-12). Якщо особа, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, не знає мови, якою ведеться діловодство, тексти оформлюваних документів мають бути перекладені їй нотаріусом або перекладачем, про що зазначається в посвідчувальному написі.

Особа, що не володіє мовою, якою виготовлений документ, підписується тією мовою, яку вона знає.

Розділ II

ЗАГАЛЬНІ ПРАВИЛА ВЧИНЕННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ

8. Нотаріальні дії вчиняються в приміщенні державної нотаріальної контори, в державному нотаріальному архіві, приміщенні, яке є робочим місцем приватного нотаріуса. В окремих випадках, коли громадянин не може з'явитися в зазначене приміщення, а також коли того вимагають особливості посвідчуваної угоди, нотаріальні дії можуть бути вчинені поза вказаними приміщеннями.

Якщо нотаріальна дія вчиняється поза приміщенням державної нотаріальної контори чи поза приміщенням, яке є робочим місцем приватного нотаріуса, в посвідчувальному написі і в реєстрі нотаріальних дій записується місце вчинення нотаріальної дії (на дому, в лікарні, на підприємстві, в установі, організації та ін.) із зазначенням адреси, а також причин, з яких нотаріальна дія була вчинена поза вказаними приміщеннями.

9. Нотаріальні дії вчиняються після їх оплати в день подачі нотаріусу всіх необхідних документів.

Строк, на який відкладається вчинення нотаріальної дії у цих випадках, не може перевищувати одного місяця.

За заявою заінтересованої особи, яка бажає звернутися до суду для оспорування права або факту, про посвідчення якого просить інша заінтересована особа, вчинення нотаріальної дії повинно бути відкладено на строк не більше десяти днів.

Якщо за цей строк від суду не буде одержано повідомлення про надходження заяви, нотаріальна дія повинна бути вчинена.

У разі одержання від суду повідомлення про надходження заяви заінтересованої особи, яка оспорує право або факт, про посвідчення якого просить інша заінтересована особа, вчинення нотаріальної дії зупиняється до вирішення справи судом.

Законодавством України можуть бути встановлені й інші підстави для відкладення і зупинення нотаріальних дій.

10. При вчиненні нотаріальних дій нотаріуси встановлюють особу громадянина, його представника або представника підприємства, установи, організації, що звернулися за вчиненням нотаріальних дій.

11. При посвідченні угод з'ясовується дієздатність громадян і перевіряється правоздатність юридичних осіб, які беруть участь в угодах.

У разі укладення угоди представником перевіряються його повноваження.

12. При посвідченні угод і вчиненні деяких інших нотаріальних дій у випадках, передбачених законодавством України (наприклад, при засвідченні справжності підпису на документі), нотаріус перевіряє справжність підписів учасників угод та інших осіб, які звернулись за вчиненням нотаріальної дії.

13. Нотаріально-посвідчувальні угоди, а також заяви та інші документи підписуються у присутності нотаріуса. Якщо угода, заява чи інший документ підписаний за відсутності нотаріуса, громадянин повинен особисто підтвердити, що документ підписаний ним.

Якщо громадянин внаслідок фізичної вади, хвороби або з інших поважних причин не може власноручно підписати угоду, заяву чи інший документ, за його дорученням і в його присутності та в присутності нотаріуса угоду, заяву чи інший документ може підписати інший громадянин. Про причини, з яких громадянин, заінтересований у вчиненні нотаріальної дії, не міг підписати документ, зазначається у посвідчувальному написі. Угоду не може підписувати особа, на користь або за участю якої її посвідчено.

19. Усі нотаріальні дії, вчинені нотаріусами, реєструються в реєстрах нотаріальних дій.

Кожній нотаріальній дії присвоюється окремий порядковий номер. Номер, під яким нотаріальна дія зареєстрована в реєстрі, позначається на документах, що видаються нотаріусом, чи в посвідчувальних написах.

Реєстри повинні бути прошнуровані, аркуші їх пронумеровані. Кількість аркушів у реєстрі повинна бути завірена підписом посадової особи Головного управління юстиції в Криму, управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, уповноваженої на те начальниками цих управлінь.

Підпис посадової особи скріплюється гербовою печаткою Головного управління юстиції в Криму, управління юстиції в області, містах Києві чи Севастополі.

21. Документи, на підставі яких вчинено нотаріальну дію, приєднуються до примірника угоди, свідоцтва про право на спадщину та ін., що залишається у справах державної нотаріальної контори чи приватного нотаріуса.

Оригінали документів (наприклад, свідоцтва про народження, шлюб, смерть) повертаються особам, що їх подали, а у нотаріуса залишаються їх копії.

22. У разі втрати документа, посвідченого або виданого нотаріусом чи посадовою особою виконавчого комітету сільської, селищної, міської Ради народних депутатів, за письмовою заявою осіб, за дорученням яких або щодо яких вчинялася нотаріальна дія, державним нотаріальним архівом видається дублікат втраченого документа.

24. Нотаріус відмовляє у вчиненні нотаріальної дії, якщо:

- вчинення такої дії суперечить законові;
- дія підлягає вчиненню іншим нотаріусом;
- з проханням про вчинення нотаріальної дії звернулась недієздатна особа або представник, який не має відповідних повноважень;
- угода, що укладається від імені юридичної особи, суперечить цілям, вказаним в її статуті чи положенні.

Нотаріуси не приймають для вчинення нотаріальних дій документи, якщо вони не відповідають вимогам законодавства або містять відомості, що порочать честь і гідність людини.

*Затверджено
наказом Міністерства юстиції України
та Міністерства фінансів України
від 27 листопада 1996 року*

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПОРЯДОК ОПЛАТИ ПРАЦІ АДВОКАТІВ З НАДАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ДОПОМОГИ ГРОМАДЯНАМ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ (Витяг)

1. Це положення відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 15 листопада 1991 року № 315 (315-91-п) визначає порядок оплати праці адвокатів за подання юридичної допомоги в кримінальних справах громадянам, звільненим органом дізнання, попереднього слідства, прокурором або судом від оплати юридичної допомоги, і у випадках, коли адвокат брав участь у дізнанні, попередньому слідстві або суді за призначенням.

Оплата праці адвокатів у таких випадках здійснюється за рахунок державного бюджету у розмірі однієї мінімальної заробітної плати, встановленої Постановою Верховної Ради України від 20.02.96 № 49/96-ВР, за повний робочий день. Якщо адвокат був зайнятий по справі не повний робочий день, оплата його праці провадиться пропорційно затраченому часу, виходячи із вказаного розміру.

2. Підставою оплати праці адвокатів за подання юридичної допомоги у кримінальних справах є постанова особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора або ухвала суду про звільнення громадянина від оплати за юридичну допомогу чи про призначення адвоката і довідка про участь адвоката у справі, яка щомісячно видається особою, що провадить дізнання, попереднє слідство або судом, з зазначенням у ній кількості затрачених адвокатом днів та обсягу виконаної роботи (додаток 1).

3. У постанові, ухвалі про звільнення громадянина від оплати за юридичну допомогу чи призначення адвоката вказується причина звільнення чи призначення.

4. Копія постанови, ухвали про звільнення громадянина від оплати юридичної допомоги або про виділення адвоката за призначенням, довідка про участь адвоката у справі подаються керівнику адвокатського об'єднання, який складає довідку-розрахунок з визначенням суми, що підлягає виплаті адвокату за рахунок державного бюджету, засвідчує її своїм підписом і печаткою (додаток 2). Адвокат, який працює індивідуально, складає довідку-розрахунок самостійно.

Один примірник довідки-розрахунку надсилається особі, яка провадила дізнання, слідчому, прокурору або суду для приєднання її до кримінальної справи, другий примірник залишається у справах адвокатського об'єднання чи у адвоката, що працює індивідуально.

5. У випадку, коли адвокат брав участь у дізнанні, попередньому слідстві або суді за призначенням, при визнанні громадянина винним у вчиненні злочину і при відсутності підстав для звільнення його від оплати за юридичну допомогу відшкодування витрат у бюджет покладається на засудженого.

6. Контроль за виконанням вироку суду в частині стягнення з винного витрат по оплаті праці адвоката здійснюється у встановленому порядку.

7. Щомісячно адвокатське об'єднання чи адвокат, який працює індивідуально, подають управлінню юстиції відповідно Ради Міністрів Республіки Крим, обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій по кожній справі окремо копію постанови, ухвали про звільнення громадянина від оплати юридичної допомоги чи про призначення адвоката; довідку про участь адвоката у справі, видану особою, яка провадила дізнання, слідчим, прокурором або судом; довідку-розрахунок про розмір коштів, що підлягають виплаті адвокату за рахунок бюджету.

8. Управління юстиції відшкодовує зазначені витрати адвокатському об'єднанню чи адвокату, який працює індивідуально протягом 10 днів після одержання від неї перелічених документів за рахунок коштів, що виділяються Міністерством юстиції України на ці цілі. До відшкодування витрат адвокатське об'єднання може виплатити адвокату аванс за свій рахунок.

**ПОСТАНОВА
ПЛЕНУМУ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ
ПРО ЗАСТОСУВАННЯ СУДАМИ ЗАКОНОДАВ-
СТВА, ЩО ПЕРЕДБАЧАЄ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ПОСЯГАННЯ НА ЖИТТЯ, ЗДОРОВ'Я, ГІДНІСТЬ
ТА ВЛАСНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ
від 26 червня 1992 року № 8
(Витяг)**

Зміцнення законності та правопорядку значною мірою залежить від діяльності органів прокуратури, внутрішніх справ і служби безпеки по захисту життя, здоров'я, гідності, прав і свобод громадян, державного суверенітету та конституційного ладу України від протиправних посягань.

Необхідною умовою здійснення цих завдань є надійний правовий захист працівників правоохоронних органів.

У застосуванні законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність працівників правоохоронних органів, виникли питання, що потребують роз'яснення.

Пленум Верховного Суду України **ПОСТАНОВЛЯЄ:**

1. Звернути увагу судів на те, що точне та неухильне додержання законодавства, яке передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність працівників правоохоронних органів, народних дружинників та військовослужбовців, пов'язані з їх діяльністю, сприяє успішному виконанню покладених на них обов'язків.

2. При розгляді кримінальних справ даної категорії суди повинні перевіряти виконання органами попереднього слідства вимог закону про всебічність, повноту та об'єктивність досліджень обставин справи.

4. Правомірне застосування працівником міліції, народним дружинником, військовослужбовцем до правопорушника фізичного впливу, спеціальних засобів або зброї виключає відповідальність за заподіяння шкоди.

5. Роз'яснити судам, що, крім судді, народного засідателя, військовослужбовця та народного дружинника потерпілими у справах про злочини та правопорушення, передбачені статтями 188.1, 189.1—190.1 КК (2002-05) та статтями 185 і 187.7 КпАП (80731-10), можуть бути такі працівники правоохоронних органів:

а) працівники прокуратури, а саме: слідчі та прокурори, перелік яких даний у статтях 17 та 56 Закону України від 5 листопада 1991 року "Про прокуратуру" (1789-12);

б) працівники органів внутрішніх справ, у тому числі особи, які у відповідності зі ст. 16 Закону України від 20 грудня 1990 року "Про міліцію" (565-12) знаходяться на державній службі в підрозділах міліції і яким присвоєне спеціальне звання міліції. Згідно зі ст. 9 цього Закону до виконання завдань по охороні громадського порядку можуть залучатись інші працівники органів внутрішніх справ, військовослужбовці внутрішніх справ (працівники виправно-трудоустанов, пожежної охорони, а також курсанти, слухачі, ад'юнкти, інші атестовані працівники, у тому числі і викладацького складу навчальних закладів МВС України).

Крім того, потерпілими можуть бути інші особи, прийняті на службу в органи внутрішніх справ, які мають пройти атестацію;

в) працівники служби безпеки, які перелічені в ст. 19 Закону України від 20 березня 1992 року "Про службу безпеки України" (2229-12).

Судам слід мати на увазі, що названі у підпунктах "б" і "в" цієї статті особи та військовослужбовці можуть визнаватись потерпілими не тільки тоді, коли заходи по охороні громадського порядку вони застосовували у відповідності зі своїми службовими обов'язками, за наказом чи розпорядженням, а й з власної ініціативи (наприклад, затримання правопорушника поза службою, у неробочий час тощо).

Крім того, потерпілими можуть бути близькі родичі працівників, зазначених у підпунктах "а"—"в" цієї статті. У відповідності з п. 11 ст. 32 КПК (1001-05) такими є: батьки, дружина, діти, рідні брати і сестри, дід, баба і онуки.

Посягання, вчинені на технічних працівників, секретарів, прибиральниць та інших осіб, робота яких не пов'язана із основними функціями діяльності прокуратури, органів внутрішніх справ та служби безпеки, потрібно кваліфікувати за відповідними статтями КК (2001-05, 2002-05), які передбачають відповідальність за злочини проти особи або проти власності.

8. Насильство, застосоване щодо працівника міліції, народного дружинника чи військовослужбовця при опорі їм під час виконання ними обов'язків

по охороні громадського порядку, може виражатись в умисному нанесенні побоїв, тілесних ушкоджень тощо. При цьому, заподіяння будь-кому з потерпілих легких тілесних ушкоджень, а народному дружиннику чи військовослужбовцю і середньої тяжкості, охоплюється диспозицією ч. 2 ст. 188.1 КК. Якщо при опорі працівнику міліції було заподіяне середньої тяжкості чи тяжке тілесне ушкодження, вчинене слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 ст. 188.1 та ч. 2 ст. 189.2 цього Кодексу.

Погроза застосування насильства під час вчинення опору полягає у висловлюваннях або діях про наміри винної особи застосувати насильство до працівника міліції, народного дружинника чи військовослужбовця при виконанні ними обов'язків по охороні громадського порядку. Погроза насильством щодо працівника міліції у зв'язку з виконанням ним інших службових обов'язків тягне відповідальність за ст. 189.2 КК.

9. Судам слід мати на увазі, що відповідальність за ст. 189.1 КК (2002-05) настає лише у випадку, коли образа працівнику міліції при виконанні ним службових обов'язків, народному дружиннику чи військовослужбовцю у зв'язку з їх участю в охороні громадського порядку була нанесена протягом року після накладення адміністративного стягнення за таке ж порушення. В таких випадках судам при розгляді кримінальних справ необхідно перевіряти обґрунтованість притягнення винного до відповідальності за ст. 185 КпАП (80731-10).

Під образою слід розуміти нецензурні чи брутальні висловлювання, непристойні жести та інші аналогічні дії щодо працівника міліції, вчинені під час виконання ним службових обов'язків, а щодо народного дружинника чи військовослужбовця — у зв'язку з їх участю в охороні громадського порядку, які принижують честь і гідність вказаних осіб. образою слід визнавати і непристойну оцінку особистих якостей або поведінки цих осіб.

Не є образою в розумінні ст. 185 КпАП і ст. 189.1 КК безадресна нецензурна лайка в присутності працівника міліції, народного дружинника чи військовослужбовця. Такі дії, за наявності відповідних підстав, слід кваліфікувати як хуліганство.

**УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ
ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ ПОЛОЖЕННЯ ПРО
МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ**
від 30 грудня 1997 року
(Витяг)

1. Затвердити Положення про Міністерство юстиції України (додається).
2. Визнати таким, що втратив чинність, Указ Президента України від 18 вересня 1996 року № 840 (840/96) "Про Положення про Міністерство юстиції України".

*Затверджено
Указом Президента України
від 30 грудня 1997 року № 1396/97*

**ПОЛОЖЕННЯ
ПРО МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ**

3. Основними завданнями Мін'юсту України є:
 - організація здійснення державної правової політики, підготовка пропозицій щодо проведення в Україні правової реформи, сприяння розвитку правової науки;
 - підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства, розроблення проектів нормативних актів та міжнародних договорів з правових питань, здійснення правової експертизи проектів нормативних актів, державна реєстрація нормативних актів, систематизація законодавства України;
 - забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина;
 - організаційне та матеріально-технічне забезпечення судів загальної юрисдикції, організація виконання судових рішень, роботи з кадрами, експертне забезпечення правосуддя;
 - організація роботи нотаріату, діяльності щодо реєстрації актів громадянського стану;
 - розвиток правової інформатизації, формування у громадян правового світогляду;
 - здійснення міжнародно-правового співробітництва.
4. Мін'юст України відповідно до покладених на нього завдань:
 - 1) забезпечує реалізацію державної правової політики, готує пропозиції щодо проведення в Україні правової реформи;
 - 2) готує разом з відповідними міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, науковими установами проекти концепцій напрямів розвитку законодавства та їх наукове обґрунтування з урахуванням світового досвіду;

3) розробляє за дорученням Президента України, Кабінету Міністрів України та з власної ініціативи проекти законів та інших нормативно-правових актів, що стосуються прав і свобод людини, відносин між громадянином і державною владою, конституційного устрою, повноважень і взаємовідносин органів державної влади, судоустрою та судочинства, цивільного і кримінального законодавства, або разом з іншими органами державної влади бере участь у їх підготовці;

5) готує зауваження і пропозиції до прийнятих Верховною Радою України законів України при підготовці їх на підпис Президентові України;

6) розробляє і подає Президентові України та Кабінету Міністрів України пропозиції щодо усунення суперечностей між актами законодавства та заповнення прогалів у ньому;

8) узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його повноважень, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавства та у встановленому порядку подає їх на розгляд Президентові України і Кабінету Міністрів України;

10) забезпечує функціонування єдиної системи правової інформатизації, є офіційним видавцем збірників законодавства та кодексів України, видає інформаційний бюлетень "Офіційний вісник України", бере участь у виданні журналів і газет загальноправового характеру;

11) веде Єдиний державний реєстр нормативних актів, надає інформацію з бази даних цього реєстру;

12) здійснює роботу із систематизації законодавства України, готує пропозиції про його кодифікацію, веде Єдиний загальноправовий рубрикатор;

15) здійснює у встановленому законодавством порядку заходи щодо організаційного і матеріально-технічного забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції (крім Верховного Суду України та арбітражних судів) і соціального захисту працівників судів;

18) організовує в порядку, встановленому законодавством України, виконання рішень, ухвал, постанов судів та виконавчих документів інших органів, виконання яких покладено на судових виконавців;

20) організовує ведення діловодства в судах (крім Верховного Суду України та арбітражних судів);

21) забезпечує ведення судової статистики;

23) сприяє розвитку юридичних послуг з метою реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб, здійснює у випадках, передбачених законодавством, державну реєстрацію юридичних осіб та реєстрацію прав на нерухоме майно, веде реєстр застави майна, здійснює у встановленому порядку заходи щодо залучення позабюджетних джерел фінансування шляхом впровадження у системі органів юстиції надання додаткових платних послуг правового та технічного характеру громадянам і юридичним особам;

24) організовує роботу установ нотаріату, перевіряє їх діяльність і вживає заходів до її поліпшення, контролює законність вчинення нотаріальних дій державними і приватними нотаріусами, видає та анулює свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю, забезпечує реєстрацію приватної нотаріальної діяльності, організовує виготовлення та контролює використання спеціальних бланків нотаріальних документів, веде реєстр свідоцтв про право на заняття нотаріальною діяльністю;

25) здійснює підготовку нотаріально оформлених документів для їх консульської легалізації, надає допомогу консульським установам з питань вчинення нотаріальних дій;

27) реєструє адвокатські об'єднання, забезпечує фінансування оплати праці адвокатів за рахунок коштів державного бюджету в разі участі адвоката у кримінальній справі за призначенням та звільнення громадян від оплати юридичної допомоги, веде реєстр адвокатських об'єднань;

28) видає спеціальні дозволи (ліцензії) на здійснення юридичної практики суб'єктам підприємницької діяльності, зупиняє дію ліцензій та анулює їх, веде реєстр ліцензій на здійснення юридичної практики;

29) здійснює заходи щодо вдосконалення роботи органів реєстрації актів громадянського стану, контролює їх діяльність, забезпечує виготовлення та контролює використання бланків свідоцтв про реєстрацію актів громадянського стану;

34) укладає угоди про правове співробітництво з відповідними органами іноземних держав і міжнародними організаціями, організовує в межах своїх повноважень взаємодію з ними;

35) забезпечує виконання зобов'язань, взятих за міжнародними договорами України з правових питань, здійснює у встановленому порядку опублікування міжнародних договорів, що набрали чинності;

36) забезпечує підготовку пропозицій щодо приведення законодавства України у відповідність з принципами та стандартами Ради Європи та інтеграції його в систему міжнародного права, координує роботу міністерств та інших центральних органів виконавчої влади з цих питань;

37) представляє Кабінет Міністрів України за його дорученням у міжнародних організаціях та під час укладення міжнародних договорів України;

39) забезпечує підготовку відповідних документів та представництво Кабінету Міністрів України в Європейській комісії з прав людини та Європейському суді з прав людини під час розгляду справ про порушення прав людини в Україні, направляє спостерігачів у місії з контролю за дотриманням прав і свобод людини і громадянина;

41) забезпечує підготовку матеріалів з питань, що належать до його компетенції, у зв'язку з участю України у відповідних міжнародних організаціях та інтеграцією її в ці організації;

42) виступає як представник інтересів Президента України і Кабінету Міністрів України під час розгляду справ судами України і судами іноземних держав або міжнародними судовими органами та установами;

44) бере участь у розробленні пропозицій щодо підготовки юридичних кадрів;

45) організовує планово-фінансову роботу в системі Міністерства, затверджує кошториси на утримання судів, підвідомчих установ і організацій та фінансує їх, бере участь у розробленні проектів Державного бюджету України і загальнодержавних програм економічного та соціального розвитку України, здійснює контроль за використанням фінансових і матеріальних ресурсів, забезпечує організацію і вдосконалення системи обліку, вносить у встановленому порядку пропозиції до планів капітальних вкладень на будівництво приміщень судів та підприємств, установ і організацій, що належать до сфери його управління, а також житла для працівників системи Міністерства;

6. Мін'юст України здійснює свої повноваження безпосередньо та через утворені у встановленому порядку Головне управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, обласні, Київське та Севастопольське міські управління юстиції, районні, районні у містах, міські (міст обласного підпорядкування) управління юстиції, підприємства, установи і організації, що належать до сфери його управління.

Керівники управлінь юстиції призначаються на посаду за погодженням з головами відповідних місцевих державних адміністрацій.

8. Мін'юст України в межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства України видає накази, організовує і контролює їх виконання.

У випадках, передбачених законодавством, нормативно-правові акти Міністерства є обов'язковими для виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами й організаціями незалежно від форм власності та громадянами.

ПРАВИЛА АДВОКАТСЬКОЇ ЕТИКИ (Витяг)

Схвалено Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України 1 жовтня 1999 року, протокол від 1—2 жовтня 1999 року № 6/VI

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Співвідношення Правил адвокатської етики і чинного законодавства про адвокатуру

Норми цих Правил не відмінюють і не замінюють положень чинного законодавства про адвокатуру, а доповнюють і конкретизують його.

Стаття 2. Дія Правил адвокатської етики за предметом, колом осіб та в часі

(1) Дія цих Правил поширюється на всі види професійної діяльності адвоката і в частині, визначеній Правилами, — на іншу його діяльність (дії), котра може вступити в суперечність з професійними обов'язками адвоката або підірвати престиж адвокатської професії.

(2) Дія цих Правил поширюється також на членів органів адвокатури, помічників адвокатів у частині, яка застосовна до їх діяльності.

(3) Дія цих Правил поширюється на відносини, що виникли після їх прийняття.

Стаття 3. Тлумачення Правил адвокатської етики

Право офіційного тлумачення цих Правил належить виключно Вищій кваліфікаційній комісії адвокатури при Кабінеті Міністрів України.

Розділ II ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ АДВОКАТСЬКОЇ ЕТИКИ

Стаття 5. Незалежність

(1) Специфіка цілей і завдань адвокатури вимагає як необхідної умови належного здійснення адвокатської діяльності максимальної незалежності адвоката у виконанні своїх професійних прав і обов'язків, що передбачає його свободу від будь-якого зовнішнього впливу, тиску чи втручання в його діяльність, зокрема з боку державних органів, а також від впливу своїх особистих інтересів.

(2) З метою дотримання цього принципу в своїй професійній діяльності адвокат зобов'язаний протистояти будь-яким спробам посягання на його незалежність, бути мужнім і принциповим у виконанні своїх професійних обов'язків, відстоюванні професійних прав та їх ефективному використанні в інтересах клієнтів.

(3) Адвокат зобов'язаний не допускати в своїй професійній діяльності компромісів, що применшували б його незалежність, з метою догодити суду, іншим державним органам, третім особам або клієнту, якщо такі компроміси розходяться з законними інтересами клієнта і перешкоджають належному наданню йому правової допомоги.

(4) Адвокат не повинен займатися іншою діяльністю, яка ставила б його в юридичну, матеріальну або моральну залежність від інших осіб, підпорядкувала його вказівкам або правилам, які можуть увійти в суперечність з нормами чинного законодавства про адвокатуру і цими Правилами, або можуть іншим чином перешкоджати вільному і незалежному виконанню адвокатом його професійних обов'язків.

(5) Адвокат не повинен ділити гонорар, отриманий від клієнта, з іншими особами, окрім адвоката, що раніше виконував це доручення, та спадкоємців померлого адвоката, чиє частково виконане доручення він прийняв.

(6) Адвокат не повинен при виконанні доручення клієнта керуватися вказівками інших осіб стосовно змісту, форм, методів, послідовності і часу здійснення його професійних прав і обов'язків, якщо вони суперечать його власній уяві про оптимальний варіант виконання доручення клієнта.

Стаття 6. Дотримання законності

(1) У своїй професійній діяльності адвокат зобов'язаний дотримуватися чинного законодавства України, сприяти утвердженню та практичній реалізації принципів верховенства права та законності, вживати всі свої знання і професійну майстерність для належного захисту і представництва прав та законних інтересів громадян і юридичних осіб.

(2) Адвокат не може давати клієнту поради, свідомо спрямовані на полегшення скоєння правопорушень, або іншим чином зумисно сприяти їх скоєнню його клієнтом або іншими особами.

(3) Адвокат не має права в своїй професійній діяльності вдаватися до засобів та методів, які суперечать чинному законодавству або цим Правилами.

(4) У своєму приватному житті адвокат також зобов'язаний дотримуватися закону, не вчиняти правопорушень і не сприяти зумисно їх скоєнню іншими особами.

Стаття 7. Домінантність інтересів клієнтів

(1) У межах дотримання принципу законності адвокат зобов'язаний у своїй професійній діяльності виходити з переваги інтересів клієнтів перед своїми власними інтересами, інтересами колег, партнерів, співробітників, інтересами законних представників клієнтів, або їх опікунів, піклувальників та інших осіб, а також будь-якими іншими міркуваннями.

(2) Адвокат повинен поважати свободу вибору клієнтом адвоката і ні до прийняття доручення, ні в процесі його виконання не вчиняти перешкод до реалізації цієї свободи.

Стаття 8. Неприпустимість представництва клієнтів з суперечливими інтересами

Адвокат не може представляти одночасно двох або більше клієнтів, інтереси котрих є взаємно суперечливими, або з високим ступенем вірогідності можуть стати суперечливими.

Стаття 9. Конфіденційність

(1) Дотримання принципу конфіденційності є необхідною і щонайважливішою передумовою довірчих відносин між адвокатом і клієнтом, без яких є неможливим належне надання правової допомоги. Тому збереження конфіденційності будь-якої інформації, отриманої адвокатом від клієнта, а також про клієнта (зокрема щодо його особи) або інших осіб у процесі здійснення адвокатської діяльності, є правом адвоката у відносинах з усіма суб'єктами права, які можуть вимагати розголошення такої інформації, та обов'язком щодо клієнта і тих осіб, кого ця інформація стосується.

(2) Дія принципу конфіденційності не обмежена в часі.

(4) Адвокат не відповідає за порушення цього принципу у випадках допиту його у встановленому законом порядку як свідка стосовно обставин, які виходять за межі предмета адвокатської таємниці, визначеного чинним законодавством, хоча й охоплюється предметом конфіденційності інформації, передбаченим цими Правилами.

(6) Розголошення відомостей, що складають адвокатську таємницю, заборонено за будь-яких обставин, включаючи незаконні спроби органів дізнання, попереднього слідства і суду допитати адвоката про обставини, що складають адвокатську таємницю.

(7) Адвокат (адвокатське об'єднання) зобов'язаний забезпечити розуміння і дотримання принципу конфіденційності його помічниками та членами технічного персоналу.

**НАКАЗ
ГОЛОВНОГО УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
УКРАЇНИ
ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ ПРАВИЛ
ПОВЕДІНКИ ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ
від 23 жовтня 2000 року № 58
(Витяг)**

Загальні правила поведінки державного службовця

Ці правила є узагальненням стандартів поведінки та добросовісності державних службовців. Вони ґрунтуються на Конституції України та визначених законами України принципах державної служби, спрямовані на створення умов для підвищення авторитету державної служби та зміцнення репутації державних службовців, а також інформування громадян про поведінку, яку вони мають очікувати від державних службовців.

Загальні положення

3. Державна служба України ґрунтується на принципах служіння Українському народу та Українській державі; демократизму, гуманізму і соціальної справедливості; верховенства права, що забезпечує пріоритет прав і свобод людини і громадянина; професіоналізму, ініціативності, чесності, відданості справі; персональної відповідальності за виконання посадових повноважень і дотримання службової дисципліни; політичної неупередженості; відкритості, гласності та контрольованості.

4. Суспільне призначення державної служби полягає в забезпеченні ефективного здійснення завдань і функцій Української держави шляхом сумлінного виконання державними службовцями покладених на них службових повноважень.

5. Поведінка державних службовців має відповідати очікуванням громадськості й забезпечувати довіру суспільства та громадян до державної служби, сприяти реалізації прав і свобод людини і громадянина, визначених Конституцією і законами України.

6. Державний службовець має дбати про позитивний імідж та авторитет органів державної влади і державної служби в цілому, дорожити своїм ім'ям та статусом.

7. Державні службовці, з урахуванням конституційних прав, можуть брати участь у політичній чи іншій громадській діяльності лише поза межами їх службових обов'язків і в позаробочий час, щоб не підривати віру громадськості в неупереджене виконання ними своїх функцій. Власні політичні погляди вони не можуть використовувати при виконанні своїх посадових обов'язків.

8. Державний службовець, як і інші громадяни, має право на приватне життя і повинен поважати приватне життя інших державних службовців, зберігати з цих питань конфіденційність інформації, якщо інше не встановлено законами України.

Загальні обов'язки державних службовців

9. Державний службовець при виконанні службових обов'язків повинен діяти на підставі, в обсязі та у спосіб, які передбачені Конституцією та законами України, а також укладеними і в установленому порядку ратифікованими міжнародними договорами України, на засадах чесності, справедливості, відповідальності, відкритості й прозорості.

Акти місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, прийняті у межах їх повноважень, що не суперечать закону, є на відповідній території також обов'язковими до виконання державними службовцями будь-якого органу державної влади.

10. Державний службовець повинен сумлінно виконувати свої службові обов'язки, проявляти ініціативу і творчість, постійно вдосконалювати організацію своєї роботи.

11. Державний службовець має виконувати свої посадові обов'язки чесно, неупереджено, не надавати будь-яких переваг та не виявляти прихильності до окремих фізичних та юридичних осіб, політичних партій, рішуче виступати проти антидержавних проявів і сил, які загрожують порядку в суспільстві або безпеці громадян.

12. Державний службовець повинен шанобливо ставитися до громадян, керівників і співробітників, дотримуватися високої культури спілкування, не допускати дій і вчинків, які можуть зашкодити інтересам державної служби.

13. Державний службовець має з належною повагою ставитись до прав, обов'язків та законних інтересів громадян, їх об'єднань, а також юридичних осіб,

не повинен проявляти свавілля або байдужості до їхніх правомірних дій та вимог, допускати прояви бюрократизму, відомчості та місництва, нестриманість у висловлюваннях або іншим чином поводитися у такий спосіб, що дискредитує орган державної влади або ганьбить репутацію державного службовця.

14. Державний службовець має виявляти толерантність і повагу до різних релігійних організацій, шанування та дотримання народних звичаїв і національних традицій, установленого протоколу у відносинах з представниками міжнародних організацій, іноземних установ та іноземців.

19. Державні службовці не можуть брати участь у страйках та вчиняти інші дії, що перешкоджають нормальному функціонуванню органів державної влади.

Конфлікт інтересів та недопущення проявів корупції

21. Державний службовець повинен на вимогу заявляти про наявність чи відсутність у нього конфлікту інтересів.

Конфлікт інтересів впливає із ситуації, коли державний службовець має приватний інтерес, тобто переваги для нього або його родини, близьких родичів, друзів чи осіб та організацій, з якими він має або мав спільні ділові чи політичні інтереси, що впливає або може впливати на неупереджене та об'єктивне виконання службових обов'язків.

Будь-який з таких конфліктів має бути вирішений до прийняття на державну службу чи призначення на нову посаду.

22. Державний службовець повинен суворо дотримуватись обмежень і заборон, передбачених антикорупційним законодавством та Законами України "Про державну службу" та "Про боротьбу з корупцією", уникати дій, які можуть бути сприйняті як підстава підозрювати його в корупції. Своєю поведінкою він має продемонструвати, що не терпить будь-яких проявів корупції, відмітає пропозиції про незаконні послуги, чітко розмежовує службу і приватне життя, при найменших ознаках корумпованої поведінки інформує свого керівника або державний орган вищого рівня.

Відповідальність за недотримання Загальних правил поведінки державних службовців

26. Порушення цих правил державними службовцями є підставою для застосування до них дисциплінарних стягнень, передбачених Кодексом законів про працю України, а також Законами України "Про державну службу" та "Про боротьбу з корупцією".

27. Державні службовці, які здійснюють керівництво іншими державними службовцями або контролюють їх роботу, зобов'язані вживати заходів щодо дотримання ними Загальних правил поведінки відповідно до законодавства та в межах повноважень. Повинні самі або пропонувати керівнику вищого рівня застосовувати відповідні дисциплінарні заходи за їх порушення.

Додаток 3

ПРОФЕСІЙНІ СТАНДАРТИ ДЛЯ ЮРИСТІВ У ДОКУМЕНТАХ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Додаток 3.1

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Прийнята і проголошена резолюцією 217A (III) Генеральної Асамблеї від 10 грудня 1948 року

(Витяг)

Генеральна Асамблея проголошує цю загальну Декларацію прав людини як певний зразок, відповідати якому мають прагнути всі народи і всі держави.

Стаття 1

Усі люди народжуються вільними й рівними за своєю гідністю та правами. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти один стосовно одного в дусі братерства.

Стаття 2

Кожній людині надаються всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального чи станового походження, майнового або іншого стану.

Крім того, не повинно проводитися жодного розрізнення людей залежно від політичного, правного чи міжнародного статусу країни або території, до якої вони належать, незважаючи на те, є ця територія незалежною чи підопічною, несамоврядованою або іншим чином обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 3

Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Стаття 4

Ніхто не повинен утримуватися в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх формах.

Стаття 5

Ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, ставлення чи покарання.

Стаття 6

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7

Усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якого розрізнення, на рівний захист законом. Усі люди мають право на однаковий захист від будь-якої дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від будь-якого підбурювання до такої дискримінації.

Стаття 8

Кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.

Стаття 9

Ніхто не може бути підданий безпідставному арешту, затриманню чи вигнанню.

Стаття 11

1. Кожна людина, яка звинувачується у вчиненні злочину, має право вважатися безвинною доти, доки її винність не буде встановлена законним чином шляхом прилюдного судового розгляду, за якого їй забезпечуються всі можливості для захисту.

2. Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатися покарання, тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину.

Стаття 17

1. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і спільно з іншими.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна.

Стаття 18

Кожна людина має право на свою думку, совісті та релігії; це право передбачає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно або приватним чином в ученні, богослужінні та здійсненні релігійних і ритуальних обрядів.

Стаття 19

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільний вияв; це право передбачає свободу безперешкодно дотримуватися власних переконань і свободу шукати, одержувати та поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 20

1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і об'єднань.

2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якого об'єднання.

Стаття 29

1. Кожна людина має обов'язки перед таким суспільством, в якому лише можливий вільний і повний розвиток її особистості.

2. Кожна людина, здійснюючи свої права і свободи, повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших та з метою задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві.

МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА

Прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї від 16 грудня 1966 року. Ратифікований Україною 19 жовтня 1973 року

(Витяг)**Стаття 6**

1. Право на життя є невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя.

2. У країнах, де не скасовано смертну кару, смертні вироки можуть виноситися тільки за найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину і який не суперечить постановам цього Пакту і Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього. Це покарання може бути здійснене тільки на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом.

4. Кожен, кого засуджено до смертної кари, має право просити про помилування чи про пом'якшення вироку. Амністія, помилування або заміна смертного вироку можуть допускатися в усіх випадках.

5. Смертний вирок не виноситься за злочини, вчинені особами, молодшими за вісімнадцять років, і не виконуються щодо вагітних жінок.

Стаття 7

Ніхто не повинен зазнавати катувань чи жорстоких, нелюдських або таких, що принижують його гідність, поводження чи покарання. Зокрема, жодна особа не повинна без її вільної згоди піддаватися медичним чи науковим дослідженням.

Стаття 9

1. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути підданий свавільному арешту чи утриманню під вартою. Ніхто не повинен бути позбавлений волі інакше, як на таких підставах і відповідно до такої процедури, які встановлені законом.

2. Кожному заарештованому повідомляються при арешті причини його арешту і в терміновому порядку повідомляється будь-яке обвинувачення, що висувається проти нього.

4. Кожному, хто позбавлений волі внаслідок арешту чи утримання під вартою, належить право на розгляд його справи в суді, щоб цей суд міг не відкладаючи винести постанову щодо законності його затримання і розпорядитися про його звільнення, якщо затримання є незаконним.

5. Кожному, хто був жертвою незаконного арешту чи утримання під вартою, належить право на компенсацію, яка має позовну силу.

Стаття 10

1. Усі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне ставлення і повагу гідності, притаманної людській особі.

Стаття 14

1. Усі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, що висувається проти нього, або при визначенні його прав і обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і прилюдний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Преса і публіка можуть не допускатися на весь судовий розгляд або частину його з міркувань моралі, громадського порядку чи державної безпеки в демократичному суспільстві.

2. Кожен обвинувачений у кримінальному злочині має право вважатися невинним, поки винність його не буде доведена згідно з законом.

Стаття 17

1. Ніхто не може зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію.

2. Кожна людина має право на захист законом від такого втручання чи таких посягань.

Стаття 26

Усі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист законом. У цьому відношенні всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини.

**КОНВЕНЦІЯ ПРОТИ КАТУВАНЬ ТА ІНШИХ
ЖОРСТОКИХ, НЕЛЮДСЬКИХ АБО ПРИНИЖУЮЧИХ
ГІДНІСТЬ ВИДІВ ПОВОДЖЕННЯ І ПОКАРАННЯ**
Док. ООН A/RES/39/46/
(Витяг)

Стаття 1

1. Для цілей цієї Конвенції термін "катування" означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне спричиняються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона запідозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання спричиняються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають в офіційній якості, як з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди. В цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи викликаються ними випадково.

Стаття 2

1. Кожна держава-учасниця вживає ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання актам катувань на будь-якій території під її юрисдикцією.

2. Ніякі виключні обставини, якими б вони не були, стан війни чи загроза війни, внутрішня політична нестабільність чи будь-яке інше надзвичайне становище не можуть бути оправданням катувань.

3. Наказ вищестоящого начальника або державної влади не може служити оправданням катувань.

Стаття 4

1. Кожна держава-учасниця забезпечує, щоб усі акти катування розглядалися згідно з її кримінальним законодавством та тих дій будь-якої особи, що являють собою співучасть у катуванні.

2. Кожна держава-учасниця встановлює відповідні покарання за такі злочини з урахуванням їх тяжкого характеру.

Стаття 10

1. Кожна держава-учасниця забезпечує, щоб учбові матеріали й інформація про заборону катувань повною мірою включалися до програм підготовки персоналу правових органів, цивільного чи військового медичного персоналу, державних посадових осіб, які можуть мати відношення до утримання під вартою і допитів осіб, які зазнали будь-якої форми арешту, затримання чи тюремного ув'язнення або до поведження з ними.

2. Кожна держава-учасниця включає цю заборону до правил чи інструкцій, які стосуються обов'язків і функцій будь-яких таких осіб.

Стаття 12

Кожна держава-учасниця забезпечує, щоб її компетентні органи проводили швидко і неупереджене розслідування, коли є достатні підстави вважати, що катування було застосоване на будь-якій території, що перебуває під її юрисдикцією.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ, КАСАЮЩИЕСЯ РОЛИ ЮРИСТОВ

Принятые Восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, Гавана, 27 августа — 7 сентября 1990 года

(Извлечение)

Доступ к юристам и юридическим услугам

1. Каждый человек имеет право обратиться к любому юристу за помощью для защиты и отстаивания его прав и защиты его на всех стадиях уголовного разбирательства.
2. Правительство обеспечивает эффективные процедуры и гибкие механизмы эффективного и равного доступа к юристам для всех лиц.
3. Правительства обеспечивают предоставление достаточных финансовых и иных средств для оказания юридических услуг бедным и, в случае необходимости, другим лицам, находящимся в неблагоприятном положении.

Специальные гарантии в вопросах уголовного правосудия

5. Правительства обеспечивают, чтобы компетентные власти немедленно информировали каждого человека о его праве пользоваться помощью юриста по своему выбору при аресте или задержании либо при обвинении его в совершении уголовного преступления.
7. Кроме того, правительства обеспечивают, чтобы все арестованные или задержанные лица, независимо от того, предъявлено ли им обвинение в совершении уголовного преступления или нет, получали немедленный доступ к юристу и в любом случае не позднее, чем через сорок восемь часов с момента ареста или задержания.

Квалификация и подготовка кадров

9. Правительства, профессиональные ассоциации юристов и учебные заведения обеспечивают надлежащую квалификацию и подготовку юристов и знание ими профессиональных идеалов и моральных обязанностей, а также прав человека и основных свобод, признанных национальным и международным и правом.

Функции и обязанности

12. Юристы при всех обстоятельствах сохраняют честь и достоинство, присущие их профессии, как ответственные сотрудники в области отправления правосудия.

13. По отношению к своим клиентам юристы выполняют следующие функции:

- а) консультирование клиентов в отношении их юридических прав и обязанностей и работы правовой системы в той мере, в какой это касается юридических прав и обязанностей клиентов;
- б) оказание клиентам помощи любыми доступными средствами и принятие законодательных мер для защиты их или их интересов;
- в) оказание, в случае необходимости, помощи клиентам в судах, трибуналах или административных органах.

14. Защищая права своих клиентов и отстаивая интересы правосудия, юристы должны содействовать защите прав человека и основных свобод, признанных национальным и международным правом, и во всех случаях действовать независимо и добросовестно в соответствии с законом и признанными нормами и профессиональной этикой юриста.

Гарантии в отношении выполнения юристами своих обязанностей

17. В тех случаях, когда возникает угроза безопасности юристов в результате выполнения ими своих функций, власти обеспечивают им надлежащую защиту.

18. Юристы не отождествляются со своими клиентами или интересами своих клиентов в результате выполнения ими своих функций.

19. Компетентные органы обязаны обеспечивать юристам достаточно благоприятный доступ к надлежащей информации досье и документам, находящимся в их распоряжении или под их контролем, с тем, чтобы юристы имели возможность оказывать эффективную юридическую помощь своим клиентам. Такой доступ должен обеспечиваться, как только в этом появляется необходимость.

Свобода убеждений и ассоциаций

23. Юристы, как и другие граждане, имеют право на свободу выражения мнения, убеждений и собраний. В частности, они имеют право принимать участие в общественных дискуссиях по вопросам, касающимся права, отправления правосудия и поощрения и защиты прав человека, и быть членами местных, национальных или международных организаций или создавать их и принимать участие в их заседаниях, не подвергаясь ограничению своей профессиональной деятельности вследствие своих законных действий или членства в законной организации.

Профессиональные ассоциации юристов

24. Юристы имеют право создавать и являться членами самостоятельных профессиональных ассоциаций, представляющих их интересы, способствующих их непрерывному образованию и подготовке и защищающих их профессиональные интересы.

Дисциплинарные меры

26. Юристы через свои соответствующие органы или законодательные органы разрабатывают в соответствии с национальным законодательством и обычаями и признанными международными стандартами и нормами кодексы профессионального поведения юристов.

27. Обвинения или жалобы в отношении юристов, выступающих в своем профессиональном качестве, подлежат скорейшему и объективному рассмотрению в соответствии с надлежащей процедурой. Юристы имеют право на справедливое разбирательство дела, включая право на помощь юриста по своему выбору.

29. Все дисциплинарные меры определяются в соответствии с кодексом профессионального поведения и другими признанными стандартами и профессиональной этикой юриста и в свете настоящих принципов.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДОВИХ ОРГАНІВ

Схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 року

(Витяг)

Враховуючи, що в Статуті Організації Об'єднаних Націй народи світу заявляють, зокрема, про свою рішучість створити умови, за яких можна дотримуватися справедливості, щоб забезпечити міжнародне співробітництво в заохоченні і розвитку поваги до прав людини та основних свобод без будь-якої різниці,

враховуючи, що в Загальній декларації прав людини втілені, зокрема, принципи рівності перед законом, презумпції невинності і права на справедливий і відкритий судовий розгляд компетентним, незалежним і неупередженим судом, заснованим відповідно до закону,

враховуючи, що Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права гарантують також право бути судженим без невинуватої затримки,

урядам слід було б брати до уваги і шанувати в межах свого національного законодавства і практики, доводити до відома суддів, адвокатів, працівників виконавчих і законодавчих органів і широкої громадськості такі основні принципи, сформульовані для того, щоб допомогти державам-членам у вирішенні завдань забезпечення і зміцнення незалежності судових органів.

Незалежність судових органів

1. Незалежність судових органів гарантується державою і закріплюється в конституції або законах країни. Усі державні та інші установи зобов'язані шанувати незалежність судових органів і дотримуватися її.

2. Судові органи володіють компетенцією стосовно всіх питань судового характеру і мають виняткове право вирішувати, чи входить передана їм справа до їхньої встановленої законом компетенції.

5. Кожна людина має право на судовий розгляд у звичайних судах або трибуналах, які застосовують встановлені юридичні процедури. Не повинні утворюватися трибунали, що не застосовують встановлені належним чином юридичні процедури, з метою підміни компетенції звичайних судів або судових органів.

6. Принцип незалежності судових органів дає судовим органам право і вимагає від них забезпечення справедливого ведення судового розгляду і дотримання прав сторін.

Свобода слова та асоціацій

8. Відповідно до Загальної декларації прав людини члени судових органів, як і інші громадяни, користуються свободою слова, віровизнання, асоціацій та зборів; однак, керуючись такими правами, судді повинні поводитись завжди таким чином, щоб забезпечити повагу до своєї посади і зберегти неупередженість і незалежність судових органів.

9. Судді володіють свободою організувати асоціації суддів чи інші організації та вступати до них для оборони своїх інтересів, удосконалення професійної підготовки і збереження своєї судової незалежності.

Кваліфікація, підбір і підготовка

10. Особи, відібрані для судових посад, повинні мати високі моральні якості і здібності, а також відповідну підбору кваліфікацію в галузі права.

Умови служби та термін повноважень

11. Термін повноважень суддів, їх незалежність, безпеку, відповідну винагороду, умови служби, пенсії і вік виходу на пенсію повинні належним чином гарантуватися законом.

13. Підвищення суддів на посаді там, де є така система, слід здійснювати на основі об'єктивних факторів, зокрема здібностей, моральних якостей і досвіду.

Професійна таємниця та імунітет

15. Судді зобов'язані зберігати професійну таємницю щодо своєї роботи та конфіденційної інформації, отриманої в ході виконання ними своїх обов'язків, за винятком відкритих судових розглядів, і їх не можна примушувати давати свідчення з таких питань.

Покарання, усунення від посади і звільнення

17. Звинувачення або скарга, що надійшла на суддю в ході виконання ним своїх судових і професійних обов'язків, повинні бути невідкладно і безсторонньо розглянуті згідно з відповідною процедурою. Суддя має право на відповідність і справедливий розгляд. На початковому етапі розглядання скарги має проводитись конфіденційно, якщо суддя не звернеться з проханням про інше.

18. Судді можуть бути тимчасово усунуті від посади або звільнені тільки з причин їх нездатності виконувати свої обов'язки чи поведінки, невідповідної до посади, яку вони займають.

19. Усі процедури покарання, усунення від посади і звільнення мусять визначитися відповідно до встановлених правил судової поведінки.

ДЕКЛАРАЦИЯ ОСНОВНЫХ ПРИНЦИПОВ ПРАВОСУДИЯ ДЛЯ ЖЕРТВ ПРЕСТУПЛЕНИЯ И ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ ВЛАСТЬЮ

Принята на 96-м пленарном заседании Генеральной Ассамблеи ООН
29 ноября 1985 года в г. Нью-Йорке

(Извлечение)

1 А. Жертвы преступлений

1. Под термином “жертвы” понимаются лица, которым индивидуально или коллективно был причинен вред, включая телесные повреждения или моральный ущерб, эмоциональные страдания, материальный ущерб или существенное ущемление их основных прав в результате действия или бездействия, нарушающего действующие национальные уголовные законы государств-членов, включая законы, запрещающие преступное злоупотребление властью.

2. В соответствии с настоящей Декларацией то или иное лицо может считаться “жертвой” независимо от того, был ли установлен, арестован, предан суду или осужден правонарушитель, а также независимо от родственных отношений между правонарушителем и жертвой. Термин “жертва” в соответствующих случаях, включает близких родственников или иждивенцев непосредственной жертвы, а также лиц, которым был причинен ущерб при попытке оказать помощь жертвам, находящимся в бедственном положении, или предотвратить виктимизацию.

3. Положения, содержащиеся в настоящей Декларации, применимы ко всем лицам без каких-либо различий, независимо от расы, цвета, кожи, пола,

возраста, языка, вероисповедания, национальности, политических или иных взглядов, культурных убеждений или практики, имущественного, сословного или семейного положения, этнического или социального происхождения и нетрудоспособности. Доступ к правосудию и справедливое обращение.

4. К жертвам следует относиться с состраданием и уважать их достоинство. Они имеют право на доступ к механизмам правосудия и скорейшую компенсацию за нанесенный им ущерб в соответствии с национальным законодательством.

5. В тех случаях, когда это необходимо, следует создать и укрепить судебные и административные механизмы с тем, чтобы обеспечить жертвам возможность получать компенсацию с помощью официальных или неофициальных процедур, которые носили бы оперативный характер, являлись бы справедливыми, недорогостоящими и доступными. Жертв, стремящихся получить компенсацию с помощью таких механизмов, следует информировать об их правах.

6. Следует содействовать тому, чтобы судебные и административные процедуры в большей степени отвечали потребностям жертв путем:

а) предоставления жертвам информации об их роли и об объеме, сроках проведения и ходе судебного разбирательства и о результатах рассмотрения их дел, особенно в случаях тяжких преступлений, а также в случаях, когда ими запрошена такая информация;

б) обеспечения возможности изложения и рассмотрения мнений и пожеланий жертв на соответствующих этапах судебного разбирательства в тех случаях, когда затрагиваются их личные интересы, без ущерба для обвиняемых, согласно соответствующей национальной системе уголовного правосудия.

ДЕКЛАРАЦИЯ И ПРОГРАММА ВОСПИТАНИЯ ГРАЖДАН В ДУХЕ ДЕМОКРАТИИ, ОСНОВАННОГО НА ОСОЗНАНИИ ИМИ СВОИХ ПРАВ И ОБЯЗАННОСТЕЙ

Принята на 104-й сессии Комитета министров Совета Европы
6—7 мая 1999 года в г. Будапеште

(Извлечение)

Программа воспитания граждан в духе демократии, основанного на осознании ими своих прав и обязанностей

1. Введение

Главы государств и правительств стран-членов Совета Европы на своей Второй встрече в Страсбурге выразили “стремление совершенствовать воспитание граждан в духе демократии, основанное на осознании ими своих прав и обязанностей, и расширять участие молодежи в жизни гражданского общества” (Итоговая декларация).

2. Цели

Настоящая Программа направлена на реализацию положений Итоговой декларации путем создания европейской основы в целях более углубленного воспитания граждан в духе демократии на всех уровнях. С учетом результатов своей деятельности в прошлом и в настоящий период Совет Европы в ближайшие годы должен активизировать усилия на следующих направлениях:

Додатки

- 2.1. выявление и разработка новых и эффективных стратегий, средств и методов в целях укрепления демократической ткани нашего общества;
- 2.2. изучение основных вопросов, касающихся воспитания граждан в духе демократии, основанного на осознании ими своих прав и обязанностей;
- 2.3. обмен и распространение знаний, опыта и практики в масштабах всей Европы;
- 2.4. оказание помощи в реформировании политики в области образования и в других соответствующих областях;
- 2.5. выработка платформы для создания различных сетей и отношений партнерства;
- 2.6. содействие осознанию каждым своих прав и пониманию каждым своих обязанностей.

3. Ключевые вопросы

В рамках Программы внимание будет сосредоточено на следующих конкретных вопросах:

- 3.1. разработка концепции демократической гражданственности в ее политическом, правовом, культурном и социальном аспектах;
- 3.2. права человека, включая их социальный аспект и обязательство каждого уважать права других;
- 3.3. взаимосвязь между правами и обязанностями, а также общие обязанности в целях противодействия социальной изоляции, маргинализации, гражданской апатии, нетерпимости и насилию;
- 3.4. основные виды компетенции в области воспитания граждан в духе демократии, основанного на осознании ими своих прав и обязанностей;
- 3.5. развитие активной гражданской позиции на основе новых методов динамичного обучения при непосредственном участии каждого в этом процессе на протяжении всей жизни;
- 3.6. изучение демократии в школе и университете, включая участие в процессе принятия решений и в ассоциациях школьников, студентов и преподавателей;
- 3.7. партнерские связи между учебными заведениями, местными общинами, неправительственными организациями и политическими органами;
- 3.8. взаимосвязь между различными подходами к процессу воспитания граждан в духе демократии, основанного на осознании своих прав и обязанностей, в таких областях, как, например, образование в области прав человека, гражданское воспитание, образование с учетом культурного многообразия, преподавание истории, подготовка в области демократического управления, урегулирование конфликтов и укрепление доверия;
- 3.9. роль средств массовой информации и новых информационных технологий в деле воспитания граждан в духе демократии, основанного на осознании ими своих прав и обязанностей;

3.10. изменение структурных методов работы и их воздействие на развитие общественных отношений;

3.11. формы добровольной работы и участия в гражданском обществе, особенно на местном уровне;

3.12. образ жизни молодежи и различные формы ее участия в жизни общества.

4. Мероприятия

4.1. Разработка политики

4.1.1. Разработка руководящих принципов и рекомендаций по воспитанию граждан в духе демократии, основанном на осознании ими своих прав и обязанностей, для представления на предстоящей Конференции министров образования европейских стран (Краков, 2000 г.), а также на других соответствующих специализированных конференциях на уровне министров;

4.1.2. предоставление помощи государствам-членам в разработке национальных планов по образованию в области прав человека в рамках Десятилетия ООН по образованию в области прав человека;

4.1.3. содействие государствам-членам в разработке национальных планов по воспитанию граждан в духе демократии, основанном на осознании ими своих прав и обязанностей;

4.2. Исследования и сбор данных

4.2.1. Изучение вышеупомянутых ключевых вопросов на семинарах, коллоквиумах и в ходе практических исследований;

4.2.2. изучение в тесном сотрудничестве с неправительственными организациями и гражданским обществом в целом опыта различных стран в деле воспитания граждан в духе демократии;

4.2.3. предоставление экспертных услуг и информации об имеющихся в Совете Европы и вне его ресурсах и проектах;

4.2.4. сбор и оценка удачных примеров практической деятельности.

4.3. Профессиональная подготовка и повышение информированности

4.3.1. Разработка методов обучения и профессиональной подготовки с использованием, в частности, аудиовизуальных средств и новых технологий;

4.3.2. разработка форума практиков через Интернет;

4.3.3. увеличение числа практических мероприятий и семинаров по вопросам информации и профессиональной подготовки на национальном, региональном и местном уровнях;

5. Методы работы

Мероприятия должны:

5.1. иметь как исследовательский, так и оперативный характер с акцентом на новые подходы, профессиональную подготовку и повышение информированности, а также на передачу знаний и “ноу-хау”;

5.2. осуществляться путем междисциплинарной и многопредметной координации в рамках Совета Европы и в государствах-членах;

5.3. быть ориентированы на тесное сотрудничество и совместные проекты с другими международными организациями, играющими активную роль в сфере воспитания в духе демократической гражданственности, такими как Европейский Союз, Организация Объединенных Наций, ЮНЕСКО и ОБСЕ, а также с неправительственными организациями и частным сектором;

5.4. опираться на взаимодействие в рамках сети координационных центров, которые будут созданы в государствах-членах;

5.5. развивать во всех случаях, когда это возможно, процесс практических исследований в государствах-членах, с тем чтобы обеспечить участие в нем заинтересованных лиц и специалистов-практиков в целях использования результатов таких исследований.

**СОВМЕСТНАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ С
АРХИТЕКТУРЫ ЕВРОПЕЙСКОЙ
ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ЧЕТ
СТРОВ, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИХ В
ТАНИЮ, ГЕРМАНИЮ, ФРАНЦИ
(Извлечение)**

В Европейском процессе совсем недавно были
важно важных шагов вперед. При всей их умес
вать, что Европа — это не только евро, банки и э
также и Европой знаний. Мы должны строить и
ную, культурную, социальную и техническую
большой степени это относится к университетам,
переломную роль в таком развитии.

Университеты появились в Европе, отдельны
века назад. Наши четыре страны гордятся некот
верситетами, которые сейчас повсеместно празд
ны, как это делает сегодня Университет Париж
ученые могли свободно перемещаться и быстр
всему континенту. В настоящее же время очень
все еще оканчивают свое обучение, не получая в
ния вне национальных границ.

Мы идем к периоду существенных изменени
труда, к разнообразию путей становления проф
ной необходимостью обучения и подготовки в т
должали нашим учащимся (и нашему обществу
образования, в которой им давались бы лучшие
дидать область, в которой они имели бы преимущ

Открытая Зона европейского высшего образ
тивных перспектив, конечно же, с уважением на

ты и их возл
ия в гражд: **Додаток 3.8**

ормы ее уч:

**НИЗАЦИИ
ЕМЫ
ИНИ-
РИ-
ТАЛИЮ**

и рекоменда
а осознани
цей Конфер
(.), а также

к на уровне
м-членам в
человека в]

ка; сколько чрезвы
работке на е должны забы
основанном на должна стать

интеллектуаль
о континента. В
должают играть

х вопросов и
й; три с четвертью
правительс
пыта разли

ажные годовщи
мена студенты и
информаци

аших учащихся
ктической д
стичного обуче

ание инфо
нии и условиях
фессиональ
й карьеры с яв

к средств и н
Интернет; истему высшего
приятий и
овки на нац

богатство позит
ий, но требует, с

другой стороны, продолжения усилий по ликвидации барьеров и разработки
таких рамок для преподавания и обучения, которые расширили бы мобиль
ность и сделали сотрудничество более близким, чем когда-либо было ранее.

В этой системе много новизны и гибкости может быть достигнуто через
использование семестров и кредитов (как это сделано в схеме ECTS). Это обес
печит проверку правильности полученных кредитов для тех, кто выбирает
первоначальное образование или продолжение обучения в различных евро
пейских университетах и кто хотел бы иметь возможность получить степень
в любое удобное для себя время в течение жизни. Действительно, учащиеся
должны иметь право войти в академический мир в любое время их профессио
нальной жизни и вне зависимости от их предыдущей подготовки.

Международное признание первой степени как соответствующей опреде
ленному уровню квалификации важно для успеха этой попытки, в которой
мы хотели бы сделать наши схемы высшего образования ясными для всех.

В послестепенном цикле должен быть выбор между более короткой по
продолжительности программой получения степени магистра и более дли
тельной программой получения докторской степени с возможностью пере
хода от одной программы к другой. И в той и в другой программах соответ
ствующий акцент должен быть сделан на исследовательской и самостоятель
ной работе.

Студенты как постепенного, так и послестепенного циклов должны по
ощряться к тому, чтобы они проводили по крайней мере один семестр в уни
верситетах вне своей собственной страны. В то же время, все большее коли
чество преподавательского и исследовательского персонала должно работать
в европейских странах, отличных от своей собственной. Быстрорастущая
поддержка Европейским Союзом мобильности учащихся и преподавателей
должна использоваться полностью.

Большинство стран, и не только в пределах Европы, стали очень полно
ощущать потребность в такой эволюции. Эти проблемы широко обсуждались
на конференциях европейских ректоров, президентов университетов, групп
экспертов и ученых в некоторых наших странах.

Мы соглашаемся одобрить создание общей системы, нацеленной на улуч
шение внешнего признания и облегчения мобильности учащихся, также как
и на расширение возможностей их трудоустройства. Сегодня здесь в Сорбон
не юбилей Университета Парижа дает нам прекрасную возможность участво
вать в попытке создать Зону европейского высшего образования, где нацио
нальные особенности и общие интересы могут взаимодействовать и усили
вать друг друга для выгоды Европы, ее учащихся и, в более общем смысле, ее
граждан. Мы призываем остальные государства — члены Союза и другие евро
пейские страны присоединиться к нам для достижения этой цели, а все

европейские университеты — объединиться для усиления положения Европы в мире через плавно регулируемое улучшение и модификацию образования для своих граждан.

Клод АЛЛЕГРИ

Министр по делам национального образования, исследований и технологии (Франция)

Тесса БЛЭКСТОУН

Министр высшего образования (Великобритания)

Луиджи БЕРЛИНГУЕР

Министр общественного развития, университетов и исследований (Италия)

Юрген РУТТГЕРС

Министр по делам образования, науки, исследований и технологии (Германия)

г. Париж, Сорбонна, 25 мая 1998 года

СОВМЕСТНОЕ ЗАЯВЛЕНИЕ ЕВРОПЕЙСКИХ МИНИСТРОВ ОБРАЗОВАНИЯ К ЗОНЕ ЕВРОПЕЙСКОГО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ (Извлечение)

“Европа знаний” теперь уже широко признана как незаменимый фактор социального и гуманитарного развития, а также как необходимый компонент объединения и обогащения европейского гражданства, способного к предоставлению его гражданам необходимых сведений для противостояния вызовам нового тысячелетия одновременно с пониманием общности ценностей и принадлежности к общему социальному и культурному пространству.

Важность образования и образовательного сотрудничества в развитии и укреплении устойчивых, мирных и демократических обществ является универсальной и подтверждается как первостепенная, особенно в связи с ситуацией в Юго-Восточной Европе.

Сорбонская декларация от 25 мая 1998 года, которая была инициирована этими соображениями, подчеркнула центральную роль университетов в развитии европейских культурных ценностей. Она обосновала создание Зоны европейского высшего образования как ключевого пути развития мобильности граждан с возможностью их трудоустройства для общего развития континента.

Многие европейские страны согласились с целями, изложенными в декларации, подписали или в принципе одобрили ее. Направленность реформ нескольких систем высшего образования, начатых в настоящее время в Европе, доказала, что многие правительства имеют намерения действовать именно в этом направлении.

Европейские высшие учебные заведения, следуя фундаментальным принципам, сформулированным в университетской хартии “*Magna Charta Universitatum*”, принятой в Болонье в 1988 году, восприняли вызов, в части

их касающейся, и стали играть основную роль в построении Зоны европейского высшего образования. Это имеет самую высокую значимость, поскольку независимость и автономия университетов дают уверенность в том, что системы высшего образования и научных исследований будут непрерывно адаптироваться к изменяющимся нуждам, запросам общества и к необходимости развития научных знаний.

Курс был принят в правильном направлении и со значимой целью. Однако достижение большей совместимости и сравнимости систем высшего образования требует непрерывного движения с тем, чтобы быть полностью завершенным. Чтобы достичь первых материальных результатов, мы должны поддерживать этот курс через выполнение конкретных мер. Встреча 18 июня, в которой участвовали авторитетные эксперты и ученые из всех наших стран, обеспечила нас очень полезными предложениями по инициативам, которые должны быть приняты.

Мы должны, в частности, рассмотреть цель увеличения международной конкурентоспособности европейской системы высшего образования. Жизнеспособность и эффективность любой цивилизации обусловлены привлекательностью, которую ее культура имеет для других стран. Мы должны быть уверены, что европейская система высшего образования приобретает всемирный уровень притяжения, соответствующий нашим экстраординарным культурным и научным традициям.

Подтверждая нашу поддержку общих принципов, указанных в Сорбонской декларации, мы принимаем обязательство координировать нашу политику с тем, чтобы достичь в ближайшей перспективе (и, в любом случае, — в пределах первого десятилетия третьего тысячелетия) следующих целей, которые мы рассматриваем как первостепенные для создания Зоны европейского высшего образования и продвижения европейской системы высшего образования по всему миру:

— Принятие системы легко понимаемых и сопоставимых степеней, в том числе через внедрение Приложения к диплому, для обеспечения возможности трудоустройства европейских граждан и повышения международной конкурентоспособности европейской системы высшего образования.

— Принятие системы, основанной, по существу, на двух основных циклах — постепенному и послестепенному. Доступ ко второму циклу будет требовать успешного завершения первого цикла обучения продолжительностью не менее трех лет.

— Внедрение системы кредитов по типу ECTS — европейской системы перезачета зачетных единиц трудоемкости, как надлежащего средства поддержки крупномасштабной студенческой мобильности. Кредиты могут быть

получены также и в рамках образования, не являющегося высшим, включая обучение в течение всей жизни, если они признаются принимающими заинтересованными университетами.

— Содействие мобильности путем преодоления препятствий эффективному осуществлению свободного передвижения, обращая внимание на следующее:

— учащимся должен быть обеспечен доступ к возможности получения образования и практической подготовки, а также к сопутствующим услугам;

— преподавателям, исследователям и административному персоналу должны быть обеспечены признание и зачет периодов времени, затраченного на проведение исследований, преподавание и стажировку в европейском регионе, без нанесения ущерба их правам, установленным законом.

Мы, тем самым, обязуемся достичь этих целей (в рамках наших институциональных полномочий и принятия полного уважения к разнообразным культурам, языкам, национальным системам образования и университетской автономии) с тем, чтобы укрепить Зону европейского высшего образования. И, наконец, мы, вместе с неправительственными европейскими организациями, компетентными в высшем образовании, будем использовать путь межправительственного сотрудничества. Мы ожидаем, что университеты ответят, как всегда, быстро и положительно, и будут активно способствовать успеху нашей попытки.

г. Болонья, 19 июня 1999 года

ФОРМИРОВАНИЕ БУДУЩЕГО

Более 300 европейских высших учебных заведений и их основных представительских организаций собрались в Саламанке 29—30 марта 2001 года. Их цель состояла в подготовке пражской встречи министров, отвечающих за высшее образование в странах, вовлеченных в Болонский процесс, и они согласились со следующими целями, принципами и приоритетами.

(Извлечение)

Европейские высшие учебные заведения вновь подтверждают свою поддержку принципов Болонской декларации и свои обязательства по созданию к концу десятилетия Зоны европейского высшего образования. Они видят в учреждении в Саламанке Ассоциации европейских университетов (EUA) как символическое, так и практическое значение для более эффективного донесения своего голоса правительствам и обществу и, тем самым, для поддержки формирования своего будущего в Зоне европейского высшего образования.

I. Принципы

Автономия с ответственностью

Европейские высшие учебные заведения готовы к конкуренции дома, в Европе и в мире, но для этого они нуждаются в необходимой организационной свободе, ясных и благожелательных рамках регулирования и достаточном финансировании. В противном случае они не будут иметь возможности сотрудничать и соревноваться.

Образование как ответственность перед обществом

Зона европейского высшего образования должна строиться на европейских традициях ответственности образования перед обществом; на широком и открытом доступе как к постепенному, так и постепенному обучению; на образовании для развития личности и обучении в течение всей жизни; на гражданственности как краткосрочной, так долгосрочной социальной уместности.

Высшее образование, основанное на научных исследованиях

Поскольку научные исследования являются движущей силой высшего образования, то и создание Зоны европейского высшего образования должно идти одновременно и параллельно с созданием Зоны европейских научных исследований.

Организация диверсификации

Европейское высшее образование всегда было разнообразным в части языков, национальных систем, типов институтов, ориентации профилей подготовки и учебных планов. В то же время ее будущее зависит от способности организовать это ценное разнообразие так эффективно, чтобы получить положительные результаты, а не трудности, гибкость, а не непрозрачность.

II. Ключевые вопросы

Качество как фундаментальный камень формирования

Зона европейского высшего образования требует строительства на основе ценностей академической сути для того, чтобы отвечать ожиданиям партнеров, то есть, на демонстрации качества. Действительно, оценка качества должна учитывать цели и миссию институтов и программ. Она требует баланса между новшествами и традициями, академическими преимуществами и социальной/экономической необходимостью, связностью программ и свободой выбора учащихся.

Совместимость

Совместимость с европейским рынком труда должна различным образом отражаться в программах, в зависимости от того, когда (после первой или второй степени) были приобретены знания, умения и навыки, необходимые для работы. Возможность трудоустройства с учетом перспективы обучения в течение всей жизни будет достигнута лучше через ценности, присущие качественному образованию; через разнообразие подходов и профилей дисциплин.

Мобильность

Свободная мобильность учащихся, персонала и выпускников является необходимым условием существования Зоны европейского высшего образо-

вания. Европейские университеты хотят развивать большую мобильность как по “горизонтали”, так и по “вертикали”, и не рассматривают виртуальную мобильность, как замену физической мобильности.

Привлекательность

Европейские высшие учебные заведения хотят стать привлекательными для талантливых людей всех континентов. Это требует действий на институциональном, национальном и европейском уровнях. Специфические меры включают адаптацию программ; степени, ясно понимаемые как внутри, так и вне Европы; необходимые средства обеспечения качества; программы, преподаваемые на основных мировых языках; адекватную информацию и маркетинг; доброжелательный сервис для иностранных учащихся и ученых, а также стратегическую работу в рамках сетей. Успех зависит также от быстрой ликвидации мешающих правил иммиграции и рынка труда.

Европейские высшие учебные заведения признают, что их учащиеся нуждаются и требуют квалификаций, которые они могут эффективно использовать для своего обучения и карьеры по всей Европе. Институты, их сети и организации подтверждают свою роль и ответственность в этом отношении, и свидетельствуют о своей готовности должным образом организовать себя в рамках автономии.

Высшие учебные заведения обращаются к правительствам с просьбой облегчать и поощрять изменения, обеспечивать рамки для координации и руководства сближением с учетом национальных и европейских особенностей. Они подтверждают свою способность и готовность инициировать и поддерживать прогресс в совместных попытках:

- провести переоценку высшего образования и научных исследований для всей Европы;
- реорганизовать и омолодить программы и высшее образование в целом;
- развивать и базировать высшее образование на основе научных исследований;
- принимать взаимоприемлемые механизмы для оценки, гарантии и подтверждения качества;
- полагаться на общие термины европейского измерения и обеспечивать совместимость разных институтов, программ и степеней;
- содействовать мобильности учащихся, персонала и возможности трудоустройства выпускников в Европе.

КОММЮНИКЕ ВСТРЕЧИ ЕВРОПЕЙСКИХ МИНИСТРОВ, ОТВЕЧАЮЩИХ ЗА ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ К ЗОНЕ ЕВРОПЕЙСКОГО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ (Извлечение)

Через три года после Сорбонской и два года после подписания Болонской декларации европейские министры, отвечающие за высшее образование и представляющие 32 подписавшие декларацию страны, встретились в Праге, чтобы оценить достигнутые успехи и определить направления и приоритеты действий на следующие годы. Министры вновь подтвердили свое обязательство по учреждению Зоны европейского высшего образования к 2010 году. Выбор Праги для проведения этой встречи символизирует их желание вовлечь в этот процесс всю Европу в свете расширения Европейского Союза.

Дальнейшие действия после достижения шести целей Болонского процесса

Министры заявили, что, учитывая принятие Болонской декларации, формирование Зоны европейского высшего образования является условием для расширения привлекательности и конкурентоспособности высших учебных заведений Европы. Они поддержали тезис о том, что высшее образование должно рассматриваться как общественное благо, что оно было, есть и останется внимательным к общественным обязательствам (правилам и т. д.), и что учащиеся — полноправные члены сообщества высшего образования. С этой точки зрения министры прокомментировали дальнейший процесс следующим образом:

Принятие системы легко понимаемых и сопоставимых степеней

Министры решительно призвали университеты и другие высшие учебные заведения использовать все преимущества существующего национального

законодательства и европейских инструментов, нацеленных на облегчение академического и профессионального признания разделов курсов, степеней и других достижений, так, чтобы граждане могли эффективно использовать свои квалификации, умения и навыки во всей Зоне европейского высшего образования.

Принятие системы, основанной, по существу, на двух основных циклах

Министры с удовлетворением отметили энергичное обсуждение и развитие структуры степеней, основанной на двух основных циклах, четко формулирующих высшее образование для постепенного и послестепенного обучения. Некоторые страны уже приняли эту структуру, а несколько других рассматривают ее с большим интересом. Важно отметить, что во многих странах степени бакалавра и магистра или две другие сопоставимые степени могут быть получены как в университетах, так и в других высших учебных заведениях. Программы, ведущие к степени, могут и действительно имеют различную ориентацию и различные конфигурации для приспособления к разнообразию индивидуумов, потребностям учебного процесса и рынку труда, как это было признано на семинаре в Хельсинки по степеням бакалаврского уровня (февраль 2001 года).

Учреждение системы кредитов

Министры подчеркнули, что для большей гибкости в процессах обучения и получения квалификаций необходимо установление общих краеугольных камней квалификаций, поддержанных кредитной системой типа ECTS или другой ECTS — совместимой системой, обеспечивающей как перезачетную, так и накопительную функции.

Содействие мобильности

Министры вновь подтвердили, что улучшение мобильности учащихся, преподавателей, исследователей и аппарата управления, как это указано в Болонской декларации, имеет максимальную важность.

Содействие европейскому сотрудничеству в обеспечении качества

Министры признали жизненно важную роль, которую играют системы обеспечения качества в обеспечении стандартов высокого качества и в облегчении сравнимости квалификаций по всей Европе. Они также одобрили более тесное сотрудничество между сетями по обеспечению качества и по признанию. Они подчеркнули потребность близкого европейского сотрудничества и взаимного доверия в принятии национальных систем обеспечения качества.

Содействие европейскому подходу к высшему образованию

Чтобы дальше усиливать важные европейские измерения высшего образования и возможности трудоустройства выпускников, министры призвали сектор высшего образования увеличивать развитие модулей, ориентацией или организацией на всех уровнях курсов и программ с “европейским” содержанием. Особенно это касается модулей, курсов и программ, предлагаемых сотрудничающими институтами разных стран и ведущих к совместному признанию степеней.

Кроме того министры подчеркнули следующие пункты (точки):

Обучение в течение всей жизни

Обучение в течение всей жизни является существенным элементом Зоны европейского высшего образования. В будущей Европе, строящейся как общество и экономика, основанные на знаниях, стратегия обучения в течение всей жизни должна стать лицом к лицу к проблемам конкурентоспособности и использования новых технологий, улучшения социального единства, равных возможностей и качества жизни.

Высшие учебные заведения и студенты

Министры приветствовали и подчеркнули необходимость вовлечения университетов, других высших учебных заведений и учащихся как компетентных, активных и конструктивных партнеров в учреждение и формирование Зоны европейского высшего образования.

Содействие обеспечению привлекательности Зоны европейского высшего образования

Министры согласились с важностью расширения привлекательности европейского высшего образования для учащихся из Европы и других частей мира. Понимаемость и сравнимость европейских степеней высшего образования во всем мире должны быть расширены развитием общих рамок квалификаций, также как согласованным обеспечением качества и механизмами аккредитации/сертификации и увеличением информационных усилий.

г. Прага, 19 мая 2001 года

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ДОГОВОР РЕЗОЛЮЦИЯ О КОМИССАРЕ СОВЕТА ЕВРОПЫ ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА

от 7 мая 1999 года

Принята на 104-й сессии Комитета министров Совета Европы 6—7 мая 1999 года в г. Будапеште

Комитет министров,

учитывая, что Совет Европы имеет своей целью достижение более тесного единства своих членов и что одним из способов достижения этой цели являются обеспечение и дальнейшая реализация на практике прав человека и основных свобод,

желая, по случаю 50-й годовщины Организации, и далее совершенствовать методы деятельности, осуществляемой с момента ее создания,

постановляет учредить должность Комиссара Совета Европы по правам человека ("Комиссара") со следующим Кругом ведения:

Статья 1

1. Комиссар занимает несудебный пост и призван содействовать осуществлению информационно-просветительской деятельности в области прав человека и уважению прав человека в том виде, в каком они предусмотрены в документах Совета Европы по правам человека.

2. Комиссар уважает полномочия контрольных органов и выполняет функции, отличные от функций, выполняемых контрольными органами, учрежденными в соответствии с Европейской конвенцией о правах человека (995-004) или в соответствии с другими документами по правам человека Совета Европы. Комиссар не принимает к рассмотрению жалобы отдельных лиц.

Статья 2

Комиссар выполняет свои функции в независимом качестве и беспристрастно.

Статья 3

Комиссар:

a. Содействует осуществлению информационно-просветительской деятельности в области прав человека в государствах-членах;

b. Содействует эффективному соблюдению и реализации на практике прав человека в полном объеме в государствах-членах;

c. Консультирует и информирует по вопросам защиты прав человека и предотвращения нарушений прав человека. В своей работе с общественностью Комиссар там, где это возможно, прибегает к помощи и сотрудничает со структурами по правам человека в государствах-членах. Там, где такие структуры отсутствуют, Комиссар будет поощрять их создание;

d. Оказывает содействие деятельности национальных омбудсменов или аналогичных институтов в области прав человека;

e. Выявляет возможные недостатки в законодательстве и практике государств-членов, касающиеся соблюдения прав человека, предусмотренных документами Совета Европы, содействует эффективному соблюдению государствами-членами закрепленных в этих документах стандартов и оказывает им, с их согласия, помощь в усилиях по устранению таких недостатков;

f. Представляет в соответствующих, по его мнению, случаях Комитету министров или Парламентской ассамблее и Комитету министров доклад, касающийся конкретных вопросов;

g. Реагирует соответствующим, по его мнению, образом на просьбы Комитета министров или Парламентской ассамблеи, с которыми они обращаются, в связи со своей задачей обеспечивать соблюдение стандартов Совета Европы в области прав человека;

h. Представляет Комитету министров и Парламентской ассамблее ежегодный доклад;

i. Сотрудничает с другими международными учреждениями в деле содействия соблюдению и защите прав человека, избегая при этом ненужного дублирования в работе.

Статья 4

Комиссар принимает во внимание мнения, высказанные Комитетом министров, Парламентской ассамблеей Совета Европы в отношении деятельности Комиссара.

Статья 5

1. Комиссар может принимать меры в отношении любой информации, касающейся функций Комиссара. Это, в частности, касается информации, направляемой Комиссару правительствами, национальными парламентами, национальными омбудсменами или аналогичными институтами в области прав человека, а также отдельными лицами и организациями.

2. Сбор информации, касающейся функций Комиссара, не влечет за собой возложение на государства-члены обязанности вводить какую-либо общую систему отчетности.

Статья 6

1. Государства-участники содействуют независимому и эффективному осуществлению Комиссаром его или ее функций. В частности, они содействуют Комиссару в установлении необходимых контактов, включая его поездки, в связи с выполнением им своей миссии и своевременно предоставляют запрошенную им информацию.

2. Комиссар в ходе выполнения своих функций пользуется привилегиями и иммунитетами, предусмотренными статьей 40 Устава Совета Европы (994-001), а также в соответствии с соглашениями, которые были заключены впоследствии на его основе.

Статья 7

Комиссар имеет возможность обращаться непосредственно к правительствам государств-членов Совета Европы.

Статья 8

1. Комиссар может давать свои рекомендации, заключения и представлять доклады.

2. Комитет министров может санкционировать публикацию любой рекомендации, заключения или доклада, которые были направлены в его адрес.

Статья 9

1. Комиссар избирается Парламентской ассамблеей большинством голосов из числа трех кандидатов, отобранных Комитетом министров.

2. Государства-члены могут представлять кандидатуры в письме на имя Генерального секретаря. Кандидаты должны быть гражданами государств-членов Совета Европы.

Статья 10

Кандидатами выдвигаются видные деятели с безупречной репутацией, пользующиеся признанным авторитетом в области защиты прав человека, доказавшие свою приверженность моральным ценностям Совета Европы и пользующиеся личным авторитетом, необходимым для эффективного выполнения функций Комиссара. Во время пребывания на своем посту Комиссар не может заниматься какой-либо деятельностью, не совместимой с его прямыми должностными обязанностями.

Статья 11

Комиссар избирается на невозобновляемый срок в шесть лет.

Статья 12

1. Канцелярия Комиссара по правам человека создается в рамках Генерального секретариата Совета Европы.

2. Расходы, связанные с деятельностью Комиссара и Канцелярии Комиссара, покрываются за счет Совета Европы.

СТАНДАРТЫ НЕЗАВИСИМОСТИ ЮРИДИЧЕСКОЙ ПРОФЕССИИ МЕЖДУНАРОДНОЙ АССОЦИАЦИИ ЮРИСТОВ

Приняты на конференции МАЮ в сентябре 1990 года в г. Нью Йорке

(Извлечение)

Поскольку:

— независимость юридической профессии представляется существенной гарантией для осуществления защиты прав человека и является необходимой для получения качественной правовой помощи;

— справедливая система организации юстиции, которая гарантирует независимость юристов при выполнении ими профессионального долга без каких-либо необоснованных ограничений, прямого или косвенного давления или вмешательства, является абсолютно необходимой для построения и функционирования правового государства;

— важно создать условия, при которых все люди имели бы возможность получения правовой помощи со стороны избранного ими независимого адвоката для защиты и осуществления их юридических, экономических, социальных, культурных, гражданских и политических прав;

— профессиональные ассоциации юристов играют жизненно важную роль в поддержании профессиональных стандартов и этических норм, в защите своих членов от необоснованных ограничений и нарушений, в обеспечении юридической помощью всех, кто в ней нуждается, а также во взаимодействии с правительственными и другими институтами для достижения целей правосудия. Поэтому настоящие стандарты устанавливаются Международной

ассоциацией юристов для решения задачи повышения роли и значения юристов, которые должны учитываться и уважаться правительством в процессе разработки общенационального законодательства и практики его применения, а также приниматься во внимание всеми юристами, судьями, представителями исполнительной и законодательной власти, обществом в целом.

Допуск к юридической профессии и юридическому образованию

1. Каждый человек, имеющий необходимую юридическую квалификацию, должен иметь право стать юристом и осуществлять юридическую практику без ограничений и дискриминации.

2. Юридическое образование должно быть доступным всем людям, имеющим необходимую подготовку. Никому не может быть в этом отказано по причине цвета кожи, расы, пола, религиозных, политических или иных взглядов, национальной или социальной принадлежности, наличия собственности, происхождения, общественного положения, физических недостатков.

3. Юридическое образование должно обеспечить знание и понимание речи и мастерства, необходимых для практикующего юриста, включая понимание правовых и этических обязательств, а также прав человека и основных свобод, признанных законодательством страны и международным правом.

4. Учебные курсы в рамках юридического образования должны рассматривать социальную ответственность юриста, включая сотрудничество в обеспечении условий для правовой помощи, которая необходима для защиты законных прав любого рода, в том числе экономических, социальных, культурных и политических прав, и особенно для защиты таких прав в процессе их установления и развития.

Правовое обучение общества

5. На представителей юридической профессии и государственные органы возлагается обязанность обучать и просвещать общество относительно принципов правового государства, значения независимой судебной системы и всей юридической профессии, информировать их о правах и обязанностях, а также о возможных и надлежащих способах их осуществления.

Права и обязанности юристов

6. Руководствуясь установленными правилами, стандартами и этическими нормами, адвокаты при выполнении своих обязанностей всегда должны действовать свободно, честно и бесстрашно, в соответствии с законными интересами клиента и без какого-либо вмешательства или давления со стороны власти либо общественности.

7. Адвокат не должен отождествляться или идентифицироваться властями и общественностью с его клиентом или с делом его клиента, независимо от того, насколько популярным или, напротив, непопулярным может быть это дело.

8. Ни один адвокат не должен подвергаться уголовным, гражданским, административным или иным санкциям либо угрозам их применения вследствие того, что он давал советы или представлял интересы клиента в соответствии с законом.

9. Ни суд, ни административный орган не должен отказывать в признании права юриста, имеющего необходимый допуск к практике в данном регионе, представлять в этом суде или органе интересы своего клиента.

10. Юрист должен иметь право на обоснованные возражения против участия или продолжения участия судьи в конкретном деле, либо против ведения судебного процесса или любого разбирательства.

11. Для надлежащего обеспечения этих принципов юрист должен обладать гражданским и уголовным иммунитетом от преследований за соответствующие заявления, сделанные им в письменной или устной форме при добросовестном исполнении своего долга и осуществлении им профессиональных обязанностей в суде, трибунале или другом юридическом либо административном органе.

12. Независимость адвокатов при ведении дел лиц, лишенных свободы, должна гарантироваться с тем, чтобы обеспечить оказание им свободной, справедливой и конфиденциальной юридической помощи, в том числе обеспечить право на посещение этих лиц. Гарантии и меры предосторожности должны обеспечиваться так, чтобы не допускать любых возможных предложений о тайном сговоре с властями, установке, полученной от властей, или зависимости от них юриста, действующего в интересах лиц, лишенных свободы.

13. Юристам должны быть предоставлены такое оборудование и возможности, которые необходимы для эффективного выполнения ими профессиональных обязанностей, в том числе:

а) обеспечение конфиденциальности отношений между адвокатом и клиентом, включая защиту обычной и электронной системы всего адвокатского делопроизводства и документов адвоката от изъятия и проверок, а также обеспечение защиты от вмешательства в используемые электронные средства связи и информационные системы;

б) право на поездки (командировки) для консультирования клиентов как внутри страны, так и за рубежом;

в) право свободы искать, истребовать, получать и, согласно профессиональным нормам, распространять информацию и идеи, относящиеся к их профессиональной деятельности.

14. Юристы не должны, в связи с осуществлением ими своей профессиональной деятельности, лишаться свободы вероисповедания, выражения своих мыслей, права собираться или объединяться в союзы, и, в частности, им должно быть предоставлено право:

а) участвовать в обсуждении общественностью проблем, связанных с правом и организацией системы юстиции;

б) вступать или свободно создавать местные, национальные и международные организации;

в) предлагать и рекомендовать разработанные правовые реформы в интересах общества и информировать общественность о данных вопросах.

Юридическое обслуживание бедных

15. С концепцией независимой организации юристов неразрывно связано правило, согласно которому ее члены должны предоставлять свои услуги всем социальным группам с тем, чтобы никому не было отказано в юридической помощи.

16. Юристам, участвующим в организациях и программах по оказанию юридической помощи, финансируемых полностью или частично из общественных фондов, должны предоставляться полные гарантии их профессиональной независимости и, в частности:

а) руководство такими организациями или программами должно быть доверено независимому правлению, причем осуществляемая последним политика, его бюджет и состав должны контролироваться;

б) необходимо признать, что первейшей обязанностью адвоката в его служении делу правосудия является его обязанность перед клиентом — консультировать и представлять последнего в соответствии с профессиональной совестью и убеждениями.

Ассоциации юристов

17. В каждом регионе должна быть образована одна или более независимая самоуправляемая ассоциация юристов, признанная действующим законодательством, чей исполнительный орган должен быть свободно избран всеми ее членами без какого-либо вмешательства других органов или лиц. Это положение должно осуществляться независимо от права создавать или вступать, помимо того, в другие профессиональные Ассоциации адвокатов и юристов.

Задачи ассоциации

18. Задачи Ассоциации юристов и адвокатов по обеспечению независимости юридической профессии должны состоять, помимо прочего, в следующем:

а) развивать и поддерживать правосудие, в котором не будет места для страха или покровительства;

б) обеспечивать честь, достоинство, компетентность, профессиональные стандарты и этические нормы в поведении и дисциплине; а также защищать интеллектуальную и экономическую независимость адвоката от его клиента;

в) защищать роль и значение юристов в обществе, а также их профессиональную независимость;

г) защищать достоинство и независимость суда;

д) способствовать свободному и равному доступу населения к системе юстиции, включая предоставление юридической помощи;

е) способствовать обеспечению права каждого гражданина на быстрое, справедливое и гласное слушание в компетентном, независимом и беспристрастном судебном органе в соответствии с надлежащей и справедливой процедурой по любым делам;

ж) способствовать осуществлению правовых реформ, способствовать проведению дискуссий в обществе, предлагая свои комментарии по проблемам понимания сущности, толкования и применения действующего и предлагаемого законодательства;

з) способствовать тому, чтобы уровень юридического образования являлся необходимым условием для занятия юридической профессией, продолжению повышения юристами своей квалификации, а также просвещению населения и формированию общественного мнения в отношении роли Ассоциации;

и) обеспечивать свободный доступ к занятию юридической профессией для всех лиц, имеющих необходимую профессиональную подготовку, без какой-либо дискриминации и оказывать помощь тем, кто только начинает свою профессиональную деятельность;

к) способствовать обеспечению благосостояния представителей профессии и предоставлению, в необходимых случаях, помощи членам их семей;

л) присоединяться к международным организациям юристов и принимать участие в их работе.

19. В случае, если лицо, участвующее в судебном процессе, желает пригласить юриста из другой страны, чтобы он действовал вместе с местным юристом, соответствующая Ассоциация должна сотрудничать и помогать иностранному юристу в получении необходимого права на участие в судебном процессе, при условии, что он имеет квалификацию и выполняет условия, требуемые для получения такого права.

20. В целях обеспечения возможностей Ассоциации юристов и адвокатов по защите их профессиональной независимости они должны быть незамедлительно проинформированы о причине и юридическом основании ареста или

задержания любого юриста и месте, где он содержится. Ассоциация должна иметь доступ к арестованному или задержанному юристу.

Дисциплинарное производство

21. Ассоциации должны утверждать и проводить в жизнь свой профессиональный кодекс.

22. В этом кодексе должны содержаться правила возбуждения и проведения дисциплинарного дела, которые соответствуют общепринятым правилам.

23. Соответствующая ассоциация юристов несет ответственность за проведение дисциплинарного разбирательства.

24. Первоначальное дисциплинарное разбирательство должно проводиться в дисциплинарном комитете соответствующей Ассоциации. Юрист должен иметь право на обжалование решения дисциплинарного комитета в надлежащий и независимый орган, уполномоченный решать такие вопросы.

ДЕОНТОЛОГІЧНИЙ КОДЕКС

(Кодекс правил здійснення адвокатської діяльності адвокатів Європейського співтовариства, прийнятий делегацією дванадцяти країн учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 року)

(Витяг)

1. ВСТУП

1.1. Функції адвоката

У суспільстві, заснованому на правосудді, адвокат виконує важливу роль. Його функції не обмежуються тільки виконанням доручень у рамках закону. У правовій державі адвокат є необхідним ланцюгом у системі юстиції, отже, він зобов'язаний захищати права і свободи громадян; він може також, являючись представником сторони, захищати свого клієнта.

Ці функції обкладають його численими, інколи зовнішньо суперечливими, обов'язками і зобов'язаннями щодо:

- клієнта;
- суду та інших влад, яким адвокат сприяє, чи перед якими представляє клієнта;
- своєї професії в цілому і кожного колеги окремо;
- суспільства, для якого представники ліберальної і незалежної професії наділені рядом повноважень, є додатковим засобом захисту прав людини перед державою й іншими владами.

1.2. Природа деонтологічних норм

1.2.1. Деонтологічні норми, прийняті за добровільною згодою, призначені гарантувати належне виконання адвокатом своїх функцій, необхідних для нормального функціонування всіх сторін життя суспільства. Недотримання цих норм адвокатом загрожує йому дисциплінарним покаранням.

1.2.2. Кожна колегія адвокатів має свої специфічні норми, які виникають внаслідок традицій. Вони були адаптовані до організації і галузі професійної діяльності, так само як і до судустрою й управлінського апарату і до національного законодавства. Кожна колегія адвокатів не має ні можливості, ні бажання скасовувати ці норми, ні намагатися поширити їх на інші.

Відповідні норми кожної колегії адвокатів мають однакову силу і в більшості випадків спираються на загальні вихідні положення.

2. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

2.1. Незалежність

2.1.1. Численність обов'язків, покладених на адвоката, надають йому повну незалежність, що виключає будь-який тиск, як внаслідок його особистих інтересів, так і зовнішніх впливів. Ця незалежність є також необхідною для забезпечення довіри з боку суддів, що є невід'ємною властивістю суду. Адвокат повинен, отже, відхилятися від будь-яких замахів на свою незалежність і турбуватися про те, щоб не зневажити професійною етикою з метою догодити своєму клієнту, суду чи третій особі.

2.2. Довіра і моральна недоторканність

Відносини довіри не можуть існувати, коли є сумніви в чесності, порядності, справедливості чи щирості адвоката. Для цього названі звичайні властивості є професійно обов'язковими.

2.3. Професійна таємниця

2.3.1. Професійна таємниця є природним атрибутом для професійної діяльності адвоката як у випадку, коли він є охоронцем таємниці свого клієнта, так і у випадку, коли він отримує конфіденційне повідомлення. Без гарантій конфіденційності адвокат не може користуватися довірою. Професійна таємниця, отже, вважається основним і первісним правом та обов'язком адвоката.

2.3.2. Адвокат зобов'язаний поважати таємницю будь-якої конфіденційної інформації, отриманої ним від свого клієнта з приводу свого клієнта чи з приводу третьої особи в рамках справ свого клієнта.

2.3.3. Цей обов'язок не обмежується часом.

2.5. Службова несумісність

2.5.1. З метою забезпечення незалежності адвоката при виконанні ним професійних функцій способом, відповідним його обов'язкам, визнається несумісним з професією адвоката, коли він займає адміністративну посаду в органах юстиції, здійснює певні посадові обов'язки чи функції.

3. ВІДНОСИНИ З КЛІЄНТАМИ**3.1. Початок і кінець відносин з клієнтом**

3.1.1. Адвокат може не діяти інакше, як представником свого клієнта, коли тільки він не замінений іншим адвокатом чи компетентним органом.

3.1.2. Адвокат консультує і захищає свого клієнта швидко, доброякісно і старанно.

Він бере на себе відповідальність за виконання функцій, які йому доручили.

Він інформує клієнтів про хід справи, яку йому доручили.

3.2. Конфлікт інтересів

3.2.1. Адвокат не повинен консультувати, ні тим більше бути представником чи захисником декількох клієнтів в одній і тій же справі, коли існує конфлікт інтересів цих клієнтів чи серйозний ризик такого конфлікту.

3.2.2. Адвокат повинен утримуватися від ведення справ всіх, хто звертається до нього з клієнтів, коли виникає конфлікт інтересів, коли може бути порушена професійна таємниця, чи коли його незалежність може бути неповною.

4. ВІДНОСИНИ З МАГІСТРАТАМИ**4.2. Принцип змагальності процесу**

Адвокат повинен при будь-яких обставинах дотримуватися принципу змагальності.

Він не може вступати в контакт з судом по суті справи, не інформувавши про це попереднього адвоката протилежної сторони. Він не може передавати папери, замітки чи інші документи судді, не повідомивши в зазначений час адвоката протилежної сторони.

Вищеназвані положення однак не застосовуються, коли норми процедури є винятком із принципу змагальності.

4.3. Повага до суду

Уся діяльність адвоката доводить повагу і лояльність по відношенню до судової влади. Адвокат добросовісно захищає свого клієнта, виконуючи все, що від нього залежить, для захисту інтересів клієнта в рамках закону.

4.4. Неправдива інформація чи інформація, яка веде до неправильних висновків

Ні в якому випадку адвокат не повинен навмисно давати неправдиву інформацію чи інформацію, яка веде до неправильних висновків.

Додаток 3.15

**КОДЕКС ПОВЕДІНКИ ПОСАДОВИХ ОСІБ
У ПІДТРИМАННІ ПРАВОПОРЯДКУ**

Прийнято резолюцією 34/169 Генеральної Асамблеї від 17 грудня 1979 року

(Витяг)

Стаття 1

Посадові особи у підтриманні правопорядку постійно виконують покладені на них законом обов'язки, слугуючи громаді та захищаючи всіх осіб від протиправних актів у відповідності до високого рівня відповідальності, що вимагає їхня професія.

Стаття 2

При виконанні своїх обов'язків посадові особи у підтриманні правопорядку поважають та захищають людську гідність; підтримують та захищають права людини стосовно всіх осіб.

Стаття 3

Посадові особи у підтриманні правопорядку можуть застосовувати силу тільки у випадку крайньої необхідності і в такій мірі, в якій це вимагається для виконання їхніх обов'язків.

Стаття 4

Відомості конфіденційного характеру, отримані посадовими особами у підтриманні правопорядку, зберігаються в таємниці, якщо виконання обов'язків або вимоги правосуддя не вимагають іншого.

Стаття 5

Жодна посадова особа у підтриманні правопорядку не може здійснювати, підбурювати чи терпимо ставитися до будь-якої дії, що являє собою тортури або інші жорстокі, нелюдські або принижуючі гідність види поведження та покарання, і посадова особа у підтриманні правопорядку не може посилатися на розпорядження вищих осіб чи інші виняткові обставини, як стан війни чи загроза війни, загроза національній безпеці, внутрішня політична нестабільність або будь-яке інше надзвичайне становище, для виправдання тортур та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведження та покарання.

Стаття 6

Посадові особи у підтриманні правопорядку забезпечують охорону здоров'я затриманих ними осіб і, зокрема, вживають негайних заходів для забезпечення надання медичної допомоги у випадку необхідності.

Стаття 7

Посадові особи у підтриманні правопорядку не чинять будь-яких актів корупції. Вони також всемірно перешкоджають таким актам та борються з ними.

Стаття 8

Посадові особи у підтриманні правопорядку поважають закон та цей Кодекс. Використовуючи всі свої можливості, вони також запобігають і всемірно перешкоджають усім порушенням їх. Посадові особи у підтриманні правопорядку, які мають підстави вважати, що порушення цього кодексу мало місце чи буде мати місце, сповіщають про це вищі інстанції і, у випадку необхідності, інші відповідні інстанції чи органи, що мають повноваження нагляду чи правового контролю.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ПРИМЕНЕНИЯ СИЛЫ И ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ОРУЖИЯ ДОЛЖНОСТНЫМИ ЛИЦАМИ ПО ПОДДЕРЖАНИЮ ПРАВОПОРЯДКА

Приняты VIII конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, г. Гавана, Куба, 27 августа — 7 сентября 1990 года

(Извлечение)

Общие положения

2. Правительства и правоохранительные органы разрабатывают как можно более широкий арсенал средств и обеспечивают должностных лиц по поддержанию правопорядка различными видами оружия и боеприпасов, позволяющими дифференцированно применять силу и огнестрельное оружие. В их число входит разработка не приводящих к смерти, но нейтрализующих видов оружия, применяемого в надлежащих ситуациях, в целях все большего сужения сферы использования средств, способных убить или ранить. В тех же целях необходимо также иметь возможность оснащения должностных лиц по поддержанию правопорядка для их самозащиты таким снаряжением, как щиты, каски, пуленепробиваемые транспортные средства для уменьшения необходимости использования любого рода оружия.

4. Должностные лица по поддержанию правопорядка при осуществлении своих функций, насколько это возможно, используют ненасильственные средства до вынужденного применения силы или огнестрельного оружия. Они

могут применять силу и огнестрельное оружие только в тех случаях, когда другие средства являются неэффективными или не дают каких-либо надежд на достижение намеченного результата.

5. Во всех случаях, когда применение силы или огнестрельного оружия неизбежно, должностные лица по поддержанию правопорядка:

а) проявляют сдержанность в таком применении силы и действуют исходя из серьезности правонарушения и той законной цели, которая должна быть достигнута;

б) сводят к минимуму возможность причинения ущерба и нанесения ранений и охраняют человеческую жизнь;

в) обеспечивают предоставление медицинской и другой помощи любым раненым или пострадавшим лицам в самые кратчайшие сроки.

6. Если применение должностными лицами по поддержанию правопорядка силы или огнестрельного оружия приводит к ранению или смерти, они немедленно сообщают об этом вышестоящему начальству в соответствии с принципом 22.

Специальные положения

11. Нормы и положения о применении огнестрельного оружия должностными лицами по поддержанию правопорядка включают руководящие принципы, которые:

а) определяют обстоятельства, при которых должностные лица по поддержанию правопорядка уполномочены носить огнестрельное оружие, и оговаривают разрешенные виды огнестрельного оружия и боеприпасов;

б) обеспечивают, чтобы можно было бы уменьшить опасность причинения чрезмерного ущерба;

г) регулируют контроль, хранение и выдачу огнестрельного оружия, включая процедуры, обеспечивающие подотчетность должностных лиц по поддержанию правопорядка за выданное им огнестрельное оружие и боеприпасы;

д) определяют предупреждения, которые в соответствующих случаях даются перед выстрелом из огнестрельного оружия.

Поддержание порядка в случаях незаконных собраний

13. При разгоне противозаконных собраний ненасильственного характера должностные лица по поддержанию правопорядка избегают применения силы или, если это невозможно, ограничивают такое применение до необходимого минимума.

14. При разгоне собраний насильственного характера должностные лица по поддержанию правопорядка могут применять огнестрельное оружие лишь в тех случаях, когда нельзя применять менее опасные средства.

15. Должностные лица по поддержанию правопорядка в своих отношениях с лицами, находящимися под стражей или в заключении, не применяют силу, за исключением случаев, когда это строго необходимо для поддержания безопасности и порядка в исправительном учреждении или когда создается угроза для личной безопасности.

Квалификация, подготовка и консультирование

20. При подготовке должностных лиц по поддержанию правопорядка правительства и правоохранительные органы обращают особое внимание на вопросы полицейской этики и прав человека, особенно в процессе ведения исследований. Правоохранительным органам следует пересматривать свои учебные программы и оперативные процедуры в свете конкретных инцидентов.

21. Правительства и правоохранительные органы уделяют особое внимание консультированию на случай стресса должностных лиц по поддержанию правопорядка, попадающих в ситуации, в которых применяется сила или огнестрельное оружие.

**РЕЗОЛЮЦІЯ 45/111 ГЕНЕРАЛЬНОЇ АСАМБЛЕЇ ООН
ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПОВОДЖЕННЯ
З В'ЯЗНЯМИ**
від 14 грудня 1990 року
(Витяг)

Генеральна Асамблея,

беручи до уваги давні намагання Організації Об'єднаних Націй гуманізації кримінального правосуддя і захисту прав людини:

беручи також до уваги, що правильна політика попередження злочинності і боротьби з нею має важливе значення для успішного планування економічного і соціального розвитку;

визнаючи розумність розробки декларації з прав ув'язнених;

підтверджуючи основні принципи поведіння з ув'язненими, які є в Додатку до цієї резолюції

прохає Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй довести їх до відома держав-учасниць Основні принципи поведіння з ув'язненими:

1. Усі ув'язнені користуються повагою, бо у них є гідність і значимість, як людей.

2. Не допускається ніякої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного або соціального походження чи за іншою ознакою.

Бажано також поважати релігійні переконання і культурні традиції тієї групи, до якої належать ув'язнені, в усіх випадках, як цього вимагають місцеві умови.

5. За винятком тих обмежень, необхідність яких надто обумовлена фактом ув'язнення в тюрму, всі ув'язнені користуються правами людини і фундаментальними свободами, викладеними у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права і Факультативному протоколі до них (Резолюція 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї, Додаток), а та-

кож іншими правами, які викладені в інших пактах Організації Об'єднаних Націй.

6. Усі ув'язнені мають право брати участь у культурній і просвітній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток людської особистості.

9. Ув'язнені користуються медичним обслуговуванням, яке є в даній країні, без дискримінації у зв'язку з їх юридичним станом.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ЭТИКИ ПОЛИЦЕЙСКОЙ СЛУЖБЫ

Утверждены 9 мая 1979 года резолюцией 690 Парламентской Ассамблеи Совета Европы

1. Полицейский должен выполнять определенные законом обязанности, которые закон на него возлагает через посредство задач защиты своих сограждан и общества против насилия, хищений и других деяний, наносящих вред. Эта статья однозначно связывает полицейского с правом. Власть закона лежит в основе всякого демократического общества. Задача полицейского и его ответственная обязанность — уважать закон и поддерживать его.

2. Каждый полицейский обязан исполнять свой долг честно, беспристрастно и с достоинством. В особенности он должен всячески настойчиво противиться и избегать всех видов коррупции. Определения понятия коррупции не существует, однако каждый полицейский знает, где она начинается. Избежание взяток и коррупции имеет исключительную важность, ибо когда полиция коррумпирована, эта коррупция рано или поздно распространяется и на остальную часть общества.

3. Массовые казни, пытки и другие формы антигуманного или унижительного обращения или наказания, невзирая ни на какие обстоятельства, запрещены. Полицейский обязан не уважать и не выполнять любой приказ или распоряжение, содержащие меры подобного характера. Определять наказание есть обязанность судебных органов, поэтому полиция не должна противозаконным образом брать на себя эту функцию. В особенности полиция не должна принимать участие в массовых казнях или других мероприятиях столь же жестокого характера. Этот запрет настолько значителен, что полицейский, даже в тех случаях, когда приказ о подобных мероприятиях отдается вышестоящими инстанциями, обязан ему не повиноваться.

4. Полицейский обязан добросовестно выполнять приказания, отданные его начальником, однако любое распоряжение не подлежит исполнению, если он узнает или знает о его незаконном характере. Эта статья расширяет ту область всякого распоряжения, которую полиция не должна исполнять. Подлинный смысл этой статьи заключается прежде всего в подчеркивании того, что полицейский, будучи членом иерархизированной и подчиненной строгой дисциплине организации, в подавляющем большинстве случаев автоматически выполняет распоряжения, отданные ему начальником. Во многих случаях немедленное выполнение приказа, когда он направлен на защиту закона, необходимо. Однако когда полицейский осознает, что приказ незаконен, он должен его не исполнять.

5. Полицейский должен противостоять нарушениям закона. В том случае, когда допускается нарушение, в результате чего личности причиняется непосредственный или возмещаемый и существенный вред, он обязан, используя все свои возможности, безотлагательно принять меры.

6. Когда же совершенное нарушение не дает оснований опасаться прямого или же возмещаемого и существенного вреда, он обязан позаботиться о том, чтобы это нарушение не имело последствий или же повторения, в целях чего он докладывает о случившемся своему начальнику. В том случае, если его доклад оставлен без внимания, он может обратиться в вышестоящие инстанции. Эта статья касается существенных нарушений закона. Декларация различает два вида нарушений. В первом случае речь идет о непосредственном или возмещаемом существенном вреде — таком, как массовая казнь. Здесь полицейский должен сам принимать немедленно меры. Другие случаи — это когда нарушения, по-видимому, не причиняют непосредственный или же возмещаемый существенный вред. При этих обстоятельствах полицейский должен доложить о правонарушении своему начальнику и дается ход мерам пресечения судебного характера.

7. Полицейский, отказывающийся выполнять противозаконное распоряжение, не должен подвергаться дисциплинарным наказаниям или отдаваться под суд. Статья 7 необходимо вытекает из статьи 4. Когда в отданном противозаконном наказании выхолащивается подлинная сущность Полицейской декларации, полицейский, не выполнивший это приказание, не должен за свои действия подвергаться наказанию. Еще раз подчеркивается: эта статья направлена на то, чтобы все правомерные приказы безусловно выполнялись; вместе с тем она обязывает полицейского, не выполнившего приказа, чтобы он указал на основания своего неподчинения.

8. Полицейский, осуществляющий слежку, задержание, охрану или транспортировку, не должен сотрудничать с лицами, которые хотя пока не находятся под подозрением, но по отношению к которым начинают совер-

паться противоправные действия из-за их расовой принадлежности, религиозных или политических убеждений — такие как преследования и угроза ареста. Здесь ему приходится находить компромисс между двумя точками зрения. С одной стороны, он не сможет терпеть, чтобы граждане подвергались преследованию за их расовую принадлежность, религиозные или политические убеждения. Он должен четко и ясно поступать как служащий полиции: например, должен отказаться оказывать содействие при аресте евреев, осуществлявшемся во время Второй мировой войны. С другой стороны, он должен знать, что сегодня многие преступления совершаются по скрытым политическим причинам. В Ирландии около 40 % преступлений объясняется так называемыми политическими мотивами. В соответствии с подлинным смыслом статьи 8 Декларации он должен стремиться к тому, чтобы стало возможным подвергаться общепринятым наказаниям членов определенной политической организации, находящейся под подозрением и возлагать на нее ответственность за особо тяжкие преступления, такие, например, как подкладка бомб. Особенно это рекомендуется при розыске террористов. Кроме того это приобретает особую важность, когда совершенное преступление подпадает под сферу уголовного права. Данная статья стремится подчеркнуть, что полицейский не должен подвергать человека аресту только за то, что он является евреем или членом политической партии. Одновременно статья указывает на то, что когда полиция имеет основание подозревать какое-то лицо в совершении уголовно наказуемого деяния, то она не должна воздерживаться от активного преследования личности из-за его расовой принадлежности, политических или религиозных убеждений. Борьба против преступности и терроризма не может вестись ценой утери великих гражданских свобод, которые Европа завоевала в столь тяжелой борьбе. В действительности зачастую целью террористов является разрушение общества, поэтому общество вынуждено бороться против беспорядков террористическими методами. Так начинается катастрофический развал цивилизованного общества. Отсюда мы должны охранять политические и религиозные свободы и расовую терпимость и в то же время мы обязываем всеми силами бороться против террористических акций.

9. Полицейский лично ответственен как за свои собственные действия, так и за те действия, которые он в соответствии с приказанием исполняет или не исполняет в том случае, если они не согласуются с законом. Существует простое, но имеющее огромный смысл положение. Оно еще раз возвеличивает английскую правовую доктрину и развенчивает теории. Оно гласит, что полицейский позади незнакомого начальства благополучен будет, а под невразумительными инструкциями прикрытым будет. Это положение совершенно недвусмысленно характеризует ответственность отдельного полицей-

ского. Несомненно, это тяжелая ноша, однако она, тем не менее, придает ему силу. Пожалуй, следует добавить, что эта статья об ответственности отдельного полицейского подчеркивает, что при этом, однако, не исключается ответственность его начальников. Отсюда следует, что полицейский может быть привлечен к уголовной ответственности. Как правило, он не может, вместе с тем, быть привлеченным к ответственности в соответствии с гражданским кодексом за действия, связанные с применением власти при исполнении служебного долга и приведшие к нарушению уличного движения. Естественно, во всех случаях превышения и злоупотребления исполнительной властью ответственность несет государство.

10. Должны существовать четкие границы компетенции отдачи распоряжений. Это необходимо для того, чтобы начальник смог определить, за какое действие или бездействие полицейский, в конечном счете, является ответственным. Четкое определение компетенции — в интересах самого полицейского. Эта статья выступает как директивная установка для законодателя и властей и не направлена на отдельного полицейского. В Комитете по вопросам права было обращено внимание на то, что в Нидерландах полиция подчинена двум учреждениям: Министерству юстиции и Министерству внутренних дел. При такой системе возникает опасность, что полиция при получении противоречивых распоряжений будет стремиться создать свою собственную версию.

11. Законодательство должно предусмотреть систему законных гарантий и правовых средств против всяческого ущерба, который может последовать в результате действий полиции.

12. При исполнении своих обязанностей полицейский должен применять все имеющиеся у него права для достижения законно необходимых и разрешенных целей; вместе с тем он не должен применять больше насилия, чем это предписывается для подобного случая. При исполнении своего служебного долга полиция бывает вынуждена при случае прибегать к насилию. При этом важно подчеркнуть, что полиция не имеет разрешения на применение насилия, хотя определения, что такое насилие, каковы его границы — не может быть дано; крайне важно подчеркнуть, что полиция только в исключительных обстоятельствах имеет право прибегнуть к силе и то лишь в разумной степени. Краеугольным камнем полноты власти, предоставленной полицейским, должно быть положение о том, что авторитет полиции в обществе в немалой степени зависит от тех способов, которые она применяет при исполнении своих обязанностей.

13. Полицейский должен иметь четкие и исчерпывающие инструкции в отношении способов применения оружия и обстоятельств, при которых он может его применять. В Комитете по вопросам права отмечено, что обычный

полицейский в Ирландии и в Соединенном Королевстве не вооружен. К нему эта статья не имеет отношения. Однако в этих странах существует также и вооруженная полиция и в других странах — членах ООН полиция вообще вооружена — там эта статья будет воспринята как полезная.

14. Полицейский, арестовавший человека, нуждающегося в медицинской помощи, обязан обеспечить ему эту помощь посредством привлечения медицинского персонала, а в случае необходимости принять меры к сохранению его жизни и здоровья. Он должен выполнять указания врачей и другого медицинского персонала, когда данный арест осуществляется под медицинским контролем.

15. Полицейский должен все дела конфиденциального характера, о которых он становится информированным, сохранять в тайне; это требование продолжает существовать и в дальнейшем, когда исполнение им служебного долга или предписаний закона осуществляется в другом месте. Эта статья должна быть прокомментирована посредством следующего инцидента, произошедшего в Нидерландах несколько лет назад. Один член парламента был задержан за вождение автомобиля в состоянии алкогольного опьянения. Когда полицейский производил осмотр машины, то он обнаружил, что в его портфеле имеется текст речи, направленной против злоупотребления алкоголем. Полицейский сделал эту речь достоянием прессы и тем самым основательно скомпрометировал саму речь и нанес существенный ущерб политической карьере этого человека. В Комитете по вопросам права было установлено, что имеются полицейские, которые за быструю передачу информации в другие руки получают определенную мзду. Подобная практика является крайне нежелательной, поскольку она чревата коррупцией (см. статью 2) и порождает в самой полиции атмосферу нервозности и подозрительности.

16. Полицейский, выполняющий требования настоящей Декларации имеет право претендовать на действенную материальную и моральную поддержку от общества, которому он служит. Хорошие отношения между полицией и общественностью играют важную роль. Никакой полицейский не сможет успешно и в интересах населения выполнять свои задачи, если он не пользуется действенной моральной и материальной поддержкой со стороны общества, в котором он работает. В сожалению, в большинстве стран — членов ООН отношения между полицией и общественностью ухудшаются. Будем надеяться, что настоящая Декларация сможет содействовать их улучшению.

КОДЕКС ЧЕСТИ РЯДОВОГО И НАЧАЛЬСТВУЮЩЕГО СОСТАВА ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Одобен решением Коллегии МВД Российской Федерации 29 октября 1993 года. Утвержден приказом министра внутренних дел России 19 ноября 1993 года

Гражданин Российской Федерации, избравший профессию сотрудника органов внутренних дел, возлагает на себя ответственную обязанность следовать требованиям Присяги, служебного долга, дорожить честью представителя государственной власти, соблюдать высоконравственные нормы поведения. Право на доверие и поддержку граждан, сослуживцев и всего народа дают сотруднику органов внутренних дел его профессиональная честь, личное достоинство, порядочность, признанная окружающими его высокая репутация, заслуженное делами доброе имя. В службе и повседневной жизни рядовой и начальствующий состав органов внутренних дел России руководствуется следующими нравственными обязательствами и этическими нормами настоящего Кодекса чести:

§ 1. Долг чести сотрудника органов внутренних дел — быть примером в исполнении законов Российской Федерации, уважении и защите личности, человеческого достоинства гражданина, независимо от его происхождения, национальности, социального статуса, политических, религиозных или мировоззренческих убеждений в соответствии с Конституцией, международными правовыми нормами и общечеловеческими принципами морали. Сотрудник органов внутренних дел не должен допускать влияния любых политических взглядов на свои действия.

§ 2. Быть верным Присяге, гражданскому и служебному долгу, глубоко осознавать свою личную ответственность за защиту жизни, здоровья, прав и свобод граждан, собственности, интересов общества и государства от преступных и иных противоправных посягательств.

Всегда помнить, что общие усилия и результаты работы многих сотрудников подразделений, органа внутренних дел и всей правоохранительной системы могут быть ослаблены бездействием, аморальным поступком или отступлением от Присяги даже одного нерадивого сотрудника.

§ 3. Сотрудник органов внутренних дел, будучи государственным служащим, наделенным властью, должен относиться к человеку как к высшей ценности, гуманно, великодушно и милосердно. Вежливое и предупредительное обхождение с гражданами не является проявлением слабости и вполне совместимо с твердостью. Самоотверженно и неуклонно всеми правовыми мерами оберегать невинных от беззакония и обмана, слабых от запугивания, мирных от насилия и беспорядка, в экстремальной обстановке не оставлять беззащитными женщин, стариков и детей, больных и инвалидов, не допускать попустительства злу и безнаказанности.

§ 4. Помнить старинное российское правило: “Честь — в службе!”. Честно и добросовестно выполнять должностные обязанности на любом порученном участке, эффективно и профессионально действовать по раскрытию и расследованию преступлений, охране общественного порядка. Проявлять твердость, профессионально-нравственную устойчивость и непримиримость в борьбе с преступностью. Делом отстаивать честь и авторитет своего подразделения, а также находить взаимопонимание с сотрудниками других служб, уважая их профессиональное достоинство.

§ 5. Использовать предоставленные государством полномочия разумно, строго в рамках закона. Уметь уважать права и тех, кто оступился или по злому умыслу совершил преступление. Не терять самообладание и достоинство при вынужденном и правомерном применении физической силы и специальных средств, когда переговоры или убеждения оказались неэффективными.

§ 6. Быть требовательным к себе, принципиальным, правдивым, беспристрастным в решениях, не допуская, чтобы на них влияли какие-либо предубеждения, враждебные или дружеские чувства. Быть постоянно готовым бескорыстно прийти на помощь тем, кто в ней нуждается, но никогда не принимать подношений за действия в качестве должностного лица, не допускать злоупотреблений служебным положением, фактов коррупции, всемерно пре-

пятствовать таким явлениям и бороться с ними, как с подрывающими авторитет органов внутренних дел в глазах народа.

§ 7. Быть мужественным и смелым, не останавливаться перед лицом опасности в обстановке, требующей спасения жизни людей, пресечения угрожающего людям преступления, ликвидации последствий аварии, стихийного бедствия. Трусость и малодушие в таких ситуациях исключены для сотрудника органов внутренних дел.

§ 8. Постоянно помнить, что пользу людям может принести только умелый сотрудник органов внутренних дел, совершенствовать свою деловую квалификацию, профессиональную подготовку, стремиться быть всесторонне развитым, высокообразованным, в работе грамотно использовать отечественный и зарубежный опыт охраны правопорядка. Передавать свои знания и накопленные многими поколениями традиции служебного мастерства молодым сотрудникам, как зеницу ока хранить личное оружие, удостоверение личности, оберегать от разглашения профессиональные секреты, служебную и государственную тайну.

§ 9. Считать своим моральным долгом высокую организованность, дисциплинированность, исполнительность, проявлять в работе инициативу, правильно и с достоинством воспринимать критику и замечания сослуживцев, начальников, старших по возрасту и званию, а также граждан, уметь своевременно признавать допущенные ошибки, искренне и в тактичной форме принести извинения, заглаживать свою вину, а не искать ложного самооправдания. С честью и достоинством носить форменную одежду, заботиться о своем внешнем виде, быть всегда подтянутым и аккуратным. Всем своим поведением подавать пример высокой порядочности и тактичного обращения с окружающими как на службе, так и в семье и в быту.

§ 10. Овладевать достижениями общечеловеческой культуры, духовным богатством и традициями народов России. Помнить — народ верит и надеется, что сотрудник органов внутренних дел, выполняя задачи охраны правопорядка, оберегает не только права, жизнь, здоровье людей, но и культурное наследие общества.

§ 11. Хранить и приумножать лучшие служебные традиции сотрудников МВД России: патриотизм, товарищество и взаимопомощь, мужество и бескорыстие, благородство и самопожертвование, чуткость к людским нуждам и горю, верность долгу, мастерство и профессионализм. Долг чести руководя-

щих кадров — умело сочетать твердость управления, требовательность и сохранение хорошей морально-психологической атмосферы во вверенном подразделении, формировать нравственную культуру сотрудников, заботиться о подчиненных, обеспечивать их социально-правовую защиту, окружать вниманием ветеранов, семьи работников, погибших на службе. Высокая честь — заслужить право гордиться своей профессией, достойно носить звание сотрудника органов внутренних дел Российской Федерации.

МОРАЛЬНО-ЭТИЧЕСКИЙ КОДЕКС ПОЛИЦЕЙСКОГО США

Как офицер полиции, я считаю своим основным долгом служить человеку: охранять жизнь и собственность моих сограждан, защищать доверчивых от обмана, слабых от угнетения и запугивания, мирных граждан — от насилия и беспорядков, уважать конституционные права всех людей на свободу, равенство и справедливость.

В своей личной жизни я обещаю быть примером для других: я буду мужествен и спокоен перед лицом опасности, буду стараться сдерживать свои чувства и постоянно заботиться о благосостоянии других. Будучи честным в мыслях и поступках, личных и служебных делах, я буду беспрекословно исполнять законы моей страны и служебные инструкции. Всю информацию конфиденциального характера, с которой мне придется столкнуться или которая будет передана мне для выполнения служебных обязанностей, я до конца дней своих буду держать в тайне, если раскрытие этих данных не потребуется в ходе службы. Я обещаю не вмешиваться в чужие дела и никогда не позволю личным симпатиям, предрассудкам, злобе или дружеским чувствам влиять на мои решения. Будучи бескомпромиссным к преступлениям и в неотступном преследовании преступников, я буду нести службу добросовестно и вежливо без заигрываний и благосклонностей, злобы и других намерений, никогда не прибегая к ненужной силе и никогда не принимать взяток. Я принимаю отличительный знак моего управления как символ общественного доверия, которым я буду пользоваться до тех пор, пока я придерживаюсь этики полицейской службы. Я постоянно буду стремиться к достижению этих целей и идеалов, посвящая себя моей избранной профессии — службе в полиции.

ЭТИКА ПОЛИЦЕЙСКОГО ФРГ

Тезисы лекции, прочитанной в Академии МВД России 10 февраля 1994 года доктором Зигмунтом Франке — деканом факультета Полицейской академии ФРГ, г. Мюнстер

1. Главная обязанность полиции — защищать права и достоинство человека, его честь. Существующий в обществе плюрализм существенно осложняет выработку этических принципов. Однако есть определенный минимум, являющийся обязательным. Эти положения заложены в Конституции ФРГ.

2. В полицейской этике должна существовать кастовость. Ее нормы — это определенная интерпретация общепринятых этических норм. Она не может быть сборником инструктивных предписаний, ее нормы должны давать возможность интерпретации и иметь расширительное значение.

3. В полицейской деятельности должен иметь место творческий подход: не механическое выполнение приказов, но с опорой на моральные ценности. Это требование имеет следующее обоснование: полицейский уполномочен вторгаться в частную жизнь гражданина, но при этом он обязан помнить о сущности своей службы: уважение и охрана прав и достоинства личности. Полицейская служба основана на принципе верности государству, в том числе и его моральным и правовым ценностям.

4. Полицейский имеет полномочия квалифицировать деяние как преступное, поэтому он должен быть внимателен, беспристрастен, непредвзят и т. д. Использование огнестрельного оружия всегда сопряжено со служебным расследованием, поэтому оно определяется также и этическими убеждениями служащего полиции.

5. Полицейская этика играет большую роль в системе подготовки полицейского, поскольку она наличествует практически во всех сферах его служебной деятельности и в каждой она имеет свою специфику. Поэтому она

должна преподаваться как раздел каждой специальной дисциплины и отражаться в каждой функции службы. Демоскопические (то есть социологические + демографические) исследования показывают следующую систему ценностей полицейской службы по мнению граждан:

А. Позитивные ценности: корректность — 50 %; готовность оказать помощь — 50 %; дружелюбие — 38 %; внимательность — 37 %; способность вызывать доверие — 32 %; справедливость — 28 %; внешний вид — 26 %; творческая способность — 17 % (сообразительность); терпимость — 15 %.

Б. Негативные ценности: строгость, жесткость — 37 %; бюрократичность — 34 %; крючкотворство — 27 %; отсутствие чувства юмора — 25 %; высокомерие — 24 %; предвзятость — 20 %; невнимательность — 12 %; жестокость, прибегание к насилию — 11 %; коррумпированность — 7 %.

В. Негативные черты полицейской службы (мнение полицейских): начальник не уделяет сотрудникам достаточно времени; он не прислушивается к их мнению; он нетерпим к критике; он занижено оценивает сотрудников; он не защищает интересы сотрудников; он больше думает о своей карьере, чем о служебном росте сотрудников. Сотрудник не должен быть только внешне корректным. Он обязан в самой сущности своей быть верным нравственным ценностям и принципам государства.

1. Сотрудник должен прежде всего: быть пунктуальным; заботиться о своем здоровье; заботиться о своей безопасности; заниматься подготовкой и переподготовкой.

2. Сотрудник получает право на дополнительный заработок только по разрешению начальника. Обоснование этого: население не должно считать службу полицейского легкой, оставляющей ему много свободного времени; он находится на жаловании и не должен занимать еще одно рабочее место (что аморально при существующей безработице); дополнительная служба может сказаться на добросовестности выполнения своих основных обязанностей; может иметь место противостояние интересов полицейской и дополнительной службы.

3. К важнейшим качествам полицейского относятся:

а) чувство товарищества — важнейшее качество сотрудника, но оно не должно переходить границ и не перерождаться в кумовство; ложное товарищество ведет к сокрытию, замалчиванию недопустимых случаев и методов, круговой поруке. Товарищество заканчивается там, где заканчивается законность и закон. В этом случае товарищеская поддержка должна уступать место критике;

б) трезвый образ жизни — пьянство вредит здоровью, ухудшает качество служебной деятельности, ухудшает морально-психологическую атмосферу в коллективе, способствует перерождению товарищества в ложное товарищество.

ДЕКРЕТ № 86592 КОДЕКС ДЕОНТОЛОГИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ ФРАНЦИИ

Дано в Париже 18 марта 1986 года. От имени премьер-министра: министр внутренних дел страны и регионов Пьер Жокс

ВСТУПИТЕЛЬНАЯ ЧАСТЬ

Статья 1

Национальная полиция служит обеспечению на всей территории страны гарантии свобод и защиты республиканских институтов, поддержанию спокойствия и общественного порядка и защиты граждан и имущества.

Статья 2

Выполняя свою миссию, национальная полиция осуществляет свою деятельность в соответствии с Декларацией прав человека и гражданина, Конституцией, международными соглашениями и законом.

Статья 3

Национальная полиция готова служить всем правопослушным гражданам.

Статья 4

Национальная полиция организуется по иерархическому принципу с учетом оговорок, содержащихся в уголовном процессуальном кодексе в части, касающейся деятельности юридической полиции; она подчиняется министру внутренних дел.

Статья 5

Настоящий деонтологический кодекс обязателен для сотрудников национальной полиции и для тех, кто принимает участие в осуществлении полицейских функций.

Статья 6

Всякое неисполнение предписаний, зафиксированных в настоящем кодексе, влечет дисциплинарные санкции, не влияющие на степень наказания, в том случае, когда совершенные деяния квалифицируются как противозаконные уголовным кодексом.

Глава I

ОБЩИЕ ОБЯЗАННОСТИ СОТРУДНИКОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ

Статья 7

Сотрудник национальной полиции обязан быть верным республиканским институтам. Он честен, неподкупен и беспристрастен. Он ни при каких обстоятельствах не поступает своим достоинством. Будучи призванным служить обществу, сотрудник полиции должен являть собой образец поведения. Он должен относиться с уважением к любому гражданину, независимо от его происхождения и национальности, его социального статуса, политических, религиозных или мировоззренческих убеждений.

Статья 8

Сотрудник национальной полиции обязан, даже в тех случаях, когда он не исполняет служебные обязанности, по собственной инициативе оказывать помощь любому гражданину, находящемуся в опасности, для того чтобы предотвратить или пресечь всякое деяние, нарушающее общественный порядок, и защищать гражданина или коллектив от посягательств на личность или имущество.

Статья 9

В тех случаях, когда сотрудник полиции вынужден на законном основании применять силу и, в частности, использовать оружие, он должен это делать только в случае крайней необходимости и в строгом соответствии со сложившейся ситуацией.

Статья 10

Всякий задержанный гражданин находится под защитой полиции и она несет за него ответственность; он не должен испытывать со стороны сотрудников полиции или других лиц никакого насилия, бесчеловечного отношения или унижения достоинства.

Сотрудник полиции, являющийся свидетелем действий, упомянутых выше, и не предпринимающий мер для их пресечения или же не доводящий о них до сведения соответствующих руководителей, несет дисциплинарную ответственность.

Сотрудник полиции, под охраной которого находится задержанный, нуждающийся в оказании помощи, обязан вызвать медицинского работника, а в необходимых случаях предпринять меры для сохранения его жизни и здоровья.

Статья 11

Сотрудник полиции может свободно давать информацию, за исключением случаев, связанных с исполнением им служебных обязанностей, требующих сохранения служебной тайны и профессиональных секретов.

Статья 12

Министр внутренних дел защищает сотрудников национальной полиции от угроз, насилия, самоуправства, несправедливости, клеветы, оскорблений, жертвами которых они становятся при исполнении ими служебных обязанностей или в процессе служебной деятельности.

Глава II**ВЗАИМНЫЕ ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ СОТРУДНИКОВ ПОЛИЦИИ И ИХ РУКОВОДИТЕЛЕЙ****Статья 13**

Руководитель, облеченный властью исполняет командные функции. В этом качестве он принимает решения и требует их исполнения; он выражает их в приказах, которые должны быть точными и содержать необходимые пояснения для их успешного выполнения.

Статья 14

Руководитель является ответственным за отданные приказания, за их исполнение и за их последствия. В том случае, когда он поручает кому-либо из своих подчиненных действовать от своего лица, его ответственность пол-

ностью сохраняется; это относится и к действиям, которые подчиненный выполняет постоянно в рамках своих функций и полученных приказаний. Сотрудник полиции обязан четко выполнять приказания, отданные руководителем. Он несет ответственность за их исполнение или за последствия их неисполнения.

Статья 15

Руководитель отдает приказания непосредственным подчиненным. Если срочная необходимость не позволяет следовать этому порядку, руководители промежуточных ступеней должны быть немедленно об этом проинформированы.

Статья 16

За исключением тех случаев, когда в исполнение полицейских функций оказываются вовлечены военные или гражданские власти, никакой руководитель не имеет право отдавать приказания сотруднику полиции, сфера деятельности которого находится вне его компетенции, если это не диктуется необходимостью, предусмотренной общими дисциплинарными правилами.

Статья 17

Подчиненный обязан выполнять все распоряжения руководителя, исключая случаи, когда отданное приказание явно носит противозаконный характер и может нанести существенный ущерб общественным интересам. Если подчиненный считает, что полученное распоряжение носит вышеупомянутый характер, он обязан высказывать свои возражения против него отдавшему это распоряжение руководителю, указав четко и определенно на противозаконную сущность данного распоряжения. Если же распоряжение повторяется и если, несмотря на разъяснения и анализ, которые подчиненный высказывает руководителю, последний настаивает на его исполнении, подчиненный обращается к непосредственному начальнику руководителя, отдавшего приказание, обладающему должной властью, который обязан рассмотреть аргументацию сотрудника, отказывающегося выполнять приказание. Всякий отказ выполнять приказание, не соответствующее вышеприведенным условиям, влечет за собой ответственность сотрудника за неисполнение.

Статья 18

Всякий сотрудник полиции обязан докладывать руководству об исполнении полученных приказаний или же, в необходимых случаях, о причинах, которые воспрепятствовали их исполнению.

Глава III О КОНТРОЛЕ ПОЛИЦИИ

Статья 19

Помимо прокуратуры, которая контролирует деятельность сотрудников национальной полиции и административного руководства в тех случаях, когда они исполняют функции юридической полиции, они контролируются вышестоящими руководителями, генеральной административной инспекцией, а также, — это относится только к личному составу национальной полиции, — генеральной инспекцией национальной полиции.

Статья 20

Министр внутренних дел и регионов обязан обеспечить исполнение настоящего декрета, который опубликован в *Официальном Журнале Французской Республики*.

ПОЛОЖЕНИЕ ОБ ЭТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПАХ ПОЛИЦЕЙСКОЙ СЛУЖБЫ ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Будучи сотрудником полицейской службы я всегда стремлюсь:

1. Действовать справедливо, выполнять свои служебные обязанности честно и беспристрастно.
2. Исполнять свой служебный долг с усердием и должной осторожностью.
3. Проявлять самоконтроль, терпимость, понимание и вежливость в отношении с обстоятельствами при моих контактах с людьми — как находящимися на службе в полиции, так и вне ее.
4. Способствовать соблюдению прав человека, согласно которым каждая личность является единственной и неповторимой и проявлять уважение и сочувствие по отношению к ним.
5. Оказывать поддержку всем моим коллегам в исполнении ими своего определенного рамками закона долга, обращать активное внимание на всякое злоупотребление любого человека.
6. Всегда помнить, что большинство информации я получаю конфиденциальным путем и что я могу раскрыть ее только в том случае, когда меня к этому обязывают требования службы.
7. Применять силу только в необходимых обстоятельствах, при этом использовать силу в минимальных пределах, достаточных для достижения законной цели и восстановления порядка.
8. Действовать только в рамках закона, отдавая себе отчет в том, что я ни при каких условиях не могу их преступить и никто не может потребовать от меня сделать это.
9. Имеющиеся в моем распоряжении средства я должен использовать для достижения максимального общественного блага.
10. Нести ответственность за свое самообразование, постоянно стараться усовершенствовать формы и методы, посредством которых я служу обществу.
11. Нести персональную ответственность за свои действия и промахи.

Джеймс А. Дикинсон (Колледж полицейского персонала, Брэмхилл, Англия)

КОДЕКС ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЭТИКИ АДВОКАТА

Принят Первым всероссийским съездом адвокатов 31 января 2003 года

(Извлечение)

Адвокаты Российской Федерации,
— в развитие требований, предусмотренных статьей 7 Федерального закона “Об адвокатской деятельности и адвокатуре в Российской Федерации”,
— в целях поддержания между собой профессиональной чести и сознания нравственной ответственности перед обществом,
— развивая традиции российской присяжной адвокатуры,
— принимают настоящий Кодекс профессиональной этики адвоката.

Раздел первый Принципы и нормы профессионального поведения адвоката

Статья 1

Кодекс профессиональной этики адвоката устанавливает обязательные для каждого адвоката правила его поведения при осуществлении адвокатской деятельности на основе нравственных критериев и традиций адвокатуры.

Статья 2

1. Настоящий Кодекс дополняет правила, установленные законодательством об адвокатской деятельности и адвокатуре.

2. Никакое положение настоящего Кодекса не должно толковаться как предписывающее или допускающее совершение деяний, противоречащих требованиям законодательства об адвокатской деятельности и адвокатуре.

Статья 4

1. Адвокаты при всех обстоятельствах должны сохранять честь и достоинство, присущие их профессии.

2. Необходимость соблюдения правил адвокатской профессии вытекает из факта присвоения статуса адвоката.

Статья 5

1. Профессиональная независимость адвоката является необходимым условием доверия к нему.

2. Адвокат должен избегать действий, направленных к подрыву доверия.

3. Злоупотребление доверием несовместимо со званием адвоката.

Статья 8

При осуществлении профессиональной деятельности адвокат:

1) честно, разумно, добросовестно, квалифицированно, принципиально и своевременно исполняет обязанности, активно защищает права, свободы и интересы доверителей всеми не запрещенными законодательством средствами, руководствуясь Конституцией Российской Федерации, законом и настоящим Кодексом;

2) уважает права, честь и достоинство лиц, обратившихся к нему за оказанием юридической помощи, доверителей, коллег и других лиц, соблюдает деловую манеру общения и деловой стиль одежды.

Статья 9

1. Адвокат не вправе:

1) действовать вопреки законным интересам лица, обратившегося к адвокату за юридической помощью, оказывать ему юридическую помощь, руководствуясь соображениями собственной выгоды, безнравственными интересами или под воздействием давления извне;

2) занимать по делу позицию и действовать вопреки воле доверителя, за исключением случаев, когда адвокат-защитник убежден в наличии самоговора своего подзащитного;

3) делать публичные заявления о доказанности вины доверителя, если он ее отрицает;

4) без согласия доверителя разглашать сведения, сообщенные адвокату доверителем в связи с оказанием ему юридической помощи;

5) принимать поручения на оказание юридической помощи заведомо больше, чем адвокат в состоянии выполнить;

6) навязывать свою помощь лицам, нуждающимся в юридической помощи, и привлекать их путем использования личных связей с работниками судов и правоохранительных органов, обещанием благополучного разрешения дела и другим недостойными способами;

7) участвуя в процессе разбирательства дела допускать высказывания, умаляющие честь и достоинство других участников разбирательства, даже в случае их нетактичного поведения;

8) любым способом приобретать в личных интересах имущество и имущественные права, являющиеся предметом спора, в котором адвокат принимает участие в качестве лица, оказывающего юридическую помощь, за исключением случаев, когда доверитель добровольно предоставляет такое право адвокату, о чем должно быть конкретно указано в соглашении доверителя с адвокатом.

2. Адвокат вправе совмещать адвокатскую деятельность с работой в качестве руководителя адвокатского образования и с работой на выборных должностях в органах Адвокатских палат.

Выполнение профессиональных обязанностей по принятым поручениям должно иметь для адвоката приоритетное значение над иной деятельностью.

Статья 10

1. Закон и нравственность в профессии адвоката выше воли доверителя. Никакие пожелания, просьбы или указания доверителя, направленные к несоблюдению закона или нарушению правил, предусмотренных настоящим Кодексом, не могут быть исполнены адвокатом.

2. Адвокат не вправе давать лицу, обратившемуся за оказанием юридической помощи, или доверителю заверения и гарантии в отношении результата выполнения поручения, которые могут прямо или косвенно вызывать у обратившегося необоснованные надежды или представления, что адвокат может повлиять на результат другими средствами, кроме добросовестного выполнения своих обязанностей.

3. Адвокат не должен принимать поручение, если его исполнение будет препятствовать исполнению другого, ранее принятого поручения.

4. Адвокат не должен ставить себя в долговую зависимость от доверителя.

5. Адвокат не должен допускать фамильярных отношений с доверителями.

6. При отмене поручения адвокат должен незамедлительно возвратить доверителю все полученные от последнего подлинные документы по делу и доверенность.

7. При исполнении поручения адвокат в своих действиях исходит из презумпции достоверности документов и информации, представленных доверителем, и не проводит их дополнительной проверки.

8. Обязанности адвоката, установленные Федеральным законом "Об адвокатской деятельности и адвокатуре в Российской Федерации", при оказании им юридической помощи доверителям бесплатно или по назначению органов дознания, органов предварительного следствия, прокурора или суда в случаях, предусмотренных федеральным законом, не отличаются от обязанностей при оказании юридической помощи за гонорар.

9. Если после принятия поручения, кроме поручения на защиту по уголовному делу на предварительном следствии и в суде первой инстанции, выявятся обстоятельства, при которых адвокат был не вправе принимать поручение, адвокат должен расторгнуть соглашение.

Принимая решение о невозможности выполнения поручения и расторжении соглашения, адвокат должен по возможности заблаговременно поставить об этом в известность доверителя, чтобы последний мог обратиться к другому адвокату.

КОДЕКС ЧЕСТИ АДВОКАТА

Принят Гильдией российских адвокатов Санкт-Петербургской объединенной коллегией адвокатов

(Извлечение)

2. Основные требования этики

2.1. Адвокат при всех обстоятельствах сохраняет честь и достоинство как ответственный сотрудник в области отправления правосудия и служит образцом моральной чистоты и внутренней порядочности.

2.2. Адвокат всегда должен помнить, что он занимает особо место. Он обязан не только добросовестно соблюдать закон, но и должен действовать в интересах права и справедливости в целом, точно так же, как он должен действовать в интересах конкретных лиц, доверивших ему защиту себя и своих прав и свобод и представление своих интересов.

2.3. Всем своим поведением, профессиональной, общественной и публицистической деятельностью адвокат обязан прививать уважение к своей персоне и ко всему адвокатскому сословию, ее великому значению и общественному служению, сохранению ее целостности и повышению ее престижа.

2.4. Адвокат ни при каких обстоятельствах не может прибегать к обману, шантажу, угрозам, подкупу, использованию тяжелых личных и материальных обстоятельств других лиц, включая своих помощников, коллег, клиентов, потерпевших, должностных лиц, а также к иным противозаконным и (или) сомнительным действиям.

3. Независимость адвокатской профессии

3.1. Адвокат независим, свободен от любого внешнего воздействия, давления или вмешательства в собственную деятельность и подчиняется только закону. Постороннее влияние, давление извне и личная заинтересованность

не допускаются. Он должен помнить, что его независимость способствует развитию общественного доверия к правосудию, укреплению законности и правопорядка, уважению к юридическому сословию вообще и к адвокатской профессии в частности.

3.2. Адвокат обязан противодействовать любым попыткам посягательства на свою независимость, в том числе со стороны органов власти и должностных лиц, сохранять стойкость, мужество и принципиальность в выполнении своих обязанностей, отстаивании своих прав и всесторонней защите прав, свобод, интересов и благ клиента.

3.3. Адвокат не имеет права допускать компромиссов, которые способны умалить его независимость, угодить компетентным органам или их должностным лицам, а также третьим лицам.

Адвокату следует воздерживаться от юридической помощи в осуществлении клиентом незаконной деятельности.

3.4. Адвокат не вправе заниматься другой деятельностью, которая ставила бы его в юридическую, материальную или моральную зависимость от других лиц, включая клиента, подчинила бы его указаниям или обычаям, идущим вразрез с законом, нормами настоящего Кодекса или иными правилами адвокатской этики.

4. Доступ к юридической помощи

4.1. Каждый человек имеет право обратиться к любому адвокату за помощью для отстаивания своих прав и защиты на всех стадиях административного, арбитражного, гражданского, конституционного (уставного) или уголовного процесса вне зависимости от компетентного органа, рассматривающего его дело, включая федеральные суды общей и специальной юрисдикции, суды субъектов России и третейские суды (арбитражи). В указанных законом случаях такая помощь оказывается бесплатно.

4.2. Адвокат не вправе отказывать в профессиональной помощи гражданину по признакам расы, цвета кожи, гражданства, национальности, этнического происхождения, пола, языка, религии, политических или иных убеждений, социального происхождения, имущественного, сословного, экономического или иного положения.

4.3. При оказании юридической помощи адвокат должен относиться к своей профессии как к служению на благо всего общества и должен каждым своим шагом содействовать защите прав человека, его основных свобод и законных интересов и исполнять свои обязанности четко, последовательно и добросовестно.

Соглашение считается недействительным без подписей сторон.

Аналогичное право предоставляется и тому адвокату, с которым имеется не расторгнутое соглашение.

4.8. По желанию самого клиента или по предварительному и добровольному согласованию с ним допускается принятие поручения несколькими адвокатами, в том числе состоящими в разных консультациях и (или) в разных коллегиях адвокатов. В этом случае в соглашении рекомендуется указать принципы распределения прав, обязанностей и ответственности между адвокатами, а также перечислить их совместные процессуальные действия, если наличие таковых предполагается исходя из характера поручения.

6.14. Адвокат обязан обеспечить такие условия хранения документов, которые исключали бы доступ к ним и содержащейся в них информации посторонних лиц.

5. Компетентность, квалификация и подготовка кадров

7.4. Адвокату следует уделять достаточное внимание и время выполнению всякого принятого поручения, независимо от его стоимости и сложности, использовать все доступные ему эффективные и не противоречащие закону средства для защиты прав и законных интересов клиента и проявлять оперативность и настойчивость в этой защите, включая, прежде всего, деятельность по сбору доказательств.

7.5. Если в связи с большой загруженностью осуществление поручения клиента в разумные сроки заведомо невозможно, адвокат обязан предупредить клиента о невозможности выполнения поручения и предложить ему воспользоваться услугами компетентного коллеги.

Адвокат может принять поручение при таких обстоятельствах исключительно при наличии предварительного и письменного согласия клиента, в котором последний прямо, ясно и недвусмысленно выразит готовность принять исполнение поручения без соблюдения разумных сроков и (или) надлежащей тщательности.

6. Финансовые обязательства. Гонорар

8.1. Признается желательным и допустимым, если гонорар адвоката известен клиенту заранее и в полном объеме. При этом адвокат должен быть максимально бережлив к вверенным ему средствам клиента и не может потратить больше, чем это действительно необходимо в интересах клиента.

Использование денег клиента в своих личных целях, не связанных с выполнением принятого на себя поручения, не допускается в любом случае, даже при согласии клиента.

8.2. Включение в соглашение условия о лишении клиента права взыскивать вред, причиненный некомпетентной помощью адвоката, его непрофессиональными действиями и (или) его неподобающим поведением, или об ограничении такого права является юридически ничтожным.

РЕЗОЛЮЦИИ, ПРИНЯТЫЕ НА ПЕРВОМ ВСЕРОССИЙСКОМ КОНГРЕССЕ АДВОКАТОВ 13 октября 1999 года (Извлечение)

Об обеспечении защиты прав и законных интересов граждан в России

Первый Всероссийский конгресс адвокатов:

— исходя из того, что становление гражданского общества, формирование правового государства, утверждение подлинной демократии неосуществимы без реального обеспечения прав и свобод человека, без установления в стране режима конституционной законности;

— понимая необходимость твердых законодательных гарантий защиты основных прав и свобод человека в сфере юстиции, неотложного обеспечения верховенства суда в правоохранительной деятельности и примата юстиции над администрированием;

— рассматривая адвокатуру в качестве независимого самоуправляемого правового института, осуществляющего конституционную функцию оказания квалифицированной юридической помощи населению, содействующего охране прав и законных интересов граждан и юридических лиц, являющегося необходимым условием осуществления правосудия, отмечает следующее.

Объективные сложности в реформировании социально-экономического устройства страны, к сожалению, многократно увеличились допущенными ошибками в сфере принятия государственно значимых решений и законов по многим вопросам, определяющим жизнь населения, общества и государства.

Политическое противостояние, идеологическая зашоренность мешают формированию законодательной базы правовой системы.

Хаотическое, “лоскутное” законотворчество породило парадоксальную ситуацию: чем больше законов, тем больше бесправия в обществе и ниже правовая дисциплина.

Особенно остро это ощущается в сфере конституционных прав и интересов граждан, обеспечение многих из которых осталось нереализованными декларациями. Слова о правах и свободах человека и гражданина не воспринимаются в условиях повсеместного произвола работодателей, коррумпированности чиновников, всеобщих разочарования и безответственности.

Учитывая изложенное, Первый Всероссийский конгресс адвокатов

ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Признать состояние обеспечения защиты прав и законных интересов граждан в России не соответствующим требованиям Конституции Российской Федерации и международных норм.

2. Обратиться к Президенту Российской Федерации, Федеральному Собранию Российской Федерации, Правительству Российской Федерации с требованиями законодательно обеспечить независимость адвокатуры как конституционного института, имеющего публичное, общественно необходимое значение, а также создать необходимые условия для того, чтобы адвокаты могли выполнять свои профессиональные обязанности в обстановке, свободной от угроз, препятствий, запугивания и неоправданного вмешательства, не подвергались преследованиям и судебным, административным, экономическим или другим санкциям за действия, совершенные в соответствии с признанными профессиональными обязанностями.

О взаимоотношениях государства и адвокатуры

Первый Всероссийский конгресс адвокатов:

— принимая во внимание, что согласно Конституции Российской Федерации адвокатура — независимый самоуправляемый правовой институт, действующий на профессиональной и некоммерческой основе, осуществляющий конституционную функцию оказания квалифицированной юридической помощи населению, содействующий защите прав и законных интересов граждан и юридических лиц, а также осуществлению правосудия,

— отрицая возможность и необходимость государственного руководства адвокатурой и адвокатом в условиях правового государства,

— учитывая обязанность государства содействовать повышению эффективности действий конституционного института адвокатуры, создавать пра-

вовые, экономические и организационные гарантии и условия его функционирования,

отмечает, что в последние годы в сфере адвокатской деятельности накопилось немало проблем, которые невозможно решать без заинтересованного участия государства и его полномочных органов.

Пример государственного произвола — принятие из года в год антиконституционных законов об установлении непомерных тарифов страховых взносов в Пенсионный фонд Российской Федерации, безнаказанно растранижающий средства на собственное обустройство по всей стране.

Другие полномочные органы исполнительной власти единственную задачу видят в том, чтобы любым путем заполучить больше полномочий по “управлению” адвокатурой и уходят от решения насущных проблем обеспечения эффективной деятельности системы правовой помощи населению.

Учитывая вышеизложенное, Первый Всероссийский конгресс адвокатов

ПОСТАНОВЛЯЕТ:

4. Обратиться к Президенту Российской Федерации, Правительству Российской Федерации, Федеральному Собранию Российской Федерации с предложениями о необходимости решения вопросов, отраженных в п.п. 2 и 3 настоящей резолюции, через подготовку и внесение нового проекта Закона об адвокатуре взамен нынешнего “мертворожденного” проекта закона.

5. Настоящую резолюцию довести до сведения Президента Российской Федерации, Федерального Собрания Российской Федерации, Правительства Российской Федерации, Министерства юстиции Российской Федерации, законодательных и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации, а также всех адвокатов России, их сообществ, профессиональных и общественных организаций.

О формировании единых нравственных принципов деятельности адвокатов России

Первый Всероссийский конгресс адвокатов отмечает, что в последние годы в силу объективных причин, связанных с глубоким реформированием общества и значительным ростом общественных потребностей в квалифицированной многоплановой и разнопрофильной юридической помощи, наметились процессы увеличения численности адвокатов, создания новых коллегий адвокатов и других организационных форм адвокатской деятельности, специализации адвокатов и коллегий адвокатов.

Учитывая вышеизложенное, Первый Всероссийский конгресс адвокатов

ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Обратиться ко всем адвокатам России о необходимости неуклонного соблюдения в своей повседневной деятельности профессионально-этических норм, содержащихся в Общем кодексе правил для адвокатов стран Европейского Сообщества, сформулированных в настоящей Резолюции и документах адвокатских сообществ на основе традиций российской адвокатуры.

2. Рекомендовать руководителям коллегий адвокатов, других профессиональных сообществ разрабатывать и внедрять правила профессиональной этики адвокатов, основанные на положениях Общего кодекса правил для адвокатов стран Европейского Сообщества и настоящей Резолюции, повысить требования к соискателям звания "адвокат", совершенствовать уровень квалификационных комиссий, практиковать публичное принесение присяги и применение мер ответственности за ее нарушение, повышать взаимную требовательность в адвокатских сообществах и внедрять систему ответственности за нарушение профессионально-этических норм.

3. Считать целесообразным в процессе работы по законодательному упорядочению сферы адвокатской деятельности осуществлять совместными усилиями адвокатских сообществ меры по выработке единых критериев, принципов и норм допуска к адвокатской деятельности, а также разработке общих правил профессиональной этики российских адвокатов.

4. Считать необходимым приступить к активной работе по объединению адвокатуры через создание единых сообществ действующих коллегий адвокатов в субъектах Российской Федерации и на федеральном уровне.

ОБЩИЙ КОДЕКС ПРАВИЛ ДЛЯ АДВОКАТОВ СТРАН ЕВРОПЕЙСКОГО СООБЩЕСТВА

I. ВВЕДЕНИЕ

1.1. Место адвоката в общественной жизни

В любом правовом обществе адвокату уготована особая роль. Его обязанности не ограничиваются добросовестным исполнением своего долга в рамках закона. Адвокат должен действовать в интересах права в целом, точно так же, как и в интересах тех, чьи права и свободы ему доверено защищать; не только выступать в суде от имени клиента, но и оказывать ему юридическую помощь в виде советов и консультаций.

В этой связи на адвоката возлагается целый комплекс обязательств, как юридического, так и морального характера, зачастую вступающих во взаимное противоречие и условно подразделяющихся на следующие категории:

- обязательства перед клиентом;
- перед судом и другими органами власти, с которыми адвокат вступает в контакт, выступая в качестве доверенного лица клиента или от его имени;
- перед другими представителями данной профессии в целом и перед любым из коллег в отдельности;
- а также перед обществом, для членов которого существование свободной и независимой профессии наряду с соблюдением правовых норм является важнейшей гарантией защиты прав человека перед лицом государственной власти и других интересов общества.

1.2. Сущность правил профессиональной этики

1.2.1. Правила профессиональной этики предполагают добровольное выполнение их теми, на кого распространяется их действие с целью обеспечения исполнения адвокатом своих обязанностей так, как это принято в любом

цивилизованном обществе. Несоблюдение адвокатом этих правил наказывается вплоть до применения к нему дисциплинарных санкций.

2.2. Правила, которыми руководствуется какое-либо объединение адвокатов, восходят к существующим в нем традициям. Они также соотносятся с условиями и характером задач, выполняемых членами данной организации в рамках судебных и административных процедур и с государственным законодательством.

Считается невозможным и нежелательным как применение данных правил вне их общего контекста, так и их применение в отношении какого-либо другого комплекса правил, заведомо с ними не согласующегося.

Тем не менее, в большинстве случаев в основе правил различных объединений адвокатов лежат одни и те же ценности и общие для всех положения.

1.4. Применение кодекса *Ration materiae*

Безотносительно к приведению деонтологических правил и правил профессиональной практики в дальнейшем взаимное соответствие нижеприведенные правила должны применяться в сфере международной деятельности адвоката, осуществляемой им в рамках Европейского Сообщества. Понятие "международная деятельность" включает в себя:

- а) все профессиональные контакты адвокатов стран Сообщества за исключением контактов, осуществляемых адвокатами одной страны;
- б) профессиональная деятельность адвоката одной из стран Сообщества, осуществляемая им в другой стране Сообщества независимо от его физического нахождения в этой стране.

II. ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ

2.1. Независимость

2.1.1. Задачи, выполняемые адвокатом в процессе профессиональной деятельности, требуют его абсолютной независимости и отсутствия какого-либо влияния на него, связанного, в первую очередь, с его личной заинтересованностью или с давлением извне. Независимое положение адвоката способствует укреплению в обществе доверия к процедурам правосудия и беспристрастности судей. Таким образом, адвокату следует избегать какого-либо ущемления собственной независимости и не поступаться принципами профессионального долга ради интересов клиента, суда или других лиц.

2.1.2. Адвокату следует сохранять независимость, как при рассмотрении имущественных споров, так и не связанных с материальной заинтересованностью дел. Совет, полученный клиентом от адвоката, теряет смысл,

если последний дал его, руководствуясь соображениями собственной выгоды, из каких-либо других корыстных интересов или под воздействием давления извне.

2.2. Доверие и личная порядочность

Доверительные отношения между адвокатом и клиентом могут возникнуть лишь в случае отсутствия у последнего сомнений относительно порядочности, честности и добросовестности адвоката.

2.3. Конфиденциальность

2.3.1. Особенность профессии адвоката заключается в том, что он получает от клиента сведения, которые тот не станет сообщать какому-либо другому лицу, а также другую информацию, которую ему следует сохранять в тайне. Доверие к адвокату может возникать лишь при условии обязательного соблюдения им принципа конфиденциальности. Таким образом, конфиденциальность является первостепенным и фундаментальным правом и обязанностью адвоката.

2.3.2. Адвокат обязан в одинаковой степени сохранять в тайне как сведения, полученные им от клиента, так и информацию о клиенте, предоставленную ему в процессе оказания услуг клиенту.

2.3.3. На обязанность соблюдения конфиденциальности не распространяется действие срока давности.

2.3.4. Адвокат обязан требовать соблюдения конфиденциальности от помощников и от любых других лиц, принимающих участие в оказании услуг клиенту.

2.4. Соблюдение правил других объединений адвокатов

В соответствии с законодательными актами Сообщества (в частности с Директивой № 77/249 от 22.03.1977 г.) адвокат из другой страны Сообщества должен руководствоваться правилами объединения адвокатов той страны Сообщества, где он занимается профессиональной деятельностью. Адвокаты обязаны предоставлять информацию о каких-либо правилах, которые могут воспрепятствовать осуществлению ими профессиональной деятельности.

2.5. Недопустимые виды деятельности

2.5.1. В целях обеспечения независимости адвоката при выполнении им профессиональных обязанностей и в связи с тем, что он является одним из участников осуществления правосудия, некоторые виды деятельности признаются несовместимыми с его статусом.

2.5.2. Адвокат, выступающий в Государстве нахождения в роли защитника или участвующий от имени клиента в судебном разбирательстве, обязан действовать в соответствии с положением о недопустимых видах деятельности, существующем в Государстве нахождения.

2.5.3. Адвокат, занимающийся профессиональной деятельностью в Государстве нахождения и желающий принять непосредственное участие в каких-либо коммерческих операциях или заняться на территории Государства нахождения каким-либо другим видом деятельности, не связанной с юриспруденцией, обязан руководствоваться существующим в этом государстве положением, предусматривающим недопустимые для адвокатов виды деятельности или занятия, несовместимые с их профессиональным статусом.

СТАНДАРТЫ НЕЗАВИСИМОСТИ ЮРИДИЧЕСКОЙ ПРОФЕССИИ МЕЖДУНАРОДНОЙ АССОЦИАЦИИ ЮРИСТОВ

Приняты на конференции МАЮ в сентябре 1990 года в г. Нью-Йорке

(Извлечение)

Поскольку:

- независимость юридической профессии представляется существенной гарантией для осуществления защиты прав человека и является необходимой для получения качественной правовой помощи;
- справедливая система организации юстиции, которая гарантирует независимость юристов при выполнении ими профессионального долга без каких-либо необоснованных ограничений, прямого или косвенного давления или вмешательства, является абсолютно необходимой для построения и функционирования правового государства;
- важно создавать условия, при которых все люди имели бы возможность получения правовой помощи со стороны избранного ими независимого адвоката для защиты (осуществления их юридических, экономических, социальных, культурных, гражданских и политических прав).

ДОПУСК К ЮРИДИЧЕСКОЙ ПРОФЕССИИ И ЮРИДИЧЕСКОМУ ОБРАЗОВАНИЮ

1. Каждый человек, имеющий необходимую юридическую квалификацию, должен иметь право стать юристом и осуществлять юридическую практику без ограничений и дискриминации.

2. Юридическое образование должно быть доступным всем людям, имеющим необходимую подготовку. Никому не может быть в этом отказано по причине цвета кожи, расы, пола, религиозных, политических или иных взглядов, национальной или социальной принадлежности, наличия собственности, происхождения, общественного положения, физических недостатков.

3. Юридическое образование должно обеспечить знание и понимание речи и мастерства, необходимых для практикующего юриста, включая понимание правовых и этических обязательств, а также прав человека и основных свобод, признанных законодательством страны и международным правом.

ПРАВОВОЕ ОБУЧЕНИЕ ОБЩЕСТВА

5. На представителей юридической профессии и государственные органы возлагается обязанность обучать и просвещать общество относительно принципов правового государства, значения независимой судебной системы и всей юридической профессии, информировать их о правах и обязанностях, а также о возможных и надлежащих способах их осуществления.

ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ ЮРИСТОВ

6. Руководствуясь установленными правилами, стандартами и этическими нормами, адвокаты при выполнении своих обязанностей всегда должны действовать свободно, честно и бесстрашно, в соответствии с законными интересами клиента и без какого-либо вмешательства или давления со стороны власти либо общественности.

9. Ни суд, ни административный орган не должен отказывать в признании права юриста, имеющего необходимый допуск к практике в данном регионе, представлять в этом суде или органе интересы своего клиента.

10. Юрист должен иметь право на обоснованные возражения против участия или продолжения участия судьи в конкретном деле, либо против ведения судебного процесса или любого разбирательства.

11. Для надлежащего обеспечения этих принципов юрист должен обладать гражданским и уголовным иммунитетом от преследований за соответствующие заявления, сделанные им в письменной или устной форме при добросовестном исполнении своего долга и осуществлении им профессиональных обязанностей в суде, трибунале или другом юридическом либо административном органе.

13. Юристам должны быть предоставлены такое оборудование и возможности, которые необходимы для эффективного выполнения ими профессиональных обязанностей, в том числе:

а) обеспечение конфиденциальности отношений между адвокатом и клиентом, включая защиту обычной и электронной системы всего адвокатского делопроизводства и документов адвоката от изъятия и проверок, а также обеспечение защиты от вмешательства в используемые электронные средства связи и информационные системы;

б) право на поездки (командировки) для консультирования клиентов как внутри страны, так и за рубежом;

в) право свободы искать, истребовать, получать и, согласно профессиональным нормам, распространять информацию и идеи, относящиеся к их профессиональной деятельности.

ЮРИДИЧЕСКОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ БЕДНЫХ

15. С концепцией независимой организации юристов неразрывно связано правило, согласно которому ее члены должны предоставлять свои услуги всем социальным группам с тем, чтобы никому не было отказано в юридической помощи.

16. Юристам, участвующим в организациях и программах по оказанию юридической помощи, финансируемых полностью или частично из общественных фондов, должны предоставляться полные гарантии их профессиональной независимости, и в частности: руководство такими организациями или программами должно быть доверено независимому правлению, причем осуществляемая последним политика, его бюджет и состав должны контролироваться.

Необходимо признать, что первейшей обязанностью адвоката в его служении делу правосудия является его обязанность перед клиентом — консультировать и представлять последнего в соответствии с профессиональной совестью и убеждениями.

СТАНДАРТЫ КОРРЕКТНОСТИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ПОВЕДЕНИИ АССОЦИАЦИИ АДВОКАТОВ ОКРУГА КОЛУМБИЯ (Извлечение)

Преамбула

Корректность в профессиональном поведении является обязанностью каждого адвоката. Адвокаты обязаны старательно представлять своих клиентов, но в то же время помнить о своих обязанностях перед отправлением правосудия. Некорректное поведение в отношении других адвокатов, противной стороны, судей, работников суда и других участников юридического процесса умаляет достоинство юридической профессии, препятствует отправлению правосудия и подрывает уважение как к юридическому процессу, так и к результатам работы нашей системы правосудия.

Наша судебная система представляет собой процесс установления истины, нацеленный на решение проблем человека и общества рациональным, мирным и эффективным способом и на создание в умах людей образа системы, дающей честные и справедливые результаты. Мы должны следить за тем, чтобы не допускать ни поступков, ни высказываний, которые подрывали бы эту систему или доверие к ней со стороны населения.

Корректность и профессионализм являются критериями любой ученой профессии, призванной служить обществу. Эти стандарты рассчитаны на то, чтобы сподвигнуть нас как адвокатов и судей на исполнение нашего долга быть корректными и профессиональными по отношению друг к другу, к тяжущимся сторонам и к системе правосудия. Задача заключается в том, чтобы адвокаты и судьи и в спорных, и в неспорных делах постоянно вели себя корректно и профессионально в полном смысле этих слов.

Общеприменимые принципы: обязанности адвокатов по отношению к другим адвокатам, другим сторонам процесса и работникам судов

Общие принципы:

При исполнении своих профессиональных обязанностей всегда и в ходе любых контактов, устных и письменных, мы будем обращаться со всеми участниками юридического процесса, включая адвокатов и их помощников, представителей сторон процесса, свидетелей, судей и сотрудников суда, корректно, профессионально и вежливо. Мы будем воздерживаться от поступков, диктуемых расовыми, половыми и прочими предрассудками и от любых их проявлений в отношении участников юридического процесса. Мы будем уважительно относиться ко всем участникам юридического процесса.

1. Мы не будем допускать в своем поведении, отношении к людям или манере держаться проявлений неприязни, если таковая будет иметь место, в отношении других участников юридического процесса, кроме как в рамках честного спора на этапе обмена состязательными бумагами или в ходе официальных процессуальных действий.

2. В ходе представления и истребования документов мы будем строить свои возражения на добросовестной вере в их необходимость. Мы не будем возражать только лишь для того, чтобы скрыть или затянуть разглашение информации, которая должна быть представлена противной стороне.

3. На этапе представления и истребования документов мы не будем затевать перебранку или обмен репликами с адвокатом противной стороны, с противной стороной или их свидетелями. Мы будем рекомендовать своим клиентам вести себя в соответствии с этими положениями. Мы не будем допускать недостойного или некорректного поведения, унижающего достоинство юридического процесса.

Санкции:

4. Мы не будем добиваться судебных санкций или отвода адвоката противной стороны, если такие меры не будут обоснованно оправданы обстоятельствами после проведения справедливого расследования, включая попытки переговоров с адвокатом противной стороны.

Обязанности адвоката перед Судом:

5. Мы признаем, что на восприятие нашей системы правосудия населением влияют взаимоотношения адвокатов и судей и что судьям принадлежит символическая роль. В то же время, адвокаты имеют право, а порой и обязаны, критиковать судей и их постановления. Таким образом, мы будем корректны в ходе любых устных и письменных сношений с судом. Критикуя суд,

мы будем стараться придерживаться формулировок, сводящих до минимума неуважение к суду и к системе правосудия.

6. Мы будем вести себя так, чтобы не оскорблять достоинство и приличия судебного процесса, не вносить беспорядок в заседания суда и не срывать их и не компрометировать репутацию юридической профессии.

7. Мы будем рекомендовать своим клиентам и свидетелям вести себя по отношению к суду корректно и уважительно, мы будем обучать их приличиям поведения в зале суда и в силу своих возможностей не позволять им вносить беспорядок в судебное заседание или срывать его.

8. Мы понимаем, что ресурсы судебной системы ограничены, что судебные журналы со списками дел к слушанию переполнены и что правосудие страдает от того, что дела затягиваются, а споры остаются неразрешенными. Поэтому мы будем уважать те временные ограничения и ту нагрузку, которую испытывают работники судов при отправлении правосудия.

9. ...Касаются исключительно планирования или иных несущественных административных дел или если они не проводятся с согласия всех сторон, или если они каким-либо иным образом явно не разрешены законом или постановлением суда.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ РОЛИ ЮРИСТОВ

Приняты Восьмым конгрессом ООН по предотвращению преступности и перевоспитанию правонарушителей, г. Гавана, Куба, 27 августа — 7 сентября 1990 года

Поскольку в Уставе ООН люди всего мира подтверждают, среди прочего, свою решимость создать условия, при которых может поддерживаться справедливость, и провозглашают в качестве одной из своих целей достижение международного сотрудничества в развитии и поощрении уважения прав человека и основополагающих свобод без различия на основе расы, пола, языка или религии,

поскольку Всеобщая Декларация Прав Человека провозглашает принципы равенства перед законом, презумпции невиновности, права на справедливое и публичное слушание независимым и беспристрастным трибуналом и все гарантии, необходимые для защиты каждого обвиненного в преступлении, подлежащем наказанию,

поскольку профессиональные ассоциации юристов играют важную роль в поддержании профессиональных стандартов и этики, защите своих членов от преследования и неприемлемых ограничений и посягательств, предоставлении юридических услуг всем, кто в них нуждается, и сотрудничестве с правительственными и другими организациями в содействии целям правосудия и общественного интереса, Основные Принципы Роли Юристов, приведенные ниже, которые были сформулированы для содействия Государствам-Членам в их задаче содействия и обеспечения надлежащей роли юристов, должны соблюдаться и приниматься во внимание Правительствами в рамках их нацио-

нального законодательства и практики и должны быть доведены к вниманию юристов, а также других лиц, таких как судьи, прокуроры, члены исполнительной и законодательной ветвей власти, и общества в целом. Данные принципы также должны соблюдаться, по необходимости, лицами, выполняющими функции юристов, не имея формального статуса юристов.

Доступ к юристам и юридическим услугам

1. Все лица имеют право запрашивать помощь юриста их выбора для защиты и установления своих прав и для их защиты во всех стадиях уголовного судопроизводства.

2. Правительства должны обеспечить предоставление ясного процесса и механизма реагирования для эффективного и равного доступа к юристам всем лицам на их территории и подлежащим их юрисдикции, без различия какого-либо рода, такого как дискриминация на основе расы, цвета кожи, этнического происхождения, пола, языка, религии, политических или иных убеждений, национального или социального происхождения, имущества, рождения, экономического или иного статуса.

3. Правительства должны обеспечить предоставление достаточного финансирования и иных ресурсов для юридической помощи бедным, и по мере необходимости, другим лицам в тяжелом положении. Профессиональные ассоциации юристов должны сотрудничать в организации и предоставлении услуг, средств и иных ресурсов.

4. Правительства и профессиональные ассоциации юристов должны содействовать программам по информированию населения об их правах и обязанностях по закону и о важной роли юристов в защите их основополагающих свобод. Особое внимание должно уделяться оказанию помощи бедным и другим необеспеченным лицам с тем, чтобы позволить им использовать свои права и, по мере необходимости, обращаться за помощью юристов.

Особые гарантии в вопросах уголовного права

5. Правительства должны обеспечить что все лица немедленно информируются надлежащими должностными лицами об их праве на получение помощи от юриста их выбора при аресте или задержании либо предъявлении обвинения в совершении преступления.

6. Любые такие лица, не имеющие юриста, должны, во всех случаях, где этого требуют интересы правосудия, иметь право на то, чтобы им был предо-

ставлен юрист с опытом и квалификацией, соответствующими природе преступления для оказания эффективной юридической помощи, и бесплатно, если они не имеют достаточных средств для оплаты таких услуг.

7. Правительства также должны обеспечить всем арестованным или задержанным лицам, независимо от того, было ли им предъявлено обвинение в совершении преступления, доступ к юристу, и, в любом случае, не позднее чем 48 часов со времени ареста или задержания.

8. Всем арестованным, задержанным, или заключенным лицам должны предоставляться соответствующие возможности, время и средства для посещений, сообщения и консультирования с юристом, без задержки, перехвата или цензуры и полностью конфиденциально. Такие консультации могут предоставляться в поле зрения, но не слуха сотрудников правоохранительных органов.

Обязанности и ответственность

9. Юристы должны постоянно поддерживать честь и достоинство своей профессии в роли существенных агентов осуществления правосудия.

10. Обязанности юристов в отношении их клиентов должны включать:

(а) Консультация клиентов в отношении их юридических прав и обязанностей, и в отношении функционирования юридической системы в той степени, в какой это имеет отношение к юридическим правам и обязанностям клиентов;

(б) Оказание помощи клиентам каждым возможным образом, и предпринятие юридических действий для защиты их интересов;

(с) Оказание помощи клиентам в судах, трибуналах или административных органах, по мере необходимости.

Гарантии функционирования юристов

11. Правительства должны обеспечить, что юристы

(а) могут выполнять все свои профессиональные функции при отсутствии угроз, препятствий, преследований или неприемлемого вмешательства;

(б) могут передвигаться и консультировать своих клиентов свободно внутри своей страны и вне ее пределов;

(в) не должны подвергаться, или быть под угрозой уголовного преследования или административных, экономических или других санкций за любые действия, предпринятые в соответствии с признанными профессиональными обязанностями, стандартами и этикой.

12. Никакой суд или административный орган, признающий право представления в этом суде/органе юристом своих клиентов не должен отказывать в признании права юриста появляться в этом суде/органе от имени своего клиента, если только этот юрист не был дисквалифицирован в соответствии с местным законодательством и практикой и в соответствии с настоящими принципами.

13. Юристы должны иметь гражданскую и уголовную неприкосновенность за соответствующие мнения, сделанные искренне в письменных или устных заявлениях или в своих профессиональных появлениях в суде, трибунале или другом юридическом или административном органе.

14. Соответствующие власти обязаны обеспечить юристам доступ к соответствующей информации, досье и документам в их владении или контроле в течение достаточного времени с тем, чтобы позволить юристам оказать эффективную юридическую помощь своим клиентам. Такой доступ должен предоставляться как можно раньше.

ПРАВИЛА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЭТИКИ КОЛЛЕГИИ АДВОКАТОВ ШТАТА ВИРДЖИНИЯ (Извлечение)

Коллегия адвокатов штата Вирджиния считает свои правила “правилами здравого смысла”. Полный текст правил с комментариями можно найти в Интернете на странице www.vsb.org/profguides/modules.html.

Соблюдение этих правил основывается на их добровольном принятии и понимании, на контроле со стороны коллег-адвокатов и общественного мнения, а также на принуждении через дисциплинарные меры.

В вводной главе правил говорится, что они не исчерпывают все морально-этические нормы поведения юриста, поскольку деятельность человека не может быть в полной мере описана юридическими правилами. Правила просто дают некоторую канву для этической адвокатской практики.

Правило 1.4. Представление информации по делу. Это правило требует от адвоката информирования клиента в разумных пределах о положении дела, включая возможности урегулирования гражданского спора или сделки в отношении подаваемого суду по уголовному делу заявления.

Правило 1.5. Гонорар. Это правило требует от адвоката установления “разумного” гонорара, а также определяет факторы, которые должны приниматься во внимание при установлении “разумного” гонорара.

Правило 1.6. Конфиденциальность информации. Это правило четко определяет, что адвокат не должен раскрывать информацию, относящуюся к представлению клиента, если клиент не соглашается на это, или если эта информация нанесет вред клиенту. Правило также указывает на возможные исключения, которые могут быть необязательными (информация может быть раскрыта) или обязательными (информация должна быть раскрыта). Обязательное раскрытие информации происходит в тех случаях, когда нераскрытие информации приведет к обману суда или совершению клиентом преступных действий.

Правило 1.7. Столкновение интересов: Общее правило. Это правило описывает ситуации, которые имеют потенциальное столкновение интересов, если адвокат соглашается на ведение дела. Правило четко определяет, что информированное согласие клиента может устранить эти препятствия для представления интересов клиента.

Правило 1.8. Столкновение интересов: Запрещенные сделки. Правило запрещает адвокату участие в определенных деловых сделках с клиентом, включая оказание финансовой помощи клиенту в связи с находящимся в судебном производстве делом или предполагаемым судебным разбирательством.

Правило 1.9. Столкновение интересов: Бывший клиент. Правило запрещает адвокату представлять интересы нового клиента в деле, в котором интересы этого клиента противоречат интересам бывшего клиента, если только бывший клиент не дает на это своего согласия.

Правило 2.2. Арбитр-посредник. Правило описывает случаи выступления в качестве арбитра между клиентами. Правило исключает выступление адвоката в качестве арбитра в делах семейного права.

Правило 3.4. Беспристрастность к противной стороне и ее адвокату. Это важное правило запрещает адвокату препятствовать доступу противной стороны к доказательствам, фальсифицировать доказательства или произвольно использовать допрос или свидетельские показания.

Правило 3.5. Беспристрастность и декорум трибунала. Это правило относится к поведению адвоката в отношении суда присяжных и запрещает адвокату, в числе прочих действий, “вести себя таким образом, чтобы намеренно сорвать разбирательство в трибунале”.

Правило 3.6. Гласность судебного разбирательства. Правило запрещает адвокату делать неофициальные заявления вне суда, если он уверен, или ему следует знать, что эти заявления могут быть распространены и, таким образом, нанесут значительный вред судебному разбирательству в третьей-стороннем суде.

Правило 3.7. Адвокат, выступающий в качестве свидетеля. Это правило описывает ситуации, в которых адвокат может действовать как защитник даже в тех случаях, когда существует необходимость его выступления в суде в качестве свидетеля.

Правило 3.8. Особые виды ответственности прокурора. Это правило запрещает прокурору выносить обвинение, если оно не подкреплено “вескими причинами”. Правило также обязывает предоставить все показания или информацию, известную обвинителю, которая могла бы опровергнуть вину обвиняемого.

Юридические фирмы и ассоциации

Правило 5.5. Неразрешенная юридическая практика. Правило запрещает адвокату содействовать лицу, не состоящему в адвокатуре, в ведении такой деятельности, которая составляет предмет неразрешенной юридической практики, или привлечь юриста с недействительной лицензией в качестве консультанта, судебного клерка или помощника.

Правило 5.6. Ограничение права ведения юридической практики. Адвокат не должен участвовать в соглашении о партнерстве, которое ограничивает право партнеров практиковать после их ухода из фирмы.

Деятельность на благо общества

Правило 6.1. Оказание правовых услуг Pro Bono Publico. Правило определяет, что адвокат должен тратить по крайней мере два процента своего рабочего времени на оказание профессиональных услуг бесплатно (pro bono). Эти услуги могут оказываться в следующих областях: закон о неимущих, закон о гражданских правах и представление интересов благотворительных организаций.

Правило 6.2. Принятие назначения на должность. Правило предписывает адвокату не отказываться без веских оснований от назначения представлять интересы клиента.

КОДЕКС ПОВЕДЕНИЯ АДВОКАТА

Принят советом Шведской ассоциации адвокатов 9 ноября 1984 года

(Извлечение)**Общие правила адвокатской практики**

§ 1. Главная обязанность адвоката состоит в том, чтобы в рамках закона и профессиональной этики максимально эффективно отстаивать интересы своего клиента. Он обязан отстаивать их, невзирая ни на какие соображения личной выгоды или неудобства, невзирая на соображения социального статуса, национальной принадлежности, цвета кожи, невзирая на политические или религиозные убеждения и иные не относящиеся к делу обстоятельства.

Адвокат не должен содействовать противоправным действиям.

§ 2. Поведение адвоката должно быть деловым и корректным. Оно должно способствовать поддержанию уважения к профессии адвоката и доверия к ней.

Организация адвокатской практики

Наименование, организация работы в офисе, счета и обращение с имуществом клиентов

§ 3. За исключением случаев, специально разрешенных Советом ассоциации, наименование фирмы адвоката должно содержать слово "адвокат".

Адвокат должен обеспечивать хорошую организацию работы в своем офисе и следить за тем, чтобы его счета и обращение с денежными средствами и документами клиентов отвечали требованиям соответствующих положений закона и правил Ассоциации адвокатов в отношении отчетности.

Если адвокат ведет практику в форме общества или партнерства, необходимо соблюдать следующие требования.

Общество или партнерство не может иметь какой-либо иной цели и не может осуществлять какую-либо иную деятельность, кроме адвокатской практики. Только адвокат может прямо или опосредованно, или через фирму, занимающуюся адвокатской практикой, владеть акциями общества или партнерства. Только адвокат может быть членом или заместителем члена совета директоров, управляющим директором или его заместителем, лицом, имеющим право подписи или снабженцем общества или партнерства. Положения с подобными требованиями должны — там, где это не противоречит закону — включаться и сохраняться в учредительном договоре или договоре о создании партнерства.

Отношения с клиентом

Добросовестность и порядочность

§ 18. В отношениях со своим клиентом адвокат должен быть добросовестным и порядочным.

§ 19. Адвокат должен соблюдать конфиденциальность в отношении дел своего клиента и без его разрешения не может, кроме случаев, когда закон обязывает адвоката раскрывать информацию, разглашать никакие сведения, доверенные ему как правовому консультанту или ставшие известными ему в связи со сведениями клиента. Адвокат должен требовать от своих подчиненных обязательного соблюдения конфиденциальности информации своих клиентов.

§ 20. Адвокат не может без согласия клиента требовать выплаты, добиваться от него обещания выплаты вознаграждения или принимать вознаграждение, превышающее сумму гонорара, подлежащую уплате клиентом или иным лицом от его имени.

§ 21. Адвокат не может урегулировать дело с противной стороной без согласия клиента. Однако если рассмотрение предложения об урегулировании необходимо провести в кратчайшие сроки, в которые согласие клиента получить невозможно, адвокат может, при условии, что у него есть на это полномочия, принять предложение об урегулировании, которое он сочтет отвечающим наилучшим интересам своего клиента.

§ 22. Кроме обычных операций, совершаемых в рамках работы по делу клиента, между адвокатом и его клиентом не должно быть никаких других экономических транзакций кроме транзакций, вытекающих из поручения

клиента. Таким образом, как правило, адвокат не должен вступать в деловые отношения с клиентом или лично экономически участвовать в делах клиента, предоставлять клиенту займы или выступать гарантом его долгов.

Он также не должен получать займы от своего клиента или получать гарантии от своего клиента по своим долгам.

Если, работая по некоторому делу, адвокат чувствует, что он должен предоставить своему клиенту заем, он не может требовать или получать иную компенсацию кроме разумного процента. Адвокат не может просить или получать компенсацию за предоставление гарантий.

Отношения с другими органами

§ 47. Изложенные выше правила, регулирующие отношения адвоката с судами, применяются также к его отношениям с другими органами.

Отношения между адвокатами

§ 48. Адвокат должен быть честным и учтивым со своими коллегами в соответствии с требованиями профессионального этикета. Однако профессиональный этикет не может служить оправданием действий или бездействия, могущих навредить интересам клиента самого адвоката.

§ 49. Если противная сторона наняла адвоката, переговоры по делу должны вестись с этим адвокатом, и любая переписка по делу должна направляться ему. Не разрешается обращаться непосредственно к противоположной стороне в обход адвоката, за исключением случаев, когда необходимо принять меры непосредственно в отношении противной стороны или когда непосредственное обращение к противной стороне вызвано отсутствием ее адвоката, его небрежностью в работе с перепиской и т. п. В подобных случаях адвокат противной стороны должен быть соответствующим образом проинформирован.

Платежи противной стороне должны осуществляться через ее адвоката, при условии, что адвокат представит доказательства наличия у него полномочий принимать такие платежи.

§ 50. Если адвокат нанимает своего коллегу по поручению своего клиента, например, в качестве лица, ведущего переписку на месте, он, если иное не предусмотрено в договоре, отвечает за выплату гонорара и оплату расходов своего коллеги, независимо от того, предоставляет клиент необходимые денежные средства или нет.

§ 51. Критика в адрес коллег должна быть объективной и умеренной.

Адвокат не может пытаться заставить адвоката противной стороны предпринять какие-либо действия или не предпринимать каких-либо действий

при помощи недопустимых угроз подать на него жалобу или предпринять против него действия правового характера.

Отношения с Ассоциацией адвокатов

§ 52. Адвокат обязан своевременно в указанные сроки представлять справки или отвечать на запросы по требованию Совета или Дисциплинарного комитета Ассоциации адвокатов или по требованию ее Генерального секретаря или его помощников. В связи с этим адвокат обязан, невзирая на свой долг, хранить в тайне конфиденциальную информацию клиента, полно и правдиво отвечать на заданные ему вопросы и предоставлять запрошенную информацию.

Додаток 3.33

КОДЕКС СУДЕЙСКОЙ ЭТИКИ

От 19 декабря 1996 года, принятый на Первом съезде судей (изложен в редакции постановления Третьего съезда судей Республики Казахстан от 6 июня 2001 года)

Основные принципы поведения судей

Судья должен стремиться к установлению высших стандартов поведения и следовать им для того, чтобы укреплять независимость суда и уважение к нему.

Каждый судья должен уважать независимость и честь судебной власти и избегать компрометирующих его должность обстоятельств в любых формах своей деятельности.

Судья является носителем уважения и престижа судебной власти. Правила настоящего кодекса должны толковаться и применяться в соответствии с вышеуказанными принципами.

Статья 1

Судья должен быть верен своей клятве, неукоснительно следовать законам и вести себя так, чтобы не было сомнения в его беспристрастности и честности.

Судья не должен позволять своей семье, общественным и иным связям влиять на его деятельность в качестве судьи. Судья должен быть информирован о материальных интересах своей супруги (супруга) и других лиц, находящихся у него на иждивении.

Статья 2

Судья должен принимать решение, основываясь только на тщательном установлении фактов, в соответствии с законом и совестью.

Во время судебных разбирательств судья не имеет права проявлять словами или действиями какие-либо предубеждения или недостаточную объективность, а также не должен позволять этого делать лицам, участвующим в процессе.

Судья не имеет права раскрывать или использовать в своих целях конфиденциальную информацию, которую он получил в результате своей должности.

Статья 3

Судья, наделенный административными полномочиями, должен выполнять их добросовестно, компетентно, содействуя в первую очередь судьям в их деятельности и ни в коей мере не допуская ограничения независимости, давления или иных методов воздействия на них с целью оказания влияния при принятии решений.

В противном случае судья, на которого оказывается давление или иные меры принуждения, обязан поставить вопрос об ответственности этого судьи.

Статья 4

Вне работы судья должен вести себя так, чтобы не было оснований для сомнения в его беспристрастности и честности, не порочить звание судьи и авторитет судебной власти.

Статья 5

Судья вправе без ограничения заниматься преподавательской, научной или иной творческой деятельностью с получением за это соответствующего вознаграждения.

Такая деятельность судьи, как одна из форм повышения его профессиональной квалификации, должна поддерживаться и поощряться.

Должность судьи несовместима с депутатским мандатом, осуществлением предпринимательской деятельности, вхождением в состав руководящего органа или наблюдательного совета коммерческой организации.

Статья 6

Судья не вправе действовать в качестве полномочного представителя по делам или иным законным интересам других лиц, за исключением дел, связанных с членами его семьи и не мешающих выполнению судебных обязанностей.

Статья 7

При нарушении положений настоящего кодекса органами судейского сообщества может быть поставлен вопрос перед соответствующими должностны-

ми лицами, имеющими право на возбуждение дисциплинарного производства о применении мер дисциплинарного характера в отношении виновных лиц.

Положения настоящего кодекса с момента его принятия, распространяются на всех судей Республики Казахстан, избранных и назначенных в установленном порядке, в том числе на судей, пребывающих в отставке.

Порядок и условия применения Кодекса судейской этики, регламентируется положением, которое утверждается Центральным советом Союза судей.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ ДЛЯ ЮРИСТІВ

Бази законодавства України

<http://www.liga.kiev.ua/LIGAOnline> — платна база законодавства компанії "Liga", а також новини українського законодавства, каталог юридичних посилань, огляди преси.

<http://www.nau.kiev.ua/> — АТ "Інформтехнологія" — база законодавства з текстами українською, російською та англійською мовами.

<http://www.rada.kiev.ua/> — сервер Верховної Ради України — безкоштовна база законодавства, інформація про юридичні видання, посилання на зарубіжне законодавство.

<http://info.resourcecorp.net/> — Система правової підтримки ЛЮЦМАН online — пошук документів із законодавства України (російською й українською мовами), щотижневі огляди нового законодавства України, щоденні огляди економічних і політичних новин СНД.

<http://apex.dp.ua/windows/lawserver/> — сервер законодавчих актів України на Trifle.Net. <http://www.eastlaw.co.uk/default2.htm> — EastLaw provides a comprehensive service for those who need up to date information on Ukrainian commercial legislation.

<http://www.lexinfosys.de/> — Lex Info Sys. Інформаційна система про розвиток права в державах з перехідною економікою.

<http://www.welcometo.kiev.ua:8880/ili/ili.home> — Institute of Legal Information — site contains English translations of Ukraine's laws and draft laws.

Державні органи

<http://www.rada.kiev.ua/laws/pravo/all/sites.htm> — перелік серверів державних органів на сайті Верховної Ради України.

<http://www.pai.gov.ua/KM.htm> — Кабінет Міністрів України (укр.) — інформація про Кабінет Міністрів України.

<http://www.elvisti.kiev.ua/GUDS/> — Головне управління державної служби України.

<http://www.mfa.gov.ua/> — Міністерство закордонних справ України.

<http://www.mia.gov.ua/> — Міністерство внутрішніх справ України.

<http://www.minjust.gov.ua/> — Міністерство юстиції України.

<http://www.mop.gov.ua/> — Міністерство освіти і науки України.

<http://www.constcourt.gov.ua/> — Конституційний Суд України.

<http://www.scourt.gov.ua/> — Верховний Суд України.

<http://www.arbitr.com.ua/> — Вищий господарський суд України.

<http://www.vru.gov.ua/> — Вища рада юстиції України.

<http://www.ucci.org.ua/arb/index.ru.html> — Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України.

<http://www.bank.gov.ua/> — Національний банк України.

<http://www.ukrmassp.kiev.ua/> — Фонд державного майна України.

<http://www.cvk.ukrpack.net/> — Центральна виборча комісія.

<http://www.undp.org/missions/ukraine/> — Permanent Mission of Ukraine to the United Nations (англ.) — сайт постійного представництва України в ООН.

Бази даних міжнародних та іноземних правових актів

<http://lcweb2.loc.gov/glin/lawhome.html> — Глобальна інформаційна мережа законодавства (GILN). Призначення цієї бібліотеки — надання дослідницької та юридичної інформації Конгресу США, а також федеральним судам і органам виконавчої влади. Крім того, вона пропонує свої послуги широкій громадськості. Юридична бібліотека Конгресу пропонує в системі он-лайн бази даних з національного права більш як 35 країн.

<http://www.ris.bka.gv.at/> — Австрія. Державна канцелярія (Republik Osterreich Bundeskanzleramt). Повні тексти законів і рішень. Австрійські закони, федеральні закони, закони австрійських земель, парламентські матеріали; конституційні й адміністративні рішення суду (тільки німецькою мовою).

<http://194.226.121.66/webpra/webpra.asp> — Білорусь. Законодавство Республіки Білорусь.

<http://www.bild.acad.bg/index.htm> — Болгарія. Інститут правового розвитку.

<http://www.hms.gov.uk/> — Великобританія. Королівська державна канцелярія. Сервер забезпечує доступ до законодавчих актів британського парламенту, підзаконних актів, пояснювальних записок до них, проектів правових актів, а також надає можливість прямого виходу на офіційний сервер парламенту.

<http://www.retsinfo.dk/> — Данія. Ретсінформейшн (Retsinformation). Офіційна правова база даних датського уряду включає все законодавство, прийняте за останні 15 років. Retsinformation містить усі поточні припустимі проекти, датські закони й інструкції (датською мовою). База даних безкоштовна.

<http://seadus.ibs.ee/> — Естонія. Законодавство Естонії. Правова база даних естонською мовою.

<http://www.colex-data.es/> — Іспанія. Колекс Дата (Colex Data). Найкраща іспанська правова база даних. Colex пропонує кодекси, закони, правила, юридичні коментарі. Рекомендується іспанськими адвокатами. Доступ за передплатою.

<http://www.parlamento.it/> — Італія. Парламент Італії (Палата депутатів і Сенат Італійської Республіки). Повна версія текстів законів поточного законодавства.

<http://www.banknet.kz/~rcli> — Казахстан. Республіканський Центр правової інформації. На сервері міститься інформація про діяльність Центру та про комп'ютерну базу даних із законодавства Республіки Казахстан, що поширюється ним; відкрито доступ до окремих нормативних актів.

<http://canada.justice.gc.ca/> — Канада. Міністерство юстиції Канади. Офіційний вузол Міністерства юстиції Канади, що містить збірник законів та інших нормативних актів Канади.

- <http://www.litlex.lt/> — Литва. Законодавство Литви.
- <http://www.lex.md/> — Молдова. Республіканський центр інформатики. Сервер забезпечує доступ до бази даних законодавства Республіки Молдова, що поширюється російською і румунською мовами.
- http://www.refact.de/rda_inh.htm — Німеччина. Німецький федеральний урядовий вісник. Повна версія доступна з 1996 р. Інформаційні документи 1990—1995 рр.
- <http://www.datajuris.pt/> — Португалія. Юридичні бази даних (Bases de Dados Juridicos).
- <http://fapsi.irkutsk.ru/> — Росія. База даних, що містить більш як 34 000 нормативних актів Російської Федерації.
- <http://www.ist.ru/vp/cgi-bin/request.exe> — Росія. “Ваше право”. Вільний он-лайн доступ до бази даних законодавства Росії “Ваше право”.
- <http://www.concourt.sk> — Словаччина. Законодавство Словаччини.
- <http://thomas.loc.gov/> — США. Інформаційно-правова система Бібліотеки Конгресу США “Thomas” — забезпечує доступ до бази даних федеральних законів США, містить інформацію про законотворчу та іншу діяльність Палати представників і Сенату Конгресу США.
- <http://www.jura.uni-sb.de/france/> — Франція. Юридичні матеріали в Інтернеті (Le Web Juridique de Sarrebruck). Пропонує часопис “Officiel La Republique Francaise”, французьку Конституцію, закони (французькою мовою), а також деякі правові матеріали англійською мовою.
- <http://www.sb.gov.se/> — Швеція. Інформейшн Розенбад (Information Rosenbad). Назва нового урядового сервісного центру із забезпечення інформацією та для зв'язку з громадськістю. Містяться також матеріали шведського уряду в англійській версії. Англійською мовою подано деякі закони, акти, правила, огляди законів.
- <http://www.admin.ch/ch/f/rs/rs.html> — Швейцарія. Офіційний сайт швейцарського уряду. Містить усі федеральні закони і механізм пошуку, щоб провести пошук законів за номерами. Нині безкоштовний. Тексти можна проглядати у форматі html або у форматі pdf. База даних містить Конституцію, закони, постанови французькою, німецькою, італійською мовами.
- <http://www.uni-wuerzburg.de/law/index.html> — Міжнародне конституційне право — Університет Вюрцбурга (International Constitutional Law — University of Wuerzburg).
- <http://www.richmond.edu/~jrpjones/confinder/> — Конституційний шукач (Constitution Finder).
- <http://www.mpsf.org/pub/const/> — Конституції держав Центральної і Східної Європи.
- <http://allserv.rug.ac.be/~ewumeers/> — Інститут фінансового права. Матеріали вчених Інституту фінансового права (охоплюють корпоративне, комерційне та інші галузі права).
- <http://wallstreeter.com/banks.htm> — Центральні банки в мережі Інтернет. Список посилань на центральні банки різних країн, а також статuti ЦБ, річні звіти та основне банківське законодавство.
- <http://www.cilp.org/international/eetaxurl/> — Збірник європейського фінансового, банківського і податкового законодавства.
- <http://www.uottawa.ca/world-legal-systems/eng-monde.htm> — Проект порівняльного права світових правових систем. Здійснюється Оттавським університетом (Канада).

- <http://www.ifs.univie.ac.at/~uncjin/uncjin.html> — Інформаційна мережа попередження злочинів і правосуддя ООН. Матеріали Центру міжнародного запобігання злочинам, відділу контролю за обігом наркотиків і запобігання злочинам ООН.
- <http://www.un.org/icc/> — Міжнародний кримінальний суд при ООН.
- <http://www.law.uc.edu/Diana/> — Міжнародна база даних з прав людини коледжу права університету Цинциннаті.
- <http://www.umn.edu/humanrts/> — Бібліотека прав людини Міннесоти.
- <http://www.unhchr.ch/> — Верховний комісар ООН з прав людини.
- <http://www.ccg.net/advscripts/Interights/default.htm> — Міжнародний центр юридичного захисту прав людини.
- <http://www.dhcour.coe.fr/default.htm> — Європейський суд з прав людини.
- <http://www.osce.odhr.org/> — Інформаційний бюлетень ОБСЄ.
- <http://www.dhdirhr.coe.fr/Bulletin/eng/presenting.htm> — Інформаційний бюлетень з прав людини Ради Європи.

Каталоги юридичної інформації

- <http://www.ypgazeta.com/site/links.htm> — юридичні посилання на сайті газети “Юридична практика”.
- <http://www.brama.com/law/> — BRAMA: Ukrainian Law and Legal Matters (англ.) — каталог української юридичної інформації.
- <http://www.findlaw.com/search/countries/ua.html> — FindLaw: Ukraine (англ.). Українські юридичні посилання на FindLaw.
- <http://law.gonzaga.edu/library/ukraine.htm> — “Ukraine at CEESource: Central and East European Legal, Political, Business and Economics WWW Resources” (англ.) — розділ про Україну в базі даних з права, політики й економіки країн Центральної і Східної Європи на сервері Gonzaga University School of Law. Посилання на англійські ресурси. На сайті можна передплатити на розсилку повідомлень про зміни на сайті.
- <http://www.rba.ru:8101/ir/libraries.html> — електронні каталоги бібліотек Росії, Білорусі, України, країн Балтії.
- <http://lawportal.ru/> — “Юридична Росія” — федеральний правовий портал.

Інформаційні джерела

- <http://zakon.gov.ua/> — сайт “Законопроекти України”.
- <http://www.eulegtraining.org.ua> — Правничі студії в Україні: Київ та окремі регіони. Веб-сторінка проекту, що здійснюється в рамках програми підтримки, яка фінансується програмою “TASIS” з метою допомоги Україні щодо переходу у правове поле Єдиного європейського ринку.
- www.coe.kiev.ua — Інформаційно-документаційний фонд Ради Європи в Україні. Містить український переклад угод та конвенцій, які уклалися Радою Європи. Містить посилання на європейські бази даних.
- www.delukr.cec.eu.int — Офіційний сайт делегації Європейської Комісії в Україні, Білорусі та Молдові.
- http://europa.eu.int/index_en.htm — Веб-портал “Європа”. Включає доступ до всіх європейських установ та агентств.
- <http://europa.eu.int/geninfo/info-en.htm> — Інформаційні джерела Європейського Союзу.

<http://europa.eu.int/abc/doc/off/bull/en/welcome.htm> — Бюлетень Європейського Союзу.

<http://www.knoweurope.net/demo/html/webdir.htm> — Європа в Інтернеті: Веб-путівник.

<http://www.euabc.com> — Інтернет-гласарій термінів ЄС.

<http://ue.eu.int/newsroom/Contents.ASP?LANG=1> — сайт Ради Європейського Союзу: сторінка з доповідями про засідання Ради, плани роботи та ін.

<http://eur-op.eu.int/general> — Офіційний журнал Європейських Співтовариств.

<http://conventions.coe.int> — База даних Ради Європи. Містить усі угоди та конвенції, що уклалися. Пошукова система. Оновлення інформації. Матеріал надається англійською та французькою мовами.

www.un.org — Організація Об'єднаних Націй. Домашня сторінка в мережі Інтернет. На ній представлені посилання на основні матеріали ООН. Офіційна хроніка. Новини. Більшість матеріалів продубльовано російською мовою.

www.un.org/russian/basic/mainorg/scouncil.htm — Рада Безпеки ООН.

www.un.org/russian/basic/mainorg/icj.htm — Міжнародний Суд.

<http://www.coe.fr/> — Рада Європи.

Юридичні організації

<http://www.judges.org.ua/> — Центр суддівських студій.

<http://www.uabam.org/> — Асоціація українських правників Америки (UABA) — Мічиган (англ.)

<http://www.pravis.donbass.com/rus/html/ycls.htm> — Молодіжний центр правових досліджень.

<http://www.pravis.donbass.com/rus/html/ibl.htm> — Інститут економіко-правових досліджень Національної академії наук України.

<http://www.pravis.donbass.com/rus/html/ulp.htm> — Союз правового захисту — громадська правова організація.

<http://www.elan-ua.net/~iprp/> — Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України.

<http://www.uara-csar.org.ua/index.htm> — Центр досліджень адміністративної реформи.

<http://www.ueplac.kiev.ua/> — Українсько-Європейський консультативний центр з питань законодавства (UEPLAC).

<http://www.brama.com/uaba/> — Асоціація українських правників Америки (UABA — Ukrainian American Bar Association).

<http://www.notarius.com.ua/> — Нотаріуси України — сайт, присвячений нотаріальній діяльності в Україні.

<http://www.a-z.ru/assoc/msa/index.htm> — Міжнародний Союз (співдружність) адвокатів країн СНД.

<http://www.mshr.ru/> — Московська школа прав людини — недержавна (неурядова) організація, що діє у сфері додаткової освіти, не підтримує політичні партії, рухи і кампанії і визнає ідеологічне та світоглядне різноманіття.

<http://www.uceps.com.ua/> — Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова.

<http://www.uldc.kiev.ua/news.php> — Центр розвитку українського законодавства.

<http://www.ieac.org.ua/> — Інститут Євро-атлантичного співробітництва (ІЕАС).

<http://www.pravo.org.ua/> — Центр політико-правових реформ.

<http://www.eclc.gov.ua/> — Центр європейського і порівняльного права.

Бібліотеки світу

<http://sunsite.berkeley.edu/libweb>; <http://www.bookwire.com/index/libraries>; <http://www.colosys.net/coolib> — переліки бібліотек світу.

<http://dspace.dial.pipex.com/town/square/ac940/eurolib.html> — Європейські публічні бібліотеки.

http://bspu.secna.ru/Library/liblist_russia.html — Перелік WWW-адрес бібліотек країн СНД.

<http://lcweb.loc.gov/> — Бібліотека Конгресу США.

<http://portico.bl.uk/> — Британська бібліотека (The British Library).

<http://www.nlc-bnc.ca/> — Національна бібліотека Канади.

<http://www.ddb.de/> — Національна бібліотека Німеччини.

<http://www.konbib.nl/> — Національна бібліотека Нідерландів.

<http://www.bnf.fr/> — Національна бібліотека Франції.

<http://www.kbr.be/> — Бельгійська національна бібліотека.

<http://www.droit.umontreal.ca/doc/biblio/en/index.html> — Віртуальна канадська юридична бібліотека.

<http://www.law.cornell.edu/> — Віртуальна юридична бібліотека школи права університету Корнелл.

<http://elsinore.cis.yale.edu/lawweb/library.htm> — Віртуальна юридична бібліотека школи права Єлльського університету.

<http://washburnlaw.edu/lawlib/> — Віртуальна юридична бібліотека школи права університету Уошборн.

www.law.indiana.edu/law/v-lib/ — Віртуальна юридична бібліотека школи права університету Індіани.

Бібліотеки України

<http://www.gada.kiev.ua/LIBRARY/index.htm> — Національна парламентська бібліотека України.

<http://www.nbuv.gov.ua/db/> — Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського.

<http://lucl.lucl.kiev.ua/win/indw.html> — Публічна бібліотека ім. Лесі Українки.

<http://www.ukma.kiev.ua/ukmalib> — Наукова бібліотека Національного університету "Киево-Могилянська академія".

Бібліотеки Росії

<http://www.rsl.ru/> — Російська державна бібліотека.

<http://www.libfl.ru/> — Всеросійська державна бібліотека іноземної літератури.

<http://www.shpl.ru/> — Державна публічна історична бібліотека Росії.

<http://uwh.lib.msu.su/> — Наукова бібліотека Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова.

<http://www.neva.ru/index.html/> — Бібліотека Академії наук Росії.

<http://www.unilib.neva.ru/> — Бібліотека Санкт-Петербурзького університету.

Юридичні видання

<http://www.ptpu.ru/default.asp> — “Проблеми теорії і практики управління” — Міжнародний журнал.

<http://pravoved.jurfak.spb.ru/default.asp> — “Правознавство”. Вісті вищих навчальних закладів. Науково-теоретичний журнал. Заснований у 1957 р.

<http://www.law-and-politics.com/> — “Право і політика” — міжнародний науковий журнал.

<http://www.practix.com/> — Юридична практика — сервер газети “Юридична практика”. Одне з найкращих юридичних джерел в українському Інтернеті. Підбірка судових прецедентів, практика провідних юристів, регулярні тематичні огляди.

<http://my.akcecc.kiev.ua/urincom/> — “Юрінком Інтер” — юридичне видавництво, газета “Юридичний вісник України”, Бюлетень законодавства, Вісник Конституційного Суду України.

<http://www.lexquorum.com/> — LexQuorum (рос., англ.). Довідник LexQuorum — щорічне довідкове видання про юристів та юридичну професію України.

<http://www.kosa-nostra.od.ua/> — “KOSA NOSTRA” — Інтернет-журнал Інституту адвокатури і муніципального управління ОНЮА — м. Одеса.

<http://www.pravis.donbass.com/rus/html/dulj.htm> — правовий журнал Донецького університету.

Газети та журнали

http://www.corridor.cn.ua:8101/ru/SMI/agency_ua.shtml — Список інформаційних агентств України.

<http://www.journalismnet.com/papers.htm> — газети і часописи, доступні через Інтернет. Більш як 3000 газет і часописів, доступних через Інтернет, відсортованих за регіонами.

<http://www.fax.tt.ee> — засоби масової інформації країн СНД.

<http://uamedia.visti.net/> — сервер української преси.

<http://www.sci-nnov.ru/massmedia/papers/catalog.html>; <http://kulichki.rambler.ru/~shura/paper-k> — російськомовні газети і журнали в Інтернеті.

<http://www.facts.kiev.ua/> — “Факти і коментарі”.

<http://www.day.kiev.ua/> — “День”.

<http://www.practix.com/> — “Юридична практика”.

<http://www.the-times.co.uk/> — “Таймс”.

<http://www.bild.de/news/> — “Більд”.

<http://www.lemonde.fr/> — “Ле Монд”.

<http://www.repubblica.it/> — “Републіка”.

<http://www.corriere.it/> — “Корр’єре делла серра”.

<http://www.nytimes.com/> — “Нью-Йорк таймс”.

<http://www.washingtonpost.com/> — “Вашингтон Пост”.

Навчальні заклади

<http://www.instadv.relc.com/> — Інститут адвокатури при Київському національному університеті імені Т.Г. Шевченка.

<http://www.pravis.donbass.com/rus/html/kharkiv.htm> — Господарське право в Національній юридичній академії України ім. Ярослава Мудрого.

http://www.univ.kiev.ua/LAW/LAW_NE.HTML — Юридичний факультет Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка.

<http://www.franko.lviv.ua/faculty/law/JURD.HTML> — Юридичний факультет Львівського університету.

<http://www.stefanyk.ivano-frankivsk.ua/depart/law/law.htm> — Юридичний факультет Прикарпатського університету імені В. Стефаніка.

<http://odua.org/> — Одеська державна юридична академія.

<http://www.tane.ssft.terнопil.ua/law-inst/> — Юридичний інститут Тернопільської академії народного господарства.

<http://www.iir.kiev.ua/> — Інститут міжнародних відносин КНУ імені Т.Г. Шевченка.

<http://www.elsa.org.ua/> — The European Law Students' Association (ELSA) Ukraine. Європейська асоціація студентів права — найбільша у світі організація, яка об'єднує більш як 25000 студентів права та молодих правників у 200 університетах у 39 країнах.

Юридичні фірми

<http://www.ageyev.org/> — Адвокатська компанія “Агеєв, Дбайливий і партнери”.

<http://www.konnov.com/> — Адвокатська контора “Коннов і Созановський”.

<http://www.ukrcom.sebastopol.ua/c36/> — Адвокатське бюро “Консул” — севастопольська юридична фірма.

<http://www.pravis.donbass.com/rus/html/pravis.htm> — “ЮФ ПРАВИС” — Відкрите акціонерне товариство “Юридична фірма “ПРАВИС”.

<http://www.ukrainet.lviv.ua/yellow/pages/00015u.htm> — “ЮФ Галицькі правники” — львівська юридична фірма.

<http://www.justa.lviv.ua/ru/index.html> — “ЮФ Юста” — львівська юридична фірма.

<http://windoms.sitek.net/~atlantis/> — “ЮФ Атлантик” — київська юридична фірма.

http://my.akcecc.kiev.ua/or_dana/ — ЮФ “ОР-ДАНА” — київська юридична фірма.

<http://www.odessa.net/~grand/> — Юридичне агентство “Гранд” — одеське юридичне агентство.

<http://www.rpf.kiev.ua/> — Об'єднання адвокатів “Правозахисний Фонд”.

<http://www.notarius.com.ua/> — сайт, присвячений нотаріальній діяльності в Україні.

<http://www.slobod-patent.com/> — Патентне бюро “Слободянюк та партнери”.

Навчальне видання

Серія "Вища освіта XXI століття"

ГУСАРЄВ Станіслав Дмитрович,
ТИХОМИРОВ Олександр Деонисович

ЮРИДИЧНА ДЕОНТОЛОГІЯ
(Основи юридичної діяльності)

Навчальний посібник

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. Архітектора Вербицького, 30-б, маг. "Буква", тел. (044)562-65-78;
- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. "Наукова думка", тел. (044)228-06-96;
- м. Київ, Майдан Незалежності, ТЦ "Глобус", маг. "Книжковий світ", тел. (044)238-59-41;
- м. Вінниця, вул. Гагаріна, 2, маг. "Буква-Вінниця", тел. (0432)52-01-64;
- м. Горлівка, просп. Перемоги, 16, маг. "Буква";
- м. Дніпропетровськ, вул. Московська, 15, маг. "Галерея книги", тел. (0562)36-05-38;
- м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 67, ТЦ "Гранд Плаза", маг. "Книжковий воєсвіт", тел. (056)740-10-38;
- м. Донецьк, вул. Артема, 147-а, маг. "Будинок книги", тел. (0622)55-44-76;
- м. Євпаторія, вул. Фрунає, 42, маг. "Буква-Євпаторія", тел. (06569)3-31-44;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 147, маг. "Буква-Запоріжжя", тел. (0612)49-00-08;
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. "Сучасна українська книга", тел. (03422)3-04-60;
- м. Івано-Франківськ, вул. Незалежності, 44, Книжковий дім "Буква", тел. (0342)77-56-49;
- м. Кіровоград, вул. К. Маркса, 51, маг. "Буква";
- м. Кривий Ріг, просп. Гагаріна, 38-а, маг. "Буква", тел. (0564)78-92-83;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. "Знання", тел. (03322)4-23-98;
- м. Львів, вул. Шевська, 6/2, Книжковий дім "Буква", тел. (032) 294-82-08;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. "Ноти", тел. (0322)72-67-96;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, книгарня ДВЦ НТШ, тел. (0322)79-85-80;
- м. Миколаїв, вул. Радянська, 13, маг. "Буква", тел. (0512)47-61-61;
- м. Нікополь, вул. Першотравнева, 3, маг. "Буква", тел. (0566)68-86-10;
- м. Одеса, вул. Преображенська, 59/61, маг. "Книголов", тел. (0482)34-75-99;
- м. Одеса, вул. Дерибасівська, 14, маг. "Книжкова перлина", тел. (0482)35-84-04;
- м. Рівне, просп. Миру, 16, маг. "Буква-Рівне", тел. (0362)62-04-65;
- м. Сімферополь, вул. Пушкіна, 6, маг. "Знання", тел. (0652)27-54-68;
- м. Сімферополь, вул. Сергієва-Ценського, 4-а, маг. "Буква-Сімферополь", тел. (0652)27-31-53;
- м. Харків, вул. Петровського, 6/8, маг. "Вища школа", тел. (0572)47-80-20;
- м. Херсон, вул. Суворова, 19, маг. "Буква", тел. (0552)22-31-64;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. "Книжковий світ", тел. (03822)6-60-73;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. "Світоч", тел. (0472)47-92-20;
- м. Чернігів, вул. Леніна, 45, маг. "Будинок книги", тел. (04622)7-30-03;
- м. Ялта, вул. Гоголя, 24, маг. "Буква-Ялта", тел. (0654)32-37-41;

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 238-82-62, 234-80-43; факс: 238-82-68.
E-mail: sales@books.com.ua <http://www.books.com.ua>

В Україні книгу можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку.

Передплатний індекс 08668

Підп. до друку 27.10.2004. Формат 70×100 1/16.

Папір офс. Друк офс. Гарнітура шкільна.

Ум. друк. арк. 53,93. Обл.-вид. арк. 42,38.

Видавництво "Знання"

01034, м. Київ-34, вул. Стрілецька, 28.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 1591 від 03.12.2003.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36.

E-mail: sales@znannia.com.ua

<http://www.znannia.com.ua>

ЗАТ "ВІПОЛ". ДК № 15

03151, Київ, вул. Волинська, 60. Зам. 4-2172

НБ ПНУС

673275